THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS

Nos, 191, 192, 211, 212, 213, 214, 227, 228, 237, 238, 253, 328, 333, 340 & 345.

---:o:---

वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा

महामहोपाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचिता ।

श्रीमद्बालम्भट्टविरचित कलाटीकासनाथीकृता ।

श्रीयुतभाण्डार्युपाह्वमाधवशास्त्रिणा

संशोधिता ।

Vaiyakarana Siddhant Laghumanjusha.

BY

MAHAMAHOPADHYAYA SRI NAGESABHATTA,

With a Commentary called Kala of BALAM BHATTA.

Edited by

Vyakarnopadhyaya and Sahitya Tirtha, and Meemânsâ Tirtha.

PANDIT MADHAVA SASTRI BHANDARI.

FASCICULUS 1 to XV—१ से १५.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares.

1925.

Registered According to Act XXV. of 1867. (All Rights Reserved.)

विशेष-सूचना ।

हमारे यहां हर तरह की संस्कृत पुस्तकें मै भाषा टीका के हरवक्त तैय्यार रहती हैं इसके अलावे हर तरह की छपाई तथा जिल्द के बंधाई का कार्य भी होता है ।

संस्कृत तथा भाषा भाष्य पुस्तकों का बड़ा सूचीपत्र मुफ्त मंगाकर देखिये ।

नीचे लिखे पते पर पत्र व्यवहार करैं ।

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः-

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस ।

विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर लेन ।

बनारस सिटी ।

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

कस्का नु सचेता जगतीतले व्याकरणस्य सकलदर्शनोपकारितां

योे वेद वेदवेदनं सदनं हि सम्यक् ।
ब्राह्म्याः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ॥

यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान् ।
शास्त्रान्तरेषु भवति श्रवणेऽधिकारी ॥

इत्यादिना श्रीमद्भास्कराचार्य प्रभृतिभिरुद्घोषितां, तथा श्रीमत्सहस्रवदनेनापि सहस्रवदनसंवर्णितां 'रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनम्, इतिच प्रयोजनवत्तामनुसंदधानो व्याकरणाध्ययने न यतते, यतमानो वा क ईष्टे फणिवरवदनसमुदितानि महार्घरत्नानि स्वयमुपचेतुम्। असमुपचिततादृशमहार्घरत्नो वा कथमिव सकलदर्शनकाननविहरणक्षमतामियात् । अतोऽत्रभवता श्रीमन्नागराजांशावतारभूतेनेव श्रीमन्नागेशेन मतिमता विद्वद्वरेण्येन भाष्याब्धितोऽखिलानि प्रत्नानि रत्नानि संगृह्य निजविशदमतिशाणोल्लीढानीवोज्ज्वलानि विधाय वाग्भेषायां दृढायां लघुमञ्जूषायां न्यधायिषत ।

सेयं लघुमञ्जूषा यथार्थनामा निःसन्देहं व्याकरणग्रन्थेषु परार्ध्यतां भजन्ती कस्य विदुषः संग्राह्या न स्यात् । के वा तथाविना व्याकरणनदीष्णा अपि सिद्धान्तरत्नदरिद्रा इव न भवेयुः । अनुत्कीलितायां वा तस्यां कथमिव ततो महार्घरत्नानां विकासः । को वाऽकलावान् उत्कीलिताया अपि मञ्जूषाया सकाशाद्रत्नानि समुद्धृत्यावतंसयितुं प्रभवेत् । इत्यालोच्य तत्रभवता श्रीमद्दुर्बलाचार्यापरनामधेयेन श्रीमदाचार्यकृष्णमित्रमहोदयेन कुञ्जिका नाम टीका मञ्जूषोत्कीलनोपकाराय व्यधायि । तथा श्रीपायगुण्डोपाह्ववैजनाथविदुषा कलानाम्नीं टीकां विधाय बहुधोपकृतं वैयाकरणकुले ।

तदेतट्टीकाद्वयसमेतां मञ्जूषां मुद्रापयितुं समुत्सुकेन श्रेष्ठिवरजयकृष्णदासगुप्त महोदयेनाऽन्विष्यापि कृदर्थविचारान्तमेव कुञ्जिकाटीका पुस्तकमेक मेव नातिशुद्धं समुपलब्धं । तथा कलाटीकापुस्तकं स-

म्पूर्णमपि अशुद्धिबहुलमेकमेव समासादितम्। अतः आकृदर्थविचारं टीकाद्वयोपेतं, अग्रे च कलयैव सनाथितं मुद्रापयिष्ये इति धृतोत्साहेन श्रेष्ठिवरेण १९१३ त्रयोदशाधिकैकोनविंशतिशततमेशवीये मुद्रापयितुं समारब्धा। संशोधनकार्यं च काशिकराजकीयपाठालयाध्यापकश्रीमदनमोहनपाठकमहोदयद्वारा खण्डद्वयपर्यंतं समपादि। तदानीमेव तेषां प्रकृतेरस्वास्थ्याच्छोधनकार्यविकलतामालोच्य तृतीयखण्डात्प्रभृति विद्वद्वरश्रीशेण्डे इत्युपाह्वसीतारामशास्त्रिणः संशोधनकार्ये न्ययुज्यन्त।

तैश्च एकादशखण्डान्तं संशोधितेऽग्रे तस्मिन् कार्ये श्रेष्ठिवरप्रार्थनयाऽहं प्रावर्तिषि। समापयं चाऽऽग्रन्थपरिसमाप्तिः संशोधनम्। तत्र सर्वैरपि यथामति संशोधनेऽपि टीकापुस्तकयोरशुद्धिबाहुल्यादुपायान्तराभावाच्च क्वचिदशुद्धयस्तदवस्था एवेति दोषदृष्टितां विहाय सुमनसो गुणैकपक्षपातितामवलम्ब्य कृतार्थयन्तु मुद्रापणपरिश्रममिति भूयोभूयः प्रार्थयामि।

तथा काशीस्थ श्रीचन्द्रपाठशालाध्यक्ष स्वामिवरदयानन्दमहोदयैः लिखितकलाटीका पुस्तकस्य वितरणेनास्मिन् मुद्रापणे साहाय्यसंपादनेन बहूपकृतम्।

तथा कृदर्थविचारादग्रे कुञ्जिकाटीका समुपलब्धा चेत् केनचित् सहृदयेन तेन तामस्मत्सविधे संप्रेष्य श्रेयोभागिता सपादनीयेति सनिर्बन्धं प्रार्थयामि।

श्रीयुत जयकृष्णदासश्रेष्ठिवरेणास्य ग्रन्थस्य मुद्रापणेन बहूपकृतत्वात्तदीयाभिनन्दनं प्रकाश्य विरमामि।

विदुषामनुचरो—

भाण्डार्युपाह्वो माधवशास्त्री।

लघुमञ्जूषास्थ विषयाणाम्

अनुक्रमणिका ।

इति मञ्जूषाविषयानुक्रमणिका ।

अथ प्रातिपदिकार्थो निरूप्यते। तत्र घटादिपदेभ्यो घटत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधोऽनुभूयते तत्र यद्यपि शक्तिपरिच्छेदकेषु मुख्येन नयनानयनाद्यात्मकव्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदः। तथापि व्यक्तिमात्रे शक्तिग्रहोऽसंभवी। तासामानन्त्यात्। यत्किञ्चिद्व्यक्तौ शक्तिग्रहात्तदविषयव्यक्त्यन्तरस्यापि शाब्दे भाने गोपदादश्वस्यापि भानापत्तिः। तद्विषयकशाब्दे तद्विषयकशक्तिग्रहस्य कारणत्वाभ्युपगमे तत्र व्यभिचारश्च। किंच हस्तिपकव्यक्त्यन्तरे हस्तिसंबन्धग्रहाद्यत्र हस्तिपके स न गृहीतस्तस्यापि हस्तिदर्शने स्मरणापत्त्या-व्यक्त्यन्तरे संबन्धज्ञानस्य व्यक्त्यन्तरज्ञानाहेतुत्वात्।

किंच सर्वेषां शब्दानां व्यक्तिमात्रबोधकत्वे गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्येषां सहप्रयोगानुपपत्तिस्तस्माज्जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टासु तज्जात्याद्यनुगतीकृतव्यक्तिषु शक्तिग्रहो वाच्यः तादृशशक्तिग्रहेण सकलव्यक्तिबोधदर्शनात् व्यक्त्यंशे शक्यतावच्छेदका-

---

अथेति। कृदन्तस्य प्रातिपदिकत्वात्तन्निरूपणानन्तरं प्रसङ्गस्तस्येत्यर्थः। तत्र-निरूपणीयेतस्मिन्सति। तत्र-तयोर्मध्ये। केषु-व्याकरणादिषु। तदिति-शक्तीत्यर्थः। एवेन विशेषणव्यवच्छेदः एवमग्रेपि। अनन्तव्यक्तीनामेकपदोपस्थितेरभावादाह-तासामिति। ननु यत्र क्वचिद्व्यक्तौ शक्तिग्रहस्य व्यक्त्यंतरबोधेपि कारणत्वमस्त्वत आह यत्किंचिदिति एतद्दोषाभावायाह तदवीति। तत्र तदविषयव्यक्त्यंतरस्यापि भानमभ्युपेत्येदं, वस्तुतस्तदसंभवएवेत्याह किंचेति। तथा चागृहीतशक्तिकायाव्यक्तेर्भानमनुचितमेवेति भावः। दोषान्तरं तत्राह-किंचेति। उपसंहरति-तस्मादिति। आनंत्यव्यभिचाराभावायाहतज्जात्येति। नन्वेवमपिव्यक्त्यंशेजात्यादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिशक्तिग्रहेतौदोषौतदवस्थावेवात आह-तादृशेति। घटोघटपदशक्य इती-

तिरिक्तानवच्छिन्नविशेष्यताशालि जातिप्रकारकः शक्तिग्रह इति जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधसंभवः। एवं चैतदर्थसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यङ्गीकारोऽपि व्यर्थ एव

किंच तदङ्गीकारे प्रमेयत्वसामान्यलक्षणया धर्माणां धर्मिणां विशिष्टस्यच सर्वस्य तद्रूपेण ज्ञानापत्तौ सार्वज्ञ्यापत्तिः। नच स्ववृत्तिधर्माश्रयत्वरूपया तया सामान्यधर्मप्रकारकमेव ज्ञानमिति नदोष इति वाच्यम्। प्रत्यासत्तेः प्रकारतया भानस्य काप्यदृष्टत्वात्।

किंचाविद्यमानेन संबन्धिना संबन्धस्योपपादयितुमशक्यत्वेन भाविषु शक्तिग्रहासंभवस्तदवस्थ एव। भाविजात्याश्रयत्वमादाय तदुपपादने चक्षुः संयुक्ते भाविपाकजरूपादेर्भाविचक्षुःसंयुक्तसमवायात्प्रत्यक्षापत्तिः। विनश्यदवस्थघटप्रत्यक्षवारणाय संनिकर्षाणां कार्यसहभावित्वेनैव कारणतावश्यकत्वेनात्रैव दृष्टविपरीतकल्पने मानाभावः। समवेतगुणनाशश्चाश्रयनाशक-

---

त्यर्थः। एवं च उक्तरीत्यासकलव्यक्तिबोधसंभवे च। एतदर्थं तद्बोधार्थं अजहल्लिंगत्वात्पुंवत्त्वं न तत्र दोषमाह किंचेति। इमं दोषमुद्धरति न चेति। तया सामान्यलक्षणया, अगत्याऽत्र तथा स्वीकारेपि तयापि अनिर्वाह एवेत्याह किं चेति। सामान्यलक्षणयापि न भाविज्ञानं प्रत्यासत्तेरभावादित्याह। विद्येति। एवं च घटंकुर्वित्यतो बोधानुपपत्तिः। ननु स्ववृत्तिधर्माश्रयत्वमपि भावि गृह्यत इति नायंदोषोऽत आह भावीति। नन्वयं प्रकारोऽत्रैवागत्यास्वीक्रियते इति नायं दोषोऽत आह विनश्यदिति। नन्वेवं विनश्यद्घटाप्रत्यक्षेपि तद्गत रूपादिप्रत्यक्षं स्यादेवात आह समेति। द्रव्यनाशकसामग्र्याद्रव्यतत्समवेत गुणोभयनाशकत्वकल्पनात्, तवत्वाश्रयनाशस्य गुणनाशकत्व कल्पने गौरवं॥ एवं च तद्ऽपि विनश्यदवस्थमेवेति न स दोष इति भावः। नुन विनश्यदवस्थघटप्रत्यक्षवारणाय कार्य-

सामग्र्यैव। प्रत्यक्षे विषयस्यापि कार्यसहभावेन हेतुत्वे गौरवम्। विनाशकाले द्रव्यस्य सत्त्वे तेनापि कार्यकारणभावेन न निर्वाहः। तत्काले तदसत्त्वे तु संनिकर्षस्याप्यभावः सबान्धिद्वयाश्रितसंनिकर्षस्यान्यतरासत्त्वे उपपादयितुमशक्यत्वात्।

वस्तुतो विनश्यदवस्थघटः प्रत्यक्ष एव सत्यां सामग्र्यां घटो नास्तीत्यादौ प्रसक्तियोग्यवर्तमानघटानामेवाभावप्रतीतिरित्यलम्।

एवंच जात्यवच्छिन्नविषयकशक्तिमान् जातिशब्दः गुणाद्यवच्छिन्नविषयकशक्तिमान् गुणशब्दादिरिति व्यवस्था। अत्र विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि शक्तिः शक्यतावच्छेदकत्वं च शक्यैकदेशे प्रकारत्वं हस्तिपकत्वादावप्यारोपेण गृहीतहस्तिसंबन्धात् हस्तिदर्शने

कारणभावान्तरमेवांगीक्रियते नायमित्यत्र भाविजात्याश्रयत्वमादाय निर्वाहः। उक्तदोषेपि तत एवनात आह प्रत्यक्ष इति। तत्र प्रत्यासत्त्यंगीकारजमाह गौरवमिति। ननु तेन तत्र वारणा संभवादगत्या गौरवा श्रयणमिति चेत्किंतदाद्रव्यस्य सत्त्वमसत्त्वं वा तत्राद्ये आह विनाशेति अपिनास्वीयसमुच्चयः अपिना द्रव्यं सोपि न सिद्धांत इत्याह वस्तुत इति।

नन्वेवं घटो नास्तीत्यादौ भूतभाविसकलघटाभावप्रतीतिर्नस्यादत आह घट इति। वर्त्तमानमध्येप्याह प्रसक्तीति। एतेन ज्ञानलक्षणया चात्र निर्वाह इत्यपास्तम् ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तेः खंडितत्वात् घटपदस्य तद्व्यवहारविषये लक्षणायां मानाभावाच्च तथाननुभवाच्च तदाह इत्यलमिति। अत्रपक्षे नप्रकाशोक्तदोष इति सूचयन्नाह-एव चेति तादृशव्यक्तिशक्तिग्रहेचेत्यर्थः आदिभ्यां क्रियाक्रियाशब्दादि। तत्र तादृशव्यक्तिषु शक्तिग्रहेऽवश्यं वक्तव्ये कदाचिज्जातेः प्राधान्यं कदाचिद्व्यक्तेरित्युभयसंग्रहायाह विशेषणेति। अपिना वक्ष्यमाणपक्षांतरसमुच्चयः। शक्तिरेका। अत एवाह शक्यतेति।

हस्तिपकत्वेनोपस्थितिः । विशेषणविशेष्ययोरन्यतर धर्मस्यान्यतरत्रारोपे विशेषणत्वादिकमेव बीजम् । अतएव शिखीध्वस्त इत्यादौ विशिष्टस्य ध्वंसेऽन्वयः कारकविशेषणे च गुणादौ कारकत्वम् ।

यद्वा संबन्धग्रहविशेष्यत्वस्य संबन्धिभाननियामकत्ववत्तदवच्छेदकत्वस्य धर्मभाननियामकत्वं, यथा हस्तिपकादौ हस्त्यादिसंबन्धग्रहस्य हस्तिपकत्वादिनोपस्थितौ नियामकत्वम् । अतएव दण्डाद्घटत्वेन घटस्य घटाच्च दण्डत्वेन दण्डस्योपस्थितिः । एतेन शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिरित्यपास्तम् । फलाभावात् । यथा च शक्तिग्रहे शक्यतावच्छेदकानुगतीकृतसकलव्यक्तिभानमेवं शाब्दबोधेऽपि तदनुगतसकलव्यक्तिभानं। न ब्राह्मणमित्यादावेकवचनं तु शक्यतावच्छेदकगतसंख्यां विशेष्ये आरोप्य प्रयोगान्नानुपपन्नम् ।

शक्यतावच्छेदकत्वं शक्यनिष्ठा या विशेष्यता तदवच्छेदकताख्यप्रकारतया भासमानत्वम् । घटादिपदशक्तिग्रहेच घटत्वादेरेव तत्त्वं नद्रव्यत्वादेरिति न तेभ्यो द्रव्यत्वादिप्रकारको बोधः । द्रव्यादिपदाच्च न

नन्वेवं क्वचिन्नोपस्थितिरितिकिमर्थमुभयत्र शक्तिरतआहातएवेति । तत्र तदारोपे तस्य बीजत्वादेवेत्यर्थः गुणादौ शोभनत्वादौ, विशेष्ये एव शक्तिर्नोभयत्रेति ततो लाघवादाह यद्वेति । सर्वसंमतत्वाद्दृष्टांतमाहसंबंधेति । तत्विशेष्यत्व । पक्षांतराश्रयणबीजमाहैतेनेति । अस्यार्थमाह फलेति । उक्तरीत्यातज्ज्ञानसंभवात तदेव विशदयति यथाचेति घटत्वादेः शाब्दबोधप्रकारतायां तदंशे तत्पदशक्यतावच्छेदकत्वस्यैव प्रयोजकत्वेनादोषादिति भावः ।

नन्वेवं न ब्राह्मणमित्याद्यसिद्धिर्विशेष्यनानात्वादत आह न ब्राह्मणमिति । प्रयोगात् प्रयुज्यमानत्वात् । नन्वेवमन्यत्र पक्षे प्रागुक्तशक्य-

घटत्वादिप्रकारको बोधः। अत एवाकाशपदस्य श-ब्दाश्रयत्वे शक्त्यभावेऽपि ततस्तद्रूपेण बोधः। ताद्विशि-ष्टविषयकसंबन्धग्रहस्यैव तद्विशिष्टविषयकज्ञानहेतु-त्वादिति मणिकृतोक्तम्।

वस्तुतस्तुआकाशत्वमखण्डोपाधिरूपं तत्तत्पद-रूपं वा जातिरूपं वा शक्यतावच्छेदकम्। तेना-काशः शब्दाश्रय इति प्रयोगोपपत्तिः। तदुक्तं सरू-पसूत्रे भाष्ये—द्रव्याभिधानं व्याडिरिति। एतत्पक्षे जातेरुपलक्षणत्वेनाश्रयणात्परित्यक्तभेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टं जातियुक्तं शब्देनोच्यते इति कैयटः। श्येन-चितिं चिन्वीतेत्यादौ श्येनाकारां चितिमिति मध्यम-पदलोपिसमास इति न तत्रानुपपत्तिः। अत्र पक्षे योयः शब्देनोच्यते स सर्वोऽपि द्रव्यधर्मयुक्तः, कश्चि-न्मुख्यतद्धर्मयुक्तः। कश्चिदुपचरितद्धर्मयुक्तः। तदुक्तम्।

तावच्छेदकत्वं दुर्वचमतआह शक्येति तत्त्वित्यर्थः। शक्तिग्रहे तन्नि-ष्ठप्रकारतानिरूपितेति शेषः ततोन साऽतिरिक्तेत्याह ताख्यप्रेति। अ-तिप्रसंगो नेत्याहघटादीति। दाब्दादपि। अत्रपरसमति माहातएवेति। उक्तरीत्याव्यक्तिमात्रशक्त्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः। तद्रूपेणशब्दाश्रयत्व-रूपेण। तद्विशिष्टेति शब्दाश्रयत्वविशिष्टेत्यर्थः। तत्रांशिकायुक्तमाह वस्तुत इति। परमतेनाहाखंडोपेति तदनंगीकारात्संज्ञाशब्दत्वेनाह-तत्पदेति त्रयीपक्षेसिद्धांतमाह जातीति। नन्वेवं चतुर्थः सोपि प-क्षोऽस्त्वत आहतेनेति। परमते तु तदनुपपत्तिः स्पष्टैव एवं यद्वे-त्यादिनोक्तशुद्धव्यक्तिपक्षे भाष्यसंमतिमाह तदुक्तमिति॥ कैयटसंम-तमपीदमित्याहैतदिति। जातेर्द्रव्येपि पदार्थेऽनभिधेयाया इत्यादिः मात्रपदेनजातिव्यवच्छेदः विशिष्टेत्यस्य वस्तुत इत्यादिः अनेन विजा-तीयव्यक्तिनिरासः नन्वत्रपक्षे श्येनव्यक्तीनां चितेरसंभवान् षष्ठी-समासानुपपत्तिरतआह श्येनेति। ननुव्यक्तिपक्षे व्याडिसं-मतिरयुक्ता गुणादिव्यक्तेर्द्रव्यत्वाभावात् अत आहात्रपक्षे इति। गु-

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इति ॥

इदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं द्रव्यमित्यर्थः । अत इति यत्प्रतीयते तद्द्रव्यमिति निरुक्तोक्तेः ।

लक्षणान्तरमाह । भेद्यत्वेनेति । किंचिन्निरूपितविशेष्यत्वेनेत्यर्थः । विवक्षितइत्यनेन शब्दार्थस्येदं लक्षणमित्युक्तम् । एवंच जात्यादेरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमेव । तिङन्तार्थक्रियाया अपि किमादिभिः परामर्शात्सुखमित्यादिभिर्विशेष्यत्वाच्च सिद्धान्ते संख्यया विशेषणाच्च द्रव्यत्वमेव । विप्रतिषिद्धं चेत्यादौ तु सामर्थ्यात्तन्त्रान्तरप्रसिद्धद्रव्यग्रहणमिति हेलाराजः ।

अन्ये तु जातिरेव शक्योभयत्र शक्तिकल्पने व्यक्तौ शक्तेर्जातौ तदवच्छेदकत्वस्य वा कल्पने गौरवात् । युक्त्यन्तरमपि शक्तिवादान्ते उक्तम् । व्यक्तिभानं तु शक्तिग्रहाविशेष्यत्वात्, तव तत्रावच्छेदकत्वेन जातिभानवत् । शक्तिग्रहस्तु गौर्गोपदशक्य इत्येव । सच स्वर्गीध्वस्त इतिवत् नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायत इति न्यायसहकृतलाघवेन जातिमात्रे ।

द्रव्यक्तिपक्षे इत्यर्थः । तत्र विशेषमाह कश्चिदिति । तदुक्तंहरिणाहेलाराजीयमाहेदमिति । अतइतिसर्वनामोपलक्षणं, शब्दार्थस्य तज्जन्यप्रतीतिविषयस्य । एवंचतस्यलक्षणान्तरत्वेच । प्रसंगा दाह तिङन्तेति । पूर्वलक्षणाक्रांतत्वमाह किमेति । द्वितीयाक्रांततामाह सुखेति । सिद्धलक्षणाक्रान्तत्वमप्याहसिद्धान्ते इति । भूषणादिमतनिरासायेदं । नन्वस्य द्रव्यस्य विप्रेत्यादौ ग्रहणे तदानर्थक्यमतआहविप्रेति । गुणाश्रयोद्रव्यमित्यादावित्यर्थः । लाघवादाहान्येत्विति । आद्येदोषमाहोभयत्रेति । द्वितीयेतमाहव्यक्ताविति । नन्वेवं कथं व्यक्तिभानमत आहव्यक्तीति ।

यद्वा जातिविशेष्यक एव शक्तिग्रहो गौर्गोपदशक्य इति, जातावेव शक्तावप्येवमेवाभिलापात् । जातेराश्रयावियोगेऽपि तस्याः केवलायाः शब्दवाच्यत्वम् । यथा मुखस्य स्वस्थानावियोगेऽपि जलादौ दृश्यमानस्य मुखपदबोध्यत्वं तद्वत् । शक्यतावच्छेदकं तु शब्दगता जातिः । शब्दार्थयोस्तादात्म्येन तद्गतजात्योरपि तत्त्वात् ।

यद्वा जातिगतो धर्मस्तथा । विनापि संकेतविषयतां सामान्येन संबन्धनियमात् स्वसहचरिता व्यक्तिर्जातिं विशिनष्टि । यथा चक्षुरादीनि रूपादिज्ञानागृहीतान्यपि चाक्षुषयामीत्यनुव्यवसायेन गृह्यन्ते तद्वदिति हरिग्रन्थे स्पष्टम् ।

मास्तु वा व्यक्तेर्भानमित्याहुः तदुक्तं तत्रैव भाष्ये । आकृतिं वाजप्यायन इति । व्यक्तेरभानेऽप्यानयनादिक्रिया तत्र केवलायामसम्भवन्ती व्यक्तिसाहित्येन नि-

---

प्रागुक्तदृष्टांतप्रकारमाह शक्तीति । प्रागुक्तदार्ष्टांतिकप्रकारमाह तवेति । द्वितीयमतवादिन इत्यर्थः । नन्वत्र पक्षे शक्तिग्रहेगोत्वत्वादिप्रवेशो गौरवमत आह शक्तीति । नन्वेव कथं तन्मात्रेऽत आह जातावेवेति मीमांसकमते इति भावः । ननुनित्यसंबंधे केवले वाच्यत्वं न दृष्टमिति प्रथमपक्षासंगतिरतआह जातेरिति । नन्वत्र पक्षे शक्यतावच्छेदकाकिमत आह शक्यतेति । ननुतस्याः कथंतद्वृत्तित्वमत आह शब्दार्थयोरिति शब्दव्यक्तिरूपयोरित्यर्थः । तत्त्वात् तादात्म्यात् एवमपि तादात्म्यं न वृत्तिनियामकमत आह यद्वेति । जातौ जातिर्नेति परमतं नासिद्धांत इति प्रागुक्तं । नन्वत्र पक्षे उक्तरीत्या सम्भवात्कथं व्यक्तिभानमिति द्वितीयपक्षासंगतिरत आह विनापीति । शक्तिग्रहे ऽभानेपि शाब्दबोधे भानमिति भावः । मतांतरमाह मा स्तुवेति । बोधोपीति भावः । अत्र शुद्धव्यक्तिपक्षेभाष्यसंमतिमाह तदुक्तमिति ।

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इति ॥

इदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं द्रव्यमित्यर्थः । अत इति यत्प्रतीयते तद्द्रव्यमिति निरुक्तोक्तेः ।

लक्षणान्तरमाह । भेद्यत्वेनेति । किंचिन्निरूपितविशेष्यत्वेनेत्यर्थः । विवक्षितइत्यनेन शब्दार्थस्येदं लक्षणमित्युक्तम् । एवंच जात्यादेरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमेव । तिङन्तार्थक्रियाया अपि किमादिभिः परामर्शात्सुखमित्यादिभिर्विशेष्यत्वाच्च सिद्धान्ते संख्यया विशेषणाच्च द्रव्यत्वमेव । विप्रतिषिद्धंचेत्यादौ तु सामर्थ्यात्तन्त्रान्तरप्रसिद्धद्रव्यग्रहणमिति हेलाराजः ।

अन्ये तु जातिरेव शक्योभयत्र शक्तिकल्पने व्यक्तौ शक्तेर्जातौ तदवच्छेदकत्वस्य वा कल्पने गौरवात् । युक्त्यन्तरमपि शक्तिवादान्ते उक्तम् । व्यक्तिभानं तु शक्तिग्रहविशेष्यत्वात्, तव तत्रावच्छेदकत्वेन जातिभानवत् । शक्तिग्रहस्तु गौर्गोपदशक्य इत्येव । सच स्वर्गोध्वस्त इतिवत् । नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायत इति न्यायसहकृतलाघवेन जातिमात्रे ।

द्रव्यक्तिपक्षे इत्यर्थः । तत्र विशेषमाह कश्चिदिति । तदुक्तंहरिणाहेलाराजीयमाहेदमिति । अतइतिसर्वनामोपलक्षणं, शब्दार्थस्य तज्जन्यप्रतीतिविषयस्य । एवंचतस्यलक्षणान्तरत्वेच । प्रसंगा दाह तिङन्तेति । पूर्वलक्षणाक्रांतत्वमाह किमेति । द्वितीयाक्रांततामाह सुखेति । सिद्धलक्षणाक्रान्तत्वमप्याहसिद्धान्ते इति । भूषणादिमतनिरासायेदं । नन्वस्य द्रव्यस्य विप्रेत्यादौ ग्रहणे तदानर्थक्यमतआहविप्रेति । गुणाश्रयोद्रव्यमित्यादावित्यर्थः । लाघवादाहान्येत्विति । आद्येदोषमाहोभयत्रेति । द्वितीयेतमाहव्यक्ताविति । नन्वेवं कथं व्यक्तिभानमत आहव्यक्तीति ।

यद्वा जातिविशेष्यक एव शक्तिग्रहो गौर्गोपदशक्य इति, जातावेव शक्तावप्येवमेवाभिलापात् । जातेराश्रयावियोगेऽपि तस्याः केवलायाः शब्दवाच्यत्वम् । यथामुखस्य स्वस्थानावियोगेऽपि जलादौ दृश्यमानस्य मुखपदबोध्यत्वं तद्वत् । शक्यतावच्छेदकं तु शब्दगता जातिः । शब्दार्थयोस्तादात्म्येन तद्गतजात्योरपि तत्त्वात् ।

यद्वा जातिगतो धर्मस्तथा । विनापि संकेतविषयतां सामान्येन संबन्धनियमात् स्वसहचरिता व्यक्तिर्जातिं विशिनष्टि । यथा चक्षुरादीनि रूपादिज्ञानागृहीतान्यपि चाक्षुषयामीत्यनुव्यवसायेन गृह्यन्ते तद्वदिति हरिग्रन्थे स्पष्टम् ।

मास्तु वाव्यक्तेर्भानमित्याहुः तदुक्तं तत्रैव भाष्ये । आकृतिं वाजप्यायन इति व्यक्तेरभानेऽप्यानयनादिक्रिया तत्र केवलायामसम्भवन्ती व्यक्तिसाहित्येन नि-

---

प्रागुक्तदृष्टांतप्रकारमाह शक्तीति । प्रागुक्तदार्ष्टांतिकप्रकारमाह तवेति । द्वितीयमतवादिन इत्यर्थः । नन्वत्र पक्षे शक्तिग्रहेगोत्वत्वादिप्रवेशे गौरवमत आह शक्तीति । नन्वेवं कथं तन्मात्रेऽत आह जातावेवेति मीमांसकमते इति भावः । ननुनित्यसंबंधे केवले वाच्यत्वं न दृष्टमिति प्रथमपक्षासंगतिरतआह जातेरिति । नन्वत्र पक्षे शक्यतावच्छेदकाकिमत आह शक्यतेति । ननुतस्याः कथंतद्वृत्तित्वमत आह शब्दार्थयोरिति शब्दव्यक्तिरूपयोरित्यर्थः । तत्त्वात् तादात्म्यात् एवमपि तादात्म्यं न वृत्तिनियामकमत आह यद्वेति । जातौ जातिर्नेति परमतं नासिद्धांत इति प्रागुक्तं । नन्वत्र पक्षे उक्तरीत्या सम्भवात्कथं व्यक्तिभानमिति द्वितीयपक्षासंगतिरत आह विनापीति । शक्तिग्रहे ऽभानेपि शाब्दबोधे भानमिति भावः । मतांतरमाह मा स्तुवेति । बोधोपीति भावः । अत्र शुद्धव्यक्तिपक्षेभाष्यसंमतिमाह तदुक्तमिति ।

ष्पाद्यते। तदुक्तम्—सरूपसूत्रे ताद्धितार्थेतिसूत्रेच भाष्ये। आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीतिकृत्वा तत्सहचरिते द्रव्ये भविष्यतीति। यथा अग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासंभवाद्चोदितमपिपात्रमानीयते एतदेवाग्नेरानयनं यत्पात्रस्थस्य तथाकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात्साहचर्याद्द्रव्यमभिनिविशन्ते। सर्व एवाकृतेः क्रियायोगोऽन्तर्भावितद्रव्यद्वारकः संपद्यते इति कैयटः। साहचर्यं च संबन्धः। आकृतेरारम्भणादिभिः शाब्दोन्वयस्तु बोधे बाधस्याप्रतिबन्धकत्वादारोपेण वोपपाद्यः। द्रव्यगतालिङ्गसंख्यादिवत् तद्गतभेदारोपेण गौश्च गौश्चेति समुच्चयोपपत्तिः। कदाचिदेकेनैव शब्देन द्रव्यगतद्वित्वादिमत्त्वेन प्रतीतिरित्याद्यूह्यम्।

हरिश्चाह—व्यक्तौ कार्याणि संसृष्टा जातिस्तु प्रतिपद्यते इति केचित्।

तत्रैव सूत्रे एव। तत्रपक्षेमास्तुवेति पक्षे आह व्यक्तेरिति। अपिनातदन्यसर्वभानपक्षसमुच्चयः। तत्र व्यक्तौ। साहित्यं प्रयोजककर्तृ तत्र मानमाह। तदुक्तमिति। आरंभणं क्रमो बन्धन वाकैयटमाह यथेति। साक्षाद्वन्हिस्पर्शस्य धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वादाहैतदेवेति। नकेवलमत्रैवेदमित्याह सर्व एवेति। अन्यत्र सिद्धांतितं साहचर्यमत्रनेत्याह साहेति एतत्पक्षोपपत्तिस्वयमाहाकृतेरिति। परमतेप्याहारोपेणेति व्यक्तिपक्षवाक्युक्तदोषांतरं परिहरति द्रव्यगतेति। अन्यथा भेदाधिष्ठाने समुच्चयस्यतत्रपक्षेऽभावात्तदा भावापत्तिः। प्रत्यर्थमित्यस्यापत्तिरित्याशयेनाह कदाचिदिति। अतएव दाराइत्यादौ नदोषः एकशेषस्तु नानार्थानुरोधेनावश्यकस्तदाहेत्याद्यूह्यमिति। एवमुक्तेर्थे हरिसंमतिमप्याह हरिश्चेति हरिरपीत्यर्थः। व्यक्तावित्यस्य चोद्यमानानीति शेषः। इतिकेचिदितिपाठः केचिदित्यनेनोक्तार्थे सूचि-

वस्तुतस्तु संबन्धात्स्मृतव्यक्तेर्भानमित्येव न्याय्यम्। अतएव सरूपसूत्रादिस्थभाष्येणैकवाक्यता। तस्याश्चैतद्वादे विशेषणतया भानमिति वक्ष्यते। गोत्वादिपदे जातिरेव धर्मी तद्वृत्तिधर्मे च गोत्वादिपदानां शक्तिरतस्तत्र न कदापि गोव्यक्तिविशेष्यको बोधः। नापि तद्विषया क्रिया यतः तैर्गवाद्युपलक्षितगोत्वादौ इतरपदार्थसंबन्धबोधनं। प्रकृत्यर्थस्य च(१)प्रायेणोपलक्षणत्वमेव। अतएवौपगवमानयेत्युक्ते नोपगोरानयनं उपलक्षणत्वं चोपलक्ष्यविषयक्रियाऽविषयत्वमेव। सहचरितां व्यक्तिं जातिर्विशिनष्टि इतिपक्षे जातिप्राधान्ये एकवचनं, तरुशैलमित्यादौ समाहारश्च तात्पर्यग्राहकः। पटस्य शुक्ल इत्यादौ व्यक्तेः प्राधान्यं जातेर्विशेषणता, शुक्लः पटः घटः पटो नेत्यादौ च। शाबलेयस्य गौर्घटो नित्य इत्याद्यनभिधानान्न, एवमेव घटो न द्रव्यमिति न।

तामरुचिं प्रकाशयन्सिद्धांतमाह वस्तुतस्त्विति एतेन प्रागुक्तसकलमतव्यवच्छेदः। प्रागुक्तवद्भाष्यस्येदमेव तात्पर्यमित्याहातएवेति। तस्याः स्मृतव्यक्तेः। एतद्वादे जातिपक्षे। अत्र पक्षे विशेषमाह गोत्वादीति। कदाचित्कस्मिन्नपि मते। तत् गोव्यक्तिरूपं। अतइत्यस्यार्थमाह यत इति। नकेवलमिदमत्रैवेत्याह प्रकृत्यर्थेति। यज्ञोपवीतिनमित्यादौ तदभावादाहप्रायेणेति। उपलक्षणत्वं च न काकादिवदित्याहोपेति। सिंहावलोकनन्यायेन प्रसङ्गाच्छुद्धव्यक्तिपक्षविशेषआह- सहेति। प्रागुक्तजातिपक्षविशेषप्रतिद्वंद्व्ययं पक्षविशेषः। जातीति नब्राह्मणं तरुशैलमित्यादावितिभावः। इदमपि बाधाविषयं नसार्वत्रिकमित्याह पटस्येति। प्रागुक्तरीत्या तथैव तात्पर्यादाह घटः पट इतिव्यक्तेरित्याद्यनुषंगः। नन्वेवमतिप्रसङ्गोपीत्यतआह शाबेति। एव-

(१) प्रकृत्यर्थस्य च प्रत्ययार्थे प्रायेणेतिपाठान्तरम्।

यद्वा जातिव्यक्त्योरव्यतिरेकाज्जातेरेव प्राधान्येऽपि न वाह्याद्यन्वयानुपपत्तिः। अत एव गवादिशब्दार्थानामाश्रयगतलिङ्गादिग्राहिता। तदप्युक्तम्—तद्धितार्थेतिसूत्रे भाष्येऽथवाव्यतिरेकाद्द्रव्याकृत्योर्द्रव्यानयनमिति। गोत्वपदजन्यबोधे गोत्वे तु भेदप्रधानतादात्म्येन व्यक्तेर्विशेषणत्वमिति न गोत्वं वाहयेत्यादिप्रयोगः। एवमेव पटः शुक्ल इत्यादौ गुणिगतलिङ्गादिग्राहिता शुक्लादिशब्दानाम्। पटस्य शुक्ल इत्यत्र तु न। भेदस्यैव तत्र सम्बन्धत्वात्।

यदा जातिव्यक्त्योर्भेद एव विवक्षितो वाह्याद्यसमभिव्याहारो जातेः प्राधान्यंच तदा भावप्रधानो निर्देश इति व्यवहारः। सच यथाभिधानमिति नातिप्रसङ्गः। तदुक्तं जात्याख्यायामितिसूत्रे भाष्ये जातिशब्देन जातिरप्यभिधीयते द्रव्यमपि। कथं पुनर्ज्ञायते द्रव्यमपीति। एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले आसीनं गोपालकं पृच्छति अस्त्यत्र काश्चिद्गां पश्यसीति, सपश्यति पश्यति चायं गाः पृच्छतिच नू-

---

मेवअनभिधानादेव। प्रागुक्तसर्वपक्षतो लाघवादाह यद्वेति। एवेनोभयव्यवच्छेदः अपिना पक्षांतरसमुच्चयः। अतएव तयोरव्यतिरेकादेव। अर्थानां जात्यादीनां। अत्रापि भाष्यसंमतिमाह तदप्युक्तमिति नन्वेवं गोत्वं वाहयेत्यादिप्रयोगापत्तिरतआह गोत्वेति। आदिसंग्राह्यं विशदयति एवमेवेति। तद्वद्गुणगुणिनोरव्यतिरेकेणेत्यर्थः। शब्दानां तदर्थाना मतिप्रसङ्गमेवं सति प्राप्तं निराचष्टे पटस्येति। एवेन तादात्म्यव्यवच्छेदः।

नन्वत्राभेदैकपक्षे भावप्रधानो निर्देश इतिव्यवहारासंगतिरतआह यदेति। अनातिप्रसंगायाह सचेति। यदेत्याद्युक्ते भाष्यसंमति-

नमस्य द्रव्यं विवक्षितामिति । तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनमिति । जातिशब्देनेत्यस्य जातिशक्तिग्रहविषयेणेत्यर्थः । द्रव्याभिधानमित्यस्य द्रव्याभेदेनाभिधानं विशेष्यतया द्रव्याभिधानं चार्थः । सामान्याभिधानमित्यस्य द्रव्याद्भेदेन विशेष्यतया तदभिधानमित्यर्थः ।

यत्तु बहुषु बहुवचनमितिसूत्रे भाष्ये उक्तं यदा गुणो गुणिविशेष्यको भवति तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति तदान्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति । तत्तु भावप्रधानतातात्पर्यग्राहकमात्रोपलक्षणम् ।

तथा सरूपसूत्रेऽपि जातेः पदार्थत्वे तस्याप्येकत्वाद्विवचनाद्यसिद्धिमाशङ्क्य व्यक्तिवादे च नब्राह्मणं हन्यादित्यादावेकं ब्राह्मण महत्वा कृती स्यादित्याशङ्क्योक्तं नह्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्य-

---

माह तदुक्तमिति । जातीति तत्वेन प्रसिद्धेन गवादिशब्देनेत्यर्थः आद्ये लाघवादिमानस्य स्पष्टत्वादाह कथमिति । दर्शनं सत्तायां कर्तृ । स गोपालकः । पश्यति विचारयति । इतिर्भाष्यसमाप्तौ अविरोधायाह जातीति यथाकथंचिदिति भावः । यद्वेतिमतेनाह द्रव्याभेदेनेति आद्यमतेनाह विशेष्येति । विशेषणत्वेत्वतद्निष्ठत्वादाह विशेष्यतयेति ।

ननु बहुष्विति सूत्रे गुणगुणिभावमात्रस्थले तथोक्तं नान्यत्रेति कथं सामान्यतः प्रागुक्तमत आह यत्त्विति । मात्रं कार्त्स्न्ये । उक्तेर्थे भाष्यांतरसंमतिमप्याह तथेति आशंक्योक्तमित्यत्रान्वयः आदिनानं-

दार्थस्य वाऽऽकृतिर्नपदार्थ उभयोरुभयं पदार्थः कस्यचित् किंचिद्गुणभूतं किंचित्प्रधानभूतमिति । यथा पचते इत्यादौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधनसंख्याकृतो वचनभेद एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोष इति कैयटः ।

मतुप्सूत्रेऽपि कैयटः आश्रयगतैकत्व(१)विशिष्टा जातिः कार्ये आश्रीयते यथा पशुना यजेतेत्यादाविति । पदार्थ इत्यस्य पदजन्यबोधविषय इत्यर्थः । गुणभूतमित्यादेः स्वारसिकतयेतिशेषः । कदाचित्तस्यापि प्राधान्यं तु तात्पर्यग्राहकसापेक्षमिति तदाशयः । द्रव्यप्राधान्ये च क्वचिज्जातिगतसंख्यया वचनं यथा-नब्राह्मणमित्यादौ तज्जात्याक्रान्तसकलब्राह्मणानां बोध इति बोध्यम् । इदं चाभेदेन व्यक्तेर्विशेषणत्वे द्रष्टव्यम् । भेदेन विशेषणत्वे तु जात्याख्यायामिति सूत्रोक्तरीत्यैकवचनमेव । व्यक्तेः प्रकारत्वं च निरवच्छिन्नाया एव । विशेष्यभूतजात्या चानुगमः । नहि प्रका-

त्यव्यभिचारादि (आकृतीत्यादावतद्दर्नीतिठन्मते इतिशेषः सर्वत्र) कैयटोक्तमाद्यदोषवारणमाह । यथेति । संख्याकृतस्तत्तदारोपकृतः । प्रसङ्गान्मध्येस्पष्टकैयटांतरमाह मतुबिति स्वगतैकत्वसंख्याश्रयणे दोषतादवस्थ्यमेवातआहाश्रयेति एवंच तत्प्रयुक्तकार्यं स्फुटमेवोक्तं । पदार्थइत्यस्य पदशक्यइत्यर्थनिरासायाह पदार्थ इति । अनियमादाह स्वारेति । अतएव प्रकृतोपयुक्तमाह कदाचिदिति ।

नन्वेवं द्रव्यप्राधान्ये नब्राह्मणमित्यादौ दोषोतआह द्रव्येति तत्प्रयुक्तेतिभावः । अनतिप्रसंगायाह क्वचिदिति यथाऽभिधानमिति भावः । अन्योपि ततोऽविशेष इत्याह तज्जात्येति । व्यवस्थामाहेदं चेति ।

(१) एकत्वसंख्याविशिष्टेति पाठान्तरम् ।

रीभूतमेवानुगमकमित्यत्र मानमस्ति ।

यत्तु समर्थसूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम् वीरः पुरुष इत्यादौ द्रव्यवादे तस्य भेदाभावान्न भिन्नार्थानामेकार्थीभावरूपसामर्थ्यमित्याशङ्क्यावाच्यमपि द्रव्यं द्वारीकृत्य यथा विशेषणविशेष्यभावो जातिवादे एवं द्रव्यवादेऽवाच्यगुणकृतभेदमाश्रित्य तदुपपत्तिरिति । तत्रावाच्यमित्यस्य शक्त्याविषय इत्यर्थः । शुद्ध द्रव्यवादस्त्वनुपदमेवोपपादयिष्यते। घटो घट इत्यादौ विशेष्याविशेषणभावाप्रतीतेः। सोऽपि भेदसापेक्ष इति तदाशयः । जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ इति गौतमीये सूत्रे तद्वार्तिककारोऽप्याह । तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशेष्यते प्रधानोपसर्जनभावस्यानियमेन पदार्थत्वं, यदा भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा व्यक्तिः पदार्थो (१)न जात्याकृती । यथा गौस्तिष्ठति गौर्गच्छतीति तयोः स्थानादीनामसम्भवात्सा पदार्थः यदा पुनरभेदो विवक्षितः सामान्यगतिश्च तदा जातिः पदार्थ इतरे विशेषणं यथा गौर्न पदा स्प्रष्टव्य इति ।

ननु जात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽभानेन तस्यविशेषत्वे तत्र कथं व्यक्तेः प्रकारताऽत आह व्यक्तेरिति । सनियमो न सिद्धांतः इदं च पक्षांतरेप्यावश्यकमन्येषामिति भावः । नन्वेवमननुगमापत्तिरतआह विशेष्येति । तदेव ध्वनयन्नाह नहीति । उक्तेर्थे भाष्यांतराविरोधं स्पष्टार्थमाह यत्त्विति तस्यार्थानामिति एकीभवनरूपेतिशेषः गुणेति वीरत्वादीत्यर्थः । इत्यर्थइति नतुबोधाविषय इत्यर्थो येन विरोधः स्यादितिभावः । ननु शुद्धद्रव्यवादाशयकमेवेदमस्तु कुतः सरूपसूत्रभाष्यैकवाक्यताऽत आह शुद्धेति । दृष्टांताशयमाह घटइति ।

(१) अङ्क जात्याकृती इति तद्वार्तिकेपाठः ।

अत्र सर्वव्यक्तिलाभायैकवचनोपपत्तयेच जातिः प्रधानं तस्याः साक्षात्स्पर्शासम्भवात् व्यक्त्यभेदविवक्षा बोध्या। पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्राकृतिः वैयाकरणनयेऽप्याकृतिः शक्येति स्फोटवादे निरूपितम्।

केचित्तु पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्र शब्दज्ञानानुपाति वस्तुशून्यं विकल्पाख्यं ज्ञानं पातञ्जलोक्तं।व-स्तुशून्यमित्यस्य बाह्यवस्तुशून्यमित्यर्थः। बाधज्ञानाबाध्यत्वाच्च मिथ्याज्ञानादस्य भेदः। बाधज्ञानसत्त्वेऽपि शब्दव्यवहारस्य तज्जन्यज्ञानस्य च जायमानत्वात्। तदुक्तम्—

अत्यन्तासत्यपि त्वर्थे ज्ञानंशब्दःकरोतिहि।

इत्याहुः।

अपरे तु धर्ममुपलक्षणीकृत्य शक्तिग्रहाद्वस्तुतस्तत्तद्धर्माकृतिविशिष्टा व्यक्तिर्बुध्यते नतु तद्धर्मप्रकारेणेति व्यक्तिवादः। प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्य-

---

सोपिविशेषणभावोपि। सरूपसूत्रभाष्योक्तं परसंमतमपीत्याह जात्येति। कार उद्योतकारः जात्यादेर्विमतत्वादाह प्रधानेपेति। तदेवाह यदेति तयोः जात्याकृत्योः। साव्यक्तिः पुनस्त्वर्थे। नन्वत्रापि जातेः स्पर्शासंभवाद्व्यक्ते रेव-ज्ञत्वमुचितमत आहात्रेति।

नन्वस्योक्तरीत्या तत्रापि उपपत्तिरत आहैकेति। नचैवमपि भेदविवक्षैव कुतो नेत्याह तस्या इति। आकृतिरिति पदार्थ इत्यादेरनुषंगः। इदं परोक्तं सिद्धांतसंमतमपीत्याह। वैयेति बौद्धस्य तस्य सत्त्वादाह वास्त्विति। नन्वेव मिथ्याज्ञानादस्य को भेदोऽत आह बाधेति। चस्त्वर्थे तत्रहेतुमाह बाधेति अत्यन्तेति। व्याख्यातं उक्तवक्ष्यमाणरीत्या निर्वाहे इदमयुक्तमतएवगौतमसूत्रविरोधोनेत्यरुचिः केचिदित्यनेन सूचिता तामेव प्रकाशयन्प्रतिज्ञातमाहापरेत्विति नैवंपदस्थलेएवापितुवाक्यस्थले ऽपीत्याह

तोऽपि वस्तुनस्तत्तद्विशेषणाविशिष्टव्यक्तेः स्वरूपेणोपस्थितिः यथा यः शुक्लवासाः स देवदत्त इत्यादौ शुक्लवासउपलक्षिते शक्तिग्रहेऽपि देवदत्तपदजन्यबोधे न तद्भानं तथा जात्यादेरपि। एतदेव जात्यादेरुपलक्षणत्वं यत्स्वाश्रयाणां सर्वेषां स्वरूपतः शक्तिग्रहविषयत्वं सम्पाद्य स्वयंशक्तिग्रहाविषयो बोधाविषयश्च। यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्यत्र काकः स्वोपलक्षितोऽतृणत्वादिना तद्गृहमितरेभ्यो व्यावर्तयति। तथा जातिर्व्यक्तीरुपस्थाप्य स्वोपलक्षिताभिस्ताभिः शक्तिमितरेभ्यो व्यावर्तयति। घटत्वाश्रयो यः स घटपदशक्य इति शक्तिग्रहस्तत्पदेन विशेष्यमात्रपरामर्शः। घटो घटपदशक्य इत्यस्याप्ययमेवार्थः। एतदेवाभिप्रेत्य ध्रुवमपाये इति सूत्रे धावतः पतित इत्यादावध्रुवत्वमाशङ्क्य सतोऽप्यविवक्षया समाहितम्। सरणोपलक्षितं द्रव्यमात्रमत्र विवक्षितमिति कैयटः। तदुक्तम्।

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम्।
शब्दः सुकरसम्बन्धो नच व्यभिचरिष्यतीति।
हरिरप्याह—अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा।

प्रकृष्टेति अयमेवाखंडार्थबोधः। उक्तमेवोपपादयति यथेति नन्वसद्व्यावर्तकत्वरूपं नोपलक्षणत्वं जात्यादेरत आहैतदेवेति। एतावताऽसत्त्वं प्रतिपाद्य व्यावर्त्तकत्वमाह यथेति। तांत्रिकायुक्तेरसांगत्यंध्वनयन्नाह काकेति। आदिनावेदिकापुंडरीकादि एवंचाजातेः शक्तावुपलक्षणत्वं सिद्धं। अत्रपक्षे प्रोक्तप्रकारासंभवादाह घटत्वेति। सर्वनाम्नामितिनियमादाह तत्पदेनेति। तस्यापि संग्रहमाह घट इति। अत्र भाष्यसंमतिमाहैतदेवेति। आशंक्येत्यनेन वस्तुतोध्रुवत्वमेवेति सूचितं मात्रमवधा-

गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयते इति ॥

शुद्धमेव नतु उपलक्षणीभूतकाकविशिष्टमित्यर्थः। तथाऽसत्योपाध्युपलक्षितं सत्यमुपाध्यनादरेणैव शब्दैरभिधीयते इति हेलाराजः। न ब्राह्मणमित्यादौ ब्राह्मणत्वोपलक्षिततत्वस्य सर्वव्यक्तिषु सत्त्वान्न दोषः।

यद्वा रूपसामान्यात्सर्वव्यक्तिषु हनननिषेधादिति तदुक्तम्। अइउण् सूत्रे भाष्ये रूपसामान्याद्वा सिद्धम्। बालस्याद्यशक्तिग्रहोऽपि ईदृशो गोपदवाच्य इति। अत्रापि पक्षे शक्तिग्रहे भासमानोपलक्षकरूपेण द्रव्यभेदमाश्रित्य वीरपुरुष इत्यादौ समासः। वीरपदेनापुरुषस्याप्युपस्थितत्या तयोर्न पर्यायता तद्बोध्यव्यक्तिमात्रबोधकत्वं हि पर्यायत्वमिति वदन्ति। अयमपि पक्षः समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्ट इति समासवादे निरूपयिष्यते।

रणे। तदुक्तंभट्टैररुणाधिकरणे। गृहत्वेनाभिधानादाह शुद्धमेवेति हरिन्यूनतां निराचष्टे तथेति। अतएवप्रकृतसंगतिरस्य

ननु अत्रपक्षे न ब्राह्मणमित्यादौ कागतिरतआह नब्राह्मेति। नन्वेवं कथंनियतैकवचनमतआह यद्वेति। वार्तिकार्थस्तत एव बोध्यः नन्वत्र पक्षे कथमाद्यशक्तिग्रहः नहि तदा तस्य तत्र तदुपलक्षणत्वादिग्रहोऽतआह बालस्येति।नन्वेवमपि अत्रपक्षे समासो न स्यादिति दोषएवातआहात्रापीति काव्यप्रकाशाद्युक्तदोषमुद्धरति वीरेति मात्रं कात्स्र्न्येवधारणे च अस्यापि भाष्यारूढत्वमाहायमपीति।

भूषणकाराद्युक्तिं खण्डयति यत्त्विति उभयत्रेति। अयंभाव.उभयत्रैका शक्तिः अन्यथा जातौ वाहाद्यन्वयानुपपत्तिः। नचसाक्षात्संबंधेन जातौ तद्बाधेपि परंपरया तदन्वयोपगमान्नदोषः गौर्जातेत्यादौविशेष्यभूते गोत्वेऽन्वयितावच्छेदकतया गोत्वत्वादिभानापत्तेः जातेरपि प्रकारतयैव स्वरूपतोभानमितिनियमात् एवं च व्यक्तिशक्तिरावश्य-

यत्तु जातिपक्षेऽपि गवादिपदानामुभयत्र शक्तिः। शक्तिग्रहकार्यकारणभावे च जातिप्रकारकत्वस्यैव निवेशो नतु व्यक्तिविशेष्यकत्वस्य निवेशः। अतएव व्यक्त्यंशे कुब्जाशक्तिस्तदंशे तज्ज्ञानानपेक्षणादेतावतैव जातौ शक्तिरिति व्यवहार इति तदपि नं। गौरवात्।

किञ्च सामान्यलक्षणाखण्डनायायं प्रकारस्तच्चाशक्यं, कार्यतावच्छेदककोटौ विशेष्यांशानिवेशो गोत्वेनाश्वादिबोधापत्तेः। नच प्रकारताविशेष एव निवेश्यते इति वाच्यम्। तस्य गोनिष्ठविशेष्यतानिरूपितेति शब्देनैव बोधनीयतया दुर्ज्ञेयत्वात्। तन्निवेशे तु गोव्यक्त्यन्तरबोधो न स्यात्। तन्निष्ठविशेष्यतायां तान्निरूपकत्वाभावात्।

का यद्यपिजातेर्विशेष्यतयापि तथाभाने बाधकाभावस्तथापि सर्वत्रैवं कल्पनापेक्षया व्यक्तावपि शक्तिकल्पनैव लघीयसीति। एवं व्यक्तिशक्ता वस्माकं न वैमत्यं किंतु व्यक्तिशक्तिभानहेतुतायामेव। जातिविशिष्ट व्यक्तिबोधकत्वमिति नतु व्यक्तिविषयकत्वनिवेशो गौरवादत एव जातेशक्तगोत्वादिपदान्न व्यक्तिबोधः। तत्र जातिप्रकारकशक्तिग्रहाभावात् अत एव व्यक्त्यंशे कुब्जा शक्तिरितिगीयते तदंशेतज्ज्ञानानपेक्षणात् यथान्वयांशे शक्तिसत्त्वेऽपि तद्विषयकत्वं बोधजनकतायां नावच्छेदकमिति नान्वयो वाच्यताव्यवहारभाक् तथा व्यक्त्यंशे तत्सत्त्वेऽपि तद्विषयकत्वं बोधजनकतायां नावच्छेदकमिति नव्यक्तौ वाच्यताव्यवहार। गोत्वविषयकत्वस्यैव च निवेशाद्गोत्वादेर्वाच्यताव्यवहारभाक्त्वमिति तदाह शक्तिग्रहेति। ननूक्तरीत्या गौरवं तुल्यमत आह किंचेति। तच्च तत्खंडनं हि। ननु तत्र किंविशेष्यांशनिवेश उत न तत्रांत्ये आह कार्यतेति बोधापत्तिरितिपाठः पत्तेरितिपाठे ह्यर्थस्यैवकथनं। दुर्ज्ञेयेति तन्निवेशं विनेत्यादिः। द्वितीयपक्षे आह तन्निवेशे त्विति प्रागुक्तसिद्धांतरीतिमाह।

यदि तु विशेष्यांशे विशेष्यतायाः प्रकारातिरिक्तानवच्छिन्नतया निवेशात्तत्र न दोष इति विभाव्यते तदा वृथायं प्रयासः। किञ्च घटत्वावच्छिन्नं सर्वं प्रति दण्डकारणताग्रहो मदुक्तरीत्यैव सुलभो न भवदुक्तरीत्येत्यलम्।

यत्तु कुत्सित इति सूत्रे भाष्ये उक्तं स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतमिति तस्यायमर्थः। स्वार्थं जात्याद्यभिधाय तद्विषयकाभिधाग्रहविषयो भूत्वा शब्दः प्रातिपदिकरूपस्तदितरनिरपेक्षः समवायेन सम्बद्धं द्रव्यमाहेति। अभिधायेत्यस्य प्रतिपाद्येत्यर्थकत्वे क्त्वोऽनुपपत्तिः। शब्दतो जातिद्रव्ययोः क्रमेण बोधाननुभवात्। प्रत्यक्षदृष्टक्रमस्यात्रारोप इत्यपि न युक्तम्। आश्रयानालिङ्गितजाति-

---

यदित्विति तत्र द्वितीयपक्षे उक्तरीत्यैव निर्वाहादाह तदेति सामान्यलक्षणास्वीकारफलांतरस्यापि मद्रीत्यैव सिद्धिर्नभवन्मते इत्याह किंचेति। एवंच फलद्वयस्यापि अनन्यथासिद्ध्या तदावश्यकत्वेनास्य प्रकारस्य निष्फलत्वमेवेति प्रागुक्तरीतिरेव साध्वी (व्यक्त्यनुपरक्तकेवलजातौ शक्यभावसाधकः अप्रयोजकत्वात्)। गोपदज्ञानस्य तच्छक्ति ज्ञानस्य च जातिविशिष्टविषयकज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकमितिनजातिविशेष्यत्वाभिप्रायेण गौर्नित्येत्यादिप्रयोगः पदविशेष्यकशक्तिग्रहपक्षेऽपि गोपदं गवि शक्तमित्येव शक्तिग्रहः गोपदं गोत्वे शक्तमिति शक्तिग्रहवादिनां तु गोत्वविषयकशक्तिज्ञानं तद्विशिष्टबोधकमिति स्वीकुर्वतां गोत्वपदाद्विशिष्टबोधापत्तिर्दुर्वारा ममतु तत्रगोव्यक्तिप्रकारकगोत्वविशेष्यक एव शक्तिग्रह इति नदोषस्तदाहेत्यलमिति।

यन्मूलकत्वेनेदं तैरुक्तं तस्यान्य एवार्थो न भवदभिमत इति तद्विरोधंसिद्धांते परिहरति–यत्त्विति। वक्ष्यमाणरीत्याह समवायेनेति। तदुक्तिं खंडयति अभीति। प्रत्यक्षेति च। सरूपसूत्रभाष्यादेरा-

प्रत्यक्षस्याप्यनुभवविरुद्धत्वेन तत्रापि वस्तुतः क्रमाभावात् ।

भाट्टास्तु जात्या व्यक्त्याक्षेपः विशेषणत्ववैशिष्ट्येनैव जातौ पदानां शक्तिग्रहाद्विशेषणत्वानुपपत्त्या विशेष्यव्यक्तेराक्षेपः, त्वादिरहितपदबोध्या जातिर्व्यक्तिविशेष्यकबोधाविषया विशेषणतया गृहीतशक्तिकत्वादित्यनुमानम् ।

यत्तु जाते र्निर्विकल्पकोपस्थितिर्निर्विकल्पके इन्द्रियवच्छब्दोऽपि करणं शक्त्यनुभवोऽपि जात्यंशे निष्प्रकारक एव। गोत्वं किञ्चिदाश्रितं जातित्वादित्यनुमानम् । पदप्रयोज्यायाश्चोपस्थितेः शाब्दकारणत्वान्न व्युत्पात्तिभङ्गः । सति तात्पर्ये धूमोऽग्नं ज्वलतीत्यतोवह्नि र्ज्वलतीति बोधो भवत्येवायमेवाक्षेप इति । तन्न । तादृशाहेतूपस्थितेरसार्वत्रिकत्वात् । शब्दतो जातित्वेनानुप-

---

क्ततावालंभेनेत्यादेराशयः प्रागुक्तः। यत्तु तद्भाष्यस्वरसादेव पदा द्व्यक्तेर्न स्मरणं नाप्यनुभवः नापि तत्र कुब्जा शक्तिः किंत्वाक्षेप इतिभट्टास्तन्मतमाह भाट्टास्त्विति । नन्वनुपपत्त्यभावे कथमाक्षेपोऽतआह विशेषणेति सचानुमानमिति तत्प्रयोगमाह त्वादीति । तत्सहितपदबोध्याया विशेषणत्ववैशिष्ट्येन तदभावेनाक्षेपाभावादिदं पदविशेषणं ।

तेष्वेकदेशमतं खंडयति—यत्त्विति । आक्षेपिका च निर्विकल्पकस्मृतिविषया जातिरेवेत्याह जातेरिति । पुंवत्कर्मेति पुंवद्भावः । ननु नशाब्दात्तदतआह निर्वीति । निष्प्रेति निर्विकल्पक एवेत्यर्थः। तथाच न तत्समानाकारताविरोध इति भावः। सचानुमानमित्याह गोत्वमिति नन्वाक्षिप्तव्यक्तेरपि शाब्दे भाने पदजन्यपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधेकारणमिति व्युत्पत्तिभंगोऽतआह पदेति। नन्वेवमतिप्रसंगोऽतआह सतीति । एवेनोक्तव्यवच्छेदः तादृशेति जातित्वेत्यर्थः । तत्रहेतुमाह शब्दत इति । गोपदादितस्तादृशरूपेण गोत्वादेरनुपस्थितेरित्यर्थः ।

स्थितेः। अर्थापत्ते रपि नावसरः। अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि बोधात्। समानसंवित्संवेद्यत्वमाक्षेप इत्यपि न युक्तम्। सुवर्णकरकादिषु गृह्यमाणेषु तेजस्त्वजलत्वपृथिवीत्वसंशयदर्शनात्। द्रव्यमिति घटज्ञाने घटत्वभानाभावात् घटत्वपदजन्यजातिभाने विशेष्यतया व्यक्त्यभानाच्च।

किञ्च गवा वैशिष्ट्येनच गोत्वस्य समानवित्तिवेद्यत्वेऽपि गोगोत्ववैशिष्ट्यानीति समूहालंबनमेव स्यात् न विशिष्टबुद्धिरित्याहुः।

तन्न। व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानं विनापि बोधात्। एतेन जातिशक्तस्य व्यक्तौ लक्षणेत्यपास्तम्। अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि बोधात् क्वचिच्छक्यार्थबोधकस्यैव पदस्यान्यत्र लक्षणाया दृष्टत्वाच्च। नचैवं प्रकृते, अन्यथोपपत्तेश्चेत्यलम्।

तत्रगवादिशब्देन गवादीनां प्रतीतौ या कदाचित्सास्नादीनां प्रतीतिः सानुमानिक्येवेत्यन्ये। शाब्दे-

अर्थापत्तिरेवाक्षेपइति मतं खंडयति अर्थापत्तेरितिबोधादितिगांद्यादि स्यादित इति भावः। मतांतरं खंडयंति समानेति। करकः करवेति प्रसिद्धः तेष्वापिदोषांतरमाह द्रव्यमितीति न(च सह)विशिष्टेति गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकसंसर्गमर्यादापन्नवैशिष्ट्याविषयकबुद्धिरित्यर्थः एतेनेत्यस्यार्थमाहानुपेति। नत्वेवं नह्येवं। नन्वगत्या तथा स्वीकारोऽतआहान्यथोपेतिःसिद्धांतमतेनेत्यर्थः। (न)निरूढलक्षणायां न तत्पूर्वकत्वानियमो मानाभावात् रूढिशक्तिरूढिलक्षणयोर्भेदानापत्तेः प्रयोजनानपेक्षत्वमात्रेण निरूढलक्षणेति प्रकाशादौ उक्तेश्च एतेन तया निर्वाह इति भूषणोक्तमपास्तंतदाहेत्यलमिति।

विशेषमाह तत्रेति जातिपक्षादावित्यर्थः। नियमेनतत्सामग्र्यभावादाह कदाचिदिति। येषांमते नाकृतिः शक्या तन्मतमाह सानुमे-

वेत्यपरे । जलतैलादयः शब्दास्त्ववयवावयविसाधारणाः । यदात्वौषधिपरिच्छिन्ने तैलादयो व्यवस्थितास्तदापि तेऽवयवं समुदायारोपेणाहुस्तदभिप्रायेण भाष्ये उक्तं समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते यथातैलंभुक्तमित्यादिना । एवं गुणिपरशुक्लादिषु गुणः शक्यः १ नचानन्त्यं शुक्लादिगुणानाम् । एकत्वनित्यत्वस्वीकारात् । आश्रयभेदौपाधिकस्तु भेदव्यवहारः । एकोऽपि सावयवः अतएवाल्पत्वमहत्त्वकृतो भेदः ।

यद्वैकमखण्डंनैर्मल्यादिगुणान्तरसंमिश्रणे महत्वमन्यथाल्पत्वमिति तमप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । क्रियाप्येवमेका नित्या चोत्पादविनाशौ (शक्यस्यैव) संबन्धस्यैव । पच्यादि शक्यापि याऽव्यवधानेन फलजनिका सैकैव । अन्यासां तु तादर्थ्यात्पाकत्वव्यवहारो गौणः । एकपटशुक्लापरपटशुक्लगुणयोः प्रत्यभिज्ञाभावस्तु आरोपितभेदकृतः । क्वचिदस्त्येव तथा प्रत्यभिज्ञा- गुणपरेषु तद्गता जातिः पाचक इत्यादेः पाकक्रियासम्बन्धवत् कर्तरि शक्तिः । क्रियापचेरकस्य कर्ताशक्यः

ति । सिद्धान्तमतमाह शब्देवेति । विशेषांतरमाह जलेति । व्यवति वैद्यकशास्त्रे इतिभावः । तत्रमानमाह तदभीति आदिना घृतं भुक्तमिति एवं जातिशब्दस्थले जातिवत् ॥ गुणपरे विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह गुणीति तद्विषये इत्यर्थः । नन्वेवं कथंभेदव्यवहारोऽतआह आश्रयेति । नन्वेवमाकाशस्यापि सावयवत्वापत्तिरत आह यद्वेति इति उभयमेवंगुणवत् नन्वेवंकथमुत्पत्त्यादीत्यत आहोत्पेति । नन्वेवं समूहस्य क्रियात्वेन विशेष्यतया अवयवस्य पच्यादिवाच्यत्वं कथमतआह पच्यादीति तद्रूपारोपेणेति भावः । नन्वेवं प्रत्यभिज्ञातिप्रसंगोऽतआहैकेति । आश्रयाभेदे त्विष्टएवेति भावः । भेदप्राबल्ये तथा अभेदप्राबल्ये त्वाह क्वचिदिति । एवं गुणिपरे उक्तगुणपरे आह गुणेति ।

सम्बन्धो विशिष्टशक्यः। सम्बन्धश्च क्रियाकारकभावः सएव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं, प्रवृत्तिनिमित्तत्वंच यज्ज्ञानाच्छब्दप्रवृत्तिस्तत्त्वं, तस्यभाव इति सूत्रे भावशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमेव अतएव ततः सम्बन्धे भावप्रत्ययः, शब्दप्रवृत्तिश्च क्वचिद्धर्मज्ञानात् क्वचित्सम्बन्धज्ञानात् इति स्पष्टं तस्यभाव इत्यत्र कैयटे।

तत्र जातिगुणयोर्लोकनिरूढया सोयमिति प्रतीत्या भेदनिबन्धनसम्बधस्य तिरोधानान्न तत्र सम्बन्धे भावप्रत्ययः। क्रियया तु कृदन्ते भेदस्यैव नियमेन प्रतीतेस्तत्सम्बन्धज्ञानादेव शब्दप्रवृत्तिरिति तत्रैव भावप्रत्ययः। क्रियाकारकयोर्भेदाभेदाविति मते तिङन्ते तु युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे इत्युक्तेर्भेदतिरोधानम्। अत्र च शब्दशक्तिस्वभाव एव बीजम्।

क्रियाशब्दस्थले आह पाचक इति। आदिनापक्तेति तत्रविषयविभागमाह क्रियेति। प्रकारतया शक्येति शेषः। सच सांसर्गिकविषयतावत्वेनैव शक्य इतिबोध्यम्॥ एतेनपाचकादेः कथंक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं पचेः क्रियायामकस्य कर्त्तरिशक्त्या ताभ्यामुपस्थितयोराकांक्षावशात्परम्परान्वयेन तस्य शक्तेरेवाभाव इत्यपास्तमेकार्थीभावविधया संसर्गशक्त्यैव तथा व्यवहारात्॥ एकार्थीभावबलादाह सबंध इति तत्स्वरूपमाह संबंधश्चेति।

यत्तु तत्र क्रियां धर्मितावच्छेदकीकृत्यैव तादृशविशिष्टे शक्तिग्रहेण तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्यवहारस्तस्यभाव इत्यत्र भावपदेन प्रवृत्तिनिमित्तं तत्संबंधश्चेत्युभयं गृह्यते एवं यस्य गुणस्य भावाद्दित्यत्र गुणपदेनापि तत्र लक्ष्यानुसारेण व्यवस्थेति कृतद्धितसमासोत्तरभावप्रत्ययेन संबन्धाभिधानमुपपद्यत इतिप्राञ्चस्तन्नेत्याह सएवेति। ननु तत्रक्रियायास्तत्वमप्रासद्धमतआह प्रवृत्तीति। एवेनोभयव्यवच्छेदः। एवं वार्त्तिकगुणपदेनापि ततः पाचकादितः। सर्वसंग्रहायाहशब्देति

अत एव कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेत्युक्त्वा पाचकत्वमित्युदाहृतं हरिणा । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्त इत्यस्य क्रियासम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तक इत्येवार्थः । जातिगुणक्रियायदृच्छेति चतुष्टयी शब्दानांप्रवृत्तिरित्यत्र क्रियापदं सम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दोपलक्षणमिति न न्यूनता । यदृच्छाशब्दा डित्थादयः कादयो भादयश्च । तत्र डित्थादिष्वेकद्रव्योपनिवेशिसंज्ञाभूतेषु व्यक्तिरेव वाच्या । आनन्त्यव्यभिचारयोरभावात् । प्रातिपदिकमात्रादर्थबोधाभावेन सुबन्ताच्च संख्यादेरेव प्रकारतया भानेन ततो न निर्विकल्पकम् । नच डित्थत्वमित्यादौ प्रत्ययार्थाभावेन त्वाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । व्यक्तेरेव प्रकारता विशेष्यतारूपविषयताद्वयेन भानेन प्रकारत्वावच्छिन्नाया व्यक्तेरेव त्वाद्यर्थत्वात् । जात्यतिरिक्तधर्मांशे प्रकारतायाः सावच्छिन्नत्वनियमस्तु भेदसम्बन्धाव-

---

अनतिप्रसंगाय विषयव्यवस्थामाह तत्रेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः । तद्धिते विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह कृदन्ते इति । तदेवाहक्रियेति । एवं च तत्र क्रियैव प्रवृत्तिनिमित्त । अत एव तत्र संबंधस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादेव नन्वेवं कथं तत्राक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वव्यवहाराऽतआह क्रियेति ।

ननुतद्धितसमासयोरपि संबंधप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन तदसंग्रहात्तत्र न्यूनताऽतआह जातीति शब्दोपेति तन्मात्रोपेत्यर्थः । इदं चसुबंतशब्दविभागकरणमिति न तिङन्तासंग्रहप्रयुक्तन्यूनता । तत्रतेषांमध्ये । आकडारादितिसूत्रोक्तं हेतु गर्भविशेषणमाहैकेति । तत्वं प्राप्तेषु तेषु शब्देष्वित्यर्थः । नन्वेवं निर्विकल्पकापत्तिरितिचेत्साकिंप्रातिपदिकादुतसुबंतादापाद्यते नाद्य इत्याह प्रातीति । तस्याप्रयोगात् । नांत्य इत्याह सुबंतादिति । ततः डित्थादितः । ननुजात्यन्यपदार्थानां स्वरूपतो नभानमितिनियमवत् जात्यन्यधर्मांशेप्रकारतायाः सावच्छिन्न-

च्छिन्नप्रकारताया एवेति न कश्चिद्दोषः । यद्वा तत्र प्रकृतिः शब्दपरा विशेष्यभूतोऽर्थ एव त्वाद्यर्थः । डित्थडित्थत्वपदयोश्च पर्यायता ।

यत्तु बालयुवाद्यवस्थाभेदेन शरीरभेदात्तद्वृत्तिडित्थत्वादि सैव त्वाद्यर्थ इति तन्न । लोके तत्र व्यवहाराभावेन तादृशोपाधिभेदेन भेदे प्रमाणाभावात् । आकाशे तु घटाकाशमठाकाशादीति भेदव्यवहारेण तत्रौपाधिकभेदासिद्धिः । अन्यथैकद्रव्योपानिवेशिनीत्यस्यासम्भवापत्तिः । एतच्च तस्य भाव इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति शक्तिवादे निरूपितं तद्धितवादे निरूपयिष्यते च । कादिपदानां कादीनामेकत्वमते पञ्चवर्णव्यक्तिषु तेषामनेकत्वमते पञ्चजातीयवर्णव्यक्तिषु वा शक्तिः । अन्त्ये जातय उपलक्षणमिति व्यक्तिवादोक्तरीत्या बोध्यम् । तत्राप्यानन्त्याद्यभावेन पञ्चवृत्त्यैकशक्यतावच्छेदकानुपयोग एव तत्रापि पूर्ववदेव भावप्रत्यय इति कुत्वकुशब्दयोः पर्यायतैव

त्वमितिनियमभंगापत्तिरतआह जात्येति । एवं तन्नियमेऽपिबोध्यं अत्रगौरवाद्भाष्योक्तं पक्षांतरमाह यद्वेति तत्रडित्थत्वमित्यादौ अत्रपक्षे तन्नियमोपपत्तावपि न तन्नियमो मानाभावात् इतिबोध्यं । च पेति पर्यायता चेत्यर्थः । कैयटाद्युक्तिं खंडयति यत्त्विति । बालत्वयुवत्वाद्यवस्थेत्यर्थः । तत्र अवस्थायां भेदे शरीरस्येत्यादिः । नन्वेवमन्यत्रानिष्टापत्तिरितिदृष्टांतासंगतिरतआहाकाशेत्विति । तद्वत्तत्रापिबालडित्थो युवडित्थ इत्यादिव्यवहारांगीकारे आहान्यथेति ॥

एवमाद्ये उक्त्वा द्वितीये आह कादीति नन्वेवंविशिष्टशक्त्यापत्तिरतआहांत्येइति । तत्रापि तदुपलक्षणत्वपक्षेपि । तत्रापि कुत्वमित्यत्रापि पूर्ववदेव प्रकारभेदेन द्वितीयपक्षेणोपसंहरति । कुत्वेति । तृतीये आह

भादिपदानां शक्यव्यक्त्यानन्त्येन शक्यतावच्छेदकापेक्षणात् भादिपदमेव शक्यतावच्छेदकं तद्वेव तु तदुत्तरत्वाद्यर्थः। एतदभिप्रायेणैव च वृद्धिरादैच्सूत्रे भाष्ये उक्तम्। 'कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति। भत्वात्। कथं भसंज्ञे'ति। अनेन कुत्वकुपदयोर्भत्वभसंज्ञापदयोः पर्यायता स्पष्टमेवोक्ता। नच कुत्वपदस्य तत्र लक्षणा। मुख्येऽर्थे क्वापि प्रयोगादर्शनात्। उपक्रमे लाक्षणिकप्रयोगे बीजाभावाच्चेति दिक्।

परे तु गुणादीनामपि शक्यत्वे आनन्त्यव्यभिचारयोः सत्त्वेन गुणादिगतजातिरेव शक्या। रूपवान् क्रियावान् इतिपदयोः शक्तिग्रहे सर्वथाऽनयोर्दुर्वारत्वात्। शुक्लादीनामप्यनेकत्वमिति पक्षस्यापि तमप्सूत्रे भाष्ये सत्त्वेन तत्रापि तयोः सत्त्वाच्च। युक्तं चैतत्। अन्यथोक्तरीत्या पटादीनामपि नित्यत्वाद्यापत्तिः। किञ्चैकत्वेऽप्यौपाधिकभेदस्य सत्त्वेन तौ दुर्वारौ। पाचकादिषु सम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तकेषु सम्बन्ध-

---

भादीनि। तुरुकवैलक्षण्ये तृतीयान्तार्थमेवाहानेनेति।कौस्तुभादुयुक्तिं खंडयति-नचेति । एतेन तथा सकलग्रंथकारोक्तमपास्तामित्यन्यत्र निरूपितं तदाहेति दिगिति ॥

एवं गुणीत्यादिनोक्तं प्राचामनुरोधेनेति सूचयन् सिद्धान्तमाह-परेत्विति। शक्येति तेष्वपीत्यादि । ननु तत्र तदभावः प्रागुक्त एवात आह-रूपेति। विशेषे एवात्र तात्पर्यात् । रूपत्वानुगतीकृतरूपानुगते शक्तिग्रहे तु लाघवात्तद्गतजातावेव शक्तिरुचिता तत्राप्याह-शुक्लेति। सपक्षो भाष्योक्तोऽपि न युक्त इत्याह-युक्तमिति । जगतीतलवर्तिशुक्लादेरेकत्वनित्यत्वांगीकारे। आदिना एकत्वं अभ्युपेत्याप्याह-किंचेति । आद्यग्राह्यमेवाह-पाचकेति। शब्देष्वित्यर्थः। ननु तत्सत्वे न

प्रतियोगिक्रियागता जातिः शक्या । गुडतण्डुलपाकेषु भिन्नेषु पाकः पाक इति अनुगतव्यवहारेण पाकत्वस्यैकस्य जातिरूपस्याङ्गीकारात् । एवमन्यत्रापि । डित्थादावपि डित्थादिशब्दगता जातिः । शुकाद्युच्चारणभेदेन डित्थादिपदानां नानात्वात् । तदध्यवसायाच्च । गुणादिगतजातेः परम्परया द्रव्यवृत्तितया द्रव्यबोधनिर्वाहः । साक्षादाश्रयवृत्तिजाति बोधजनको जातिशब्दः । गुणादिद्वारकपरम्परया तद्वृत्तिधर्मबोधजनका गुणादिशब्दा, इति न चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरित्यस्य हानिरित्याहुः ।

एवंच शुक्लादय उभयत्र शक्ता एव गुणे गुणिनि चाद्ये पुंस्त्वमेवान्त्ये विशेष्यनिघ्नता । 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इति कोशात् । गुणिनि लक्षणेति तु न युक्तम् । मानाभावात् । लाक्षणिकानां कोशेऽनुपादानाच्च । रूपादिशब्दवाच्यस्य तु शब्दशक्तिस्वभावान्न गुण्यभेदमापन्नतेति बोध्यम् । जातितद्वतो गुणगुण्यादेश्च समवायः सम्बन्धः ।

मानमतआह–गुडेति । याजकादावाहैवमिति । ननु नानेकत्वं तस्येति कथंसाऽतआह–शुकादीति । ननु सिद्धांते न ततस्तद्भेदोतआह–तदध्येति । नन्वत्र पक्षे कथं ततो द्रव्य बोधोऽतआह गुणादीति । नन्वेवंचतुष्टयी शब्दानामित्यस्योच्छेदोऽतआह–साक्षादिति । पर्यवसित माहैवचेति । उभयत्रेत्यस्य व्याख्या गुणे इति । परमतं खण्डयति गुणिनीति । ननु शुक्लादीनां गुण्यभेदे विशेष्यनिघ्नता ततो भेदेनोक्तौ तु पुंस्त्वमेवेति फलितं, तथासति रूपादावप्यतिप्रसङ्गोऽतआह–रूपादीति । एवसर्वं परमतेनोक्त्वा सिद्धान्तमाह–जातितद्वतोरित्यादिना—

समवायोऽपृथग्भावो द्रव्यादीनां गुणैर्मतः ।
स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ।

इति चरके पतञ्जल्युक्तेः । तत्र समवाय इति लक्ष्यं, अपृथग्भाव इति लक्षणं सच सहैवावस्थानं अयमेवायुतसिद्धिः द्रव्यादीनामाधारभूतानां गुणैराधेयैः स सम्बन्धो मतः तेन पृथ्वीत्वगन्धयोर्न स सम्बन्धः । आधाराधेयत्वाभावात् । आधाराधेयभावश्च तयोरनियतः तन्तुषु पटः पटे तन्तव इति वृक्षे शाखेति च व्यवहारात् । स समवायो नित्यः किं सर्वत्र नेत्याह । यत्रेति । नित्यमिति शेषः । तत्र नित्य इत्यर्थः । हि यत स्तत्रानियतोऽनित्यो गुणो नातो नित्यद्रव्यतद्गुणयोः समवायो नित्योऽर्थादन्यत्रानित्य इत्युक्तम् । एवंचानेकत्वमप्युक्तमेव । एकत्र द्रव्येऽनेकगुणकर्मादिनिरूपितोऽनेकस्तु न । मानाभावात् । किंत्वेक एव । एतावतैकः समवाय इति व्यवहारः केषांचित् । तदुक्तं-कणादेन-तत्वं भावेनेति । तत्वमेकत्वं, भावेन सत्तया

आदिना क्रियातद्वदादि । तत्र तदुक्तौ-सच पृथक्भावश्च । सहैवेति जातितद्वदादेः । द्वितीयपादार्थमाह-द्रव्येति । तथोक्तिस्वरसलब्धमर्थमाहाधारेत्यादि । स इत्यस्य मध्यमणिन्यायेन सम्बन्ध इत्याह संबन्ध इति । तथार्थफलमाह-तेनेति । अस्यार्थमाहाधारेति । आधाराधेयभावश्च न परसंमत एवेत्याहाधारेति । उत्तरार्धार्थमाह—स इति । अपकर्षानुषङ्गाभ्यामाह—तत्रनित्यइत्यर्थइति । हीत्युत्कर्षेणाग्रिमवाक्यान्वयीत्याह-हीति । फलितमाहैवंचेति । अन्यत्रानित्यत्वे चेत्यर्थः ।

नन्वाश्रयभेदकृतभेदवन्निरूपकभेदकृतभेदोऽपि कुतो नातआहैकत्रेति । एवेन परमतव्यवच्छेदः । केषांचित्नैयायिकादीनां । सत्तयेति । सायथा त्रितयवृत्तिनी न तत्तद्रूपा किन्तु भिन्नैका तथा तादृशः समवायोऽपीत्यर्थः । नन्वेवं कथं व्यवहारद्वयं तत्प्रयुक्तमतआह

व्याख्यातमिति तदर्थः।सचापृथक्स्थितिरूपः समवायः स्वरूपेणैतेषां भेदव्यवहारानियामकः। अयुतसिद्धि-मूलकादभेदारोपाच्चाभेदे व्यवहारानियामकोऽपि पटः शुक्लः पटस्य शुक्लः तन्तुषु पटः पटीभवन्ति तन्तवो वृक्षे शाखेत्यादिव्यवहारात्। तदुक्तं हरिणापि—

ततस्तु समवायाख्या शक्तिर्भेदस्य बाधिका।
एकत्वमिव ता व्यक्ती रापादयति कारणैरिति।

ततः=कार्यव्यक्त्यनन्तरं भेदस्य=भेदमात्रप्रतीतेः कारणैरयुतसिद्धत्वेनैकदेशस्थित्याऽविभागरूपैरित्यर्थः इति हेलाराजः। तत्र भेदस्थलकोऽवयवावयविभावो गुणगुणिभावादिश्च संबन्धः षष्ठीवाच्य इत्येतावता समवायस्य सम्बन्धत्वव्यवहारो*।लोकेऽप्यपृथग्भावारोपात्। तदाश्रये [redacted] समवायव्यवहारः। तत्र च समवायपदमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्।

'समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते'रिति व्याससूत्रं तु समवायस्यैव साक्षात् संबन्धत्वमित्यर्थ खण्डकं।तदर्थस्तु समवायाभ्युपगमादपि नेष्टसिद्धिः। अवयवैरत्यन्तभिन्नोऽवयवी समवायसम्बन्धेन तैः

सचेति। तेषां गुणगुण्यादीनां एवंच भेदोवास्तव अभेदस्त्वारोपित इत्याहायुतेति। आदिना पटे तन्तवः। तस्यापीष्टत्वादाह भेदमात्रेति। ननु तस्यसम्बन्धत्वे उभयत्र षष्ठी स्यात्तदभावे तत्रापि षष्ठी कथमतआह तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। ननु समवायस्योक्तलक्षणकत्वे कथंलोके संघे समवायव्यवहारोऽतआह लोकेपीति। प्रवृत्तिनिमित्तान्तरस्य तत्राप्यभावादाह—तत्रचेति। तत्रापीत्यर्थः। समवायाङ्गीकारे व्याससूत्रविरोधं परिहरति—समेति। खण्डकमिति ननु तत्खण्डक नाप्युक्तरीत्या तस्य तत्त्वखण्डकमित्यर्थः। तदेवा

सम्बध्यते चेत्समवायोऽपि समवायेनान्येन वा सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येत अत्यन्तभेदसाम्यात्। ततश्च तस्याप्यन्योऽन्यः संबन्धः कल्प्य इत्यनवस्थेति। समवायस्य समवायिभिः सम्मूर्च्छितावभासाद्भेदानवभासेन न मुख्यं सम्बन्धत्वमतो न षष्ठीवाच्यः सः। संयोगोऽपि न षष्ठीवाच्यः। पदार्थयोजनामात्रहेतुः सम्बन्धो हि षष्ठ्यर्थः। संयोगस्तु नैवम्। तस्य स्वतः पदार्थत्वात्। संयोगं पश्येत्यादिव्यवहारात्। परस्परसंयोगेनावयवानामवयव्युत्पादकत्वेन वस्तुभूतकार्यकारित्वाच्च। सम्बन्धस्य तु न तत्त्वमिति स्पष्टमेवेति स्पष्टं हरिहेलाराजग्रन्थयोः।

कणादोऽपि 'इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः समवाय' इति। इहेति इदमितिच यत इत्यर्थः। कार्यकारणयोरित्ययुतासिद्धानामुपलक्षणम्। आद्यं मृदि घट इति। अन्त्यं मृद्घट इति। क्रियाक्रियावतोरपि चैत्रो गच्छतीत्यादौ अभेदप्रतीतिः

ह–तदर्थस्त्विति। चार्थमाहापीति। भेदाभेदपक्षे तादात्म्येनैव सिद्धेस्तदानर्थक्यमेवेत्यत आहावयवैरिति। तदसम्भवादुक्तरीत्याआहान्येन वेति। साम्यादित्यस्यार्थोऽत्यंतेति तस्यापि तदादेरपि। इतिरर्थसमाप्तौ। ननु सएव कुतोनषष्ठीवाच्योऽत आह समेति। संमूर्छना संमिश्रणं। प्रसंगादाह संयोगोपीति। अत्रहेतुमाह पदार्थेति। हियतः मात्रपदव्यवछेद्यमाह–संयोगस्त्विति। पदार्थत्वेहेत्वन्तरमाह–परस्परमिति। षष्ठ्यंतस्योभयत्रान्वयः। तत्त्वं उभयं। समवाये परसंमतिमप्याह–कणादोपीति। प्रतीतिद्वयं यतः स समवायः कार्यकारणयोरित्यर्थः। स्तदाहेहेतीति। न्यूनतांनिराचष्टे—कार्येति। क्वचित्तदसम्भवं

प्रत्ययार्थकर्तुः क्रिययाऽभेदेनैवान्वयात् । भेदसम्बन्धस्य शब्दादनुपस्थितेः । अयं समवायो बौद्धशब्दार्थयोरपि वक्तुं शक्यः । अत एव तयोर्भेदाभेदव्यवहारः । अत्रार्थेऽयं शब्द इति व्यवहारेण तयोरपि आधाराधेयभावसत्त्वात् । विमानखण्डेऽप्युक्तम् । वादमार्गे जयाय द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया ज्ञातव्या इति चरके ।

यत्तु भेदसमानाधिकरणाभेदरूपं तादात्म्यं सम्बन्धः अभेदश्च व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य तादृश एवाभावो नातिरिक्तः । एतेन भेदत्वावच्छिन्नाभावश्चेदप्रसिद्धिः भेदप्रतियोगिकाभावश्चेद्वित्वादिना वह्न्यादौ नीलभेदाभावस्य सत्त्वात् । वह्निनीलइत्यादेरापत्तिरित्यपास्तमिति । तन्न । तद्वृत्त्यसाधारणरूपार्थयौगिकेन तादात्म्यशब्देन शब्दमर्यादया तावतोऽर्थस्यालाभात् । तत्राप्यर्थे रूढिकल्पनायां तु गौरवमक्लृप्तकल्पना च । समवायान्समवैतीति सूत्रे समवायं समूहं प्राप्य तदेकदेशीभवतीत्यर्थ इति वृ-

---

निराचष्टे—क्रियेति । समानाधिकरणे इत्युक्तेरितिभावः । शब्दात्तत्समाच्छब्दात् । अन्यत्रापि तादात्म्यस्य नोपयोग इत्यधिकं ततो लब्धमेवाहार्यमिति । सिद्धान्तमतेनाह बौद्धेति । शब्दश्चार्थश्चतयोरित्यर्थः । अपिना बाह्यसमुच्चयः । अत एव तत्सत्वे उक्तरीत्या तयो. सम्भवादेव । उक्तबीजमाहात्रार्थे इति । स्थलान्तरस्थपतञ्जल्युक्तिमप्याह—विमानेति चरके । विमानखण्डेऽपीत्युक्तमित्यन्वयः ।

वेदान्तिमतं खण्डयति यत्त्विति । लाघवादाहाभेदश्चेति । तादृश एव व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक एव । एतेन तथातयोर्निवेशेन । तदात्मनो भावस्तादात्म्यामिति व्युत्पत्तेराह तद्वृतीति न-

त्तिव्याख्यानेनोक्तचरकश्लोकेन च समवपूर्वकेण: तत्र शक्तिः क्लृप्ता। सपदार्थश्च क्लृप्त एवेति न किंचित्कल्प्यम्।

किञ्च भेदतदभावयोर्विरुद्धस्वभावत्त्वात्। कथमेकत्र स्थितिः नचैकोऽध्यस्तः तत्त्वं किं भेदस्य तदभावस्य वा। आद्येऽयमध्यासः किमाद्यव्यवहारकृदीश्वरस्योत शुक्तौ रजताध्यासवदाधुनिकस्य ?। आद्ये सिद्धं तस्य व्यावहारिकत्वमिति न तयोर्वैषम्यम्। अन्त्ये तदध्यासवद्देतस्यापि व्यवहारानियामकत्वानापत्तिः। स्वर्णकार्यदाने स्वर्णदानाद्धर्माधिक्यश्रवणात्। किञ्चभेदाभावः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मरूप इति रूपादौ तस्याध्यास एव वाच्य इति तस्याध्यस्तत्वापत्तौ त्वत्सिद्धान्तभङ्गः। अतिरिक्तत्वे तु गौरवम्। किञ्चातिरिक्तोऽपि तत्समनियत इति नाध्यासं विना निर्वाहः। अतिरिक्तोऽसमनियत इति

न्वन्त्यदोषः सिद्धान्तेऽपीत्यतआह—समवायानिति। तत्र अपृथक्भावपरमते दोषान्तरमाह—किं चेति। तत्वं अध्यस्तत्वं तयोर्भेदाभेदयोः एवञ्चैकत्र स्थित्यसम्भव एव। तदध्येति शुक्तौ रजताध्यासेत्यर्थः। इष्टापत्तावाह—स्वर्णेति। त्वन्मतेतु तदभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। तदभावस्याध्यस्तत्वे दोषमाह—किं चेति। तस्यावश्यकत्वमप्याह भेदाभावइति तस्य अभेदस्य सर्वथेत्यादिः। त्वदिति भेदो वास्तव इति वेदान्तिसिद्धान्तेत्यर्थः। न न्वखण्डपदार्थः सः न तद्रूप इति न विरोधएवेत्त्येकत्रस्थितिसंभवान्नरूपादावध्यासोऽत आहातीति। सिद्धान्तभङ्गोपिदोष एवेत्याह-किञ्चेति। अनतिप्रसङ्गायाह—तदिति। प्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः। तत्समानाधिकरणएवाखण्डः सपदार्थ इति भावः। अध्यासमिति रूपादावित्यादिः। एतद्दोषपरिहारा-

चेदक्लृप्तकल्पनायामत्यन्तगौरवम् । अत्र ग्रन्थे यत्पूर्वं बहुशः तादात्म्यस्य सम्बन्धत्वमुक्तं वक्ष्यते च तत्परवासनयेति बोध्यम् ।

एतेनायुतसिद्धानां स्वरूपमेव सम्बन्धो न समवायः । तथाहि । स्वरूपविशेषेषु सम्बन्धत्वमपि धर्मः स्वीक्रीयते प्रत्येकरूपेण च सम्बन्धिताप्रतीत्यनुसारात् सम्बन्धत्वेनच तस्य सम्बन्धिद्वयनिरूप्यत्वं विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं षष्ठीबोध्यता आधारत्वादिनियामकताच तन्तुषु पटः समवेत इति विशिष्टबुद्धेस्त्वयाप्येवमेवोपपाद्यत्वात् । एतेनानकेषु सम्बन्धत्वकल्पनापेक्षया समवाय तत्सम्बन्धत्वयोः कल्पना लघीयसीत्यपास्तम् । समवायनिरूपितमनेकेष्वनेकसम्बन्धत्वं कल्प्यम् । निरूपकभेदेन सम्बन्धत्वभेदात् समवायेऽप्यनेकं तत्कल्प्यं समवायश्चेत्यतिगौरवात् । सम्बन्धिभेदेन समवायस्याप्यनेक-

---

याहातीति तदसमनियतत्वेऽप्यनतिप्रसङ्गाय तद्वति यावद्धर्मसमनियतत्वं वाच्यमेवेति बोध्यं । एवं सति स्वपूर्वापरग्रन्थविरोधं परिहरति अत्रेति । एवमन्यत्रापिबोध्यम् ।

मीमांसकादिमतंखंडयति-एतेनेति। अक्लृप्तकल्पनायात्मत्यंतगौरवेणेत्यर्थः। सामान्यस्यातिरिक्तस्याभावादाह विशेषेष्विति। अपिना विद्यमानतद्धर्मसमुच्चयः। सचसमुदितवृत्तिरतएवसंबंधिभेदायाह–प्रत्येकेति। वैपरीत्यनिरासायाह प्रतीत्येति। समवायस्य संबंधत्वेऽपि स्थलविशेषे इदमावश्यकमित्याह–तंतुष्विति। तद्विशिष्टेति–समवायविशिष्टेत्यर्थः। अनेकेषु स्वरूपेषु संबंधत्वेति अनेकेत्यादिः एतेनेत्यस्यार्थमाह समेति। अस्यसाक्षात्संबंधत्वाभावादितिभावः तत्संबंधत्वं यश्च कल्प्यः।

स्वेऽतिगौरवाच्च। संयोगस्य तु न घटभूतलादिस्वरूपेणाऽन्यथासिद्धिः। वियोगकालेऽपि तत्स्वरूपताद्वस्थ्येन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात्। समवायस्थले तु सतोः संबन्धिनोर्न कदापि वियोग इति न दोषः। गुणगुण्यादेः सतः कदाप्यवियोगेन लोकानां विवेकाग्रहात् पटः शुक्ल इति। भेदारोपेण तु पटस्य शुक्ल इति। एवंच घटादिशब्दानां जातिशक्तत्वेऽपि जातिव्यक्त्योर्विवेकाग्रहान्न वाह्याद्यनुपपत्तिरित्यपास्तम्। कदापि सम्बन्धस्य द्रव्यत्वादिनाऽप्रतीतेश्च। अतएव द्रव्यस्वरूपातिरिक्तसत्तादिजातिसिद्धिः। तदुक्तं कणादेन—द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यात इति। भावः सत्ता यथा—द्रव्यात्मिका तथा समवायोऽपि विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वादिति तदर्थः।

ननु भावविषयकशक्तिग्रहो बोधश्च कथं, न सामान्यलक्षणया। तदनुपपत्तेरुक्तत्वात्। नच जातिप्रका-

---

नन्वेवं संयोगस्यापि स्वरूपेणान्यथासिद्धिः स्यादतआह—संयोगेति। नैवं प्रकृते इत्याह—समेति। नचसंयोगस्थलेऽव्यवस्थाविशेष एव संबधिनोः संबंध इति नदोषः तस्यैव संयोगपदेन व्यवहारात्। अत्रपक्षे प्रयोगद्वयोपपत्तिमाह—गुणेति। यथाविवेकग्रहवतामविभागलक्षणनिमित्तेनाभेदात्पटः शुक्ल इति तथेतिभावः।दोषांतरमाह—कदापीति। अतएव धर्मस्य धर्मिरूपतया अप्रतीतेरेव। द्रव्येति द्रव्यादित्यर्थः।द्रव्यत्वेत्यस्य समायस्येत्यादिस्तदाह—तथेति। तदात्मको नेत्यर्थः। शेषमुभयत्राहविलेति। कंचिद्विशेषं वक्तु संक्षेपेणोक्तमसप्रपंचशंकापूर्वकमाह—नन्वित्यादिना

नैयायिकादिमतं खण्डयति-नसामेति। अविद्यमानेन संबंधिनासंबंधाभावस्योपपादनात्तस्यास्तत्वस्यैवाभावाच्चाह—तदनुपेति।

भूषणादिमतं खडयति-नचेति। शक्तिग्रहाभावे आह—तद्बोधेति।

रकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयविषयकबोधजनकत्वेन तद्बोधनिर्वाह इति वाच्यम्। बोधकालेऽसत्त्वेन तस्य जात्याश्रयत्वाभावात् तत्त्वेनाग्रहाच्च। तादृशेन तेनार्थेन शब्दस्यापि संबन्धाग्रहाच्च। नच सत्कार्यवादे कारणे कार्यस्य सूक्ष्मरूपेण सत्त्वान्नानुपपत्तिः सूक्ष्मरूपेण सत्त्वमित्यस्य कारणरूपेण सत्त्वमित्यर्थात्तस्यमृदादिशब्दवाच्यत्वेऽपि घटादिशब्दावाच्यत्वात् घटत्वाद्याश्रयत्वाभावात् तद्ग्रहाभावाच्च।

नन्वेवं शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यताहानिः। तदुत्पत्तिकालमेव शब्दसंबन्धेन विद्यमानयोः शब्दार्थयोरवियोगात्तज्जातीये व्यवहारनित्यत्वाच्च नित्यत्वव्यवहाराक्षतेः। अतएव सतः संज्ञासंबन्ध इति वृद्धिरादैच् सूत्रेभाष्ये उक्तम्। 'सावर्णिको नाम मनुर्भवान् भुवि भविष्यती'त्यादौ भावित्वेन बुद्धिस्थस्य भावित्वेन बुद्धिस्थसंज्ञाबोधनमिति नदोषइतिचेन्न। बौद्धस्यैव शब्दतो बोधेनाक्षतेः। घटं कुर्वित्यादेश्च बुद्धिस्थ-

ननु तत्र ग्रहस्यैव निवेशः क्रियते न स्वरूपसतस्तस्येति नायंदोषोऽत आह—तत्त्वेनेति। असंभवादेवेतिभावः(१)अतएवाह—तादृशेनेति असतेत्यर्थः। असंबद्धबोधेऽतिप्रसंगःस्पष्टएवेतिभावः। अतएवोक्तरीत्यैवाह घटत्वेति। तदेत्यादिः। तद्ग्रहेति तत्वेन ग्रहेत्यर्थः। एवं तदा तेनार्थेन शब्दस्य संबधाभावे। कालमिति कालाध्वनोरिति द्वितीया। एवेन पूर्वकालव्यवच्छेदः। वियोगेप्याह तज्जातीति। अतएव उक्तरीत्यानित्यत्वादेव।

नन्वेवमपि सावर्णिक इत्यादौ दोष एवातआह सावर्णीति। नन्वेवं घट कुर्विति न स्यात्तस्य सिद्धत्वादतआह—घटमिति। अत्रदोषमाह

(१) असंबद्धत्वादेवेति पाठान्तरम्।

घटं बाह्यरूपेण कुर्वित्यर्थः ।

यदि तु यत्र क्रियापि बुद्धिस्थैवोपाद्यत्वेन प्रतीयते कसं घातयतीत्यादौ तत्र बौद्धपदार्थेन निर्वाहो नान्यत्र । किञ्चास्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ बुद्धिस्थे एतत्संबन्धाभावादनुपपत्तिः। मार्ष्टीत्यादौ बौद्धाकारस्य बाह्यशब्दे विधानानुपपत्तिश्चेति विभाव्यते तदा घटादिपदानां तत्पदव्यवहरिष्यमाणे लक्षणया यस्य जातस्य घटपदेन व्यवहारो भावी तं कुर्विति तदर्थः । सत्कार्यवादाभ्युपगमाच्च न तत्र व्यवहरिष्यमाणत्वादेरनुपपत्तिः ।

यद्वेदृशबौद्धस्यैव शाब्दविषयत्वं बौद्धसूत्रैतत्सूत्रयोर्भेदाग्रहादेतत्सूत्रसंबन्धो नानुपपन्नः । एवमेव बौद्धाकारस्य बाह्यशब्दे विधानमप्युपपन्नम् । वयनमपि बौद्धमेवेति बोध्यम् । 'इग्यण' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् । वृद्धिरादैच् इत्यादौतु सर्वेषां शब्दानां नित्यत्वेन सर्वाकारादिषु विद्यमानेषूक्तरीत्या शक्ति-

---

विधाविति ।आद्ये दोषमाह–किंचेति।एवंच सर्वत्रानिर्वाह' । तस्य सार्वत्रिकत्वेप्याह–किंचास्येति ।बुद्धिस्थशाटके अनुवादे लक्षणा नविधावित्याद्यदोषमुद्धरति–घटादीति ।नन्वसति तदपि कथमत आह–सत्कार्येति ।चस्त्वर्थे। अनुवादेपि लक्षणाभावजलाघवादाह–यद्वेति। ईदृशस्य तत्पदव्यवहरिष्यमाणस्य द्वितीयदोषस्य प्रागुक्तयुक्तिभिरभावं मनसि निधाय तृतीयचतुर्थावुद्धरति क्रमेण बौद्धेत्यादि । एवमेव तयोस्तदग्रहादेव ततएवाह वयनमिति । स्पष्टमिति। 'अस्य सूत्रस्यशाटकं वय यदि वातव्योनशाटकोऽथशाटको नवातव्यस्तेन मन्यामहे सवातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवती'ति तत्रोक्तं। नन्वेवमनेनैव प्रकारेण सिद्धे वृद्धिरादैजिति सूत्रभाष्यासंगतिरतआह वृद्धिरादैजिति ।

ग्रहस्य बोधस्य चोपपत्तिः। शास्त्रं तु साधुत्वाख्यानमात्रमिति प्रकारान्तरमपि भाष्ये उक्तम्।

किंच विद्यमानेषु घटेषु गृहीतशक्तिकस्य भाविघटोत्पत्त्यनन्तरं गृहीतशक्तिकघटसादृश्यात्तत्र तत्पदशक्तिग्रहस्तद्बोधश्च। घटो नष्ट इत्यादेरपि तत्पदव्यवहृतो नष्ट इत्यर्थो बोध्यः।

इदं तु बोध्यम्। यत्र कयाचित्संज्ञयोपस्थितमनेकमर्थमुद्दिश्य संज्ञान्तरं बोध्यते यथैच्शब्देनैकारौकारावुद्दिश्य वृद्धिसंज्ञा तत्र प्रदेशेषु वृद्धिपदादैच्त्वेनैव तयोर्बोधः। अतएवानुदात्तङित इतिसूत्रेऽनुदात्तङितौ द्वावात्मनेपदमित्यस्य तङानौ द्वावर्थौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोतीति यथासंख्यसूत्रभाष्योक्तं संगच्छते। अन्यथा नवानां तदर्थत्वेनात्मनेपदत्वेन बोधे एकत्वेन च द्वावर्थावित्यस्यानुपपत्तिः स्पष्टैव। ऐच्त्वमैच्पदं जातिविशेषो वा इत्यन्यदेतत्। एवंच वृद्ध्यादिपदानां नपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। यत्र प्रवृत्तिनि-

---

नचैवं शास्त्रानर्थक्यमतआह शास्त्रंत्विति मात्रमितितन्मात्रपरमितितन्मात्रपरमित्यर्थः एवंचोपायस्योपायांतरादूषकत्वाज्ञतदसंगतिरितिभावः। बौद्धपदार्थानंगीकर्त्तृ मतेपि सामान्यलक्षणां विना निर्वाहमाह किंचेति। तुल्य न्यायादाह–घटो नष्ट इति। लक्षणानुवादिनाशप्रतियोगित्वमपि तथा व्यवहृतस्य सूक्ष्मरूपेण सत्वादव्याहतमिति भावः

विशेषमाहेदंत्विति। अत्र मानमाहातएवेति सूत्रे। इत्यस्य प्राप्नोतीत्यत्रा न्वयः। अनुगममाहात्मनेइति। संज्ञाशब्दत्वादितिभावः। ननुतत्वं किमत आहैच्त्वमिति। चतुष्टयीपक्षे सज्ञाशब्दत्वादाहैच्पदमिति त्रयीपक्षे आह–जातीति। आद्येऐच्पदमैकारत्वकारनिरूपितमध्यगत्ववति शक्तमित्याकारः शक्तिग्रहः। अंत्ये एतन्मानसिद्धैच्त्वजातिमत्सु शक्त-

मित्तान्तरासंभवस्तत्रैव पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। यथा भादिपद इत्यन्यत्र विस्तरः।

एवं लिङ्गमपि प्रातिपदिकार्थः नतु प्रत्ययार्थः। प्राधान्यापत्तेः। वागादिशब्देभ्यो विनापि प्रत्ययं तद्बोधाच्च। लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतावेव दर्शनाच्च। अतएव स्वमोर्नपुंसकात्, ह्रस्वो नपुंसके, नपुंसकस्य झलच, इत्यादि सूत्राणि संगच्छन्ते। तस्माच्छस इत्यत्र पुंसीत्यस्य पुंल्लिङ्गशब्दस्य प्रकृतित्वे इत्यर्थः। स्त्रियामित्यस्य च तत्र वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः। प्रातिपदिकार्थेतिसूत्रेऽपि लिङ्गेत्यस्यापि तत्र वर्तमानादित्य-

---

मिति शक्तिग्रह इति तत्तत्प्रकारको बोध इतिस्पष्टं वृद्धिरादैजित्यत्र कैयटे। एवमन्यत्रापि बोध्यं शक्तिग्रहस्तूक्तरीत्यैव। एतेन तथासकलग्रंथकारोक्तमपास्तं तदाहेत्यन्यत्रेति गुरुमंजूषादावित्यर्थः। यत्तु अत्रपक्षे पुंल्लिङ्गस्यावाच्यत्वेपि नदोषः तत्ताल्लिगताभ्युपगमात् लिंगबोधिका चप्रथमा लिंगे प्रथमेत्युक्तेः। नचघटेनेत्यादौ तत्प्रतीत्यनापत्तिः। यदुत्तरप्रथमापुंल्लिंगबोधिका तदुत्तरप्रत्ययस्य तत्र लिंगे लक्षणाभ्युपगमात्। क्वचित्स्त्रीप्रत्ययोपि तद्बोधकः। अतएवस्त्री इयतीत्यादौ प्रकृतिं विनापि तद्बोध इति भूषणकृदादयस्तत्रेत्याहैवमिति। जातिगुणादिवदित्यर्थ। प्राधेति। व्यक्तिशक्तावपि स्त्रीतादात्म्यापन्नाजाबोध एवानुभवसिद्धो नत्वजातादात्म्यापन्नस्त्रीबोध इतिभावः। प्रत्ययटाप्ङीबादिकं। नन्विदं तुल्यमियतीत्यादावत आह लिंगेति। एतेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तत्वमित्यपि तदुक्तमपास्तं अतएव तस्य प्रातिपदिकार्थत्वादेव

यत्तुतस्मादित्यनुशासनानुरोधात्तस्य प्रत्ययार्थत्वमिति तत्खंडयति–तस्मादिति। स्त्रियामित्यधिकृत्यैव टाबादिविधेस्तथेतितदुक्तिं खंडयति-स्त्रियामिति। चस्त्वर्थेएवमन्यत्रापीत्याह–प्रातीति॥आदिशब्दः प्रकारे तेन द्वितीयाया अपिसंग्रहः अनुपपत्तिप्रातिसंधानं विनापिबो-

र्थः। प्रथमाया लिङ्गार्थत्वाभ्युपगमे तु घटेनेत्यादौ तत्प्रतीत्यनुपपत्तिः।

ननु 'स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृत' इत्यादिलक्षणलक्षितपुंस्त्वादेरचेतने बाधात् खट्वादौ टाबाद्यनापत्तिः। किंच दारानित्यादौ नत्वं न स्यात्तदर्थस्य पुंस्त्वाभावादितिचेद्। अत्र भाष्यकृतः। सत्वरजस्तमसां प्राकृतगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वं, साम्यावस्थारूपास्थितिमात्र नपुंसकत्वम्, इति। अतएव 'सामान्येनपुंसक, मित्युद्घोषः। उत्कर्षापकर्षसत्वेऽपि साम्यावस्थारूपास्थितिमात्र विवक्षायां नपुंसकत्वमिति तदर्थः। एतदवस्थात्रयस्य पदार्थमात्रे सत्वादिदं केवलान्वयि। इयं व्यक्तिरिदं वस्तु अयं पदार्थ इत्यादिव्यवहाराणां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात् अर्थनिष्ठंच तत्।

तथाचभाष्यम्। 'एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति पुष्यस्तारका नक्षत्रमितिशब्दनानात्वदर्शनात्स्तनकेशाद्यतिरिक्तमेव लिङ्गमर्थनिष्ठम्। कुटी कुटीर इत्यादौ रेफस्यावयवस्योपजने लिङ्गभेददर्शनाच्चेत्यर्थ इति कैयटः। अत एवोपक्रमभाष्ये रूपरसस्पर्श शब्दानां स्त्यानप्रसवौ लिङ्गमित्युक्तम्। नहि रूपादयः शब्दगताः। पुंल्लिङ्गः शब्द इति तु

धान्नलक्षणेतिभावः। यद्यप्यारोपेण निर्वाहस्तत्र मानं च रात्रान्हाहा इत्यादिलिंगानुशासनमितिकेचित् तथापि सिद्धांतमाहात्रेति। अतएवेत्यस्य तृतीयविवक्षयैवेत्यर्थंसूचयन्नाहोत्कर्षेति विशेषमाहैतदिति मात्रं कार्त्स्नें कैयटमाहपुष्य इति एकस्मिन्नेवार्थे इत्यादिः। अनेनाद्यहेतुर्विवृत. द्वितीयंविवृणोतिकुटीतिभाष्ये-तत्रापि शब्दानां गुणानांअतएवेत्यस्यार्थं सूचयन्नाह नहीति। इतितु इत्यादितु

वाच्यवाचकयोरभेदोपचाराद्बोध्यम् । अर्शआद्यजन्तं वा तत् । आत्मनि सर्वस्याध्यस्तत्वेन परम्परया तत्रापि स्त्यानादिसत्त्वादात्मा ब्रह्मेति व्यवहारोपपत्तिः । नचोपचयादेर्विरुद्धस्य नैकत्र समावेश इति एकस्य द्वित्रिलिङ्गतानापत्तिरिति वाच्यम् । कोशभाष्यादिप्रामाण्येन विरोधस्यैवाभावात् । उपचयादीनां विवक्षैव च व्यवहारनिमित्तमिति तेषां संमतम् । नहि कश्चिदपि स्वास्मिन्नात्मनि क्षणमप्यवतिष्ठते वर्धते वा यावदनेन वर्द्धितव्यमपायेन वा युज्यते इति भाष्यात् । क्षणिकत्वेऽपि न व्यवहारहानिः । तत्र कश्चिच्छब्द एकलिङ्गविशिष्टार्थ एव शक्तः कश्चिल्लिङ्गद्वयविशिष्टे कश्चित्त्रितयविशिष्टे इति लिङ्गानुशासनादिभ्यो निर्णयम् ।

भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः ।
यद्यद्धर्मं गतामिति तत्तल्लिङ्गं प्रचक्षते ।

इति हर्युक्तेस्तेषां प्रयोगादपि निर्णयम् । अत्रश्लो-

नन्वेवमप्यविकारिण्येतदभावेनात्मेत्यादौ दोषोऽतआहात्मनीति ननु गुणानां क्षणिकत्वेन युगपत्तथा व्यवहारो न स्यादत आहोपेति । तेषां गुणानामिति भाष्यात्क्षणिकत्वावश्यकत्वेपि इतिहेतोर्नव्यवहारहानिरित्यर्थः । चस्त्वर्थे एवेन व्यवहारकाले तत्सत्तानिरासः अनतिप्रसंगायाह तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । प्रागुक्तरीत्या न्यूनतांनिराचष्टे भावेति । भावः पदार्थः पदार्थेष्वितिविषयसप्तमी । धर्मं इति तेषांशिष्टानां न्यूनतांनिराचष्टेऽत्रेति

यत्तुभूषणकृतालिंगस्यार्थनिष्ठत्वेचेतनेवक्ष्यमाणरीत्यानिर्वाहेऽप्यचेतने मध्वादौ व्यवस्था नस्यादितिशब्दनिष्ठमेवतद्भाष्यसंमतमिति तन्नेत्याह—एवमितितद्वदित्यर्थः । विशेषमाह—तत्रेति तस्मिन्सती-

के शब्दार्थाविति लिङ्गमिति च सर्वधर्मोपलक्षणम्।

सप्तर्षयोऽथ मनवः प्रजानां पतयस्तथा।
सदाचारस्य वक्तारः कर्तारश्च महीपते॥

इति विष्णुपुराणात्। एवं मधुशब्देन पुंस्त्वनपुंसकत्वाविशिष्टतया मकरन्दादिकमेवोच्यते पुंस्त्वमात्रविशिष्टं तु चैत्रादिकमित्यपि तत एव निर्णेयम्। एषु च पुंसादिशब्दानां वृध्द्यादिवच्छास्त्रियः संकेतः अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेय इतिभाष्यात्। तत्र टिघुभादिवल्लध्वी संज्ञा युक्तेति गुरुसंज्ञाकरणान्नत्वादिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकमपि लिङ्गं निमित्तत्वेनाश्रीयते। पुंसादिसंकेतानां संख्यासंज्ञाया इवार्थान्तरसंग्रहार्थं प्रवृत्तावपि अर्थान्तरनिरासार्थमप्रवृत्तेश्च तत्र लौकिकेऽसंभवे शास्त्रीय एव तत्संभवेतु सामानाधिकरण्यसंबन्धेन शास्त्रीयविशिष्टे लौकिके नतु केवललौकिके नापि केवलशास्त्रीये। हरिरपि

आविर्भावस्तिरोभावस्थितिश्चेत्यपायिनः।
धर्मा मूर्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेन व्यवस्थिताः॥

त्यर्थः। आश्रयणेसंज्ञाकर णान्यहेतुमपि संभवादाह पुंसादीतिपाठः एवमग्रेपि। एवंचकर्तव्यत्वेनाभिमतत्वान्नदोषः व्यवस्थामाहतत्रेति तयोर्मध्येअत्रतच्छब्दसंकेतेनोपजीव्यत्वेन तस्य प्राबल्यादाह—लौकीति शास्त्रीयेएवेति। यथाश्वि गांपशुनेत्यादिप्रयुक्ते नाभावादिकं पुंपशावाह तत्संभवेत्विति। हरिरपीत्याहेत्यन्वयः यथाश्रुताप्रतीतेराह-तत्रेतिहरिपद्ये चस्य मिथः समुच्चायकत्वेपितदग्रेलौकिकलिङ्गसमुच्चायकेनापिविशिष्टस्य तत्रनियामकत्वं सूचितं अवा-

इत्याह । तत्रापिनेदं सूचितं । अपायित्वं प्रतिक्षण-नश्वरत्वं । अतएव पशुना यजेतेत्यादौ पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वान्न स्त्रियायाग इति मीमांसकाः। तत्र पुंस्त्वस्येत्यस्य लौकिकपुंस्त्वस्येत्यर्थः । 'पश्वानतायुं' 'पश्वानये'ति ऋग्वेदे दर्शनेन पशुशब्दस्य नित्यपुमर्थकत्वाभावनिर्णयात् । 'छागो वा मंत्रवर्णा'दितिषष्ठांत्याधिकरणन्यायेन छागरूपपशुविशेषग्रहण इव मंत्रवर्णस्य लौकिकपुंस्त्वविवक्षायां तात्पर्यग्राहकस्य सत्वाच्च । 'छागस्य वपाया' इति मंत्रे छागस्येत्यस्य छागभिन्ने इव स्त्रियामसंभवात् । अदन्तछागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वसमानाधिकरणपारिभाषिकपुंस्त्वविशिष्टे शक्तेः । यथासारस्वतौ मेषावित्यत्र तद्धितप्रकृतिः शब्दः स्त्रीलिंगः पुलिंगो वेति संदेहे 'संदिग्धेषु वाक्यशेषा'दितिन्यायेन 'एतद्वैदैव्यमिथुन'मित्यर्थवादा-

---

यित्वं न घटादिवत्किंतु सांख्यमतेनेत्याह प्रतीति । अतएव तत्रविशिष्टे एव कार्यादेव। पुंस्त्वस्य शास्त्रीयस्य तत्वप्यनिर्वाहादाह तत्रेति। तस्यापीत्यर्थः । ननुपश्वर्थस्य नित्यपुंस्त्वादिदमयुक्तमेवात आह पश्वेति । स्पष्टमाह पश्वेति । लिङ्गस्यार्थनिष्ठत्वादाह पुमर्थकत्वाभावेति । नन्वेतावता पूर्वपक्षोपपत्तावपिनसिद्धांतोपपातिस्तत्र तद्विवक्षायां मानाभावादत आह छागोवेति । मन्त्रेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः तदेवोपपादयति छागस्येति । छागत्वसत्वात् । अत्रहेतुमाहाकारान्तेति स्त्रीव्यक्तावप्रयोगेणेतिभावः । उक्तरीतिरन्यत्राप्यावश्यिकेत्याह यथेति । मेषावित्यस्य भवत इतिशेषः । संदेहे इति सरस्वत्यैचरुमिति द्वयोरपि दर्शनादिति भावः। एकेतिप्रकृतैरिति भावः। तत्सामग्रीमाहपुंस्त्वेति। जातिपक्षाद्युक्तरीत्याहधर्मितेति। धर्मितावछेदकत्वं चतदाश्रयनिष्ठविषयतानिरूपकत्व घटादिपदजन्यबोधे लिङ्गभाननिर्वाहायाह धर्मि-

देकशेषेण द्वयोर्ग्रहणंनिर्णीयते। शास्त्रीयमपि लिंगं लौकिकलिंगवत् शाब्दबोधे भासते तथानुभवात्। पुंस्त्वविशिष्टो घटो घटपदशक्य इत्यादिप्रकारेणश-क्तिग्रहः। धर्मितावच्छेदकत्वेन धर्मितावच्छेदकसमा-नाधिकरणत्वेन विशेष्यत्वेन वा शक्तिग्रहविषयस्य बोधविषयत्वं फलबलादिति नातिप्रसंगः। एतेनं शब्द-निष्ठं लिंगमित्यपास्तं। उक्तभाष्यविरोधात्। अ-र्थे तदन्वये संबन्धगौरवाच्च पुंयोगादाख्यायामित्याद्य-स्वारस्याच्च। लौकिके लिंगेऽर्थवृत्तिताया एव क्लृप्त-

---

तावच्छेदकसमेति।

भूषणोक्तिं खण्डयति–एतेनेति। इत्थंहि तन्मतं शब्दनिष्ठमेव पारि-भाषिकंलिङ्गंपुल्लिगः शब्द इत्यादिव्यवहारस्यासति बाधके गौणत्वा-योगात्। तत्र पुंस्त्वस्य नाभावः।स्त्रीत्वादेष्टावादिकं द्योतकं। तच्च शब्द-निष्ठमशब्दवाच्यमर्थेपरिच्छेदकतयाऽन्वेति। लिङ्गविशेषविशिष्टस्यैवार्थ-विशेषवाचकतायालिङ्गानुशासनशास्त्रसिद्धत्वात्स्वाश्रयवाच्यत्वसम्ब-न्धेन लिङ्गस्यार्थं व्यावर्त्तकत्वोपपत्तेः। अतएव प्रयोगानियमोपि। भा-षितपुंस्कादित्यपि अर्थभेदेनैव शब्दभेदादुपपन्नं। लिङ्गभेदस्तु न भे-दप्रयोजकः। एकः शब्दोऽयं द्विलिङ्ग इत्यादिव्यवहारादुक्तसम्बन्धेन पुंस्त्वविशिष्टो भाषितो येनेति बहुव्रीहिः। एवंच पशुनेत्यत्र पुंस्त्वस्य परिच्छेदकत्वान्न पशुस्त्रिया यागः—

नचपशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात्पदार्थादिशब्दोदित लिङ्गवत्साधा-रण्यात्कथं स्त्रीपशुव्यावृत्तिः। ऋग्वेदे तथा प्रयोगदर्शनात्पशुनेति पुं-स्त्वस्य विवक्षितत्वमिति निर्णयेनत्वेतस्य नित्यपुंस्त्वाभावनिर्णयात् छागोवेति न्यायेन निर्वाहाच्च। यथा सारस्वताविस्यत्रेति। एतेनेत्य-स्यार्थमाहाकेति। एकार्थेइतीत्यर्थः। सम्बन्धेति स्वाश्रयवाच्यत्वेत्य-र्थः। नन्वेवं सूत्रस्य कागतिरत आह–न पुंसकेति। तदेतितदारोपाच्चे-त्यर्थः। हरिकैयटाविति पाठः। कैयटोहारिश्चेतिवा एवं ह्रस्वो नपुंस

त्वाच्च । नहि नपुंसकं नाम शब्दोऽस्तीति त्वमोरिति-सूत्रे भाष्याच्च । नपुंसकार्थाभिधायित्वात्तद्भेदाच्च शब्दस्य नपुंसकत्वमिति कैयटहरी इत्यन्यत्र विस्तरः ।

वैशेषिकास्तु पुंस्त्वादयो जातयः

तिस्रो जातय एवैताः केषांचित्समवस्थिताः

अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः ॥१॥

इतिहर्युक्तेः । परस्परंविरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिः सहपरस्परमविरुद्धा एताः समवस्थिता इत्यर्थः केषांचिद्वैशिषिकाणामितिहेलाराजः । अतएवेदं वस्त्वयं पदार्थः इयंव्यक्तिरिति व्यवहारः सर्वत्र । क्वचिच्छब्दान्यत्वेन लिंगा नियमो यथा पुष्यस्तारका नक्षत्रमिति क्वचिदर्थविशेषेणानियमः यथा महत्वयुक्तहिमारण्ययोः स्त्रीत्वमेव । हिमानीअरण्यानीति । यथाह्रस्वोपाधेः कुट्यादेः पुंस्त्वमेवेति कुटी कुटीरइति

यद्यप्येते शब्दा भिन्ना एव तथापि लाघवेनान्वाख्यानाय हिमादिशब्दं सामान्यमाश्रित्यार्थान्तरविषयशब्दानुशासनकरणादेवमुक्तम् । एतद्व्यंजकंच चेतनेषु स्तनकेशादि। अचेतने तु प्रयोगादवसितस्यास्य समारोपाच्छब्दसंस्कारहेतुत्वं, यथा आपो दारा इत्यादौ निश्चितेऽपि वस्तुन एकत्वे धर्मभेदाश्रय बहु-

---

के इत्यादावपि बोध्यं । तदाहेत्यन्यत्रेति उद्योतादावित्यर्थः । अतएव ताभिरविरोधादेवव्यवस्थामुक्तरीत्यैवाह क्वचिदिति । उक्तमेव शब्दांतरेणाह क्वाचिदिति । भेदज्ञानायाह कुटीति ॥

उक्तयुक्तेर्वैयर्थ्यं परिहरति यद्यपीत्यादिना। करणात् पाणिन्यादिना अवेति वौद्धस्येत्यर्थः । उक्तमेवसदृष्टान्तंविशिष्याह यथेति । तज्जाति-

त्वाध्यवसायाद्बहुवचनं। तथा बहिरसत्त्वेऽपि तस्य स्व-द्वादावारोपेण शास्त्रीयं कार्यं। भाष्ये संस्त्यानप्रस-वादिपदेनापि उत्पत्तिनाशस्थितयः। नित्यानामनित्या-नां वा भावानामनौपाधिकं निजं तत्त्वं स्थितिर्नपुंस-कमित्युच्यते। अवयवसाहित्येनोत्पत्तिः पुंस्त्वं, वि-नाशोऽवयवानामपचयः स्त्रीत्वम्। उपाधिसंसर्गेण तु नि-त्यस्याप्युत्पत्ति-विनाशाविति पुरुषाश्रितारित्याद्युप-पत्तिः।

एतच्चारोपितं सर्वदा सर्वव्यवहार निर्वाहकं। अनित्यानामपि सर्वावस्थास्वनुवर्तमानं प्रत्यभि-ज्ञाविषयो यद्रूपं तदेव स्थितिः। एवं लिङ्गेष्वप्यु-पाधिसंसर्गेणैतत्कल्पितमिति स्त्रीत्वं स्त्रीतेत्यादेरुप-पत्तिः। शब्दप्रमाणकानां शब्दार्थ एवार्थ इति सर्वत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यादावपि लिङ्गजातियोगः। गोत्वा-दयोऽपि भावजातिसामान्यशब्दैर्लिङ्गोपाधय एवा-भिधीयन्त इति सर्वत्र लिङ्गजातिव्यवस्था।

ननु गोत्वादिभिरविरोधः कुत इति चेन्न। भिन्न-जातीयेष्वपि स्त्र्याद्याकारबुद्धेरनुगमात्। तदुक्तम्—

स्वरूपमेव भाष्योक्तमिति नतद्विरोधोपपत्त्याह भाष्ये इति। लौकिक-क्रमेणाहोत्पत्तीति। त्रयाणां विवक्षितस्वरूपं यथा कथं चिदाहनित्या-नामिति। ननुनित्येउत्पत्त्यादिकं बाधितमत आहौपाधीति। एतच्च उत्पत्त्यादिक च प्राग्वत्। नन्वनित्यस्थले न सार्वकालिकीस्थितिरत-आहानित्यानामपीति। एवमितियथानित्यादावारोपितंतद्वदित्यर्थः। एवंच लिङ्गेष्वपि लिङ्गरूपजातियोग इतिभावः। एतच्चेत्याद्युक्तमेवा-हशब्देति। लिङ्गरूपजातीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। तत्र त्रिषु प्रसिद्धेः सा-मान्यादावुपपादयतिगोत्वेति। इयुक्तौशङ्कतनन्विति। तत्संमानिमेवा-

हस्तिन्यां वडवायांच स्त्रीति बुद्धेः समन्वयः।
अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम्। इति॥

आदिपदेन गुणकर्मसामान्यादिः। अत्रापि कश्चिदेकलिङ्गः कश्चिदुभयलिङ्ग इत्यादिप्रक्रिया पूर्ववदेवेत्याहुः।

एतत्तु अन्योन्याश्रयग्रस्तं लक्षणबलेनैव शब्दार्थनिर्णयवतां लक्षणैकचक्षुष्कानां प्रयोगाध्यवसितलिङ्गारोपेण शास्त्रीयं टाबादि तच्छक्तिग्रहपूर्वकं च प्रयोगात्तदवसाय इति। बहुत्वन्तु तत्रावयवेषु धर्मेषुच संनिहितमिति तदारोप इति ततोऽत्र वैषम्यं स्पष्टमेव। अत एव भाष्ये सांख्यमतेनैव संस्त्यानप्रसवौ निरूपिताविति दिक्। एकं प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य जातिव्यक्त्योर्मध्येऽन्यतरदेव तच्छक्यमित्यर्थः। द्विकमित्यस्य प्रथमाविधायके जातिव्यक्तिरूपद्विकं प्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यते इत्यर्थः। त्रिकमित्यस्य यथाकथञ्चिच्छक्तिग्रहविषयोऽपि तदर्थ इत्यभिप्राय इत्याहुः।

ह—तदुक्तमिति। अत्रापिमते इदं दूषयति एतत्त्विति। प्रागुक्तदृष्टान्तं विघटयति। एवेनोक्तमतव्यवच्छेदः। किञ्च जातिरूपत्वे सकलभाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव। तदाहदिगिति।

ननु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वे त्रिकस्य प्रातिपदिकार्थत्वलाभेन एकं द्विकमित्यादिपक्षाणां कागतिरत आहैकमित्यादि। एवेन तदन्यतरस्यैव व्यावृत्तिर्नतु लिङ्गस्य। लिङ्गस्यपृथगुक्तेराहजातीति धर्मितेति। प्रागुक्तरीत्याआह यथाकथं चिदिति। दीक्षितादिमतमाह संख्येति। अन्वयव्यतिरेकादिति भावः। अंशेसिद्धान्तमाहपरेत्विति सएवेत्यर्थः। तथाप्रत्ययत्वेन तदिति। तथाच तद्बोधकारणत्व·

संख्याकारके तु प्रत्ययार्थ इत्येके। परे तु संख्याऽपि प्रकृत्यर्थः। दधिमध्वित्यादौ विनापि प्रत्ययं तत्प्रतीतेः। अनन्तप्रकृतीनां शक्तत्वकल्पने गौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषाय। तथागृहीतशक्तिकस्य प्रकृतिमात्रादपि तद्बोधाच्च। अतिप्रसङ्गस्तु व्यवहारानुसारेण तात्पर्यवशात्परिहरणीय इत्याहुः। केचित्तु कारकमपि तथेत्याहुः। केचित्तु संख्यामात्रं विभक्त्यर्थः कारकान्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इत्याहुः। तदुक्तम्।

वाचिका द्योतिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तयः।
यद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायक इति॥

नच पञ्चानामपि प्रातिपदिकार्थत्वे प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे सुब्जन्योपस्थितिर्हेतुरिति विलीयेतेति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। जातिलिङ्गसंख्याकारकशक्तिविशिष्टस्य द्रव्यस्यैव बोधेन सुबर्थविशेष्यकबोधस्य खपुष्पायमाणत्वात्। सर्वेचैते पक्षा अनभिहितसूत्रभाष्यादौ स्पष्टाः। तत्र पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इत्येव

स्य तत्राप्यावश्यकत्वेन कल्पाभावइति तदेवयुक्तं। नन्वेवमतिप्रसंगोऽत आहातीति। तथा प्रकृत्यर्थएव शक्तिमत्कारकमिति पक्षे दुर्वचमिदं तस्य प्रकारतापत्तेरित्यरुचिः केचिदित्यनेसूचिता।

भूषणादिमतमाह केचित्त्विति। मात्रमवधारणे अत्रकारकं चशक्तिरूपं। अत्रारुचिवीजन्तु तस्याः प्राधान्यापत्तिरिति अत्रमानमाह तदुक्तमिति हरिणेतिशेषः। सिद्धान्तमाह यद्वेति। शक्तिः कारकमिति (हरिणेतिशेषः। सिद्धांतमाह यद्वेति। शक्तिः कारकमिति) सिद्धान्ते आह नचेति। रितिविलीति पाठः। इत्यादीतिपाठ आदिनाविशेषः कार्यकारणभावः। हेतौहतुमाह जातीति। पञ्चकपक्षे इत्यादिः। उक्त पक्षाणांनिर्मूलत्वमपाकरोति सर्वेचैते इति। आदिना सरूपसूत्र-

ऽध्यायः। सर्वेषां विशेषणत्वानुभवादित्यलम्। ज्ञानमात्रे यथा शब्दभानं तथोक्तम्।

केचित्तु शब्दार्थयोर्भेद एवेति पक्षेऽपि अनुभवबलाज्ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव शब्दभासकत्वकल्पनान्न दोषः। यत्तु अर्थस्मृतशब्दस्य ज्ञाने भानमिति तन्न। प्रत्यक्षे शब्दभानानुपपत्तेः। अर्थज्ञानोत्तरं स्मृतस्य तस्य व्यवसाये भानासम्भवात्। अनुव्यवसाये त्वेवं तद्भानमुपपादयितुं शक्यमित्याहुः।

पटदिति कुर्वित्यादावनुकरणे भुवोवुगित्यादौ चानुकार्यशब्दस्वरूपमर्थः। आद्ये ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यामनुकार्यानुकरणयोर्भेदासिद्धेरन्त्येऽर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां भेदात्।

पाणिनिरप्याह। 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञे'ति। अत एव वृत्त्यर्थावबोधकत्वरूपार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सुबाद्युत्पत्तिः। तदुक्तं 'मतौ छ' इतिसूत्रे भाष्ये योसावाम्नायेऽस्यवामशब्दः पठ्यते स छप्रत्ययप्रकृ-

---

भाष्यादिसिद्धान्त माहतत्रेति। तषांमध्ये इत्यर्थः। एतेन यद्यपिलिंगादीनां त्रयाणां प्रत्ययवाच्यता ऽन्वयव्यतिरेकादितो युक्ता। तथापि प्रत्ययवर्जिते दधि पश्येत्यादौ तत्प्रतीतेर्लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतावेव दर्शनाच्च प्रकृतेरपि तत्र शक्तिः कल्प्यते। तथाच वाचकताग्रहस्थलएवतेषामुपस्थिति सम्भेदे चोभयतोपि। अतएव वाचिका इति वाक्यपदीयं सङ्गच्छते। उक्तहेतुहेतुमद्भावविलयस्तु न विभक्तिद्योत्यार्थमादायोपपत्तेरितिभूषणोक्तमपास्तं। तदाहेत्यलमिति।

मात्रंकात्स्न्ये। शब्दभाने मतान्तरमाहकेचित्त्विति। नदोषः नातिप्रसङ्गः। दीक्षिताद्युक्तिं खण्डयतियत्त्विति। प्रत्यक्षे व्यवसाये। तामेवाहार्थेति। अत्रारुचिबीजं तूक्तरीत्यातद्भानसम्भवे तस्यास्तत्वकल्पने गौरवमिति। विशेषमाह पटदितीति। लौकिकमिदं। शास्त्रीय-

तेरस्यवामशब्दस्यास्यवामीयमित्यादौ पदार्थः। अतएव प्रातिपदिकत्वाच्छासिद्धिरिति। क्वचिदनुकरणं सादृश्येनोपस्थापकं तथोपस्थितस्यापि शाब्दबोधेऽन्वयस्तात्पर्यवशात् वृत्तिज्ञानस्यानुकरणाजन्यशाब्दत्वमेव कार्यतावच्छेदकम्। अत एव भूसत्तायामित्यादौ विभक्त्यनुत्पत्तिः। वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावात्। तदुक्तं तत्रैव कैयटेन। अनुकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं, भवतीति। भाष्येऽपिवेदस्थोऽनुकरणस्य पदार्थ इति सिद्धान्तिनोक्ते किमनयोरन्यत्वमिति प्रश्ने ओमित्याह। आम्नायशब्दानां स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वादित्येवोक्तम्। तस्य क्वचिदभावेन न सतत्र हेतुरिति तदाशयः। यद्यपि।

आम्नायशब्दानभ्यासे केचिदाहुरनर्थकान्॥
स्वरूपमात्रवृत्तींश्च शिष्याणां प्रतिपादनइति॥

माहभुवइति। ननु तयोरभेद एवेति कथन्तत्वमतआहाद्येइति। अतएव तत्र तस्य बोधविषयतानिर्वाहार्थं शक्तिस्वीकारादेव॥ आम्नाये वेदे। प्रातिपदिकात् तत्वात्। क्वचित्तथापाठ एव यद्वा कात् तस्मात् एतेना नुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षाऽभेदविवक्षा चेतिदीक्षितादिसकलग्रन्थकारोक्तमपास्तं। तदेव ध्वनयन् तत्रैव प्रकारान्तरं क्वाचित्कं दुर्वलमाह क्वचिदिति। एकं अनुकार्यशब्दस्य। नन्वेवं वृत्त्यविषयत्वेन कथं ततस्तद्बोधोऽतआह तथोपेति। व्युत्पत्तिभेदंसूचयन्नाह वृत्तीति। अत्रमानमाहातएवेति। अस्यार्थमाह वृत्त्येति। तदपि क्वाचिदित्याद्युक्तमपि। आपिनोक्तसमुच्चयः। तत्रैव मताइत्यत्रैव वर्णानुपूर्वीति प्रतीकं धृत्वा। आम्नायवदत्रनेत्याहानुकरणमिति। अत्र भाष्यसंमतिमप्याह भाष्येऽपीति उक्तद्वयेऽन्वयः। एत्रव्यवच्छेद्यमाह नत्विति। तावतापि कथं प्रकृतलाभोऽत आह तस्येति। अर्थस्येत्यर्थः।

तथाप्यर्थे तात्पर्याभावमात्रं । तत्र देशकालादि-नियमस्तु तत्राप्यस्त्येवेति बोध्यम् ।

केचित्तु भूसत्तायामिति निर्देशात्क्वचिद्विभक्त्य-नुत्पत्तिः । सादृश्यादर्थोपस्थितिस्तु न । किन्तु वाचक-सादृश्याद्व्युत्क्रमेणोच्चरितशब्दादपि बोधः । प्राग्दी-व्यत इति सूत्रे भाष्येऽप्येवमुक्त मेकदेशविकृतमनन्य-वदिति, तद्वदित्यर्थस्तेन तद्वत्तदर्थोपस्थापकं, अत एव दीव्यच्छब्देनैव दीव्यतिशब्दार्थोपस्थितिं वदन्ति । गामुच्चारयेत्यादेश्च गोशब्दमुच्चारयेत्यर्थः । उच्चारये-त्येतत्समभिव्याहाराच्छब्दपरता तत्परत्वेऽप्यात्वादि-

---

उक्तभाष्ये भट्टविरोधं परिहरति । यद्यपीत्यादिना । अभ्यासे घोषणे च नकेचिदाहुरित्यस्यानुषगः । इतीत्यस्य भट्टरुक्तामितिशेष । अत्र-अभ्यासेउक्तप्रकारे दुर्बलत्वमेव प्रकटयन्नाह केचित्विति । उक्तरी-त्या भुव इति वत्तस्यार्थवत्वेपीतिशेषः ।

ननूक्तरीत्यानिर्वाहे किमर्थं ज्ञापकाश्रयणमतआह सादृश्यादि-ति । दोषस्य प्रागुक्तस्य स्पष्टत्वादेतेन तथाकैयटोक्तमपास्तं । क्वचि-त्प्रकारांतरमप्याह किंत्विति । अत्रमानमाह प्रागिति । अनन्यवदित्य-स्यान्यवन्नेत्यर्थः । तत्रान्यसादृश्यनिषेधेऽन्य त्वाभावः सुग्रां । अतएव तादृशादर्थबोधः अन्यथा शक्ततावछेदकानु पूर्व्यज्ञानाचतो बोधो नस्यात्तत्फलितमाह तद्वदित्यर्थः । तेन अतिदेशेन ।

अत्रारुचिर्बीज तु अनेनैव निर्वाहे वृत्यभावादेव तदभावे सिद्धे तद्वान्नि र्देशाश्रयण मप्यफलमिति । यत्तुतत्र विकृतस्यैवो च्चारणापत्ति स्तादृशस्यैव श्रोत्रेणोपस्थितेरिति तन्न तात्पर्यवशाद्विकृतस्यै व शब्दादुपस्थितेस्तदध्वनयन्नाहं गोशब्दमिति इत्याद्यर्थः । एतेन तवापि तस्यावश्यकत्वेन पूर्वमतमेव युक्तं न निर्देशाश्रयणामि ति सू चितम् ।

नन्वेवं गौणत्वादात्वादि न स्यादतआह तदिति । तस्य पदकार्यविष-

प्रवृत्तिरस्त्येवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। तत्र स्वंरूपमित्यनेनार्थशब्दयोरुभयोः शक्तिबोधनेऽप्यर्थे कार्यस्य बाधे शब्दस्य विशेष्यता यथाऽग्नेर्ढगित्यादौ। अन्यथा विशेषणता, शब्दस्य विशेष्यत्वे चार्थो विशेषणं। वृद्धिरादैच् इत्यादावपि संज्ञापदानां पदपरता वृद्ध्यादिपदाभेद आदैजादिपदार्थे विधेयः। आदैचां ज्ञातत्वात्। एतेन विपरीतोद्देश्यविधेय भावः परास्तः। प्रसिद्धवृद्धिपदार्थाभेदस्य तत्र बाधाच्च। सर्वनामानीत्यादौ महासंज्ञाबलादर्थपदोभयपरता गणपठितसर्वादिषु सामानाधिकरणसम्बन्धेन सर्वार्थवाचकत्वरूपार्थविशिष्टसर्वनामपदाभेदो विधेयः। गणपठितत्वं च गणपठित शब्दबोध्यत्वं, नच ज्ञाने शब्दभाने सर्वपर्यायाणां भानापत्तिर्विनिगमनाविरहादिति वाच्यम्। शाब्दे उपस्थितस्यैव पदस्य भानेनादोषात्। प्रत्यक्षादौ उपस्थितयावद्भाने बाधकाभावाच्चेति दिक्।

यत्वात्। यथाचैतत्तथा परिभाषेन्दुशेखरेप्रतिपादितंतदाहेत्यन्यत्रेति तयोर्मध्ये भुव इत्यादावित्यर्थः। अन्यथा तत्र तस्याबाधे। आद्ये अर्थस्य नेत्याह शब्दस्येति। अन्यत्रापि तत्वमाह वृद्धिरिति संज्ञेति-वृद्ध्यादीत्यर्थः। तदाह वृद्ध्यादीति एतेन तेषां ज्ञातत्वेन। ननु कुतस्तेषां पदपरत्वमत आह प्रसिद्धेति। विशेषमाह। सर्वेति। तएवतु ननु गणपठितानामनुकरणत्वेन सर्वार्थवाचकत्वाभावः प्रयोगस्थानां च न गणपाठि तत्त्वमिति सूत्रासंगतिरेवात आह गणेति। एवं भूवादिसूत्रादावपि वोध्यं। शब्दभाने इति सिद्धांतमतेन, केचिन्मतेन वा प्रागुक्तेन। तत्र द्वितीयस्यायं भावः वृत्त्या नुपस्थितावप्यभिहितान्वयवादे वृत्तिं विनैव यथाकांक्षादिवशात्संसर्गस्यभानं तथा शाब्दज्ञानसामग्र्यैव तात्पर्याकांक्षादिवशाच्छब्दस्यापि स्वातंत्र्येण विशेषणत्वेन वा भानं।

केचित्तु सर्वशब्दानां तत्तच्छब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। अथ कस्माद्गौरुच्यते गौरित्येव हि गौर्गवि वर्तते इत्यौक्थिकथया इति निरुक्तात्। यद्वा स्वरूपं जात्यादि चेत्युभयं प्रवृत्ति निमित्तमित्याहुः। अनुकरणत्वं च शब्दमात्र तात्पर्यकोच्चारणविषयत्वं, पदार्थ विपर्यासकृत् इति समभिव्याहारे गौरित्याहेत्यादौ नवेति सूत्रेभाष्योदाहृतेनानुकरणत्वे विशेषणतयार्थभानेन शब्दमात्रतात्पर्यकत्वाभावात्। अत एव गौरानयेति परेण प्रयुक्ते इतरः सम्यगश्रुत्वा परं पृच्छतिकिमाहेति तेन गौरित्याहेत्युक्ते तत एवार्थ बोधात्प्रवर्तते, तेन स्मृताद्बोध इति तु न युक्तम्। उच्चारितस्यैव

किंच पर्वते वह्निरिति शाब्दानुमित्यादितस्तदेव वह्न्यर्थिप्रवृत्तिदर्शनादस्ति भवन्तीपर इतिभाष्याच्च ज्ञानसामान्यसामग्र्या एवार्थविशेषणतया वर्त्तमान कालभासकत्वकल्पनवत्सर्वत्र बोधे शब्दभानानुभवात् ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव शब्दभासकत्वकल्पनात्क्वचिद्विशेष्यत्वं क्वचिद्विशेषणत्वमित्यत्र तूक्तमेव निमित्तं। प्रकृतिप्रत्ययाना मितिव्युत्पत्त्याप्रकृतिज न्यबोधविषयत्वमिते गामुच्चारयेत्यादौ न कर्मत्वाद्यन्वयानुपपत्तिरिति।

सिद्धांतेतु शब्दात्पदप्रकारक एव बोधः सर्वत्रेति प्रागुक्तं (१)ग्राह्यत्वमितिहरिसंमतंचेति। तत्तत्पदप्रकारकशाब्दबोधे ततत्पदज्ञानघटितशाब्द सामग्र्या एव हेतुत्वेनाहापेति। प्रत्यक्षादौ स्मृतिविषययावदघटित सामग्र्यास्तत्वमित्याहोपेति। एवं च साम्यं वदन्तः परास्तास्तदाहेतिदिगिति। मतांतरमाहकेचित्विति। अत्रारुचिबीजंतु आद्ये उक्तभाष्यादिविरोधः। अंत्ये गौरवमुक्तरीत्यानिर्वाहादिति बोध्यं। विशेषं वक्तुमनुकरण लक्षणमाहान्विति तमेवाह पदार्थेति तस्य संमतत्वायाह नवेतीति। अतएव विशेषणतयाऽर्थभानादेव

(१)ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा। तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥ १ ॥ इति हर्युक्तेः।

बोधकत्वमिति सिद्धान्तात्। अनुकरणत्वद्योतकोऽपि कदाचिदिति(१) अनुकरणं चानिति परामिति सूत्रात्। अनुकरणे तु न विशेष्यतया नापि विशेषणतयार्थस्य भानं यथास्यवामीयमित्यादाविति बोध्यम्।

विष्णुर्नारायणः कृष्ण इत्यादौ कोशे कृष्णादिशब्दा अर्थपराः। शक्तिग्रहस्तु पदत्वहेतुकानुमानेन सामान्यत एव पदप्रकारकः। एवंच विष्णुपदार्थाभिन्नः कृष्णपदार्थ इत्यादिक्रमेण बोधः। विनायको विघ्नराजेत्यादौ द्वन्द्वविषये एते पदार्था विनायकपदार्थाभिन्ना इति बोधः। सर्वपर्यायद्वन्द्वात्मके कोशे एते पदार्था अभिन्ना इत्यध्याहारेण बोधः। एतत्पदममुकवाचकमिति शक्तिग्रहस्तुस्वस्वप्रसिद्धपदार्थमादाय तत्तत्पुरुषस्यानियतः पश्चान्मनसैव।

अंत्येऽस्यान्वयः। पर तटस्थं। तेन तटस्थेन। परमतंखंडयति तेनेति। तटस्थोक्तेनेत्यर्थः। एवंत्रतत्रेतिर्नानुकरणत्वद्योतकः। अतएवाहान्विति पटदितीत्यादावित्यर्थः। प्रागुक्तसिद्धांतमनेनाहविष्णु रिति।

ननु कथं तत्रशक्ति ग्रहस्तदज्ञानादतआहशक्तीति। नलादिपदं कचिच्छक्तं पदत्वादिति सामान्यतोऽनुमानेन तत्तद्वाच्यः कश्चिदर्थोऽस्तीत्याकारकः सामान्यतः शक्तिग्रह एव वाच्यत्वसंबंधेन पदप्रकारकबोधेहेतुः। अतएव सामानाधिकरण्यमन्यथा घटो घट इत्यत्रेव तन्न स्यात्इतिभावः। द्वन्द्वेति आंशिकेत्यादिः। अभिन्ना इतिमिथ इत्यादिः। विशेषशक्तिग्रहोपपत्तिमाहैतदिति। अनियमः अनियमेन। अतएव तेषामर्थपरत्वादेव इतीत्यत्रान्वयः। उक्तामिति तत्रशेषः। द्वितीयतोभेदमाह नहीति। अत्रपूर्वसत्त्वेऽपि न व्यवहारइत्याहात्रहीति। एवंच अत्राध्याससत्त्वे च। स्वयमाहनेदमिति। अग्रिमतदुक्तमेवाह॥ एतेन तद्विरोधेन। तुर्यं तदुक्तं स्वयमाह विशेषेति। भाष्यसं

(१) इति शब्दोऽनुकरणत्वद्योतक इत्यर्थः।

अतएव तृतीयाध्याये तृतीयेपादे शंकरभगवत्पादैरुद्गीथाधिकरणे, सामानाधिकरण्यं चतुर्धा अध्यासेन अपवादेनैकत्वेन विशेषणत्वेनच। अध्यासेन यथा इयं प्रतिमाविष्णुरिति। नहि तत्र विष्णुबुद्ध्या प्रतिमा बुद्धिर्निवर्तते इति नायमपवादः। अपवादो यथा इदं रजत मिति। अत्रहि पश्चाद्भाविन्या यथार्थया शुक्तिबुद्ध्याऽस्या बुद्धेर्निवृत्तेरपवादसामानाधिकरण्यमिति व्यवहारः। एवंचाध्यासस्य निरपवादत्वसापवादत्वाभ्यां द्वैविध्यमुक्तम्। एकत्वेन यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणोभूदेवः। नेदं लौकिकवाक्यम्। लोकव्यवहारे एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात्। अन्यस्यानर्थक्येन पर्यायाणां सहप्रयोगाभावात्। तस्मात् कोशरूपमेतत्

एतेन कोशस्थपदानांपदपरत्व मित्यपास्तम्। विशेषणत्वेन नीलमुत्पलमित्यादौ। अतएव नामन्त्रितेसमानाधिकरणे इतिसूत्रेऽग्ने देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि तेऽघ्ने नामानि इत्यत्र समानाधिकरणपरत्वप्रयुक्तमविद्यमानवत्त्वनिषेधमाशङ्क्य सामान्य विशेषवचनत्वाभावमाश्रित्य समाहितम्। अन्यथैकार्थबोधकस्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यत्राभावात्तदसंगतिः स्पष्टैव। एकशेषस्तुन। तत्तच्छब्दस्वरूपस्य सम्यग्बो-

---

मतिमप्याहातएवेति। उक्तोर्थः सूत्र इति भाष्ये इतिशेषः। सामान्येति। मात्रस्याभावे इत्शङ्केत्याह सामान्येति। अन्यथा तेषां पदपरत्वे। अत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदो नघटते इति सूचयन्नाहैकार्थेति एतानी त्यादेर्या संबोधितासि एतानि ते वाचकानीत्यर्थः। नन्वेवं कोशे एकशेषापत्तिरतआहैकेति। अर्थवद्बोधसंभवादाह सम्यगिति। नन्विष्टापतिरत-

धानापत्तेः। कोशस्य चानेकपर्यायाणां स्वरूपबोधनपूर्वकमेकार्थत्वबोधने तात्पर्यात्। तदुक्तम्।

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो नसंकरः।

इति। भेदाख्यानायेत्यस्य लिङ्गभेदाख्यानाय स्वरूपभेदाख्यानायचेत्यर्थः। लिङ्गभेदाख्यानाय नभः खं श्रावणो नभाइत्यस्य स्थाने खश्रावणौ तु नभसी इति न कृतम्। विष्णुर्नारायण इत्यादौ स्वरूपभेदाख्यानाय नैकशेषः कृतः। तथापूर्वं परत एकलिङ्गानां मध्ये भिन्नलिङ्गपाठ रूपः संकरोऽपि नकृतः। यथास्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिरिति कृतं, नतु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुति रित्येवं कृतम्। कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते इत्यस्यानुक्तानां स्थानान्तरानिर्दिष्टानां द्वन्द्व एकशेषश्च नकृतः। अन्येषांतु कृत एव। यथाप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा इति। मातापितरौ पितराविति। भिन्नलिङ्गानामिति भिन्नस्वरूपाणामप्युपलक्षणम्। विरूपाणामपीति चैकशेषप्राप्तिरतोऽर्थपरतैव कोशे उचिता। क्रमादृते इत्यस्य वर्गाः पृथ्वी पुरक्ष्माभृद्वनौषधीत्याद्युदाहरणम्। तत्र द्वन्द्व संकरौ कृतावेवेत्यलम्।

आह कोशस्य चेति। विनिगमनाविर हादाह स्वरूपेति। एतदनुरोधेनोत्तरार्धमपि व्याचष्ट कृतोत्रेति। इत्यस्येति। अर्थ इतिशेषः। विधिलक्ष्याण्याह यथेति। उक्तरीत्याऽत्रन्यूनतांपरिहरतिभिन्नेति। ननुसरूपसूत्राप्राप्तिरेवातआह। विरूपेति। अतः अतोपि। तथातदुक्तितोपि।

नन्वेवं खश्रावणौतुनभसीत्या द्यापत्तिरित्ति चेन्न यथासंख्यसूत्रबलाच्छास्त्रे तथान्वये तस्य साधुत्वेप्यन्यत्रासाधुत्वस्यासिद्धांतितत्वात् तदाहेत्यलमिति। अथविशेषप्रातिपादकार्थमाहसर्वेति। अनतिप्रसंगायाहयावत्वमत्रेति नत्वन्यत्रेति भावः। तत्र तस्य तदर्थत्वे। एकेति य-

सर्वशब्दस्य बुद्धि विषयो यावत्त्वावच्छिन्नसमूहोऽर्थः। यावत्त्वमत्रैकत्वद्वित्वभिन्नसंख्याकृतपरिच्छेदवत्त्वं तत्रसमूहस्योद्भूतावयवत्वे सर्वे घटा इति बहुवचनं। अनुद्भूतावयव भेदत्वे एकवचनं, सर्व ओदनो भुक्त इत्यादेः सर्वावयवक इत्यर्थः। अवयवगतसर्वत्वस्यावयविन्यारोपो बोध्यः। बुद्धिविषयत्वेन बुद्धिविषये तदादेः शक्तिः। अतएव तस्यापत्यमिति सूत्रे भाष्ये सर्वनामनिर्देशे विशेषासंप्रत्ययः सामान्यनिर्देशादिति शङ्कितम्। तस्यापत्यमित्यर्थे प्रत्यय इति सूत्रार्थे तस्येति निर्देशात्सामान्यवाचिनस्तच्छब्दादेव प्रत्ययः स्यान्नतूपग्वादेरिति शङ्कार्थकैयटः। सामान्यवाचिन उत्पत्तेरसंभवाद्विशेषवाचिन उत्पत्तिरिति सिद्धान्तितम्। अपत्यशब्दस्य सम्बन्धिविशेषाकाङ्क्षतया तस्यापत्यमित्युक्तावपि आकाङ्क्षाया अनिवृत्तेस्तेन तद्विशेषणायोगाद्विशेषवाचिन एवोत्पत्तेः। यदा प्रकरणात्तदादयो विशेषे वर्तन्ते तदा तस्मादपि (१)प्रत्ययस्त्यादायनिरिति कैयटः। सामान्यरूपेणैव विशेषणाविशिष्टस्य भानं प्रकरणादिवशादिति तदर्थः। विशिष्टेऽपि बुद्धिविषयत्वसत्त्वात्। एवंच तस्यापत्यमित्यादौ तच्छब्दोपादानमपत्याद्यर्थसंबन्ध्युपलक्षणमिति तात्प-

---

थासर्वोलोक इति तादृक्समुदायद्वयादिविवक्षायां द्विवचनादि सर्वौ व्यूहौ सर्वे व्यूहा इतिकश्चित्। एकवचने सर्वत्वोपपत्तिमाह सर्वइति अस्यतात्पर्यमाहावयवेति। तदादिस्थले आह बुद्धीति। अतएव सामान्यतस्तत्रशक्तेरेव। कैयटः आह। नन्वेवंत्यादायनिरिति नस्यादत आह यदेति। कैयटः सिद्धान्तार्थमाह। स्वयं तदर्थमाह सामान्येति

---

(१) अत्र बहुवचनस्य न्याय्यत्वेऽपि सामान्यविवक्षयैकवचनम्।

र्थम् । तदुक्तं तस्येदमितिसूत्रे कैयटेन षष्ठयन्तमात्रं तस्येतिप्रकृतित्वेन विवक्षितं तत्प्रतियोगिमात्रं च प्रत्ययार्थत्वेन, यत्त्वपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षत्वादिकं तदविवक्षितमिति ।

एतदभिप्रायेणैव सूत्रोपक्रमे तस्येदमित्यपत्येऽपि सिद्धमित्युक्तम् । शेष इति सूत्रेच भाष्यउक्तं तस्येदमिति विशेषाह्येतेऽपत्यं समूहो निवास इति । तस्येदमितिसूत्रे इदं पदार्थप्रवृत्तिनिमित्ताश्रया व्यक्तिविशेषा एते इति तदर्थः । अतएव तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये सर्वनाम्ना निर्देशः क्रियते सर्वनामच सामान्यवाचि तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषाअप्युदाहरणानीति । व्यापकं सामान्यं व्याप्यं विशेषः तत्त्वंच विवक्षाधीनम् । अतएव गोकृष्णयोः परस्परं सामान्यविशेषभाव इतिच । तत्रसामान्यवाचीत्यनेन सकलसाधारणसामान्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम् । नच काव्यप्रकाशेऽनेकार्थशब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रित इत्येतदुदाहरणावसरे एतावन्मात्रस्तनिकेत्यादावभिनयेन शक्तिसंकोच इत्युक्तम् तद्विरुध्यते, तदादीनां त्वद्रीत्या नानार्थत्वादितिवाच्यम् । शक्यतावच्छेदकानेकत्व इव

भाष्याविरोधायेतिभावः । अत्रबीजमाह विशिष्टेऽपीति । सिद्धांततात्पर्यमाहैवंचेति । मात्रमुभयत्रकात्स्न्यें एतादिति । तत्सूत्रस्य कैयटोक्तार्थे त्यर्थः यथाश्रुतेऽसंगतेराह । तस्येदमिति । भाष्यांतरेऽप्याहातएवेति । उक्तोर्थः तत्र तस्य तत्वे सति । तत्रत्यमेव भाष्यांतरमाह व्यापकमिति । तत्वमपि न नियतमित्याह तत्वंचेति । व्यापकत्वादिकं चेत्यर्थः । प्रकृतेष्टमाह तत्रेति । उक्तभाष्ये इत्यर्थः । यत्तु तदादेर्घटत्वपटत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकमिति नानार्थत्वमेव शक्यता-

शक्यतावच्छेदकव्याप्यधर्माणां नानात्वेऽप्यनेकार्थ-त्वात् ।

परे तु घटमानयेत्युक्ते तैलघटजलघटघृतघटानां मध्ये तत्तत्प्रकरणे तत्तद्घटानयनम् । अतएवा 'क्ताः श-र्करा उपदधाती'त्यादौ 'तेजो वै घृत'मिति लिङ्गादक्ता इत्यस्य घृतसाधनाञ्जनपरत्वमितिहेलाराजादिभिरु-क्तम् । हरिणा च शब्दार्थस्यानवच्छेदे इत्येवोक्तम् । एवंच संयोगादि शक्यतावच्छदकानेकत्वे एव निर्णा-यकमित्युक्तम् । प्रकाशेऽनेकार्थस्येत्युक्तिस्तु तत्र द्विती-यार्थव्यञ्जकतायाः स्फुटतया व्यंजनानिरूपणप्रस्तावा-दित्याहुः ।

यत्तु यद्यत्पदं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नविषयक-बुध्या प्रयुज्यते तत्तत्पदबुद्धिविषयतावच्छेदकोपलक्षि-तताहशतादृशधर्मविशिष्टे शक्तामिति शक्तिग्रहः । बुद्धि-

---

वछेदकानेकत्वात् अतएव काव्यप्रकाशसगतिः । तेषां केनचिद्रूपेणा-नुगमस्तु शक्तिग्रहसौकर्यायैवेति कश्चित्तन्मतं खंडयति नचेति । अत्र मतेऽति प्रसंगापत्तेः ।

सिद्धांतमाह परेत्विति । घृतसाधेति बहुव्रीहिः । वोक्तं संयोगो-विप्रयोगश्चेत्यादौ । एवं नानेकार्थस्येत्यस्य व्यवछेदः । एवंच उभ-यसंमतत्वे च । नन्वेवं प्रकाशासंगतिरेवातआह प्रकाशे इति । तत्र अनेकार्थशब्दस्थले । परमतं खडयति यत्विति । सामान्यलक्षणानं-गीकारेण तत्पदप्रयोगोत्तरं प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धयोर्बुद्धिप्रकारतया गृहीतघटत्वादिविशिष्टव्यवहारदर्शनात्तत्रतत्पदस्य शक्तिं गृहीत्वा पु-नर्वस्त्वंतराविषयः । शक्तीति । सामान्यतइत्यादिः । अत्रबुद्धिविषय-त्वस्य शाब्दबोधेऽभानात्तद्विशिष्टस्य धर्मितावछेदकाख्याविषयतयाश-क्तिग्रहाविषयत्वेन तस्योपलक्षणत्वमिति भावः । नन्वेवं क्वाचित्तथेष्ट-बोधो नस्यादतआह बुद्धीति । अतएवतथा शक्तिग्रहादेव । प्रकरणा-

विषयत्वस्यापि तदुपलक्षितत्वात् कदाचित्तेन रूपेणापि बोधः। अत एव तत्पदात्कदाचिद्धट इति। कदाचिज्जातिमानिति। कदाचिज्जातिमान् घट इति।कदाचिद्बुद्धिस्थ इति बोधः। तावदर्थनिरूपिता शक्तिरेकैव। हर्यादिपदशक्यतावच्छेदकानां तु न तेनानुगमः। तेभ्य एकस्य नानारूपेण बोधाननुभवात्। अतएव तेभ्यो नकदाचिदपि जातिमान् हरिरित्यादिक्रमेण बोध इति। तन्न। तेषां तेषां धर्माणां विशिष्य ज्ञानाभावेन तत्तद्रूपेण शक्तिग्रहाभावात् तथा बोधासंभवात्! मम तु बुद्धिविषयत्वेन तदाश्रये शक्तिग्रहान्न दोषः। सर्वस्यापि बुद्धिविषयत्वेनैव बोधादिति दिक्।

अत्र तदिदमादीनां पर्यायत्ववारणाय परोक्षत्वाद्यपि शक्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम्। एवं यच्छब्दशक्यकोटावुद्देश्यत्वं, तदो विधेयत्वमिति।

दिगृहीततात्पर्यवशादाह कदाचिदिति। तदुपलक्षणफलमाह तावदिति। नन्वेवंहर्यादिपदशक्यतावछेदकानामप्युलक्षणीभूतबुद्धिविशेषविषयत्वादिनाऽनुगमसंभवेन नानार्थोच्छेदापत्तिरत आह हर्यादीति। एवं च तेषां नानार्थत्व मेव॥ अन्यथा तेभ्योपि तथा बोधापत्तिरित्याहात एवेति।

एतेन कांचिद्धर्मं प्रकारीकृत्य भासमाने धर्मे भासमानं धर्मितावच्छेदकत्वं तद्विशिष्टे एव भासते अतएव जातित्वावच्छिन्नवच्छक्ताज्जातिमत्पदान्न कदाचित् स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारिका धीस्तस्माद्बुद्धिविषयघटत्वादिनैव बोधः कदाचित घटत्वादिनापि बुद्धिविषयत्वांशेऽनुद्बुद्धसंस्कारतारूपमोषात्। अतएत रक्तदंडवैशिष्ट्येनानुभवेऽपि रक्तत्वांशेऽनुद्बुद्धसंस्कारस्य दंडवैशिष्ट्येनैव स्मरणमित्यप्यपास्तं तदाहेतिदिगिति। अत्रपक्षे। आदिना प्रत्यक्षत्वसांनिहित-

इदं तु बोध्यम् । तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषय उद्देश्यो यत्पदार्थोऽतस्तेनार्थप्रत्यायने नियमतस्तत्पदापेक्षा तत्रोत्तरवाक्यगतयच्छब्दस्य तच्छब्दापेक्षसमर्थत्वेन न तत्र तच्छब्दोपादानापेक्षा। यथा—

'साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके'

इत्यादौ । एवं तत्पदं यत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषये विधेये शक्तं तत्र प्रसिद्धानुभूतप्रक्रान्तार्थकतच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षसमर्थत्वान्न तत्र यच्छब्दोपादानापेक्षेति काव्यप्रकाशादौ विस्तरः । तत्रेदमेतदोः प्रत्यक्षेऽदसो व्यवहिते शक्तिस्तदुक्तम् ।

इदमस्तु संनिकृष्टे समीपवर्ति चैतदो रूपम् ।

अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात्

इतीत्यलम्। एतच्च तस्येदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

परेतु परोक्षत्वाद्येव तदादेः शक्यतावच्छेदकं प्रकारणादिवशाच्च तत्तद्विशेषबोधः । वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थत्वमेव हि प्रकरणं एतावतैव सर्वनाम्नां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वमिति प्रवादः। तेषां प्रकरणज्ञानं वि-

---

स्वादि तदः शक्यकोटौ। इतिस्तत्समाप्तौ। सिद्धांतमाहेदंत्विति। तेन यच्छब्देन। तत्रापि विशेषमाह तत्रेति तस्यां सत्यामित्यर्थः। तत्र तत्र शक्तत्वेनिवेश्यस्य विषयविवेकमाह तत्रेति । तदादीनां मध्ये इत्यर्थः। संनिकृष्टे विप्रकृष्टे इति पाठः। यदित्यपिपरोक्षे तदाहालमिति।एतच्चेति। इदंच प्रागुक्तकैयटतो व्यक्तं।

सिद्धातमाह परेत्विति। नन्वेवं कथंविशेषबोधोऽत आह प्रकेति। चस्त्वर्थे। ननु तत्र न प्रकरणमुभयाकांक्षादीत्यतआह वाक्विति। नन्वेवमत्र प्रवादोछेदोऽतआहैतेति। अस्यार्थमाह तेषामिति। तदा-

ना सर्वथा विशेष्यबोधाजनकत्वात् । अतएव तस्यापत्यसूत्रस्थपूर्वोक्तशङ्कापरभाष्यस्थं सामान्यानिर्देशादिति प्रतीकमुपादाय तस्येति सामान्यनिर्देशात्तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः स्यादिति कैयटेनोक्तम् । अन्यथा तच्छब्दादिभ्य इति वदेदित्याहुः ।

केचित्तु एवं युष्मदः संबोध्यत्वमस्मद उच्चारयितृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं तेन रूपेणैव बोधानुभवात् । देव्युवाच–'मयात्वयि हतेऽत्रैव गर्जिष्यन्त्याशु देवता' इत्यादौ ऋषिवाक्योच्चारणकाले आनुपूर्वीसामान्येन देवीवाक्यस्याप्युच्चारणात् देवीमहिषासुरयोस्तद्वाक्यप्रयुक्तत्व-संबोध्यत्वप्रतिसंधानादेव ताभ्यां देवीमहिषासुरप्रतीतिः। अनुवादकऋषितत्संबोध्ययोस्तु न प्रतीतिस्तात्पर्याभावात् । मौनिनापि पदोच्चारणपूर्वकमेव लिखनेन तल्लिखिताहंपदादुच्चारयितृत्वेन प्रतीतिराविरुद्धा, उच्चारणमनुसंधानोपलक्षणं वेत्याहुः ।

दीनामित्यर्थः । अतएव परोक्षत्वादेर्भिन्नस्य शक्यतावच्छेदकत्वादेव। अन्यथाबुद्धिविषयत्वस्य सामान्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वे। प्रागुक्ते प्राचीनादिमतमाह केचित्त्विति । एवं तदादेः परोक्षत्वादाविव संबोध्यतावच्छेदकत्वरूपानुगतधर्मोपलक्षितचैत्रत्वादिकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति मतनिरासायाहैतेनैवेति ।

नन्वेवं क्वचिद्दोषोनुच्चारणादत आहदेव्युवेति । अवेन ततस्तज्ज्ञानेप्यनिर्वाहादाहोच्चारणादिति । ताभ्यां युष्मदस्मभ्द्यां । अतिप्रसंगं निराचष्टेऽनुवादकेति । नन्वेवं मौनिपुरुषलिखिताहंपडित इतिवाक्यस्थास्मत्पदेन मौनिबोधो न स्यात्तस्योच्चारयितृत्वाभावादत आह मौनीति । कुटादित्वेनाह लिखनेनेति । तदनुभवादाहोच्चेति । अत्रारुचिकथनपूर्वकसिद्धांतमाह—

परेतु क्रियाविनियोगफलकमभिमुखीकरणं संबोधनं, तद्विषयत्वं च संबोध्यत्वं, नचैतत्त्वं पचसीत्यादौ प्रतीयते अभिमुखीभूतेऽपि तत्प्रयोगात् । तस्मात्प्रयोक्तुरहंकारानास्पदचेतनत्वेन युष्मदः शक्तिः । स्पष्टं चेदं पुरुषसमुद्देशे हरिग्रन्थे इत्याहुः । नन्वेवं सति 'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोः तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयो'रिति शांकरभाष्यानुपपत्तिः । तद्भाष्याद्धि युष्मदो जडे शक्तिरस्मदश्चेतने इति स्पष्टं तद्विदाम् । तव तूभयोरपि चेतने शक्तत्वेन तदसंगतिरिति चेन्न । तत्वज्ञशकत्या तथोक्तेरित्याहुः ।

किंपदस्य जिज्ञासाविषये शक्तिः यत्रच किंपदार्थान्वयस्तत्र वा यदन्वयस्तद्वृत्तिधर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नो जिज्ञासाविषयत्वेन तच्छक्यः स्वीयजिज्ञासाज्ञापनाय किंपदघटितवाक्यप्रयोगात् । अतएव कः पचतीति प्रश्ने विप्रः पचतीत्याद्येवोत्तरं, नतु प्रमेयं पच-

---

परेस्त्विति । न चनहि अभीति क्रियायामित्यादिः । अतएवात्रसंबोधनाप्रयोगः । शक्तिरिति । तस्य तदास्पदचेतनत्वेनास्मदः शक्तिरित्यपि बोध्यं।क्वचित्तथा पाठ एव। स्पष्टमिति । यथाचैतत्तथाप्रतिपादितं प्राक् । एवंसति उभयोश्चेतनशक्तत्वे सति । तस्यभेदाभावादाह तत्वज्ञेति । अयं वक्ष्यति तत्स्वरूपमाह यत्रेति । विनिगमनाविरहादाह तत्रवेति । लाघवादाह जिज्ञासेति । तत्तत्किम् तत्र शक्तौ मानमाह स्वीयेति । अतएवउद्देश्यवाचककिंपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यधर्मे व्याप्यधर्मावच्छिन्ने एव तेन शक्त्यभ्युपगमादेव । व्यवच्छेद्यमाह नत्विति । अन्यथा तज्जन्यज्ञानस्यापि तादृशेछाविषयत्वात्तदप्युत्तरं स्यादिति भावः। भूतविशेषधर्मप्रकारकज्ञानेति पाठः । उक्तेति । वि-

तीति । जिज्ञासाविषयकर्तृकः पाक इति प्रश्नार्थः । तद्विषयजिज्ञासायास्तदिच्छाविषयीभूतज्ञानजनकादुक्तोत्तरवाक्यान्निवृत्तिः । को ब्राह्मणः पचतीति प्रश्ने च चैत्रः पचतीत्येवोत्तरं नतु मनुष्यः पचतीति । अयं क इत्यादौ समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविधेयतायास्तद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नो जिज्ञासाविषयतया शक्यः । अतएव तत्रायं ब्राह्मण इत्येवोत्तरं एवंच प्रश्नवाक्यात्समभिव्याहृतधर्मव्याप्यधर्मप्रकारक ज्ञानमिष्टसाधनमिति ज्ञानजन्या तादृशज्ञानं मे जायतामितीच्छा जायते, उत्तरेण चविप्रत्वादिरूपविशेषधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानोत्पत्त्या तन्निवृत्तिः, इष्टसाधनताज्ञाने तु तादृशधर्मांशे विशेषधर्मानवच्छिन्नप्रकारताशालीत्येव ज्ञानानि विषयः ।

एवं प्रश्न वाक्ये यत्प्रधानं तत्समानलिङ्गवचनशब्देनैवोत्तरं यथाकथंचित् प्रश्नविषयजिज्ञासानिवर्त-

---

प्रः पचतीत्यादित एव तान्निवृत्तिर्नतु प्रमेयं पचतीत्यादित इति तादृशप्रश्नानंतरं तदेवोत्तरं न तदित्यर्थक इति । अत्राभेदेन(१)स्वार्थान्वितोदेश्यवाचकपदांतरसमभिव्याहृतकिंपदस्य स्वार्थाभेदान्वयिपदार्थतावच्छेदकधर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नेति न शक्तिरिति भावः । एवमुद्देश्यवाचककिंपदस्थले उक्त्वाविधेयवाचककिंपदस्थले आहायमिति । पंचस्यंतस्य ज्ञायते इत्यत्रान्वयः । तद्व्याप्येति समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यधर्मव्याप्येत्यर्थः । हृतधर्मेति । हृतपदोपस्थाप्यधर्मेत्यर्थः । जन्येति प्रयोक्तृगतेति भावः । उत्तरेणेति विप्रः पचतीत्यादिवाक्येन चेत्यर्थः । तादृशधर्मांशे विप्रत्वरूपधर्मवान्पाककर्त्तेति बोधादितिभा-

---

(१) स्वार्थान्विता इति पा०

कत्वं च एवंच के शिष्या अस्येति प्रश्ने कठा इत्येवोत्तरं नतु कठ इति। एवं किंशिष्योऽयमिति (१)बहुव्रीहिसमासेन प्रश्ने कठ इत्येव नतु कठा इति। तस्य कठत्वे शिष्याणां कठत्वमर्थप्राप्तमित्यार्थमिदमुत्तरमित्यनेकमन्यपदार्थे इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। मुखं किमिन्दुरित्यादावव्ययाकिमो वितर्कोऽर्थः। वितर्कश्च संभावनात्मकं ज्ञानं इन्दुप्रकारकसंभावनाविशेष्यं मुखमित्यर्थः। संभावनाप्रयोजकाह्लादकत्वादिसाधर्म्यप्रतीतिस्त्वर्थात्। धनमिदं किं चैत्रस्येत्यादेश्चैत्रस्वामिकं तत्त्वेन संभावनाविशेष्यं धनमित्यादिरर्थः। किंगौरित्यादौ कुत्सार्थकोऽपि सः।

वः। नन्ववमिष्टसाधनताज्ञानादेवतज्ज्ञाने तथातस्तद्विषयेच्छात आहेष्टेति। तत्र समभिव्याहृत धर्मत्वादिनैव निवेश इति भावः। विशेषांतरमाहैवमिति। यथाति तदेवेत्यादिः। विशेष्यतया विशेषणतया वेत्यर्थः। तत्राद्ये आह क इति। द्वितीये आह एवमिति। नन्वेतावता न जिज्ञासानिवृत्तिरिति नद्वितीयविषयताऽतआह तस्येति। इत्यनेकमिति। समासेन तादृशप्रश्ने आर्थमेवोत्तरं वाक्येनप्रश्ने तु शाब्दमेवोत्तरं न कदाचिदार्थमितीत्यर्थः। ज्ञानं प्रयोक्तृः अभेदान्वयादाहेंदुप्रेति शेष्यं मुखमिति पाठः। अस्यविशेष्यनिघ्नत्वात्। अतएव योत्तरात्वप्र कारक ज्ञानविशेष्येति। भावनैव विशेष्येति। धातूपस्थाप्यातिङर्थं प्रति विशेष्येति। संवोधनं प्रकृत्यर्थंप्रति विशेष्यमिति द्वितीयाथाश्रये आधेयतया फलं विशेष्यमिति च अभियुक्तप्रयोगो राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इत्यादिभाष्यप्रयोग स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यमित्यमरप्रयोगश्च संगच्छते। एवं विशेष्यं धनमित्यग्रेपि पाठः विशेष्य इत्यपपाठ.। विशेष्यं धात्वर्थ इत्यग्रिमप्रयोगे सामान्ये नपुंसकं प्राक् प्रयोगात् इति वोध्यं। दिसेति तद्रूपसाधर्म्यैत्यर्थ.। शाब्दसभावनावोधोत्तरमिति भावः। कंतत्वेनेति।

---

(१) के शिष्या यस्येति वहुव्रीहिणेत्यर्थः।

स्वपदस्य तद्धितवाक्यघटकक्रियान्विते समभिव्याहृतपदोपस्थाप्ये शक्तिः। तेन चैत्रस्य भ्राता स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ स्वशब्देन न चैत्रप्रतीतिः। स्वपुत्रदर्शितचैत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ तात्पर्यवशाच्चैत्रपुत्रमैत्रपुत्रान्यतरप्रतीतिः। कलशो निजहेतुदण्डज इत्यादावध्याहृतक्रियान्वयिनः कलशस्य स्वशब्दसमानार्थकनिजपदेन प्रतीतिः। सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वमित्यस्य प्रधानान्वयिपरामर्शित्वमित्यर्थः। एवमात्मीयधनज्ञातिवाच्यपि स्वशब्द, ऐश्वर्यवाच्यपि स्वामीति प्रयोगविषय इत्यन्यत्र विस्तरः।

एकशब्दः केवलेऽपि शक्तः कैवल्यं द्वितीयरहितत्वं द्वितीयशब्दश्च सजातीयसहाये रूढः। एवंच तत्तत्क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टसजातीयराहित्यं कैवल्यम्। अयमेकोत्र भुङ्क्ते इत्यादावेतद्देशाधिकरणभोजनकर्तृसजातीयरहितो भुङ्क्ते इत्यादिरीत्या बोधः। अतएव एकाकी हयमारूढ्येत्यादौ नानुपपत्तिर्हयस्य द्वितीयस्य सत्त्वेऽपि तस्य सजातीयत्वाभावात्। एवं योद्धृत्वेन सजातीयाभावेऽश्वादिपालकमनुष्यसत्त्वेऽ-

---

चैत्रस्वामिकत्वेनेत्यर्थः। स्वामिकृत्वेन सामिति पाठांतरं। युक्तं चैतत् कुत्सार्थकोऽपीति पाठः। तदिति स्वेत्यर्थः। समभिव्याहारश्चात्रैकवाक्यघटकत्वं अतएव सकारक एव तदाह तेनेति। शक्तिश्चासत्त्वेनैवेति बोध्यं।

कारकद्वयसत्वेन प्रासातिप्रसंगमिष्टापत्त्या परिहरति स्वपुत्रेति। अव्यवस्थादिनिरासायाह तात्पर्येति। जःकिमुचक्रभ्रामिकारितो गुण इत्यादि ग्राह्यं। नन्वेवं नियमभंगापत्ति रतआह सर्वेति। अन्यत्र उद्योतादौ। आपिना संख्यादिसाजात्यं चाविवक्षितमित्याह तत्तदिति। अत-

पि एको रणं गच्छतीत्युपपद्यत इति दिक्।

दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां स स शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तम्। एकस्या अपि दिश उपाधिभेदात्तत्तच्छब्दवाच्यता तत्र मध्याह्नसूर्यसंयोगवान् देशो मध्यं, तत उदयाचलदेशोपाधिका पूर्वा दिक्। ततोऽस्ताचलपर्यंतदेशोपाधिका प्रतीची, तत एव मध्याह्नसूर्यसंमुखयावद्देशोपाधिका उदक्। तत्पृष्ठस्थयावद्देशोपाधिका दक्षिणा। मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात्। अतएवान्तर्भाविताविधयो दिक्शब्दाः। देशादौ तु शब्दोपात्तावध्यपेक्षेति हेलाराजः।

दिक्चेदमस्मादित्यवध्यवधिमद्भावप्रयोजिकोत्क्षेपणादिक्रियाभेदप्रयोजिका ऋजुवक्रत्वादिव्यवहारप्रयोजिका द्रव्याणां परापरव्यवहारप्रयोजिका च शक्तिः। एकदिक्कमवयवप्रसारणं ऋजुता। अनेकदिक्कं तद्वक्रता। पूर्वमभूत्परतो भविष्यतीति क्रियापौर्वकाल्यमेव कालकृतमिति न दिक्कालशक्त्योरैक्यम्। नापि

एवेत्यस्यार्थमाह हयस्येति। मनुष्यत्वादिनैव साजात्यस्य विवक्षितत्वादिति भावः। अतएवाहैवमिति। आदिना श्वादि एवंच स्वभोजनकाले मार्जारादिभोजनेऽपि एकोऽत्र भुंक्ते इति न प्रयोग इत्यादिबोध्यं तदाहेति दिगिति।

ननु दिश एकत्वात्कथमिदमत आहैकस्या अपीति। उपाधिभेदमेवाह तत्रेति। उपाधीनां मध्ये इत्यर्थः। ततः मध्यात्। एवमग्रेऽपि। अतएव विशिष्टस्योपाधित्वादेव। अर्थमध्ये इति शेषः। शब्दोपात्तेति। बाह्येत्यादि। दिक्सत्वे मानान्याह दिक् चेदमिति। अत्र सर्वत्र साक्षात्कारणाभिन्नत्वात्प्रयोजकत्वनिर्देशः शक्तिरीश्वरस्य। अन्येषां स्पष्टत्वात्तान्युपेक्ष्यात्राहैकेति। ननु कालशक्त्यैव तत्तद्व्यवहारोपपत्तौ

तयोः स्वतन्त्रद्रव्यत्वम् । परोपाधितयैव सदा प्रतीतेः । सर्वत्र च तत्कार्यदर्शनात्तयोर्विभुत्वं, सर्वत्रकार्यसंपादकत्वमेवामूर्तानां विभुत्वं, देशानां पूर्वापरादिव्यवहारोऽपि दिक्कृत एव । पूर्वदिगादिस्थानां तेषां पूर्वादित्वात् । यस्त्वभिमुखः पूर्वः, पृष्ठस्थः पश्चात् हस्तदक्षिणो हस्तवाम इति व्यवहारः स न दिगपेक्षः । प्रत्यङ्मुखस्य यत्पश्चाद्देशस्थं तस्य प्राङ्मुखत्वे पूर्वदेशस्थत्वेन प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्यादावव्यवस्थापत्तेः किन्तु तत्र वक्तृसंमुखदेशत्वाद्येव पूर्वादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । एवं तत्तदवधिकोदयाचलास्ताचलसंनिहितत्वमपि देशवृत्तिपूर्वापरशब्दयोस्तत् । पूर्वदिगभिमुखं स्थितस्य दक्षिणवामहस्तसंनिहितत्वमपि देशवृत्ति दक्षिणोत्तरशब्दयोस्तत् । पूर्वाध्युषितत्वं पूर्वार्जितत्वमपि पूर्वशब्दार्थः पूर्वस्मिन् देशे वसतीत्यादौ तथा प्रतीतेः । सर्वं चेदं हरिग्रन्थे हेलाराजीये च स्पष्टम् ।

विंशत्यादयः स्वभावात्संख्यायां संख्येये च, (१)तेन

किमर्थमेतत्स्वीकारोऽत आह पूर्वमिति । कालमेव काल्यादिकमेव एवेनोक्तव्यवच्छेदः । स्वतन्त्रेति किंत्वगद्रव्यत्व । नन्वेवं कथं विभुत्वमत आह सर्वत्रेति । नकेवलमत्रैव किंत्वन्यत्रापीत्याह सर्वत्रेति । फलांतरमाह देशानामिति । अतिप्रसंगस्तु नेत्याह यस्त्विति । अभिमुखः पूर्व इत्येको व्यवहारः । पृष्ठस्थः पश्चादित्यपरः । अग्रे द्वौ । एवेनोक्तव्यवच्छेदः । एवमन्यत्रापि । तद्भेदानाहैवमित्यादिना । तत्तदिति वैवक्षिकमितिभावः । तत् प्रवृत्तिनिमित्तं । आदिना पूर्वतनं द्रव्यं भुंक्ते इति । उक्तजातस्य निर्मूलत्वमपाकरोति सर्वंचेदमिति । विंशत्याद्या इत्य-

(१) वर्तन्ते इति पाठोऽधिकः पु० ।

विंशतिर्गवां विंशतिर्गाव इति च। यदाप्येते समुदायवचनास्तदापि समूहस्यानुद्भूतावयवत्वे गवामिति षष्ठी उद्भूतावयवत्वेन संघसंघिनोरभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यमुभयत्राप्येकवचनान्ताः। अन्त्येऽपि शब्दशक्तिस्वभावान्नियमेन धर्मनिष्ठसंख्याया धर्मिण्यारोपेणैव प्रयोगः, वेदाः प्रमाणामितिवत्। तेचानवतेः स्त्रियां, गावोधनमित्याद्येवमेव धर्मनिष्ठसंख्यानारोपे तत्र गावो धनानीत्यपीति विशेषः। संख्यापरत्वंच द्रव्याद्भेदेन संख्याबोधनम्। यथाऽऽद्ये गवां विंशतिमानयेत्यानयनादिक्रिया द्रव्ये एव धर्मे तस्या असंभवात्। धर्मधर्मिणोरभेदाद्वेति 'पङ्क्तिविंशति' इतिसूत्रभाष्योक्तरीत्या बोध्यम्। अभेदेन बोधने संख्येयपरत्वमिति बोध्यम्। एकशेषेण विंशती विंशतय इत्यादीष्टमेव।

द्रोणप्रस्थादिशब्दाश्चेयत्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणजातिविशेषरूपद्रोणत्वाद्यवच्छिन्ने शक्ताः। प्रवृत्तिनिमित्तं

मरोक्तमाह विंशतीति। तेन उभयेन। द्वितीयविशेषमाह यदाप्येते इति। समुदितवचनांतत्वेऽपि कथंसंख्येयपरत्वमत आहांत्येपीति संख्येयपरत्वेपीत्यर्थः। प्रसंगादाह गाव इति। अनतिप्रसंगायाह सख्येत्यादि। अनेन गवामिति षष्ठीत्यस्यापि संग्रहः। अतएवाह यद्यप्याद्य इति। तत्रापि तत्पक्षेपि बोधने सति। एकवचनांतत्वमुक्तार्थे एवेत्याहैकेति। द्रोणेति। प्रथमासूत्रे उदाहृतत्वेन पूर्वोपस्थितत्वादस्य पूर्वनिपातः। नन्वेवंशक्यतावच्छेदकगौरवमतआह प्रवृत्तीति। एवेन तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्यवच्छेदः। भानंतु धर्मितावच्छेदकत्वेनेत्याद्युक्तद्वितीयप्रकारेण, तदर्थमेव लिंगवादित्युक्तम्। प्रातिपदिकार्थेति। तत्राहि

तु द्रोणत्वाद्येव। परिच्छेदकत्वं तु लिङ्गवत्तत्समानाधिकरणमेव प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये ध्वनितमेतदित्याद्यूह्यम्। गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरणं पुंस्त्वसमानाधिकरणं च गोत्वं शक्यतावच्छेदकमिति नानार्थोऽयम्। तत्राद्यं प्रसिद्धमन्त्यं तात्पर्यग्राहकसापेक्षं बोध्यम्। अत एव गौरित्येतन्मात्रात्स्त्रीव्यक्तीनामेव बोधः स्वरसतः। अतएव गोबलीवर्दमित्यादौ सामान्यविशेषभावाभावात् द्वन्द्वः सिद्धः। अन्त्यस्तु गौर्वाहीक इत्यादौ एतान् गाश्चतुरो बलीवर्दान् पश्येत्यादौ प्रथमयोरितिसूत्रभाष्योदाहृते च।

एतदेवाभिप्रेत्य त्यदादीनीति सूत्रे 'सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो ने'ति वक्तव्यम्। एवं हि सति शूद्राभीरं गोबलीवर्दं तृणोलपमित्यादौ नस्यादित्याशङ्कायामाभीरा जात्यन्तराणि, उलपमित्यपरं नामधेयमित्यादिना त्रिष्वपि सामान्यविशेषभावाभाव उक्तो भाष्ये। गोबलीवर्दमित्यत्र गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयायच स्त्रिय एवावशिष्यन्त इत्युक्तम्। वाहाद्यर्थं पृथक्कृतपुरुषाः स्त्रिय एवगोशब्दव्यवहार्यत्वेनावशिष्यन्त इति तदर्थः। लोकव्यवहारेऽप्येवमेवेत्यलम्।

द्रोणादिषु प्रथमार्थपरिमाणग्रहणमित्युक्तं तस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु प्रातिपदिकत एव तल्लाभात्तदानर्थक्यमेत्र तस्मात्तथैव तत्तु भासमानमपि लिंगवाद्विशेष्यान्वय्येव। द्रोणः परिमाणमिति तु द्रोणादिशब्दानामनेकार्थत्वान्निर्णयाय। द्वौ ब्राह्मणावितिवद्वेतिबोध्यं। तदाहेत्याद्यूह्यमिति। गोत्वं शक्यतावच्छेदकमिति पाठः। शक्यमिति पाठे प्रकारतयेत्यादिः। जातिपक्षे वा। अतएव अंत्यस्य तत्सापेक्षत्वा-

धेनुशब्दस्य धानकर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम्। धेट्-पाने इत्यतः कर्मणि नुप्रत्ययसत्त्वात्। अतएवावी द्वे धेनू इत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्ते। हविर्धान्यस्मि धेनुषु इतिभागवतप्रयोगश्च हविर्धानी गौः। एतेन गोत्वसमानाधिकरणं धानकर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यपास्तम्। नचोक्तप्रयोगे लक्षणा शक्त्यैवोपपत्तेः। नचाथैष भूस्त्रिवृदेव सर्वस्तस्य विश्ववत्यस्तोत्रीया धेनुर्दक्षिणेत्यत्र, द्यावापृथिवीभ्यां धेनुमालभेतेत्यत्र च गवामेव प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम्। अपशवो वान्ये गोऽश्वेभ्य इतिश्रुतेः प्रशस्तत्वेन तत्र गवामेव प्रतीतेः। वडवानां तु न दक्षिणात्वम्। 'भागित्वाद्वा गवा'मिति जैमिन्युक्तेः। भागित्वमुपकारकत्वम्। द-

---

देव। अतएव विशिष्टस्य निमित्तत्वादेव। गोपदव्याख्या बलीवर्दानिति अतएवैतानिति सगतिः एतदेव विशिष्टं प्रवृत्तिनिमित्तमेव। एवंहिनिषधांगीकारे हि। आदिसं ग्राह्यमेवाह गोवेति आदिना विक्रयः। एतेन गोबलीवर्दन्यायो निरस्तस्तदुल्लेखकुर्वन्तः सकलग्रंथकारा अपीत्यन्यत्र स्पष्ट तदाहेत्यलमिति। धानं पानं न धारणादीतिसूचयंस्तत्र मूलमाह धेडिति। अतएव रूढौ मानाभावेन केवलयौगिकत्वादेव॥ तैतिरीय-श्रुतौ सोमायेत्यनुवाकस्थप्रयोगमाहावीति। वेदभाष्यतत्सूत्रकपर्दि-भाष्यसंमतमिदं। एतेनावीति पूर्वान्वितमित्यद्धिनाकारोक्तमपास्तं। आदिना सौत्रामणीविशेषे तत्सूत्रेऽनुशिशु च वडवांधेनुंदद्यादित्युक्त-स्य परिग्रहः। अनुगछन् शीशुर्यस्यास्तांसकिशोरां तामित्यर्थः अन्यथा वडवादिभिः सामानाधिकरण्यासगतिः स्पष्टैव। सकलमतं निराचष्ट तेनेति। उक्तविरोधेनेत्यर्थः गोत्वेति। गौरेव हि धेनुर्नान्येति शबरस्वाम्युक्तिस्तेषां मूल। तदुक्तं साधकांतर निराचष्टे नचेति ज्योतिष्टोमविकृतिभूतो भूराख्य इत्यर्थः।

त्रिवृदेवेति एवेनतदन्यस्या यस्याः कस्याश्चिद्धानकर्मभूताया व्या-

क्षिणा हि ऋत्विगुपकारार्था। नच ताभिर्दुग्धादिद्वारा-ग्निहोत्राद्युपकारः। नकेसरिणो ददाति, नोभयतो-दतः प्रतिगृण्हातीतिनिषेधाच्च। एतेन धनलाभद्वा-रा तासामप्युपकारकत्वमित्यपास्तम्। नाश्वं विक्री-णीत इतिस्मृतेश्च। द्यावापृथिवीभ्यां धेनुमालभेतेत्य-त्रापि उक्तप्राशस्त्यादश्वजातीयस्याश्वमेधातिरिक्ते पशुत्वाश्रवणाच्च गोरेवालम्भः। किंच तदग्रे वायव्यं वत्समालभतेति श्रुतं तत्रच प्रत्यासत्त्या पूर्वालब्धधे-नोरेव वत्सस्य ग्रहणमितिवेदभाष्यकृद्भिर्व्याख्या-तम्। एवंच तत्संयोगात्तत्परत्वम्।

वत्सशब्दस्तु गोत्वसमानाधिकरणवयः प्रवृत्ति-निमित्तक एवात एव माहिष्यादावपि धेनुव्यवहारो लौकिकानाम्। अतएव हर्यादिभिः सवत्सासकर-

श्रुतिः। विश्वेति विश्वपदघटिता ऋचः। नन्वेवं तत्र वडवानामपि प्रती-त्यापत्तिरत आह वडवेति। विशिष्य किंचित्पदासमभिव्याहृतधेनु पदेनेतिभावः। वडवात्वेन तु तासामपि दक्षिणात्वमन्यत्र स्फुटमेव। तच्चोक्तमेव अतएव वडवा दक्षिणाऽश्वोदक्षिणेति तैत्तिरीयश्रुतिः संगच्छते। पौंडरीकादिष्वन्वहं द्वादशानि शतानि ददाति अश्वसहस्र-मुत्तम इति सूत्रं च। ताभिर्वडवाभिः। सुहृदादिभ्यः क्रियमाणपुरु-षार्थाश्वदानादिपरनिषेधानां साधारण्येन तथा विहितभिन्ने सं-दिग्धोक्तविषयेऽपि प्रवृत्तिरित्याह नकेसेति। प्रजापतिर्वरुणायाश्वमन यदितिविहिताश्वस्तु वैदिकाश्वदाननिमित्तेति स्पष्टं जैमिनीय एतेन निषेधस्य तस्य तत्परत्वादिदमयुक्तमित्यपास्तं। एतेन निषेधेन नन्वेतावता आद्ये निर्वाहेपि द्वितीये कथमत आह द्यावेति। उभय-संग्रहापत्त्याह। अश्वेति। इदमेतद्विकारभूतसर्वमेधस्याप्युपलक्षणं युक्ततरमाह किंचेति। तदग्रे द्यावेत्यग्रे। तत्तत्परत्व गोपरत्वं क्वचिदेवं पाठएव ननु तस्यापि सामान्यार्थत्वे कथं ततो निर्णय इत्यत आह

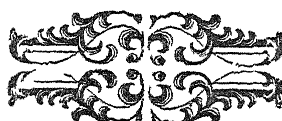
भाऽवत्साऽकरभा धेनुरिति संयोगविप्रयोगयोरुदाहृतम् वत्ससंयोगादिना गौः करभसंयोगादिनोष्ट्री उच्यते इतिच विवृतम्। अतएवतथा सुवर्णशृङ्गीणां गोधेनूनां चतुःशतमिति कर्णपर्वणि भारते प्रयोगः संगच्छते इत्यलम्।

अन्योन्येतरेतरत्परस्परशब्दानां क्रियाव्यतिहारविषयमेकमात्रावृत्त्यन्योन्यत्वमखण्डोपाधिरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः॥

इति प्रातिपदिकार्थ निर्णयः॥

वत्सेति। अतएव तस्य शुद्धयौगिकत्वादेव एवमग्रेपि उभयत्र। एवंच प्रत्याम्नायस्थलीयधेनुपदेपीत्थंबोध्यमिति न तद्विरोधस्तदाहेत्यलमिति। मात्रमवधारणे तेनानेकवृतित्वंसूचितं। अन्यप्रकारासंभवादाहाखंडोपेति। प्राचांमतेनेदं। सिद्धातेजातिरूप प्रोक्तरीत्या बोध्य।

इति प्रातिपदिकार्थनिर्णयः।

अथ सुबर्थनिर्णयः ।

अथ तत्प्रकृतिकसुबर्थो निर्णीयते । तत्र प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तमीत्याख्याः सप्त विभक्तयः । ~~तत्र~~ तासां मध्ये प्रथमाविधायकं प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेति । तत्र प्रातिपदिकार्थशब्देन तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च । अतएव लिङ्गादिग्रहणं चरितार्थम् । तेषां मपि प्रातिपदिकार्थत्वात् । तदाश्रयश्चारोपितप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयोऽपि । तेन सिंहो माणवको द्रोणो व्रीहिरित्यादौ नदोषः । किञ्च शक्यार्थे पदं साधुत्वेनान्वाख्याय पश्चात्पदान्तरसंनिधानेऽन्वयानुपपत्त्या वक्तृश्रोतृभ्यां लक्षणाश्रयणामिति नदोषः । अन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रातिपदिकस्यैव लक्षणायां नपुंसकह्रस्वत्वापात्तिः ।

तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्यादिना तिङन्तार्थे सामानाधिकरण्येनान्वययोग्यमेव प्रथमान्तं साधित्येतावद्बोध्यते । अन्ततो लट्परस्यास्तेः सत्त्वाद् । ननु

सगतिमाहाथेति । तादिति । प्रादिपादिकेत्यर्थः । तत्र निर्णये । सुप्सु तत्र तासां मध्ये । अतएव तत्रतयोरेव ग्रहणादेव । आदिना संख्या ननु तस्य नैव ग्रहणप्रसंगोऽतआह तेषामपीति । श्रयोपीति व्याख्यानात् । अपिना वास्तवतत्समुच्चयः । अभ्युपेत्येदं । वस्तुतो नैतस्योपयोग इत्याह किंचेति । अन्यथोक्तरीत्यतिक्रमे । भाष्यादाहांतत इति ।

तदन्वयबोधोत्तरं प्रत्ययोत्पत्तिर्बोध्यते। एवमन्यैरपि कारकाधिकारस्थसूत्रैः युष्मद्युपपदे इत्यादिभिश्च। अतएवार्थवत्सूत्रे भाष्यं शुक्लामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रिया चानिर्दिष्टे। अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्ता कर्म चानिर्दिष्टे। देवदत्तेत्युक्ते कर्ता निर्दिष्ट इतरदनिर्दिष्टमिहेदानीं गामभ्याज कृष्णां देवदत्तइत्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्तैव कर्ता अभ्याजैव क्रियेत्युक्तम्। तत्तत्कारकादिमात्र प्रयोगे योग्यसर्वक्रियाद्यध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थस्तत्तत्प्रयोग इति तात्पर्यम्।

एवं च सामान्यतः क्रियान्वययोग्यताबुद्धिरेव कारकविभक्तिप्रयोजिका नतु विशिष्येति लभ्यते। कारकत्वं क्रियाजनकत्वयोग्यताबुद्धिविषयत्वमेव। वृद्धिसूत्रे भाष्येऽप्युक्तं संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्य-

---

इत्येतावदित्यस्य व्यवच्छेद्यमाह नत्विति। बोध्यते इत्यस्याग्रेऽनुषंगः। अतएव उक्तवार्त्तिकस्योक्तार्थकत्वादेव। आद्येअनिर्दिष्टाविति पाठः। देवदत्तेति उक्ते इति पाठः कर्त्ता निर्दिष्ट इति संबोधनविषयनियतक्रिय कर्त्तृमात्रमित्यर्थः। गामेवेति गामितिशब्दवाच्यमेव कर्मेत्यादिक्रमेणार्थः। वाच्यवाचकयोरभेदो वा। दत्तैवेतिपाठः। आदिभ्यां यथाक्रमं क्रियाकारकयोः परिग्रहः। प्रसक्ते इति।

एतेन सर्वत्र वाक्यमेव बोधकमिति पदार्थान्यः कश्चिद्वाक्यार्थोऽस्तीति सूचितं। अतएवेत्यस्यार्थं विशदयति एवचेति। तथोक्तौ चेत्यर्थः। सामान्यतः क्रियात्वादिना। ननु तस्यां दशायां कारकत्वमपि कथमत आहकारकत्वंचेति। भाष्यांतरसमातिमप्याह वृद्धीति। संबधेति तस्यभेदनियतत्वात्। अस्य साधारणत्वादाह विशिष्येति। सकलग्रथकारोक्तिं खडयति यत्त्विति। अतएव तस्यासंबंधत्वादेव व्यपेति। औपाधिकभेद इत्यर्थः। यद्यपि तस्य सबधत्वेपि तद्भाष्यात्त-

न्ते तेषां यथेष्टमाभिसंबन्धो भवति । आहर पात्रं पात्रमाहरेति । द्रोणो व्रीहिरित्यादौ पदद्वयोपस्थाप्यव्यक्त्योरेकत्वेन संबन्धाभावेऽपि विशेष्यविशेषणभावो बोध्यः । यत्त्वभेदसंबन्धेनान्वय इति तन्न । तस्य संबन्धत्वे मानाभावात् । संबन्धिभेदनियतत्वात्संबन्धस्य । अतएवाद्यन्तवत्सूत्रे राहोः शिर इत्यादौ षष्ठ्युपपादनाय व्यपदेशिवद्भाव इति भाष्ये उक्तम् । किंच तस्य संबन्धत्वे नीलो घट इत्यादौ षष्ठयापत्तिः । भेदमूलकसबन्ध एव षष्ठीत्यर्थस्य सूत्रतो वाक्यवृत्त्याऽलाभात् अतएव तार्किकनव्यैरपि कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यवचनत्वं कृत्तद्धितसमासेभ्यः सबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेत्यभियुक्तोक्तेरित्युक्तम् ।

स्यषष्ठीनिमित्तता नेति सुवचं तथाप्यतिरिक्ततत्संबंधांगीकारे गौरव फलाभावश्च । अन्यथा भेदससर्गस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तिर्निर्हेतुकवैषम्यस्य निर्बीजत्वात्तथा बोधाबोधाभ्यां तदगीकारानंगीकारावितितु स्ववासनामात्रकल्पितत्वाद्दुर्वचं । एवंचाभेदो न संसर्गइत्यस्यनातिरिक्तः सम्बन्धविशेष इत्यर्थो बोध्य ।

दोषांतरमाह किंचेति पतेरितिपाठः । परसंमतमपीदमित्याहातएवेति । तस्यासम्बन्धत्वादेवेत्यर्थः । नव्यैरपि दीधितिकृदादिभिः । अतएवेत्युक्तं विशदयति—अभेदस्येति । भाने भानेतु । एतनाभेदस्य सम्बन्धत्वं वदन्तो न्ये तदीयादयः परास्तास्तदाहेति दिगिति । परमत खण्डयति नचेति। अभ्युपेत्याह नीलमिति । आदिना धान्येनधनवानित्यादि तदिति इष्टाभेदेत्यर्थः तथैवाह नचेति ननु भेदवाक्ये तदन्यविशेषसंबंधस्य तत्वमस्त्येवेत्यभेद वाक्येपि तथाऽतआह राज्ञइति । ननुद्वितीयादेस्तत्कारकार्थकत्वं प्रसिद्धं न सम्बन्धार्थकत्वमत आह कारकेति । यथाक्रममाह कारक इतीति । अग्रे द्वितीया

अभेदस्य संबन्धत्वेन भाने तस्यैव तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यता वक्तुं युक्ता। राजपौरुष्यमित्यादौ पूर्वोत्तरपदार्थयोः संबन्धस्यैवेति दिक्। नच प्रथमार्थः स इत्यदोषः। अनुशासनाभावात्। नीलं घटं पश्येत्यादौ तद्भानानापत्तेश्च। नचाकाङ्क्षालभ्यः सः। वाक्ये विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तस्याकाङ्क्षालभ्यत्वाभावात्। राज्ञः पुरुष इत्यादावाकाङ्क्षितसंबन्धस्य षष्ठ्या, रामं श्रयतीत्यादौ क्रियाकारकयोः संबन्धस्य द्वितीयादिना लाभात्। कारकविभक्तीनां तत्तच्छक्तिः तत्तत्क्रियाकारकभावसंबधश्चार्थ इति कारक इति सूत्रभाष्यात्समर्थसूत्रभाष्याच्च लभ्यते इत्यग्रे निरूपयिष्यामः। नच सम्बन्धसम्बन्ध आकाङ्क्षालभ्यस्तद्भाने मानाभावादनवस्थापत्तेश्च।

यदपि वीरः पुरुष इत्यादौ गुणभेदेनैकस्यापि द्रव्यस्य भेदारोपेण भेदाद्भेदगर्भं तादात्म्यं सम्बन्ध इति तदपि न। वास्तवभेदमूलक इवारोपितभेदमूलकसम्बन्धेऽपि षष्ठ्यापत्तेः। तत्र विभक्तिवाच्यस्यापि सबन्धस्य संसर्गतयैव भानम्। अत एवार्थवत्सूत्रे भाष्ये एषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेऽव-

---

प्रकरणे तथैवाह नचेति। मतांतरं तत्र खण्डयति यदपीति इत्यादावित्यस्य भेदगर्भमित्यत्रान्वयः तत्र भेदः कथमितिशङ्कायामाह गुणेत्यादित्यतेन भेदाभेदगर्भमित्यपपाठः। तस्य तदर्थत्वेन तद्गर्भत्वाभावात्। मूलके स्वस्वामिभावादिसम्बन्धे। ननु तेषां ततो लाभे प्रकारत्वाद्यौचित्येन कथं तस्य सम्बन्धत्वमतो भाष्यसंमतं विशेषमाह। तत्रेति। राम श्रयति राज्ञः पुरुष इत्यादावित्यर्थः। इदमप्यग्रे स्फुटीभविष्यति। अतएव तदन्यस्य तल्लभ्यत्वाभावादेव।

स्थानं स वाक्यार्थ इत्युक्तम्। विशेषे इत्यस्य विशेषणविशेष्यभावरूपपदार्थसंसर्गरूप इत्यर्थः। सम्बन्धान्तरस्य समर्थसूत्रभाष्ये षष्ठ्यादिवाच्यतोक्तेः।

अतएव प्रातिपदिकार्थसूत्रे वीरः पुरुष इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीतेस्तथा प्रातिपदिकार्थमात्राभावात्प्रथमा न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य यदत्राधिक्यं स वाक्यार्थ इत्युक्तम्।

अत्र कैयटः वीरप्रातिपदिकात् वीरः क इत्येवमाकाङ्क्षया प्रापितं विशेषणत्वमनपेक्ष्य स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा पश्चात्त्वाकाङ्क्षावशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिरिति। षष्ठी शेषे इति सूत्रे भाष्येऽपि स्फुटमेतत्। घटो घट इत्यादौ विशेष्यविशेषणभाववारणाय सोपि धर्मभेदमूलकारोपितभेदसापेक्ष इति बोध्यम्। हरिणाप्युक्तम्।

विशेषणविशेष्यत्वं पदयोरुपजायते॥

न प्रातिपदिकार्थश्च तत्रैवं व्यतिरिच्यते। इति॥

पदयोः संबद्धयोरिति शेषः। वीरः पुरुष इत्यादौ परस्परसम्बन्धेन गुणप्रधानभावापन्नार्थकत्वेन वाक्यार्थभूतविशेष्यविशेषणभावयुक्तार्थकत्वात्पदयोरपि तत्त्वम्। एवं राज्ञः पुरुष इत्यादौ प्रातिपदिकार्थस्य राज्ञो विशेषणत्वं, पुरुषस्य विशेष्यत्वं

ननु स एव कुतोऽत आह। सम्बन्धान्तेति उक्तरूपेत्यर्थः। आदिना द्वितीयादि अतएव तस्यैव आधिकमिति। आधिक्यमिति पाठे स्वार्थे ष्यञ्। ननु विशिष्टस्य न तथापि प्रातिपदिकार्थत्वमिति शङ्काप्ययुक्तैवात आह अत्रेति। षष्ठीति यथाचैतत्तथाऽन्यत्र स्पष्टं। प्रयोगद्वयसत्वस्य भावप्रकाशेप्रतिपादितत्वादाह विशेष्यविशेषणभावो

स्वामित्वेन स्वत्वेन च यथा तयोर्व्यतिरेकः रूपान्तरेण परिवर्तनान्न तथा प्रकृत इति तदर्थः।

अतएव जात्याकृतीतिसूत्रे न्यायवार्तिककारेण यदुक्तं 'विशेषण विशेष्यभावस्यैकविषयत्वात् यदि गोशब्दातिष्ठातिशब्दयोरेकमभिधेयं भवाति ततो विशेष्यविशेषणभावापन्नयोः तिष्ठाति गोशब्दयोः सामानाधिकरण्यं युज्यते' इति तत्संगच्छते। अन्यथा राज्ञः पुरुष इत्यादौ भेदेऽपि तस्य सत्त्वेनैकविषयत्वादित्यसङ्गतिः। अत्रैकमभिधेयमित्युक्त्या क्रियाक्रियावतोरभेदः सूचितः। अभिधेयपदस्य विशेष्ये एव प्रसिद्धेस्तस्माद्द्वेधा स द्वयोर्धर्मिणोः सम्बन्धेन वैकत्वेन वेति। एवंच विना सम्बन्धं विशेष्यविशेषणभावस्यैकविषयत्वादिति तदर्थो वाच्यः। एवंचाभेदस्यसम्बन्धत्वाभावः स्पष्टमेव तदभिहितः।

पि। तस्यैव तत्वे हरिसमतिमप्याह। हरिणापीति तत्र वीरः पुरुष इत्यादौ। एवं सति पूर्वार्धोक्तप्रकारे सति। तदर्थमाह पदयोरिति। अनतिप्रसङ्गायाह सम्बद्धयोरिति। स अभिव्याहृतयोरित्यर्थः। ननु तस्यार्थनिष्ठत्वेन कथं पदयोस्तत्वमत आह वीरइति। सम्बन्धेन समभिव्याहाररूपेण एवं अभेद उक्तप्रकारेण। उत्तरार्धार्थमाह स्वामित्वेनेति। प्रकृते वीरः पुरुष इत्यादौ। परग्रंथासाङ्गत्यं ध्वनयन् तन्मूलसमतमपीदमित्याहातएवेति। अभेदस्य सम्बन्धत्वाभावादेवेत्यर्थः। अन्यथा अभेदस्य सम्बन्धत्वे। अपिना त त्समुच्चयः।

परग्रन्थासाङ्गत्याय सिद्धांतरीत्या प्रसङ्गादाहात्रैकमिति। ननु विशेषणांशमादायैव तथा कुतो नात आहाभीति। तत्तात्पर्य माह तस्मादिति। सः विशेषणविशेष्यभावः। एवंच द्वैविध्ये च तदर्थो वार्तिकार्थः। एवच तथावश्यं वाच्यत्वे च। नन्वेवं भवत्वभेदस्य तत्त्वाभावस्तथापि धर्मिणोरेकत्वं तन्नियामकमिति तदभिमतं न

यद्वा तत्र प्रवृत्तिनिमित्तयोः साहित्यरूपः सम्बन्ध एव तदाश्रययोः विशेषणत्वादिनियामकः सोपि वाक्यार्थ एव। एतदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये द्वन्द्वापादनं चार्थे द्वन्द्व इति भाष्ये कृतम्। एवंच वीरत्वपुरुषत्वसमूहवान् वीरः पुरुष इति बोधः। सामानाधिकरण्यं चैकधर्मिबोधकत्वमेव। एतेन 'प्रकारता विशेष्यते सांसर्गिकविषयतानिरूपित एवेति नियम इत्यपास्तम्। मानाभावात। अभेदान्वय इत्यस्याभेदेऽप्यन्वयो विशेषणविशेष्यभाव इत्येवार्थो नत्वभेदसंसर्गको बोध इत्यलम्।

युक्तं घटो घट इत्यादौ तथात्वापत्तेस्तत्रापि तथाभेदाङ्गीकार एकत्वस्यातत्वेन भेदे सम्बन्धस्यैव तन्नियामकत्वेन तदावश्यकत्वादत आह यद्वेति। तत्र वीरः पुरुष इत्यादौ एवेनाभेदस्य तत्वनिरासः। तस्यापि वाचकान्तराभावादाह सोपीति। अपिना तत्समुच्चयः। अत्र मानंध्वनयन्नाहैतदेवेति। अन्यथोभयत्रापि साहित्ये द्वन्द्वविधानात्तत्र तदभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति व्यक्तीभविष्यत्यग्रे।

नन्वेवमपि कथं तयोः सामानाधिकरण्यं तस्यार्थनिष्ठत्वेन शब्देस्वपरान्यतरासंभवात् अत आह सामेति। एवेन तद्वत्प्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भस्यापि व्यवछेद इत्यन्यत्र स्पष्टं। एतेनेत्यस्यार्थमाहमानेति तत्र तदभावादिति भावः। नन्वभेदस्यातत्त्वे कथंनामार्थयोरभेदान्वय इत्यादिघंटाघोषास्तत्रहि कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वातआहाभेदेति। किंचाभेदस्यातत्त्वे राजपौरुष्यभावस्य तु नभावप्रत्ययवाच्यता कृत्तद्धितसमासेभ्य इत्यभियुक्तोक्त्या संबंधविशेषाभिधायकत्वप्रतिपादनात् अन्यथा भावप्रत्ययानां कृत्तद्धितसमासेभ्यः परेषां तुल्यार्थतापातिः नीलोत्पलत्वराजपुरुषत्वादिनाविशेष्यभूतानांतुल्यत्वापातिश्च एवं तस्य षष्ठीप्रयोजकतापि न प्रागुक्तविशेषसंबंधान्यबोधकशेषपदस्वारस्यात् इत्यन्यत्र विस्तरस्तदाहेत्यलमिति।

तत्राव्ययानि स्त्रीपुमान्नपुंसकमित्यादिशब्दाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् । कृष्णः श्रीर्ज्ञानं तटस्तटी तटमित्यादि लिङ्गाधिक्यस्य । द्रोणः खारी आढकमित्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजातिरूपद्रोणत्वाद्यपेक्षया परिच्छेदकत्वस्याधिकस्य तेभ्यो भानेन प्रातिपदिकार्थमात्राविहितप्रथमाया अप्राप्त्या परिमाण ग्रहणम् । एको द्वावित्यादौ संख्याया उक्तत्वात्तदप्राप्त्या वचनग्रहणम् । अत्रानुवृत्तस्यानभिहित इत्यस्य संख्याविशेषणत्वात् ।

यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यात्र विभक्तिवाच्या । नच तद्वयबोधाननुभवः । एकत्वस्य प्रचितस्य ततो बोधात् । सजातीयसंवलने हि प्रचयः द्वित्वाद्युपजनयोग्यत्वं हि प्रचितत्वम् । प्रातिपदिकस्य तु प्रचिताप्रचितसाधारणं तदर्थः । तत्प्रतीतिश्चैकपुत्र इत्यादौ । एवं द्वौ बहव इत्यत्रोभ्दूतावयवभेदसमूहप्रतीतिर्विभक्त्या, तदभावे तु द्विपुत्रो बहुपुत्र इत्यादावनुभ्दूता-

---

कैयटादिसकलग्रथासंगत्याह । तत्रेति सूत्रोक्तनिमित्तानांमध्ये-इत्यर्थः । आदिना क्लीवादि तत्रलिंगाविशिष्टपरिभाषया स्त्रीत्युदाहरण बोध्य । ननु तत्र सख्याया उक्तत्वेपि सूत्रस्य तत्राप्राप्तिः कुतः प्रातिपदिकार्थमात्रस्य सत्वादत आहात्रेति । सर्वत्र प्रकृत्या तस्याभिहितत्वेन तद्विशेषणत्वासभवादाह संख्येति । तत्खंडनप्रकारमाहयद्वेति । प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकत्वादेर्या संख्या एकत्वादिरूपा सेत्यर्थः । अत्र एक इत्यादौ । ततः विशिष्टात् । ननुप्रचितत्वं पुष्पादिवत्कथमतआह सजेति । नन्वेबमपि प्रकृते किं तत्त्वमतआह द्वित्वेति वस्तुतोऽत्रतत्रभावादाहयोग्यत्वमिति ननु तस्यापि प्रकृत्यैव लाभोऽतआह प्रातीति । तत्एकत्वं । तत्प्रेति अप्रचितैकत्वप्रेत्यर्थः । एवं एक

वयत्र भेदसमूहरूपाद्वित्वादिभानम्। एतन्मूलकमेव संभेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति पठ्यते। यद्वा न केवलेति नियमेन स्वाभाविकं सहाभिधानमत्र लुग्विधानारम्भेण केवलेनाप्यभिधानं ज्ञाप्यते। एवंच प्रकृत्यर्थानुवादिका विभक्तिः।

यद्वा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्यः सोऽर्थ इत्यनुक्तत्वादेव विभक्तिरत्र। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ह्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थावधारणमर्थवत्सूत्रादौ भाष्ये उक्तम्। एकशब्दादौ च वचनान्तराभावाद्व्यतिरेकाभावेऽन्वयस्याप्यनिश्चयात्केवलप्रकृत्यर्थानवधारणमेव। वृत्तौ तु वृत्तिस्वभावादेवान्यार्थसंबद्ध उपसर्जनार्थः केवलप्रकृतेरेव गम्यते इति न तत्र विभक्तिः सैव चानुत्पत्तिर्लुकान्वाख्यायते।

यद्वा एकत्वादिविशिष्टः प्रकृत्यर्थो विभक्तिवाच्येनैकत्वादिना विशिष्यते। एकत्वादिविशिष्ट एवार्थो

इत्यत्रेव तदेतिविभक्त्यभावेत्वित्यर्थः। अत्र संमतिं ध्वनयन्नाह एतदिति। तादृशबोधस्याप्यननुभवात्प्राचोक्तमेवाह यद्वेति। नन्वेव वृत्तौ कथमत आह लुगिति। नापि प्रातिपदिकेन। अपि स्तत्समुच्चये तथा सति तात्पर्यार्थमाहैवचेति। अतएवविरुद्धाविभक्तिर्न। तन्न्यायप्रवृत्तिमभ्युपेत्य तन्न्यायेन समाहित। वस्तुतः सैवनेति। तदापिनेति लाघवादाह यद्वेति। लोकप्रयोगे आह प्रकृतीति। ननु सर्वत्रैव सत्वेप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थावधारणस्यान्यत्रेवात्रापि सत्वात्कथं तथाऽतआहान्वयेति। हि यतः। अत्र सुबन्ते। चस्त्वर्थे। स्वरूपतस्तत्सत्वेन ततोवैषम्यादाहानिश्चयादिति। नन्वेवं वृत्तौ दोषोऽतआह वृत्तौ त्विति। वादेवेत्यव्यवहिते एवान्वेति। एवेन कारणांतरनिरासः। एवेन विभक्तिव्यवच्छेदः। एवंचोक्तप्रकारस्तदन्याविषयः। नन्वेवं कथं तत्र तत्प्रयुक्तं कार्यमतआह सैवचेति। संभवात्प्रकारांतरमाह

नतु गुणान्तरविशिष्ट इति। एवंच वचनग्रहणं न कार्यम्। स्पष्टं चेदं सर्वमनभिहितसूत्रे भाष्ये संख्या-समुद्देशे हरिग्रन्थे चेति दिक्।

इदमपि सूत्रं क्रियायोग एव प्रवर्तते कर्मणि द्विती-येत्यादिसाहचर्यात्। तथैवाकाङ्क्षितत्वाच्च 'तिङ्समा-नाधिकरणे प्रथमे'तिवार्तिकाच्च। क्रियान्वयिकर्त्रादौ अ-भेदान्वयाच्च क्रियायोगो बोध्यः। यत्र क्रिया न श्रूयते तत्राध्याहारः। अन्ततोऽस्तीत्यस्य। अस्तिर्भवन्तीपरो प्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यात्।

'संबोधने चे'त्यनेन संबोधनाधिक्ये प्रातिपदिकार्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्प्रथमा। तत्र संबोधनमभिमु-खीभावः, तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ती। तेन संबोधनाविभ-

---

यद्वेति। एवंच प्रकारचतुष्टये च। एवंच यदत्र कैयटादिभिरुक्तं स्वा-शयादिकंतत्प्रत्युक्तमेवेत्यन्यत्रस्पष्टं। तदाहेतिदिगिति।

प्रथमा न कारकविभक्तिस्तदधिकारापाठादिति प्राचां ग्रंथासां-गत्यायाहेदमपीति। अपिना तदधिकारस्थसूत्रविहित संज्ञाहेतुक-विधिसमुच्चयः। अतएवाह कर्मणीति। साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वादाह तथैवेति। तस्या अपि सर्वासमतत्वादाह तिङिति। ननु प्रथमांतार्थस्य न साक्षात्क्रियायोगोऽतआह क्रियेति चस्त्वर्थे अतएव प्रथमांतार्थस्यापि क्रियाजनकत्वादस्याः कारकविभक्तित्वेन व्यवहारो भाष्ये। भाष्यादि मतेन नीलमिद नतु रक्तमित्यादावन्यनिवृत्तिपरे वाक्ये क्रियाया अनावश्यकत्वोक्तिः प्राचामपास्ता उक्तभाष्यविरोधात्। एतदर्थक-मनभिहित इति सूत्रस्थं भाष्यमप्येकदेश्युक्तिर्नतु सिद्धान्तिन इति तन्त्रार्थसाधक मतएव तत्राभ्युपगमवादेन त्वेतदुच्यते इति कै-यटेनोक्तम्।

पूर्वसूत्रेणागतार्थत्वमाह। सम्बोधेति। तत्र सूत्रे। वक्ष्यमाणह-रिसम्मतमाहाभिमुखीति। तेन तस्य तद्रूपत्वेन। इन्द्रशत्रोविवर्धस्व-

क्तिरनुवाद्यविषया संबोध्यतावच्छेदकरूपेण संबोध्यस्य सिद्धिं विना तत्त्वासंभवात्। तेन राजा भव युध्यस्व'इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यादौ न संबोधनविभक्तिः। राजत्वादेरसिद्धत्वेनानुवाद्यत्वाभावात्। अतएव राजन् युध्यस्वेत्यस्य कुमारावस्थायां, राजा भव युध्यस्वेत्यस्य राजावस्थायां न प्रयोगः।

केचित्तु संबोधनं सम्यक् ज्ञापनं संबोध्यज्ञापनार्थमेव संबोधनविभक्त्यन्तपदघटितवाक्यप्रयोगात्। तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ती इति पूर्ववत्। ज्ञापने सम्यक्त्वं चावश्यकर्तव्यत्वादिविषयकज्ञानानुकूलत्वम्। तादृशज्ञानानुकूलव्यापारश्चैतद्विभक्त्यन्तपदघटित वाक्यप्रयोग एव।

यत्तु प्रयोक्त्रिच्छाविषयकत्वं ज्ञानेसम्यक्त्वमिति तन्न। तस्य वाक्यप्रयोगानुमेयत्वेन विभक्तिबोध्यतावच्छेदककोटौ निवेशे मानाभावात्। संबोधनपदाघटितवाक्यप्रयोगेऽपि बोध्यबोधे प्रयोक्त्रिच्छाविषयत्वा-

---

ति भागवतं त्वार्षं। तेनेत्यस्यार्थमाहराजत्वादेरिति। प्राचां दीक्षितादीनां मतमाह केचित्विति। सम्बोधनं न प्रकृत्यर्थः किन्तु प्रत्ययार्थ इत्याह सम्यगिति। तत्रमानमाह सम्बोध्येति। सम्बोध्यस्य यत् त्राणादिज्ञापनं तत्फलकमेवेत्यर्थः। एतेन कस्येत्याकांक्षानिरस्ता। तत्फलं सम्यक्ज्ञापनफल। ननु तथा ज्ञापनं कुतोऽतआह तादृशज्ञापनेतिः ज्ञापनेतिपाठः ज्ञानेत्यपपाठः पूर्वविरोधापत्तेः सम्यक्त्वमेकदेशे ज्ञाने विशेषणं नतु ज्ञापने इति मतं खण्डयति यत्त्विति। इच्छाविषयत्वमिति पाठः। विषयकत्वमित्यपपाठः। दोषग्रन्थविरोधापत्ते। तस्य प्रयोक्त्रिच्छाविषयत्वस्य सम्यक्ज्ञापनं वाक्यश्रवणरूपं विभक्तिबोध्यं तदवच्छेदकं सम्यक्ज्ञानं तत्कोटावितितदर्थः अनन्यलभ्य इति

नुमानात्। अन्यथा तस्य तत्प्रयोक्तृत्वमेव न स्यात्। त्वं पचेत्यादौ प्रयोज्यप्रवृत्तेस्तदिष्टत्वस्य प्रवर्तनानुमेयत्वदर्शनाच्च। हेशब्दादि संबोधनतात्पर्यग्राहकं। अचेतने तु चेतनत्वारोपेण गौणः प्रयोगः। संबोधनं चाभिमुखीकृत्याज्ञातार्थं ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः। तद्व्यापारजन्यज्ञानानुकूलव्यापाराश्रयत्वं संबोध्यत्वम्। तत्त्वेन बुद्धश्च स्वनिष्ठज्ञानविषयज्ञेयसाकाङ्क्ष इति ज्ञेयेऽर्थे तस्यान्वयः। स एवच ज्ञाप्योर्थस्तेन राम त्रायस्वेत्यादौ रामसंबोधनविषयत्राणमिति बोधः। अभिमुखीकरणं स्ववचनार्थग्रहणे सादरत्वकरणम्। तद्व्यञ्जकंच मुखपरावृत्त्यादि। हे राम त्वं सुन्दर इत्यादा-

---

न्यायादितिभाव। ननुविनिगमनाविरहोऽतआह सम्बोधनेति। सम्बोधनविभक्त्यतपदेत्यर्थः। अतएवाहबोध्येति तेनैवेति भावः। ननु तत्रैवकिंमानमतआहान्यथेति। तत्र तेन तदननुमाने इत्यर्थः। यतइत्यादिः। अन्यत्राप्येवं दृष्टमित्याह त्वमिति। तदितिप्रयोजकेत्यर्थः। नन्वेव हेशब्दादिप्रयोगो व्यर्थोऽत आहहेशब्देति। सिद्धस्य गतिरितिन्यायेन द्वौ ब्राह्मणावित्यादिवादितिभावः। नन्विदमचेतने वाधितमत आह चेतने त्विति। एवमसंनिकृष्टे संनिकृष्टत्वारोपेण तथा प्रयोगः यथा हा देवि धीरा भवेत्यादि। सम्बोधकनिष्ठोक्तताद्दशज्ञापनानुकूलव्यापारमाह सम्बोधनं चेति। कृत्येत्यस्यविशिष्टप्रयोक्तुरितिशेषः। अज्ञातार्थत्राणादिः। व्यापारः तत्प्रयोगरूपः। जन्यत्वादि व्यापारविशेषणं। नन्वेवं तस्यान्यत्रान्वयापत्तिरत आह तत्त्वेनेति सम्बोध्यत्वेनेत्यर्थः। बुद्धिश्चेति पाठे साकाङ्क्षे इति सप्तम्यंतं बुद्धश्चेति पाठे साकांक्ष इति प्रथमांतं। ज्ञेये त्राणादौ अत्र पक्षे तस्य विभक्तिवाच्यत्वेन प्राधान्यादाह रामसम्बोधनेति। अत एव सम्बोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणमिति तेषां सिद्धांतः। प्रागुक्तल्यबंतार्थमाहाभीति। ननु वक्ष्यमाणरीत्याऽस्य क्रियान्वयनियमेन तच्छून्ये कथमतोमूर्खादिकर्तृकत्वमेव तदभावे इति

वसीत्यस्याध्याहारः। एवंच धिङ्मूर्खेत्यादौ क्रियाध्याहारे प्रथमा। तदभावे द्वितीयेत्याहुः।

तत्तु सिद्धस्याभिमुखीभावेत्यादिवक्ष्यमाणहरिग्रन्थविरुद्धम्।

संबोधनपदं यच्च तत्क्रियायां विशेषणम्।
व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति॥

इति हरिः। अत्र पुञ्जराजः। 'आख्यातं सविशेषणं वाक्य'मिति समर्थसूत्रभाष्योक्त वाक्यलक्षणस्य संबोधनपदार्थे क्रियाविशेषणत्वाभावे व्रजानिदेवदत्तेत्यादावभावेन समानवाक्ये इति प्रकृत्य विहितो निघातो न स्यादिति संबोधनपदार्थोक्तेरनुवाद्यविषयतयाऽनुवाद्यस्यच विधेये एवान्वयेन विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन तस्यामेवान्वय इत्युक्तम्। एतच्च नङीतिसूत्रे भाष्येध्वनितमिति समानाधिकरणसमासप्रकरणे समासवादे निरूपयिष्यामः। तदुक्तं हरिणा।

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः।
प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते॥
संबोधनं न वाक्यार्थ इति वृद्धेभ्य आगम इति।

मूर्खसम्बन्धिधार्निदेति बोधः तत्खंडयति नत्विति। तस्य क्रियां प्रति विशेषणत्वमात्रं तु युक्तमेव तदुक्तमिति सूचयन्नाह सम्बोधनेति। तथा सति व्रजानि देवदत्तेत्यत्र निघातः सिध्यतीत्युत्तरार्धार्थः। त्वाभावे इति अहंपदार्थादिकर्त्राद्यन्वयादिति भावः। तदुक्तं तस्य तदन्वयं समर्थयते सम्बोधनेति उक्तहेतोरितिभावः। विधेये एवेति तत्रैव साकांक्षत्वात् अत्र भाष्यसम्मतिमाहैत श्चेति। तदुक्तमिति। भाष्येध्वनित स्पष्टमुक्तमित्यर्थः।

केचिन्मतस्यैव तद्विरुद्धत्वं प्रागुक्तमाहैवचेति। तेन तथोक्तौ चे-

एवंच केचिन्मतोक्तसंबोधनपदार्थफलभूतोऽभिमुखीभाव एवात्र संबोधनपदार्थः। नतु सर्वः। तदुक्तमभिमुखीभावमात्रमिति। एवञ्च क्रियासु विनियोगफलकोऽभिमुखीभावः संबोधनमिति सूचितम्। अत्र सिद्धस्येत्यनेन तस्यानुवाद्यत्वं, विनियुज्यते इत्यनेन प्रवर्त्तनाविषयक्रियासंबन्धस्तस्येति बोधितम्। एवंचाभिमुखीभवद्रामाद्युद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो रक्षणमिति बोधः। व्रजानि देवदत्तेत्यादावपि जानीहीत्यध्याहारो वाक्यैकदेशन्यायेन। तत्र व्रजनस्य कर्मत्वाद्देवदत्तस्योद्देश्यत्वादुभयोः समानवाक्यस्थत्वं उद्देश्य-

---

त्यर्थः। केचिन्मतोक्तः सम्बोधनपदार्थः फलभूतो यस्येत्यर्थः। अत्र सिद्धांतमते एव व्यवच्छेद्यमाह नतु सर्व इति। इदमेव तत्र मात्रपदव्यवच्छेद्यमित्याह तदुक्तमिति। अनभिमुखः अभिमुखः सपद्यते तथाभावः अभिमुखीभावः सन्मुखीभावस्तन्मात्र। प्रयोक्तृवचनार्थग्रहणे सादरत्वभवनं तत्सम्बोधन विदुरित्यर्थः। यदर्थं समतिरुक्ता तदाहैवचेति। तुर्यपादोक्तौ चेत्यर्थः। विनीति गुरुकुलवत्समासः। भावः स एव।

प्रागुक्ते तत्संमतिमप्याहात्रेति हरिपद्ये इत्यर्थः। तस्येति सम्बोधनस्यानुवाद्यविषयत्वमित्यर्थः। तत्फलमाह प्राप्तेति। प्राप्तमाभिमुख्यं संमुखता येन मुखपरावृत्त्यादिना सः अर्थात्मा अर्थपूर्ण आत्मा शाकपार्थिवादिः। प्रयोक्तृवचनार्थज्ञानवान्। यद्वा शब्दरूपत्वव्यावृत्तये अर्थात्मेति कर्म सम्बोध्यमानस्वरूपः क्रियासु प्रयोक्तृज्ञाप्यक्रियासु वाक्यप्रयोगानुमेयत्वमपि तस्य न किन्त्वदृष्टप्रवर्त्तनानुमेयत्वमेवेति। प्रागुक्त विशेषमाह विनीति। प्रेर्यत इत्यर्थः। अत्र मते तस्य प्रकृत्यर्थत्वात् तत्र प्रकारत्वमेवेत्याहाभिमुखीति। लोडर्थमाहप्रवर्तनेति एतेन दीक्षिताद्युक्तमपास्तम्।

नन्वेवं व्रजानीत्यादावेतदसम्भवेन तत्र निघातासिद्ध्योक्तहर्यादिग्रन्थासङ्गतिरत आह व्रजानीति। अध्याहारस्य खण्डितत्वात्त-

विधेयभावो वाक्यार्थः । अभिमुखीभवनानुकूलस्य संबोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगरूपव्यापारस्येतरनैरपेक्ष्येणैव प्रतीतेस्तन्न वाक्यार्थ इति तदर्थ इति बोध्यम् । तत्र वाक्यैकदेशन्यायेन व्रजानि देवदत्तेत्यनेनैव जानीहीत्येतद्घटितवाक्यार्थबोधः इति एकतिङ्वाक्यमिति वाक्यलक्षणमपि तत्रास्त्येवेति निघातसिद्धिः ।

एतन्मूलकमेव संबोधनस्यकर्तृकारकत्वव्यवहारो वृद्धानाम् तस्यैवत्वंपदार्थत्वेन विनियोज्य क्रियाकर्तृत्वात् । अतएव तिङ्समानाधिकरणेप्रथमेति वार्तिकमते प्रथमासिद्धिः । 'संबोधने'तन्न्यासे हि प्रातिपदिकार्थेति सूत्रवदस्याप्यकरणमेव ।

स्याप्यनिष्टासिद्धेश्चाह वाक्यैकेति । प्राप्तकाले लोट् । तदेव ध्वनयन्नाह तत्रेति । ज्ञाने इत्यर्थः । समानेति लौकिकोक्तलक्षणसत्वात् पारिभाषिकस्यापि वक्ष्यमाणरीत्या सत्वात् । अन्यथा तिङंतद्वयसत्वेन तन्नियामकपारिभाषिकैकवाक्यत्वस्याभावात्तदसिद्धिरेव । नन्वेवमप्युद्देश्यत्वलाभः कुतोऽत आहोदेश्येति । सम्बोधनं नेत्यर्थाथमाहाभिमुखीति । इतरेति पदांतरेत्यर्थः । प्रतीतेर्ज्ञननात् । तत् सम्बोधनं । नन्वेवमपि तिङंतद्वयसत्वेन पारिभाषिकं न तदतआह । तत्रेति उक्तवाक्ये इत्यर्थः । अपिना लौकिक । अयमेवोक्तहरिपुञ्जराजयोराशयः । तयोरपि क्रियाशब्देन प्रयोक्तृज्ञाप्यक्रियाया एव ग्रहणादेवं च न तद्विरोधोपि । वृद्धसम्मतमपीदमित्याहैतन्मूलेति अस्यार्थमाह तस्यैवेति । वार्तिकसम्मतमपीदमित्याहातएवेति । तस्य तत्रैवान्वयादेवेत्यर्थः । ननु तदभावेपि तत्रापि मते सूत्रेणैवात्र प्रथमेति आह तन्न्यासे हीति । नन्विद न स्पष्टं भाष्यादितो लभ्यतेऽत आहातएवेति तन्मते तद्वृत्तस्याकरणादेवेत्यर्थः । मात्रेति । सूत्रमते इति भावः । तदेव स्पष्टयति तेन हीति ज्ञापके तत्प्रत्याख्यानेन हीत्यर्थः । तन्न मते अभ्युपेत्याप्याह वार्त्तिकेति । सूत्रेति स-

अतएव संबोधने चेति सूत्रं कर्मादिविशिष्टे प्रथमाभावे ज्ञापकमाश्रित्य प्रातिपदिकार्थसूत्रे मात्रग्रहणं प्रत्याख्यातम्। तेन हि संबोधनविषयेऽपि प्रातिपदिकार्थ इत्यनेन सिद्धिः सूचितेति तत्खण्डनवार्तिकेनैव तत्र सिद्धिरुचितेति बोध्यम्। वार्तिकनये सूत्रसत्त्वेऽपि संबोधनाधिक्ये तिङ्समानाधिकरणेऽर्थे वर्तमानात्प्रथमेत्येव तदर्थस्यौचित्याच्च। तस्मात्कर्तृकारकत्वं संबोधनस्येति वृद्धोक्तं साध्वेव। व्रजानि देवदत्तेत्यादौ व्रजनक्रियान्वयेनैवैकवाक्यत्वमिति न युक्तम्। तस्यां तस्य नियोगाभावेन क्रियासु विनियुज्यते

म्बोधने चेतीत्यर्थः। संकोचे मानाभावादाह तिङिति। उक्तमुपसंहरति तस्मादिति।

यत्तु दीक्षितादयः उक्तहरिपुंजराजाभ्यां व्रजनक्रियान्वयेनैवैकवाक्यतेति निघातसिद्धिरन्यथोक्तरीत्या न स्यादिति सैव तस्य क्रियान्वयसाधिकेति तन्मतं खण्डयति व्रजानीति। तस्यामिति व्रजनक्रियायां देवदत्तस्येत्यर्थः। किञ्च एवं सति नद्याः यत्कूलं तत्र तिष्ठतीत्यर्थके(१) शालीनां ते ओदनं ददामीत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य क्रियाविशेषणत्वाभावेन तद्घटितस्य वाक्यत्वानापत्तौ समर्थ इति सूत्रभाष्यसम्मतनिघातस्यतत्रानापत्तेस्तस्मात्सविशेषणमित्यस्य साक्षादन्यद्वारा वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थोऽवश्यं वाच्यः एवंचैतत्प्रकृते न क्रियान्वयनियमसाधकं। एतेन यत्पदात्परस्य पदस्य निघातादयः क्रियंते तयोः परस्परान्वयनियम इत्यप्यपास्तं। एवंच सपुंजराजस्य बोधनमिति हरेरेतद्ध्यैकवाक्यतयोक्तरीत्योपपत्तौ तेषां मते संबोधनान्तस्य क्रियायामेवान्वये साधुत्वे दृढतरं मानं चिन्त्यं तेषां तथानुभवश्चेदस्तु एवं च देवदत्त बहुते सौन्दर्यमित्यादौ सौन्दर्येऽप्यन्वयेऽनुभवातिरिक्तं न किञ्चित् बाधकम्।

---

(१) नद्यास्तिष्ठतीति वाक्ये इति शेषः।

इति हरिग्रन्थविरोधापत्तेरितिदिक् ।

यत्तु संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे भो ब्राह्मणाः त्वं पचेति प्रयोगापत्तिरिति तन्न । शब्दशक्तिस्वाभाव्येन संबोधनविभक्त्यन्तपदसमभिव्याहारे युष्मदस्तत्पदबोध्ययावत्परामर्शकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेनैकवचनस्यासाधुत्वादित्यलम् ।

इति प्रथमा ।

एतेन तथा भूषणाद्युक्त सम्बोध्यसम्बोधनभावसम्बन्धः प्रथमार्थः ण्यर्थकर्म सम्बोध्यः । तत्प्रकृत्यर्थकर्म सम्बोधन तस्यैव करणत्वेन विवक्षणात् सूत्रे कर्मणिल्युट् कर्मादिविहिताद्वितीयादीनां यथाक्रियाकारकभावः सम्बधो वाच्यस्तथास्या अयं । सम्बोध्ये वर्त्तमानात्प्रत्यय इति सूत्रार्थ । एवंच सबोध्यरामबोधविषयस्त्राणमितिबोध इत्यन्योक्तं चापास्त तदाहेति दिगिति । असाधुत्वादिति । अतएव हे देवदत्तायं पचतीत्यादौसम्बोध्यमानस्य पाके कर्तृत्व न शब्दशक्तिस्वाभाव्येन सम्बोध्यमानातिरिक्तस्यैवेदंशब्दार्थत्वात् । एतेन राम त्रायस्वेत्यत्र सम्बोध्यरामकर्तृक रक्षणमर्थः सम्बोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषण प्रकृत्यर्थश्चाख्यातार्थेऽभेदेन विशेषणं । नचैवं रामेत्यादौ प्रथमपुरुषापत्तिः । युष्मद्युपपदे इत्यत्र युष्मदीत्यस्यार्थपरत्वेन युष्मदश्च सम्बोध्यमानार्थकतया रामेत्यस्यापि तदर्थत्वादक्षतेः उक्तरीत्या बोधे तु भो ब्राह्मणास्त्वं पचेति प्रयोगापत्तिरित्यपास्तम् ।

किञ्च हे राम शिवो गच्छति काशीमित्यादावनन्वयापत्तेः किञ्च युष्मदीत्यस्यार्थपरत्वे हे राम भवानागच्छतीत्यत्र मध्यमपुरुषापत्तेः भवदर्थस्य सम्बोध्यासंम्बोध्यसाधारणत्वेपि प्रकृते संबोधनसमभिव्याहारेण सम्बोध्यमानमात्रार्थत्वात् । तत्र प्रथमान्तत्वमित्यध्याहारेण सुशकवारण मिति दिक् तदाहेत्यलमिति ॥

इति प्रथमा ॥

द्वितीयादयो द्विविधाः। कारकविभक्तय उपपदविभक्तयश्च कारकं क्रियाजनकत्वशक्तिः। भाष्ये करोति क्रियां निर्वर्तयति इति व्युत्पत्तिप्रदर्शनात्। ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वम्। पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात्। हरिरप्याह।

स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे।

क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः॥ इति

द्रव्यगता क्रियाजनकत्वशक्तिरेव कारकं साधनमिति चोच्यते। सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविष्टस्यैव तत्त्वं वाच्यमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शक्तिरेव साधनम्। तदुक्तमनभिहितसूत्रे भाष्ये गुणाः साधनमिति शक्तिरेव पारतन्त्र्याद् गुणत्वेनोक्ता। तत्र कर्तृकर्मणोः स्वाश्रयसमवेत क्रियाजनकता करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता। किञ्च द्रव्यस्य

शक्तेः स्वरूपमाह क्रियेति। इदमेव भाष्यसंमतमित्याह भाष्ये इति। नन्वेवं परंपरया क्रियाजनकत्वस्य ब्राह्मणे सत्वा तत्रातिव्याप्तिरत आह ब्राह्मणस्येति। तत्वेति क्रियाजनकत्वेत्यर्थः। कुलालपितृवदितिभावः। सति तु तस्मिन्पुत्ररूपपृच्छिक्रियाकर्मणा निमित्तस्य ब्राह्मणस्याकथितं चेति कर्मत्वापत्तिः। तच्च सूत्रं प्राप्तापादानत्वाद्यविवक्षायां सर्वथा तदप्राप्तौ च प्रवर्त्तत इत्यन्यत्र स्पष्टं। सैव कारकमित्यत्र हरिसमतिमप्याह हरिरपीति। समेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। भाष्यादेराशयमाह द्रव्यगतेति। नमिति चेति नंचेतीत्यर्थः। नन्वत्र मानाभावः द्रव्यस्यैव कारकत्वसम्भवादत आह सिद्धस्येति असिद्धस्य सर्वथाऽसम्भवाद्देवमुक्तं यत इत्यादिः। तदुक्त तदेतदभिप्रेत्योक्त। ननु तत्र गुणा इत्युक्त्वा न तत्प्रकृतार्थसाधकमत आह-

कारकत्वे तस्यैकरूपत्वेन कार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः। दृश्यते च घटं पश्य घटेन जलमाहर घटेन जलं निधेहीत्यादौ कार्यवैचित्र्यम्। सर्वस्य च सर्वशक्त्याश्रयतेति कदाचित्कस्याश्चिद्विवक्षया तत्तद्विचित्रानेककार्योपपत्तिः। क्वचिच्छक्त्याविष्टद्रव्यस्यापि साधनत्वेन व्यवहारः शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापि सत्त्वात्। शक्त्या करोतीत्यादौ शक्तेरपि द्रव्यायमाणतया शक्त्यन्तरयोगः। अतएव विभक्त्यर्थेनाव्ययेनाव्ययीभावः संगच्छते। द्रव्यस्यैव साधनत्वे तु तस्यशब्देनैवोक्तत्वाद्द्रव्यस्य प्रयोग एव नेति कथं तेन समासः स्यात्। पशौ कर्तरीत्यादेश्च कर्तृशक्त्याश्रये इत्यादिप्रकारेणार्थ इत्यलम्।

शक्तिरेवेति। अत्र उक्तभाष्ये। हर्यर्थमाह तत्रेति कारकाणां मध्ये इत्यर्थः। विपक्षे बाधकमप्याह किंचेति। ननु सिद्धांते शक्तिभेदेपि द्रव्यस्यैकरूपत्वेन तत्रैकस्मिन्कथं कार्यवैचित्र्यं बाधितत्वादत आह सर्वस्येति द्रव्यस्येत्यर्थः। इतीति तत्स्वरूपसत्ताप्रयुक्तकार्यस्य विनिगमकाभावेनासम्भवादित्यर्थः। कार्योपपत्तिरितिपाठः। नन्वेवं दण्डो घटसाधनमित्याद्युच्छेदापत्तिरत आह क्वचिदिति। तत्र बीजमाह शक्तीति। अपिना भेदसमुच्चयः। नन्वेवमपि शक्त्या करोतीत्यादौ दोष एव शक्तेः शक्तियोगासम्भवादत आह शक्त्येति। पारिभाषिकद्रव्यत्वेऽपि प्रसिद्धद्रव्यत्वाभावादाह द्रव्यायेति। अतएव शक्तेरेव साधनत्वादेव। निपातानामत्र वाचकत्वादाहार्थार्थकेनेति। अव्ययेनेत्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह द्रव्यस्यैवेति एवेन पक्षद्वयनिरासः।

नन्वेवमपि पशावित्यादौ दोष एवात आह पशाविति। एतेन शक्तिमत्कारकमिति सकलग्रन्थकारोक्तमपास्तं तदाहेत्यलमिति। उक्तं सर्वत्रोपपादयति सर्वेषांचेति। अतएवेत्यस्यार्थमाह क्रियेति।

सर्वेषां च कारकाणां स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम्। अतएव तेषां भावनायामेवान्वयः, क्रियाजनकत्वावगतौ का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवान्वयौचित्यात्। असन्निहितसम्प्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वे सति दातृज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वं तावतैव दानक्रियानिष्पत्तेः। घटं स्मरति घटं करोतीत्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वात्स्मृत्यादिनिष्पादकत्वमित्यूह्यम्। क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति तु न, कारकाणां भावनान्वय इ-

---

यत्तु क्रियाजनकत्व न कारकत्वं पूर्वोदाहरणे पुत्रस्य कारकत्वाभावापत्तेः। त विना प्रश्नक्रियाया अनिष्पतेस्तस्यापि जनकत्वमिति चेत्तथापि सम्प्रदानेऽव्याप्तिरविद्यमानसंप्रदानकस्यापि दानस्य जायमानत्वेन तस्य नियतपूर्ववृत्तित्वाभावात् नच यागस्य पूर्ववृत्तित्वाभावेपि अपूर्वद्वारा जनकत्ववत्संप्रदानादिज्ञानस्य पूर्ववृत्तित्वेन तद्द्वारा तस्यापि जनकत्वं सूपपादमिति वाच्यं क्रियानिष्ठविषयताश्रयत्वरूपक्रियान्वयित्वापेक्षयाऽनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वघटितक्रियाजनकत्वस्य गुरुत्वात्। आश्रयत्वरूपकृदर्थोपपात्तिस्तु जनके इवान्वयिन्यपि सूपपादा। असदुत्पत्तिवादे घटो जायते घटं करोतीत्यादौ कर्तृकर्मणोरव्याप्तेश्चेति दीक्षितभूषणकृदादयः तदसदित्याहासन्नीति। आदिना घटो जायते इत्यादि क्रियानिष्ठजन्यतानिरूपकजनकत्वमखंडोपाधिरूप तत्र निविष्टमिति न गौरवं तदाहत्याद्यूह्यमिति।

यत्तु दीक्षितभूषणकृदादयः क्रियान्वयित्वमेव कारकत्व अतएव तत्र ब्राह्मणस्य न कारकत्वं क्रियान्वयित्वाभावात्। अन्यथा सुदरं पुत्र पृच्छतीत्यादौ सुंदरादिविशिष्टस्य पुत्रस्याक्रियाव्याप्यत्वेन सुदरादीनां कर्मकारकत्ववत् ब्राह्मणसम्बन्धिपुत्रस्य विशिष्टस्य क्रियाव्याप्यत्वेन तस्यापि तत्वं स्यादिति तत्खण्डयति क्रियेति। संगत्येति पौनरुक्त्यापत्तेरुद्देश्यविधेयभावस्येष्टस्याप्रतीत्यापत्तेश्चेतिभावः। प

त्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसंगत्यापत्तेः। अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय इत्यादिभवदीयव्यवहारासंगत्यापत्तेश्च।

(१)कश्चित्तु प्रत्यक्षादिनार्थं ज्ञात्वा परं प्रति संस्कृतेन बोधनेच्छायां संस्कृतस्य व्याकरणत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियान्वयानवगत्या कारकत्वज्ञानाभावात्तदीयसंस्कृतव्यवहारानुत्पत्त्या भाष्योक्तमेव साधु इत्याह।

यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति तन्न पक्क ओदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्तेः। कारकाणां भावनान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च। उक्तदोषाच्च। नच कारकशब्दस्य कर्तृपर्यायत्वेन कारकं कारणमित्यादि विरुद्धं कारकं कर्तेति पुनरुक्तंचेति वाच्यम्। हरिणैव समाधानात्। तथाहि।

त्तेश्चेति। किञ्चक्रियाजन्यफलाश्रयत्वरूपस्य क्रियाव्याप्यत्वस्य ब्राह्मणेऽभावादित्यपि बोध्यं। पूर्वं व्याकरणज्ञानात्पूर्वं। कश्चिदित्यरुचिबीजं तु तदनभिज्ञ प्रति तत्प्रयोगे भ्रांतत्वापत्तेस्तदभिज्ञं प्रति तु प्रयोगे इष्टापत्तिर्व्याकरणस्य कल्पनाद्वारा धर्मनियमे उपयोगेपि न तत्रेत्यन्यत्र स्पष्टमिति। कर्मत्वेति तदादीत्यर्थः। कारकस्य प्रत्ययार्थेऽन्वयादाह कारणमिति क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयिकारकाणां क्रियान्वयाभावेनाहोक्तेति।

एतेन क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वं कारकत्वमित्यप्यपास्तं पक्क ओदन इत्यादावोदनादेस्तत्वानापत्तेः। कर्त्तरि ण्वुलित्याह कर्त्रेति। कारकं कर्म करणमिति पाठः। आदिना सम्प्रदानं निष्प-

(१) केचित्तु अग्रे इत्याहुः इति च पाठान्तरम्।

निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षायां करणादित्वसंभवः ॥

इति तेनोक्तम् । सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात्कर्तृत्वेन कारकत्वम् । ततः कः केन किं क पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापारवशेन करणादित्वम् । तत्र साधनान्तरानियोगव्यापारः कर्ता । तद्व्यापार एव सर्वत्र प्रधानधात्वर्थः । कर्तुः क्रिययेप्सिततमव्यापारं कर्म । कारकान्तरसाध्यव्यापारं करणम् । प्रेरणानुमत्यादिव्यापारं सम्प्रदानम् । अवधिभावोपगमव्यापारमपादानम् । कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधारोऽधिकरणम् । स्वतन्त्रं प्रेरयन् हेतुः । तत्र सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति करणं कारकमित्याद्युपपत्तिः ।

यथा पुत्रजन्मनि पित्रोः कर्तृत्वेऽपि विवक्षयाऽयमस्याम्, इयमस्मात्पुत्रं जनयतीति व्यवहारस्तथैवमीदृशे स्थलेऽपादानस्य कर्तृत्वेऽपि ग्रामादागच्छतीत्येतद्विषये ग्राम आगच्छतीति प्रयोगो न । अनभिधा-

---

स्तीति निष्पत्तित्वावच्छिन्ननिरूपितकर्तृत्व सर्वत्रैव कारकेऽस्तीत्यर्थः । भेदो विशेषः तदर्थमाह सर्वेषामिति । प्रागुक्तमेवाह स्वस्वेति । एवेनेतरापेक्षानिरासः । क्रियेति प्रधानेत्यादिः । सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासाजनकत्वादाह तत् इति । तदेव स्पष्टयति तत्रेति तेषां मध्ये इत्यर्थः । साधेति कर्मादिप्रेरणारूपव्यापारक इत्यर्थः । तदिति कर्त्रेत्यर्थः । एवं सर्वत्राग्रे बहुव्रीहिः । साध्यव्यापारमितिपाठ. । आदिना कर्म क्रिया फलं व्यापारश्च । आधारशब्दोऽजहल्लिङ्गः । शंकोक्तदोषद्वयाभावमाह तत्रेति । सर्वत्र कर्त्रादावित्यर्थः । आदिना पौनरुक्त्याभावः अस्याद्दष्टचरत्वानिरासायाह यथेति । विवेत्यस्य विशेषेत्या-

नात्। करणत्वाद्यवस्थायां कर्तृसंज्ञा तु न,कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे स्वतन्त्रः कर्तेति पुनः स्वतन्त्रग्रहणं स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृत्वार्थं नतु पारतन्त्र्ययुक्तस्वातन्त्र्ययुक्तस्य। सा कारकसंज्ञा तु वस्तुसत्स्वातन्त्र्य स्थितिमात्रेण करणादीनां विधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते इत्यलम्।

यद्वा प्रधानक्रियाजनकपूर्वोक्तस्वस्वव्यापारे कर्तारः प्रधानकर्त्रा न्यक्कृतेऽपि स्वगततत्तद्व्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्। अकुर्वतः साधनत्वानुपपत्तेः। एवं च तत्तद्व्यापारलब्धकरणत्वादिमन्त एव कर्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्वात्तद्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रियाकर्तृत्ववन्तोऽपीति तदुपपत्तिः। विभक्तिस्तु करणादिनिमित्तैवानवकाशत्वात् करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात्। कर्तृवियोगेन तदीयव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां तु कर्तृविभक्तिरेव सर्वत्र।

दिः। नन्वेवमेतीतिप्रसङ्गापत्तिरत आह एवमिति। उक्तप्रकारेण तादृश्यव्यापारकापादानस्थले इत्यन्यत्र तथा प्रयोगस्येष्टत्वादाह ग्रामादिति। कारकत्वादेवेति यत इत्यादिः। अधिकारादिति भावः इति इत्यत्र सेत्यस्येतीति शेषः। ननु तत्रापि ण्वुलः कर्त्तरि विधानात्कथमेवमत आह विधानेति कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादौ कारकशब्दः स्वर्यते तेन कारकाधिकारोक्तं कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यते इति नातिप्रसंग इत्यन्यत्र स्पष्टं तदाहेत्यलमिति।

स्वतन्त्रपदसामर्थ्यलभ्यप्रकारान्तरमाह यद्वेति। न्यक्कृतेऽभिभूतेपि करणादौ स्वव्यापाराभावे बाधकमाहाकुर्वत इति। एवं च स्वस्वव्यापारावश्यकत्वे च। तत्तदिति प्रागुक्तस्वस्वेत्यर्थः तदुपेति कारकं कर्मेत्याद्युपपातिरित्यर्थः। नन्वेवं तत्प्रयुक्तापि विभक्तिः कुतोना-

क्वचित्संप्रदानापादानयोस्तु न सा । अनभिधानादित्युक्तम् । यथा युद्धकर्तारोऽपि योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि नियोगोत्तरं पुनः स्वतन्त्रा एव । नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठजयादिभाक् राजा । तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत्करणादिषु स्वव्यापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत्करणत्वादिकालेऽबाधितमेवेत्यदोषात् । नियोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृव्यवहारोऽपीति दिक् ।

यद्वा ज्वलनादिरूपस्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्तेषां धात्वर्थत्वे एधाः पचन्तीत्यादिदर्शनाच्च * तत्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि । संप्रदानापादानयोरपि स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमादायैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्वं बोध्यम् ।

त आह विभक्तिरिति । ननु विनिगमनाविरहो न आह करणत्वादेरिति । तत्पारतंत्र्येण स्वातंत्र्यस्यानुद्भूतत्वात् पारतन्त्र्यमेव हि तत्रोद्भूतं । तत्वं च प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वरूपत्वमेव । इदमपि वैवक्षिकमिति सूचयन्नाह कर्तृवीति तदीयेतिकरणादीयेत्यर्थः । स्वातंत्र्ये उद्भूतत्वं च विवक्षिते प्रकृतप्रधानसंपूर्णधात्वर्थाश्रयत्व रूपत्वमेव । सर्वत्रत्यस्य कर्मकरणाधिकरणेष्वत्यंवार्थं इति सूचयन्नाह क्वचिदिति । अस्य व्याख्या संप्रेति। पूर्ववदत्रापि दृष्टांतेन प्रोक्तं द्रढयति यथेति पूर्वयुद्धेति । अस्य प्रतिपादितत्वादाह पुनरिति । मात्रपदेन युद्धव्यवच्छेदः । इत्यदोष इतिपाठः । तत्रैव मुख्यकर्त्तर्यैव । यद्यपि ण्वुल् कर्त्तर्यैव तथापि कारकसंज्ञाविधानसामर्थ्यादन्यत्रापि तदाहेति दिगिति । प्राग्वदाह यद्वेति । धात्वर्थत्वे प्रकृतेत्यादिः । तात्कालिकेति पाठः । चकेति करणत्वा द्यत्यर्थः । प्राग्वदाह संप्रेति वेऽपीति । अनभिधानाद् कारकेति विधानसामर्थ्यात् ॥ पक्षत्रयेपि तदये

तदुक्तं भाष्ये पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वनिदर्शनमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति वृक्षोऽधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यत इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते । दाधातुवाच्यता तु नतद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम् । कारकत्वं चोपलक्षणं सदेव तत्तत्संज्ञोपयोगीति । स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये सूक्ष्मदृशाम् ।

ये तु क्रियान्वयित्वं कारकत्वं वदन्ति तेषां कर्तृसमवायेऽपि कारणं कारकमित्यादेरनुपपत्त्यभावात्तदाशङ्कासमाधानपरभाष्यासङ्गतिः । तदर्थे कारकशब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेति बोध्यम् ।

मानमाहतदुक्तमिति । भाष्येद्वयोरेवोल्लेखात्कर्मण उपलक्ष्यत्वेन ग्रहादाह करणेति तेषां निदर्शितं कर्तृत्वं तेषां तत्त्वनिदर्शनाय पर्याप्तमित्यर्थः । इतिर्भाष्यसमाप्तौ तदेव कैयटोक्तमाह वृक्ष इति । अनतिप्रसंगमाह पत्तीति । उक्तक्रमविवक्षया एवमुक्त । नन्वत्र पक्षे यदा कदाचिद्विद्यमानस्वनिष्ठतत्क्रियोपयोगिक्रियानिरूपितस्वातंत्र्यमादाय कारकत्वमिति करणत्वादिकाले तदभावेन कथं तन्निमित्तककरणादिसंज्ञा तत्स्वय माह कारकत्वं चोपयोगीति बोध्यमिति पाठः । सर्वत्र स्वोक्तार्थे सम्मतिमाह स्पष्टं चेदमिति । साधारण्यनिरासायाह सूक्ष्मेति ।

तदेवं स्पष्टयन् सिंहावलोकनन्यायेन खंडितमपि अन्यथापि खंडयति येत्विति दीक्षितभूषणकृदादय इत्यर्थः । कारकशब्दः सप्तम्यतः क्रियापरः करोतिकर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः । अन्वेतीत्यध्याहारेणोक्तार्थलाभ इति तद्भावः । तत्र प्रागुक्तवाक्ये आशंकाया अज्ञानतोपि सम्भवादाह समेति । अतएवाह तदर्थे इति । यद्यपि भाष्येपियावत् ब्रूयात् क्रियायामिति तावत्कारके इतीत्युक्तं तथापि विषयसप्तम्या तद्विषयस्य कर्मादिसंज्ञेत्यर्थः । विषयत्वं च जनकत्वेनेति न दोष इत्यन्यत्र स्पष्ट । तत्र द्वितीयादिविभक्तीनां मध्ये द्वि

तत्र कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे [redacted] कर्मत्वं व्याकरणशास्त्रे बोधितकर्मसंज्ञकत्वम्। तत्र कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति सूत्रबोधितं कर्मत्वं कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यव्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वेन कर्तुरुद्देश्यत्वम्। तण्डुलं पचति इत्यादौ विक्लित्याश्रयत्वात्कर्मत्वम्। विक्लितिरूपफलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्तत्वम्। अतएव तत्समानाधिकरणे स्तोकं पचति इत्यादौ कर्मत्वम्। उद्देश्यत्वं च सना गर्भितम्। अतएव कर्मणा यमभिप्रैति इति सूत्रे कर्मणेत्यस्याभावेऽपि कर्मण एव संप्रदानसंज्ञा पर्यायेण स्यात् इत्यापादितं भाष्ये।

तीयायाः कर्मणि शक्तिग्राहकमिति शेषः। तन्त्रे सकलसंग्रहायाह व्याकेति। तत्र एतद्बोधितकर्मसंज्ञकानां मध्ये प्रयोज्यत्वं फलविविशेषणं तत्वेन यः कर्तुरुद्देश्यस्तद्गतमित्यर्थः। ननु तल्लक्ष्ये तडुलं पचतीत्यादौ तादृशं किं फलं यदाश्रयत्वेन तस्योद्देश्यत्वात्तद्गतत्वं तस्यात आह तंडुलमिति विशेषमाह विक्लित्तीति। तत्वं कर्मत्वं अस्य फलमाहातएवेति। तस्य कर्मत्वादेवेत्यर्थः। तस्याप्रातिपदिकत्वादाह तदिति इत्यादिघटकस्तोकादावित्यर्थः।

ननु तत्सूत्रात्तस्य तत्वं कथं लब्धमिति चेत् शृणु ईप्सितशब्दस्तत्रक्रियापरो नाभिप्रेतपरो रूढ. व्याख्यानात्। स्पष्टं चेद वारणार्थानामित्यत्र भाष्यकैयटयोः। कर्तुरिति कस्य चे ति कर्त्तरि षष्ठी आप्नोतेः सन्नतान्मतिबुद्धीतिसूत्रेण कर्मणि क्तः मतिरिछेति तत्राकरः। एवं च कर्त्राआप्तुमिष्यमाणं कर्म। आप्तिश्चात्र सम्बन्धः तत्र कर्त्रा कर्मणः साक्षात्सम्बन्धस्यासम्भवात्कर्मत्वादीनां क्रियोपाधिकत्वाच्च क्रियाद्वारकः परंपरासम्बन्धो गृह्यते प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयरूपकर्त्तृपदार्थविशेषणतया तस्या उपस्थिततयोपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पनायां मानाभावाच्च। एवंच कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापार

उद्देश्यत्वं च साक्षात्फलरूपे धात्वर्थे क्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् तदाश्रयत्वात्तण्डुलादीनामपि तत्त्वम्। फलस्यापि क्रियाजनकत्वम्। तज्ज्ञानपूर्वकं क्रियोत्पादनात्। रथो ग्रामं गच्छतीत्यादौ तु उद्देश्यत्वारोपेण निर्वाहस्तस्य न कालिकादिसंबन्धेन फलाश्रयेऽतिव्याप्तिः। फलतावच्छेदकसंबन्धेन तदाश्रयस्य ग्रहणात्।

प्रयोज्यफलेनसम्बन्धुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः। एवंच कर्त्तृव्यापारप्रयोज्यफलसम्बन्धी ईप्सितपदेनोच्यते। फलसम्बन्धश्चाप्तता क्तप्रत्ययोपात्त वर्तमानत्वं तु न विवक्षित तेन कटं कृतवान् करिष्यतीत्वादिसिद्धिस्तदेतदभिप्रेत्याहोद्देश्यत्वमिति। तद्भिनेच्छाविषयत्वासम्भवात्तद्प्यभ्यंतरीकृतमित्यर्थः। तदुपलक्षिनमिति यावत्। अत्रमानमाहातएवेति। तस्योपलक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः। द्वयोरनवकाशत्वादाहापर्यायेणेति। अन्यथा तस्य चतुर्थ्यर्थत्वेनात्र तदभावेन तदसंगतिः। अन्यथा प्रयोगस्यापि देवदत्तव्यापारजन्यविभागाश्रयत्वेन स दुर्वार एव तस्य प्रकृतधात्वर्थोद्देश्यता तु नेति स्पष्टमेव अवध्यन्वयाय तत्र विभागस्यापि धात्वर्थत्वात्।

ननु फलस्योक्तरीत्या फलाश्रयत्वेपि न कर्मत्वं क्रियाजनकत्वाभावेनाकारकत्वादत आह फलस्यापीति। नन्वेवं रथो ग्राममित्यादौ कर्त्तुरचेतनत्वेन तत्रेच्छाया असंभवात् कर्मणः कर्त्तृगतेच्छाविषयत्वाभावेनानुद्देश्यत्वात्कर्मत्वं न स्यादतआहोद्देश्यत्वारोपेति। (१)बन्धेन तदाश्रयस्य एवं च तत सम्बन्धनिवेशो नैवातिलाघवमिति भावः) नन्वेवमपि चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ संयोगादिरूपफलाश्रयचैत्रादेः कर्मत.ापत्तिरत आह गच्छतीति। नन्वेवमात्मान मित्यादि नस्यादत आहात्मानमिति तदुपालब्धमाहकर्त्तृगतेति। अन्यथा तदनिवेशे। अस्य कर्त्तुरिति सूत्रस्य। नचाग्नौ तच्चरितार्थे तस्यापि तदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वप्राप्तेः। तदाह

---

(१) अत्र किंचित्पाठस्त्रुटित एव सर्व पुस्तके।

यद्वा तस्य नोद्देश्यतेति न दोषः। गच्छतियोगे गम्यर्थसंयोगरूपफलाश्रयस्यापि कर्तुर्न कर्मत्वम्। परया कर्तृसंज्ञया बाधात् आत्मानं आत्मा हन्तीत्यत्र तु शरीरान्तः करणरूपावच्छेदकभेदेनात्मनि भेदमारोप्य कर्मत्वकर्तृत्वोपपादनं भाष्ये कृतम्। कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थ व्यापारप्रयोज्यफलेत्युक्तेरग्नेर्माणवकं वारयतीत्यादावग्न्यादेर्न कर्मत्वम्। अन्यथा वारणार्थानामिति सूत्रमस्यापवादः स्यादिति माणवकस्यापि कर्मत्वं न स्यात्। वारयतेश्च संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलो व्यापारोऽर्थः।

चैत्रं ग्रामं गमयतीत्यादौ ग्रामस्य कर्मत्वाय प्रयोज्यत्वनिवेशः। प्रयोज्यता च जन्याजन्यसाधारणी विषयताया अजन्यत्वे च स्वविषयज्ञानसामग्रीप्रयोज्यज्ञानविषयसाधारणी च निवेश्या।

वारेति। एष एव प्रवृत्तिविघातः। ईप्सितशब्देनोभयत्रापि क्रियाशब्द एव नच संयोगो नतत्कर्तृव्यापार जन्य इति तत्रकर्मत्वाप्राप्तिरिति वाच्यं कर्तृव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैव तेन लाभात्। आदिना गां दोग्धीत्यादौ विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थक दुहित्वेन पयसः कर्मत्वसंग्रहः। ननु तावतापि कथं संग्रहोऽत आह प्रयोज्येति चोह्यर्थे। नन्वेवमपि जानातीच्छतीत्यादौ विषयतानिरूपकज्ञानेच्छादि रेव व्यापार इति पक्षे विषयताया ज्ञानाजन्यत्वेन कथं फलाश्रय त्वमतआह विषेति। चस्त्वर्थे तेनारुचिः सूचिता।

वस्तुतो जन्यत्वमेवेति नैतस्या उपयोग इति। स्वं व्यापारः चेन पूर्वसमुच्चयः।

ननु माषेषु प्रसक्तमश्व माषनाशो मा भूदित्यन्यत्र बध्नातीत्यर्थके माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र कर्मण ईप्सिता माषा न कर्तुरिति कर्तृ-

माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादौ बन्धनप्रयोज्यभक्षणाश्रयमाषाणां तत्त्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थेति फलस्यापि विशेषणं बोध्यम्। पयसौदनं भुङ्क्ते इत्यत्र पयसः करणत्वस्यैव विवक्षणेन प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनाविवक्षणेनच न कर्मत्वम्। उभयविवक्षायां परत्वात्कर्मत्वमेव। नच पयसः कर्त्रुद्देश्यत्वाभावादेव तदप्राप्तिः यदा कृतभोजनोऽपि पयोलाभेन भोजने प्रवर्तते तदा तत्क्रियाया पयउद्देश्यकत्वसत्त्वात्।

फलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयतद्धात्वर्थत्वम्। पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावनादेः फलत्ववारणाय तद्धात्विति। अन्यथा प्राधानानुरोधिकर्मत्वस्य बलवत्त्वान्मृगस्य कर्तृत्वं न स्यात्। कर्मणि विहितद्वितीग्रहणेन वारणेपि यदा पुष्ट्यर्थमाषभक्षणाय माषक्षेत्रे एवाश्वबन्धनं तदा तेषां तत्वापत्तिर्बंधन प्रयोज्यभक्षणरूपफलाश्रयत्वादिति चेन्न फलव्यापारयोः प्रकृतधात्वर्थत्वस्य प्रत्यासत्तिलभ्यत्वात्तदाह माषेष्विति। भक्षणेति तद्रूपफलेत्यर्थः। तदाश्रयत्वेन तस्योद्देश्यत्वान्न तेन वारणमिति भावः। अतएव पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यादौ नेति स्फुटीभविष्यत्यग्रे सूत्रे विशिष्टस्येदं फलं न तमपः। पयोऽन्युभयव्यावर्त्तैकप्रकर्षस्य दुर्वचत्वात्तस्य तदुक्तमिति सूचयन्नाह पयसौदनमिति। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थपक्षे आहोभयेति। ननु कर्त्तुरुद्देश्यं कर्मेत्येवास्तु किमीप्सितग्रहणेनेत्याशयेनाह न चेति। कत्वेति। सामान्ये नपुंसकं ईप्सितेत्यादेः क्रियाशब्दत्वेन विवक्षा लब्धेतिभावः। यद्यपि धात्वर्थव्यापारनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यताश्रयत्वं फलत्वमिति प्राचोक्तं तथापि विषयतादीनामजन्यत्वमते विषयतायास्तत्वनिर्वाहायाह कर्तृप्रेति। आदिना चैत्रकर्त्तृकपाककर्मकोत्पत्त्यनुकूलयत्नस्त्वत्कर्त्तृक

यायाः कर्मत्वशक्तिमानर्थः। कर्मणीति सूत्रस्वरसात्। एवं सर्वविभक्तीनां तत्तत्कारकशक्तिमद्धर्मि बोधकत्वं बोध्यम्। तत्रच प्रकृत्यर्थो विशेषणम्। विशेष्यं धात्वर्थस्तच्छक्तिनिरूपकत्वसंबन्धेन। एवंच हरिं भजति इत्यादौ हरिरूपं यत्कर्म तन्निष्ठशक्तिनिरूपकप्रीत्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। प्रीत्यनुकूलो व्यापारश्च भजेरर्थः।

यत्तु फलाश्रयः कर्म तत्र फलस्य धातुना लाभादाश्रयो द्वितीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थो विशेषणमाधेयतया

इत्याद्यर्थकस्य देवदत्तः पचति करोषीत्यादेः संग्रहः।

हेतुमतीतिसूत्रभाष्यसिद्धांतमाह प्रधानेति। पक्त्वौदनो भुज्यत इतिवत् प्राचीनमतखडनायाह कर्मणीति। सूत्रेति अन्यथा कर्मत्वे इत्येव वदेत्। तत्रच कर्मत्वशाक्तिमति च। सामान्ये क्लीबतया आह विशेष्यमिति एतेन पूर्वविरुद्धमिदमित्यपास्तं। अभेदस्यातत्वादाह रूपमिति ननु प्रीत्येत्यादि कस्यार्थोऽत आह प्रीत्येति।

दीक्षितभूषणकृदादिमतं खण्डयति यत्त्विति। तत्र तयोर्मध्ये। तत्र द्वितीयार्थाश्रये। ननु कथं तस्य तत्वं गुरुभूतत्वान्नच गुरुण्यपि तत्वं निरूपितमिति वाच्यं। एवमपि निरूपकभेदेन सम्बन्धिभेदेन च सा भिन्ना अन्यथा घटाश्रयतादिग्रहे पटाश्रयतादिग्रहापत्तिरितिशक्तिग्रहासौकर्यात्। अतएव तस्य नाखण्डोपाधित्वमत आहाखण्डोपेति तदादिन्यायेनेतिभावः। यत्तु आश्रयत्वं शक्यं अखण्डोपाधिरूपमाश्रयतात्वं च शक्यतावच्छेदक तत्र शक्यतावच्छेदकेपि शक्तिरशक्यस्यैव वावच्छेदकत्वामित्यन्यत्। तस्य च निरूपकतया फलेऽन्वयः। हरिवृत्याश्रयतानिरूपकप्रीत्यनुकूलेत्यादिक्रमेण बोधः। आश्रयस्य शक्यत्वे आधेयत्वस्य संसर्गत्वमुपेयं। तथाच तंडुलः पचतीत्यतोपि बोधापत्तिः।

नच द्वितीयासमभिव्याहारस्तादृशबोधे कारणं प्रथमायाः कर्मत्वे शक्तिभ्रमदशायां ततोपि तथा बोधेन व्यभिचारादिति प्राञ्च-

फलं विशेष्यमाश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकमखण्डोपाधिरूपमाश्रयतात्वं वा तदनुगमकम्। आश्रयत्वस्य निरूपकतया फलेऽन्वय इति तु न युक्तम्, कर्मणि इति सूत्रस्वरसभङ्गात्। नचाधेयत्वस्य संसर्गत्वाङ्गीकारे तण्डुलः पचतीत्यतोऽपि बोधापत्तिरिति वाच्यम्। विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयाव्युत्पत्तेः। अन्यथा कर्मतासंसर्गकबोधस्याप्यापत्तिरिति तन्न। सप्तमी पञ्चम्यौ कारकमध्ये इत्यत्र कारकशब्दस्य शक्तिपरत्वेन शक्तिशक्तिमतोऽभेदेन शक्तिमत एव द्वितीयाद्यर्थताया भाष्यादिसंमतत्वात्।

किंच त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यसंमतमुव्यपक्षे संज्ञाशब्दैरारोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तबोधो यथा डित्थादिपदैः पूर्वपूर्वडित्थादिगुणारोपेण तत्तड्डित्थादिबोध इति ऋलृक्सूत्रे कैयटे स्पष्टम। एवंचात्रत्यसंज्ञाशास्त्रैस्तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तशक्तेः संज्ञिनि बोधनमेवोचितम्। उद्देश्यतावच्छेदकस्यैव तत्तत्संज्ञाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे फलाश्रयत्वात्कर्मत्वमित्यादिव्यवहारासंगत्यापत्तेः। नचास्य तत्त्वात्कर्मसंज्ञेत्यर्थः। लक्षणापत्तेः। संज्ञामजानतामपि तथा व्यवहाराच्च। त्रयीपक्षे कर्मादिशब्दानां पदप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावेन तदुत्तरत्वप्रत्ययेन पदानभिधानाच्च। अनादित्वा-

---

स्तन्मतं खण्डयति आश्रयत्वेति। तदुक्तं दोषमुद्धरति नचेति। दोषांतरमाह किञ्चेति। तस्यैव आश्रयत्वस्य। नन्वादौ तत्रशक्तेर ज्ञानात्कथं शक्तिग्रहोऽत आहानादित्वादिति। अर्थसंज्ञैकवाक्य

व्यवहारस्य पूर्वपूर्वव्यवहारेण कर्मादिपदानां तत्तच्छक्तिमति ग्रहः ।

केचित्तु वृद्धिरादैजित्यादावप्येवमेव । तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं च क्वचिद्वास्तवं क्वचिदारोपितमित्यपि व्यवहारतो निर्णेयम् । यत्र टिघुभादिषु प्रवृत्तिनिमित्तज्ञानासंभवस्तत्र पदप्रकारक एव बोधो नलपदादाविवेति प्राहुः ।

किंचाश्रयत्वस्यातिप्रसक्तत्वान्न तच्छक्यतावच्छेदकमुचितम् । नच फलनिरूपितत्वविशिष्टमाश्रयत्वं तथा । तद्रूपेणावच्छेदकत्वे गौरवात् । वैकुण्ठमध्यास्ते इत्यादौ तदभावेन तस्य न्यूनवृत्तितया द्वितीयाशक्यतावच्छेदकत्वानौचित्याच्च । तत्र शुद्धाश्रयत्वस्य शक्यत्वेऽमादेर्नानार्थत्वापत्तिः । हरिपदात्तस्य लाभेऽपि शक्तिमत्त्वेनालाभान्न दोषः । कर्मादिपदवत्त्वेन शक्यत्वे तु

तया । शब्दसंज्ञास्थलेपि नारायणाद्युक्तिमाह केचित्त्विति । एवमेव संज्ञाशास्त्रैः संज्ञिषु तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तबोधनमेव । पूर्वतो विशेषमाह तदिति । क्वचित् वृध्यादौ वर्धते रूपं । क्वचित् गुणादौ । ननु त्वयापक्षे किं पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभाव एव नेत्याह यत्रेति । तस्य सत्वेप्याह ज्ञानेति अस्यावश्यकत्वं लोकेपीत्याह नलेति । केचिदित्यरुचिबीजं तु वृध्यादौ नतथेतीदं तु बोध्यमित्यादिना प्रागुक्तमेवेति तदुक्त्यसंगतिमाह किंचेति । यद्यपि तेन रूपेणानुगमात्तत्र शक्तिग्रहसौकर्यं तथापि आहातीति तत्र आश्रयत्व इम दोषं परिहराति नचेति । एवमनतिप्रसक्तत्वेपि न्यूनवृत्तित्वात्तस्य तत्वमनुचितमेव । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैव तत्वांगीकारादिति दोषांतरमाह वैकुण्ठमिति फलनिरूपितत्वविशिष्टाश्रयत्वाभावेनेत्यर्थः । यस्य शक्यत्वे इति प्रकारत इति शेषः । शक्यतावच्छेदक इत्यर्थो वा । तृतीयार्थस्य

गौरवम् । आकृत्यधिकरणरीत्या शक्तिरेव वाच्येत्यन्यदेतत ।

परे तु कर्मत्वादिशक्तिमान् तद्गतं विशेषणत्वं क्रियाकारकभावः सम्बन्धश्च द्वितीयार्थः । तद्द्योत्यो वा प्रातिपदिकार्थ एव हि नानाशक्तियोगात्कर्मादिशब्दवाच्य इति स एव विशिष्टशक्तियुक्तो विभक्त्यन्तवाच्य इति प्रशस्यस्य श्र इति सूत्रे कैयटोक्तेः । विभक्त्यन्तरवाच्य इति पाठेऽपि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यन्तवाच्य इत्येवार्थः । अर्थाद्विभक्तिवि-

---

सम्बन्धित्वेन विवक्षया षष्ठीवा ।

ननु कर्मत्वशक्तिमानपि न शक्योऽन्यलभ्यत्वादतआह हरीति। सकलसग्रहाय संभावितप्राचोक्तप्रकारांतर खण्डयति कर्मादीति । आश्रयस्य कर्मत्वादिशक्तिमतो वेति भावः । नन्वेवमाकृत्यधिकरण विरोधः । उक्तविभक्तीनां तत्तच्छक्तिश्चेति प्रागुक्तविरोधश्चात आहाकृत्येति । कर्मादिपदानां च शक्तिवाचकत्वमेव सप्तमीपंचम्याविःत्यत्र कारकपदस्य शक्तिपरत्वात् शक्तिशक्तिमतोरभेदाद्युष्मत्समानाधिकरणे इत्यपि नानुपपन्नं । अनभिहिते इत्यस्य तत्तच्छक्त्यनभिधाने इत्येवार्थः । जात्या व्यक्त्याक्षेपवत्तया स्वाश्रयव्यक्त्याक्षेपः । तत्प्रकारकशक्तिग्रहस्य तद्विशिष्टविषयकोपस्थितित्वं कार्यतावच्छेदकं वा अभेदाद्वा आश्रयबोधः । एवंच तिङ्कृतोरपि तत्रैव शक्तिरस्तु स्पष्टं चेदं सार्वधातुके यगिति सूत्रे कैयटे । तथा च तत्तदाशयकमिति न विरोध इति भावः ।

इदमपि प्राचामनुरोधेनोक्तमिति सूचयन् सिद्धांतमाह-परेत्विति तत्रादौ प्रागुक्तमाह—कर्मत्वादीति। विशेषमाह—तद्गतमिति । प्रागेतदनुक्तिस्तु अनुपयोगात् । अर्थः=वाच्यः । अयमपि न सिद्धान्त इति सूचयन्नाह-तद्द्योत्योवेति । तत्रोभयसाधारणमाद्ये मानमाह प्रातीति । ननु पाठान्तरे वाचकत्वस्यैव लाभोऽतआह-विभक्त्यंतरेति । अन्तरेति । अन्तरशब्दस्यान्यार्थत्वे तदुक्तिरेव मानमित्याहा-

परिणामो भविष्यतीति भाष्यमुपादाय विभक्ति-शब्देन विभक्त्यन्तार्थ उच्यते इत्युपक्रमात्। कष्टं श्रितो भवतीत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवतीति समर्थसूत्रभाष्याच्च।

यत्तु कैयटेनोक्तं अत्राभिसम्बन्धपदेन शक्तिरेवोच्यते तयोरभिसम्बन्धनिमित्तत्वादिति तन्न। राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यस्तयोरभिसम्बन्धस्य षष्ठी वाचिका, तथा कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरित्यादि संदर्भेण षष्ठीवदस्या अपि संबन्धवाचकत्वस्यैव प्रतीतेः। भाष्यस्थसम्बन्धपदस्य लाक्षणिकत्वे मानाभावाच्च। क्रियात्वकारकत्वसमूहः सम्बन्ध इति तद्भाष्यार्थः। भेदसमानाधिकरणविशेषणत्वज्ञान एव सम्बन्धाकाङ्क्षेति तदपि द्वितीयावाच्यं। विशेषणत्वं च शक्तिमत्त्व एवेति ममापि तद्वाच्यता।

र्थादिति। आद्ये तृतीयांशे मानमाह कष्टमिति। इति इत्यत्र तत्संबन्धस्वरूपं भाष्याभिमत तद्वदाह-क्रियात्वेति। प्रागुक्तहेतोराह समूह इति। ननूक्तभाष्यात्तावत एव लाभ इति आद्ययोर्निर्मूलत्व मतो द्वितीये युक्तिमाह भेदेति। अभेदस्थलनिरासार्थमिदं सम्बन्धेति तद्विशेषेत्यर्थः। तदपि विशेषणत्व चेति। अपिना तद्गतः संग्रहः ननु तस्य विशेष्यत्वमेवेत्थं सति स्यादतआह शक्तेश्चेति। नन्वेवमपि पक्षान्तरे दोषएवात आहकारकेति। अत्र दृष्टान्तमाह संख्यावदिति नकेवलं दृष्टान्तमात्रमपितु वाचनिकोप्ययमर्थ इत्याह सत्वेति। ननु तत्प्राधान्येपि न सत्वप्रधानताहानिरत आह-विभक्त्यर्थश्चेति। तदेवाह तत्र हीति। असत्वेति- तादृशाव्ययार्थ स्येति भावः।

शक्तेश्च पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे विभक्ति द्योत्यतया विशेषणत्वमुचितम् । कारकस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षेऽपि तथैव संख्यावत् । सत्त्वप्रधानानीति निरुक्ताच्च । विभक्त्यर्थश्चासत्त्वभूत इति तद्धितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि विभक्त्यर्थप्रधानाऽव्ययस्य विभक्त्यर्थप्रधानत्वादसत्त्वभूतत्वमुक्तम् । विशेषणभूतत्वेऽपि कर्म हरीतिवत् हरिकर्मकेत्यप्युल्लेखः । कर्मशब्दस्य समासघटकस्य संज्ञाशब्दत्वेन तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारात् । काण्डे इत्यादि विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिस्तु तदर्थसम्बन्धे प्रकृत्यर्थस्य प्रकारकत्वमात्रेण' संसर्गभानेन संसर्गविशेष्योभयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां स्वीकारात् । अतएवानेकमन्यपदार्थे इति सूत्रभाष्ये विभक्त्यर्थमुपक्रम्य तत्र हि 'सर्वपश्चात्पदं वर्तते' इत्युक्तम् ।

नन्वेवं हरिकर्मकेति प्रसिद्धबोधोच्छेदापत्तिरत आह-विशेषणेति शक्तेरित्यादिः । उल्लेख इत्यनेन आनुपूर्वीमात्रभेदो नत्वर्थभेद इति सूचितम् । तत्र मानमाह कर्मेति । अनति प्रसङ्गायाह- हरीति । सुज्ञेत्यनेन क्रियाव्यवच्छेदः । तत्र तेन समासे । नन्ववं कांडे इत्यादेर्विभक्त्यर्थप्रधानत्वतत्रैव भाष्योक्तं विरुध्येतात आह-कांडे इति । सबंधे क्रियाकारकभावरूपे । मात्रपदेन शक्तिप्राधान्यनिरासः । ननु प्रकारताया विशेष्यतानिरूपितत्वमेवेति सूचितं । अत्र मानमाहातएवेति । तत्र (?)तकारादेवेत्यर्थः । विभक्त्यर्थमिति । अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते इत्यस्य समर्थनायेतिभावः । भाष्यमाह तत्रहीति । पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनकप्रत्ययार्थः सबंधरूपोऽभिधीयत इतिविभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थपदेन ग्रहणं सर्वपश्चादित्यत्र भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययेनापि षष्ठीसमास इति कैयटः । पूरणगुणेत्यत्राऽव्ययशब्देन कृदव्ययमेव गृह्यत इति गुरुचरणाः ।

अत्र द्योतकतापक्ष एव मुख्यः । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे तत्त्वस्यैवोचितत्वात् । कुत्सिते इति सूत्रभाष्येऽपि ।

स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतं ।
समवेतस्य च वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं च ॥
अभिधाय तान् विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानं ।
प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥

इत्यनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इत्येवोक्तम् । सर्वत्र स्वार्थाभिधायकशब्दस्यैवाभिधानकर्तृत्वप्रतीतेः कर्मणि द्वितीया द्व्येकयोरित्यादीनां भाष्ये नियमत्वं युज्यते । तदुक्तं बहुष्विति सूत्रभाष्ये सुपो विशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते इति । कैयटेन च

वर्त्तत इत्यस्यास्येति शेषः । सिद्धांतमध्येऽपि सिद्धांतमुपपादयितुमाहात्रेति अनयोर्मध्ये इत्यर्थः ।

सिद्धांतपक्षेणाह पंचकमिति भाष्यमप्यत्र मानमित्याह कुत्सित इतीति । अस्योक्तमित्यत्रान्वयः । आर्याद्वयेन निरपेक्षो निमित्तांतरनिरपेक्षः शब्दः स्वार्थं प्रवृत्तिनिमित्तमभिधाय समवेतं तत्संबद्धं द्रव्यमाह समवेतस्य द्रव्यस्याभिधाने सति लिङ्गं वचन सख्यां विभक्तिं कारकं त्वाह तानेतान्विशेषान् लिंगादीनामभिधाय स्वार्थादिपंचकवृत्तं कृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणः शब्दः प्रियकुत्सनादिषु विभक्त्यंतः पुनः सतु वर्त्तते इत्यर्थः । अनेन अथवेत्युपक्रम्योक्तेन ग्रंथेन । ननु कथं ततस्तल्लाभोऽतआह सर्वत्रेति । द्रव्याविषये इत्यर्थः समानेतिक्तः । सत्वादिति भावः ।

भाष्यान्तरमप्याह कर्मणीति । भाष्ये बहुषु बहुवचनमित्यादिसूत्रस्थे । (तदा हि यतसात्पक्षे) एवमुपपादने मानमाह तदुक्तमिति कैयटेन चेति । एतदग्रिमं यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते इति भाष्य प्रतीकमुपादाय सुपस्तावत्स्वार्थे विधीयमानाः स्वार्थद्रव्यलिङ्ग-

स्पष्टमेवोक्तम् । अतएव दधि राजेत्यादौ प्रातिपदिकमात्रात्सर्वबोधः सङ्गच्छते । लुप्तस्मरणं तु लोपमजानतोऽसम्भावि । एकशेषसूत्रे प्रत्ययलक्षणकार्यं लोपफलं वदता भाष्यकृता निरस्कृतं च । अतएव क्रीतात्करणपूर्वादिति सूत्रे गवाक्रीतेत्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य विभक्त्या व्यवधानान्नेत्युक्तम् । अन्यथा विभक्त्यन्तस्यैव करणवाचकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

सम्बन्धस्तु वाच्य एव । अतएव प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसम्बन्धेन नामार्थधात्वर्थयोरन्वय इति वृद्धाः । हरिकर्मकप्रीतीत्यादिक्रमेण बोधः प्रकारीभूतो विभक्त्यर्थः कर्मत्वादिशक्तिस्तद्घटितेन क्रियात्वकारकत्वसमूहरूपसम्बन्धेन तयोरन्वय इति वृद्धोक्त्यर्थः । प्रकारीभूतस्यापि सम्बन्धघटकत्वं दृष्टम् राज्ञः स्वामित्यादौ । अतएव घटमित्येतावन्मात्रोक्तौ क्रियाविशेषजिज्ञासा ॥ तत्रापि वाक्यैकदेशन्यायेन घटकर्मिकेत्येव बोधः ।

संख्याकर्मलक्षणः पंचकः प्रातिपादकार्थ इति दर्शने संख्यायां सिद्धा इति तेनोक्तं । उक्तं द्रढयति । अतएवेति । तत्पक्षस्यांगीकारादेवेत्यर्थः । परोक्तिखडनं दार्ढ्याय स्मरति नकेवलं तावन्मात्र किंतु दुष्टमपीत्याहैकेति । सरूपेतीत्यर्थः । दोषांतरमपि प्रागुक्तं/ अत एव द्योतकतापक्षस्य मुख्यत्वादेव । उक्तसिद्धांत्येकदेशिना पंचम्यर्थे बहुव्रीहिरितितद्भावः ।

सिद्धांतस्तु करणादिति वाच्ये पूर्वपदादनुवृत्तप्रातिपदिकरूपान्यपदार्था वयववाचिपूर्वशब्देन बहुव्रीहिरिति तत्र नैवातिप्रसंगो मनसाक्रीतीत्यस्य सिद्धिश्चेति बोध्य । अन्यथा वाचकत्वं । उक्तं द्योतकत्वमुभयनिरूपितं तृतीयनिरूपितमित्याह * संबंधस्त्विति । क्रिया-

यदा तु प्रातिपदिकार्थ इतराविशेषणत्वेनैव वि-वक्षितः शक्तिश्चतदभेदेनैव विवक्षिता तदाघटः कर्मे-त्याद्येव । यदा शक्तिर्भेदेन विवक्षिता तदा द्वितीयाद-यः स्पष्टं चेदं षष्ठीशेषे इति सूत्रे भाष्ये । तदुक्तम्—

स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते ।
विभक्त्यादिभिरेवासौ उपकारः प्रतीयते इति ॥

स धर्मःशक्तिरूपः विभक्त्याभिरित्यादिनांतरे-त्याद्यव्ययग्रहणं । दधि तिष्ठति इत्यादौ प्रातिपादि-

---

कारकभावरूप इत्यर्थः । तस्य प्रकारतया अभानात् तदेवाहात एवांते । तस्यवाच्यत्वादेवेत्यर्थः । पूर्वं बोधानुक्तत्वादाह हरीति कर्म हरिकर्म-कप्रीतीत्याद्यर्थः । ननु यस्य प्रकारत्वं न स संबंधो यश्च सः नस प्रकार इति विरुद्धेवयमत आह प्रकारीति । क्त्यर्थः तत्घोषः । प्रत्येकं तस्यासत्वादाह समूहेति । ननु प्रकारीभूतस्य संबंधघटक-त्वमपि विरुद्धमत आह प्रकेति अतएव तेन संबंधेनान्वयादेव । अन्य-था तदसंगति स्पष्टैव । ननूत्थापकाभावात्कथं सा ऽतआह तत्रा-पीति सिद्धांतमतेनाह वाक्यैकेति तथाच तयोर्नित्यसंबंधेन तदुत्थापकं सामान्यज्ञानमस्त्येवेति भावः ।

विशेषमाह यदात्विति । धात्वर्थनिष्ठविशेष्यता उपजायंते तत्-कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवंति कर्त्ता कर्मेत्यादि । ताश्च पुनर्विभक्तीनामु-त्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनोपादीयते कदाचिन्न यदा व्यभिचरंति प्रातिपादिकार्थं तदा आद्यं यदा हि न व्यभिचरंति आख्याभूता एव तदा भवति कर्म करणमित्यादीत्युक्त । तत्रत्य कैयटमूलं हरिमाह तदुक्तमिति स्वशब्दैः कर्मादिशब्दैः । नाभीति । सामान्यतोविशेषतो वा पृथक् नाभिधीयत इत्यर्थः । फलाश्रयत्वादिनैव ततो बोधा दिति भावः । अत्रकर्मादिशब्दै र्नाभिधीयते इत्युक्त्या कृदंते सर्वत्र तदनभिधानमिति लभ्यते । नहि कृतकर्मशब्दयोः कश्चिद्विशेषः । उभयत्रापि कर्मणि प्रत्ययात् । ग्रहणं चेति आदिशब्द आश्रयवाचीति । उद्योतस्तु प्राचामनुरोधीति बोध्यं । प्रातीति स्वप्रकृत्यर्थस्येत्यर्थः ।

कग्रहणं च। उपकारशब्दोऽर्शआद्यजन्तत्वेन प्रातिप-दिकार्थस्य स्वावेशेन विशिष्टद्रव्यवाचकानि ननूद्भू-कारकशक्तिप्रतिपादकानि इति गतिकारकोपपदा-दिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्।

अनभिहितसूत्रं तु अनुद्भूतशक्तिककर्मादिग्र-हणे नेत्येतत्तात्पर्यकमेव। तिङोक्तावपि 'घटोऽस्ती-त्यादौ प्रातिपादकस्योद्भूतकर्त्रादिशक्तावधृत्तेः।

विशेषणेति। इतरेत्यादि किं परमकारकं कृतेपि तत्रात्र प्राप्नोति ए-तदपि कारकं एवं तर्हिचैत्रस्य कारकं इदमप्युदाहरणं। परमं कारकं परमकारकमिति नैतद्धि कारकं कारकविशेषणमेतत् यावत् ब्रूया-त्प्रकृष्टं कारकमिति तावदेतत्परमं कारकमितीत्युक्तं। यथा संप्रदा-नादयः शब्दा न कारकरूपतां प्रतिपादयंति तथा कारकशब्दोपि इति कृदंता हि क्रियायोग्यताविशिष्टद्रव्यवाचिनो नतूद्भूतां कार-कतां प्रतिपादयन्ति परममित्येतच्च न करोति क्रिया विशेषणं यतः कर्मकारकमेतत्स्यादपितु द्रव्यविशेषण तथाचसमानाधिकरणसमा-स उपपद्यते इति च कैयटस्तत्र।

नन्वेवमनभिहित इति सूत्रं व्यर्थं अतआहानभीति। मेवेति तथा त द्विषये प्रातिपादिकस्योद्भूततच्छक्तौ वृत्त्यभाव इति उद्भूते कर्माणि वर्तमानात् द्वितीयेत्यर्थः सूत्रस्य फलितः। एवंच तिङ्कृत-द्धितसमासैरभिधाने इत्यस्यापि तैरुक्तरीत्या बोधनविषये तत्त-च्छक्त्यावेशेन न भानमिति विभक्त्यप्रसक्तिरिति। ननु पंचकपक्षे च प्रातिपदिकेनोक्तेपि कर्मत्वादौ यथा द्वितीया भवति तथा क्रियते कट इत्यादौ तिङादिभिरूक्तेपि तत्रेयं दुर्वारा विभक्तीनां द्योतकत्वेन तत्समभिव्याहारं विना प्रातिपदिकमात्रस्य तदबोधक-त्वात् प्रं विना जयतेः प्रकृष्टजयाबोधकत्ववत्। किंच दार्ढ्यार्थे समासस्येति सूत्रभाष्योक्तेन द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेनोक्तार्थ-प्रयोगोपि स्यादत आह तिङाद्युक्तावपीत्यर्थः। ननूद्भूतत्वं तद्वृत्त-त्राप्यस्त्येव तुल्यत्वादतआह शक्ताविति। तद्वैपेति शक्तावनुद्भूतत्व

शक्त्याद्युद्भूतत्वं च सर्वत्र प्रतीयमानप्रातिपादकाद्भेदेन प्रतीयमानत्वं तद्वैपरीत्ये निमित्तं चाकाङ्क्षादि प्रतिपाद्यत्वं तत्समानाधिकरणत्वं च। तदुक्तमभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति। अन्तर्भूतत्वं भेदेनाप्रतीयमानत्वमेव। प्रथमापि विशेषणत्वबोधिका। अस्तिक्रियायाः सर्वत्र सत्त्वात्। अतएव प्रथमायाः कारकविभक्तित्वव्यवहारो भाष्ये इत्याहुः।

कारकान्वययोग्यक्रिया च धातूपस्थितैव न तु तद्धिताद्युपस्थिता। स्पष्टं चेदं कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे भाष्ये। अतएव शतेन क्रीत इत्यर्थकशत्यपदोपात्तक्रियायां न कारकान्वयः। शत्यो देवदत्तेनेत्यादि।

इत्यर्थः। तदुक्तमिति अनेकमित्यत्र भाष्ये इति भावः। चित्रगुरित्यत्र षष्ठ्यर्थस्य नियमेन भानात् षष्ठी प्राप्नोतीत्याशङ्कायामाहाभीति। सपन्न इतीत्यस्य प्रथमेतीतिशेषः। अभिहित इति अनेनाशेषत्वरूप षष्ठ्यप्राप्तिबीजमुक्तं अन्तर्भूतइत्यनेन चित्रग्वादौ सबंधस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणयोग्यतोक्तेति बोध्य।

ननु तत्र भेदेनाप्रतीत्या प्रथमास्थले को विभक्त्यर्थोऽतआह प्रथमापीति आद्यस्यासंभवादाह विशेषणेति। नन्वेव क्रियाशून्ये कथमत आहास्तीति अतएव तिङ्समानाधिकरणप्रथमेति वार्तिकं संगच्छते अस्तिर्भवतीपर इति भाष्यं च। अतएव तस्याः सर्वत्र सत्वादेव भाष्ये द्वितीयपादादौ विशेषमाह-कारकेति। तदन्वययोग्यतावच्छेदकरूपेण साध्यत्वेन तत एवोपस्थितेरिति भावः। एवव्यवच्छेद्यमाह नत्विति। आदिना अतएव तद्योगे न कर्मादिसञ्ज्ञा हिरुगादिसमासश्च स्पष्टमिति। तत्रहि कृतिकि कृतोये कर्तृकर्मणी तत्रैव यथा स्यात्तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र माभूदित्युक्तम्। अतएव-तेन रूपेण तत्र क्रयादेरभानादेव। तमेवाह शत्यइति। नन्वेवं भाष्यप्रयोगविरोधोऽत आहाधिकेति। क्रियायोगाभावेन कर्त्तुः कर्तृत्वाभावे जनकत्वरूप-

अधिका खारी द्रोणेनेत्यत्र तु हेतुतृतीया। विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतमित्यत्र तु पुनः साधुत्वाय इष्यते इत्यध्याहारावश्यकत्वेन तेन कर्मण उक्तत्वेन न दोषः। विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमिष्यते इति यत्तदसांप्रतमन्याय्यमित्यर्थः। तादृशेच्छाया अन्याय्यत्वं च तद्विषयस्याप्यन्नाय्यत्वेन°। एवंच इच्छार्थेषु इति तुमुन्। अमुं नारद इत्यबोधीत्यादौ नारद इतीति श्रीकृष्णीयज्ञानाकारानुकरणं नारद इत्येतच्छब्दाभिलप्यमानाकारो बोध इत्यर्थ इति प्रथमान्तस्याप्रातिपादिकात्वान्न द्वितीयेत्यन्यत्र विस्तरः।

हेतुत्वसत्वात्। नन्वेवं विषेत्यादौ दोषोऽत आह विषेति। परमतेनाहेत्यध्येति। अन्यथा क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावाच्छकादियोगाभावाच्च न स स्यादिति भावः

यद्यपि सांप्रतमितीदानिमित्यर्थकममरे उक्तं तथापि निपातानामनेकार्थत्वादाहान्याय्यमिति। ननु नेछायाः स्वतोऽन्याय्यत्व मतआह तादृशेछेति। यत्तु युज्यत इत्यध्याहारान्नदोषः साप्रतं इदानी। असमर्थसमासः इदानीमेव संवर्ध्येदानीमेव च्छेदनमयुक्तमित्यर्थ इति तदसदिति ध्वनयन्नाहैवं चेति। तदध्याहारे चेत्यर्थः अन्यत्राप्येमाहामुमिति सच शब्दो विभक्त्यंत इत्याह प्रथमेति। अतएवाधिहरीत्यादौ समासः एतेन क्वचिन्निपाते नाप्यभिधानमिति सकलग्रथकारोक्तमपास्त भाष्ये तिङित्यादेः परिगणनताया एव स्पष्टत्वाच्च। तद्वचनसामर्थ्येनापि तत्वकल्पनाया एव युक्तत्वाच्च। अतएव अभ्रआँ अप इत्यादौ सप्तमी। किंच निपातेनाभिधानेपि प्रातिपदिकादुद्भूतत्तच्छक्तिमत्वेनैव भानमिति तत्र विभक्ति. सुलभा शब्दशक्ति स्वभावादस्यैवार्थस्य द्योतको धिर्निपातः। अतएव परिगणनप्रत्याख्यानेऽपि न दोषः। तत्सत्वे तद्धिताद्युदाहरणं तु औपगवश्चित्रगुरिति नतु शसः। प्राप्तानंद इति। एतेन तथा सकलग्रथकारोक्तमपास्तं

तण्डुलानोदनं पचतीत्यत्र विक्लेदनं निर्वर्तनं च पचेरर्थः । तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयति इत्यर्थ इत्यनेनैव द्वयोःकर्मत्वम् । तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादौ विकारयोगे षष्ठी निर्वर्तनेच पाकस्य करणत्वं तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्तयतीत्यर्थः । शेषषष्ठयन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यनामार्थसमभिव्याहारे तेनैवान्वय इति व्युत्पत्तेर्न तदर्थस्य क्रियान्वय इति कर्तुरीप्सितेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । काष्ठं भस्म करोतीत्यादौ विकृत्यनुकूलव्यापारनिर्वर्तनंधात्वर्थो न्वयः प्राग्वत् । अत्र प्रधानकर्मणि लादयः ।

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ॥

वस्तुतस्तयोरपि न प्रत्युदाहरणत्वमित्यन्यत्र स्पष्टमिति तत्प्रत्याख्यानपक्ष एव ज्यायानितिबोध्यं तदाहेत्यन्यत्रेति । उद्योतादावित्यर्थः ।

नन्वेवं तण्डुलानोदनं पचतीति कथं प्रसिद्धार्थेऽनेनोभयत्र कर्मत्वाप्राप्तेःभाष्ये दुहियाचिरुधिप्रछिभिक्षिचिब्रूशासामेव अकथितंचेत्यस्याप्यप्राप्तेरतआहतंडुलानिति । एवेनाकथितमित्यस्य व्यवछेदः। एव द्व्यर्थत्वमन्यत्रापीत्याहतंडुलाना मिति विशेषमाह विकारेति। ननु क्रियान्वयेऽपि कर्मत्वाविवक्षायां षष्ठी सूपपादाऽत आह शेषेति षष्ठ्यंतस्येति पाठः षष्ठ्यतार्थस्येति पाठे बहुव्रीहिर्बोध्यः । तदर्थस्य शेषषष्ठ्यतार्थस्य । इति उक्तं सर्वं तत्र हि द्व्यर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे षष्ठीत्येवोक्तं एवमन्यत्रापीत्याह काष्ठमिति । उक्तक्रमेणाह विकृत्येति काष्ठं विकारयन् भस्म निर्वर्त्तयतीत्यर्थ इत्याहान्वय इति भाष्यमते इष्टसिद्धिरेवेत्याहात्रेति । उभयत्रिषय इत्यर्थः ननु विक्लित्याद्यनाश्रयत्वात्कथमोदनादेः प्रधानकर्मत्वमत आह प्रधानेति व्यापारस्य विशेषणेत्यर्थः । अस्यावश्यकत्वमाह ण्यतेति तत्सूत्रेति कर्त्तरीति सूत्रेत्यर्थः ।

इति भाष्योक्तेः। प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानभूतव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वं ण्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्राह्यत्वात्। तच्चोक्तोदाहरणयोर्निर्वर्त्यमानौदनभस्मनोरेव तन्निष्ठफलविशेषणकव्यापारस्यैव तत्सूत्रस्थभाष्येण शाब्दप्राधान्यस्य प्रतीतेः। तण्डुलरूपे कर्मणि लादय इति तु नव्यानां प्रमाद एव। दुहादिषु भाष्ये गणनाभावाच्च।

नीहृकृष्वहामुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानामनेनैव द्विकर्मता। संयोगस्य फलतावच्छेदकसम्बन्धो ग्रामनिष्ठस्तदनुकूलव्यापारश्चाजानिष्ठः प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वादजा प्रधानं तत्र लादयः। उक्तभाष्यात्। 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा

दीक्षिताद्युक्तिं खंडयति तंडुलेति उक्तं भाष्यविरोधात्। ननु दुहादिस्वाशयात्तदुक्तिरतो दोषांतरमाह दुहादीति एवमन्यत्रापीत्याह नीति यद्यपि वहेः स्कंधग्रहणादिपूर्वः सोर्थः नत्वनुकूलव्यापारविशेषः। कृषेर्बलात् ग्रहणपूर्वकंदेशांतरप्रापणं हरतेर्नयतेर्मौल एवेति भेदस्तथापि सामान्यस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वादाहेतरेति।

वस्तुतस्तु क्वाचित्कमिदं न सार्वत्रिकं उत्सर्गस्तु नीवह्योः प्रापणार्थत्वं एवंहृकृषोरप्यन्यार्थत्वं यथायथं प्रसिद्धमिति नशब्दरत्नादिविरोध इतिस्पष्टमन्यत्रेति बोध्या।कर्तर्येनातिप्रसंगायाह संयोगस्येति संबंधअनुयोगित्वं तत्र अजारूपप्रधानकर्मणि। उक्तेति-प्रधानेतीत्यर्थः नन्वेवं दध्नः प्रधानकर्मत्वेन तत्परामर्शापत्तौ मीमांसकसिद्धांतविरोधोऽत आह तप्ते इति। आर्थंतद्रूपं। नन्वेवमपि ग्रामवत् पय सोऽपि द्वितीयापत्तिरत आह दधीति। इदं संयोगविशेषण तदनुकूलो व्यापारः कर्तृनिष्ठः सएव धात्वर्थो नतु पूर्ववद्व्यापार द्वयं तथा च कर्मद्वारा क्रियाधारत्वमिति भावः धातोरिति पूर्वान्वयि। नेया इत्यनेनारुचिः सूचिता अप्राधान्येऽपि तत्परामर्शसंभवरूपा। सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्व

वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यत्र दध्यानयनेन पयसः संस्कार्यतयार्थप्राधान्यमादाय तच्छब्देन पयसः परामर्श इति मीमांसकग्रन्था नेयाः। दधिनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारार्थत्वाद्धातोः पयसः सप्तमी।

दुहेरप्यन्तःस्थितद्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थत्वे गां दोग्धि पय इत्यत्र गोपयसोरुभयोरप्यनेन कर्मत्वम्। गोः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात् पयसः तत्प्रयोज्यफलाश्रयत्वात्। गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वम्। पयोनिष्ठविभागीयसम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वात्। तत्त्वेनानुद्देश्यत्वाच्च। उक्तप्राधान्यं च गोरिति तत्र लादयः। एवमन्येषामपि दुहादीनां जिदण्ड्यादीनां च द्विकर्मकत्वं। बोध्यम्।

गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्रोक्तं प्राधान्यं गर्गा-

स्यौत्सर्गिकस्य भाष्यादिसंमतत्वादिति एवमन्यत्रापीत्याह दुहेरपीति गौः पयस्त्यजति गवा पयस्त्याजयतीत्याद्यर्थप्रतीत्या पयोनिष्ठविभागानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे इत्यर्थः। क्रमेणोपपादयति गोरिति। संबंधविशेषनिवेशेऽपि नात्र दोष इत्याह तत्वेनेति फलाश्रयत्वेनेत्यर्थः। इदंचावश्यकमिति प्रागुक्तमेव उक्तेति। प्रधानेत्यादिना। गोः गोरेव। तत्र तत्रैव। अस्यैव द्विकर्मकत्वमाकडारसूत्रे भाष्ये उक्तं उपसंहरति एवमिति व्यापारद्वयार्थकत्वेनेत्यर्थः दुहादीत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणायाच्यादिग्रहणं दण्ड्यादीत्यादिना चुदि.। भाष्या विरोधं वक्तुं दाण्डिस्थले उपपादयति गर्गा इति।

नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आहोद्देश्येति आदिना शाकारमासि चोदित इत्यादि परिग्रहः एवं सतियथाऽकथितंचेत्यस्य न वैयर्थ्यं

णामिति तत्रैव लादयः। उद्देश्यत्वरूपमार्थं प्राधान्यं तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्न शता-वृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधः। अमृतमम्बु-निधिर्ममन्थे इत्याद्यप्येवमेव ॥

मासमास्ते इत्यादावास्यादेरासनादिकरणके व्या-पने वृत्तिर्व्याप्तिर्मासादिनिष्ठा फलं, मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः।

तथाग्रे स्फुटीभविष्यति। अकर्मकेत्यस्याविधायकत्वस्यान्यत्र स्पष्ट त्वात्तल्लक्ष्येष्वनेनैव कर्मत्वमाह मासमितिफलतावच्छेदकसंबंधो मासादिनिष्ठ इति व्याप्तिरूपफलाश्रत्वेन त्वत्वमित्याह व्याप्तिरि-ति। इत्यर्थ इत्याद्यर्थः। विनिगमनाविरहादाह यद्वा व्यापनेति।कर्त्तु-रिति अत एव कालाध्वनोरित्यत्र 'कालाध्वनोः कर्मवदिति वार्त्तिक प्रत्याख्यानाय प्राकृतमेवैतत् कर्म यथा कटं करोतीत्युक्तं अकथितं चेत्यत्रत्यस्य अकर्मक प्रकृतिकण्यन्तानां कथं द्विकर्मकत्वमिति शंका-या मुक्तस्य।

कालभावाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणां।

देशांशे त्यस्य हिशब्दघटितत्वेनाविधायकस्य बचनत्वे उक्तंवा प्राकृतं वेति वदेत् इति भावः।

एतेन तत्कर्मसंज्ञाविधायकमिति सकलग्रन्थकारोक्तमपास्तम्। ननु एवमपि नासनजन्यत्वं व्याप्ताविति कथं तत्वमत आहासनेति-उभयथापीत्यस्यादावनुषंगः। अस्यावचनत्वमन्यथाप्याहानयेति। पक्षद्वयेनेत्यर्थः। तुल्यन्यायात् बचनत्वे तु तत्कर्मत्व स्यात्तथा-च तेषामपि कालादिकर्मणासकर्मकत्वं तत्र कालादिकर्माप्रधानं द्रव्य-कर्म तु प्रधानं कालस्याप्रधानत्वेनद्रव्यद्वारैव क्रियासंबन्धात्। किंच कठिणपाक्यस्य महापरिमाणस्य बहुसंख्यस्य च चिरेण पाकोन्यस्या चिरेणेति द्रव्यधर्मपर्यालोचनया क्रियासु कालयोग इतिस बहिरंगः। अपिच साधन संबंधे जाते क्रियायाः परिच्छेदक बाह्यकालाकांक्षे-ति स बहिरंगः अकर्मक व्यवहारस्तुधातूनां द्रव्यकर्माभावनिमित्त-

यद्वा व्यापनपूर्वके आसने वृत्तिः मासं व्याप्नुवन्नास्ते इत्यर्थः । उभयथापि कर्तुरिति सूत्रेण कर्मत्वम् । आसनजन्यत्वस्य व्याप्तावारोपेण तस्याः फलत्वं अनया रीत्या मासमोदनं पचतीत्यपि भवत्येव । आसनादिमात्रे वृत्तौ त्वधिकरणत्वात्सप्तमी । समायां समायां विजायते इति यथा ॥

ननु यद्यपि पराधीनतया विषं भुङ्क्ते इत्यादौ भुजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वादनेन सिद्धम् । अतश्च विषमीप्सितं यत्त द्भक्षयतीति भाष्योक्तेः । तथापि चोरान् पश्यति ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति इत्यादौ कर्मत्वं न स्यात् तेषामनुद्देश्यत्वात् । चोरा विषयेंद्रियसम्बन्धादृश्यमाना अपि न दर्शनोद्देश्याः । अ-

---

क एवेत्यन्यत्र स्पष्टं ।

मात्रपदेन व्यापनव्यवच्छेदः । एतेन तथा सतीयं न स्यादित्यपास्तम् ।अत्र दृष्टांतमाह समायामिति । इदंच समां समामिति सूत्रे भाष्यीय विग्रहकथनं इतोपि तस्य न बचनत्व मन्यथा तेन द्वितीयाया एव साधुत्वेन तत्र तदसंगतिः स्पष्टैव। एवंकर्तुरित्यस्य विषय मुक्त्वा तथायुक्तमित्यस्य विषयं वक्तुंशंकते ननुयद्यपीति । अतश्च इतोपि द्वेष्यमाह चोरानिति । उदासीनमाह ग्राममिति। एतेन द्वेष्येतदुदाहरन्तः सकल ग्रन्थकाराः परास्ताः । भाष्योक्तं तत्वमेवोपपादयति चौरा इति यथा स्पृश्यमानस्य गंगादेरीप्सितस्य स्पर्शादि जन्यसंयोगादि फलाधारत्व तथैव तृणादेरपि तथेत्यनेन तदाह तथेति । अनेक कर्मत्वस्य अनाति प्रसंगायाह तत्वंचेति अनुद्देश्यत्वं चेत्यर्थः । तेनेति तत्र तस्यानुद्देश्यत्वेपि माणावकस्योदेश्यत्वमेव तद्धात्वर्थफलाश्रयत्वेनैवाहि तत्र कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः । अपिना कर्तुरिति सूत्रसमुच्चयः । श्रयत्वमिति तथाच विषेणौदनं भुंक्त इत्यादौ करणत्वमात्रविवक्षायां विषस्य न तत्वं अत्र विषस्य स्वव्यापारजन्यत्वसंबधेन व्यापार एवान्वय-

पित्वनिष्टदर्शना एवेति द्वेष्याः। तृणेऽप्यौदासीन्याद्नुद्देश्यत्वमिति चेन्न।

तथायुक्तं चानीप्सितमित्यनेन सत्त्वात्। अनीप्सितत्वमनुद्देश्यत्वम्। तत्त्वं च प्रत्यासत्त्या यद्धात्वर्थफलाश्रयत्वेन कर्मत्वं तद्धात्वर्थकर्तुरेव बोध्यम्। तेन वारयति योगेऽग्न्यादेर्नानेनापि कर्मता। तथायुक्तत्वं प्रकृतधात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयत्वम्॥

यत्तु परसमवतक्रियाजन्यधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वम्। परसमवेतेति विशेषणाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति न प्रयोगः। तत्र द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया परत्वं बोध्यते। आख्यातेन तु स्वार्थसंख्यान्वय्यपेक्षया। परसमवेतत्वं च धात्वर्थक्रियान्वयि। गमिपत

विवक्षेति न फलाश्रयत्वं प्रयागात्काशीं गच्छति चैत्र इत्यत्र प्रयागस्य च नेतिबोध्यं।

सूत्रद्वयार्थयोरेकलक्षणेन क्रोडीकार इति लाघवात्तदेव युक्तं न सूत्रद्वयमित्याशयेन जीर्णनव्यनैयायिकोक्तखण्डयति यत्त्वित्यादि क्रियेति धात्वर्थक्रियेत्यर्थः। धात्वर्थेति धात्वर्थतावच्छेदकेत्यर्थः। तत्रैतद्रहितं प्राचोक्तमेतत्सहितं नव्योक्तं। चैत्रमिति इदमुपलक्षण चैत्रेण चैत्रो गम्यते इत्यपि प्रयोगे न द्वितीया कर्माख्यातयोस्तुल्यार्थत्वात्।

तयोर्विशेषमाह तत्रेति लक्षणे इत्यर्थः। तयोर्मध्ये वा कर्त्राख्याते आह द्वितीति। कर्माख्याते आहाख्येति। फलस्य धात्वर्थत्वेन स्वार्थफलाश्रयापेक्षयेत्यस्य दुर्वचत्वादाह स्वार्थसंख्येति त्वयापि तथैव कार्यकारणभावांतरकल्पनात्। तथा च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्ररूपग्रामान्यनिष्ठक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकसंयोगरूपफलशालित्वात् द्वितीया। धात्वर्थतावच्छेदके त्यस्य फलमाह गमीति। एवंच गमेः संयोगः पतेरधः संयोगस्त्यजेर्विभाग स्तथास्यंदेर्नाकिंचित्फलं

त्योः पूर्वदेशे, त्यजेरुत्तरदेशे, स्यन्देश्च पूर्वपरयोः कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति । तत्र क्रियाफलस्य धातुनैव लाभादाधेयत्वं भेदश्च द्वितीयार्थः । तत्र फले आधान्वय[illegible]त्यस्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि व्यक्तिविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितयान्वयः। एवंच ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामाधेय फलानुकूलग्रामभेदसमानाधिकरणव्यापारवानिति बोधः ।

एतेन प्रतियोगितासामान्येनान्वये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकचैत्रभेदस्य चैत्रे सत्त्वेन चैत्रश्चैत्रं ग-

---

तथेति नदोषः । अतएव त्यागो गमनमित्यनयोर्न पर्यायता । इदंच सर्वं द्वितीयावाच्यम् ।

तथा च ग्रामसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकसंयोगानुकूलग्रामान्यसमवेतक्रियाजनककृतिमांश्चैत्र इति बोध इति तदनुवादो भूषणे तदसदिति सूचयन्नाह तत्रेति लक्षणघटकपदार्थानां मध्ये इत्यर्थः । तत्र आधेयत्वभेदयोर्मध्ये । आधेति आधेयत्वस्येत्यर्थः । फलस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थविशेष्यकबोधप्रकारत्वं अतएव कर्माख्याते फलस्य विशेष्यत्वेऽपि नक्षतिः ।

वस्तुतस्तदीया वच्छेदकत्वनिवेशो मास्तु अस्तु चेत्तस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं च गम्यादौ विभागादेरधात्वर्थत्वादेव नदोषः । अतएवात्रगुरुचरणैस्तत्त्यक्तमिति नैव दोषः । धात्वर्थफलशालित्वमेवोच्यतां धात्वर्थफलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रकारतासम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारान्वयिधात्वर्थत्वमिति बोध्यम् । अत्यस्य भेदस्य । उभयसाधारणमाह प्रकृत्येति । व्यापारेति क्रियानुकूलकृतीत्यर्थः । तस्या अपिव्यापारविशेषणत्वात् ।

एतेन सम्बन्धविशेषानिवेशन । एवं कर्माख्याते ऽपि भेद आधेयत्वं चाख्यातार्थः । तत्र फलांशे आधेयत्वं क्रियायां चयथोक्तसम्बन्धेन भेदः । भेदे च फलाश्रयस्तथेति बोध्यम् । भेदे शक्तिश्चैत्रश्चैत्र-

च्छतीत्यस्यापत्तिः । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितयान्वये देवदत्तो द्रव्यं गच्छतीत्यस्यानापत्तिरिति निरस्तमिति ।

तन्न । परया कर्तृसंज्ञया बाधेन(१)तत्प्रयोगापत्तेरसंभवेन भेदे शक्तिकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । किंच द्वितीयार्थाधेयत्वान्वितफलप्रकारकबोधं प्रति द्वितीयान्तार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनेन तद्वारणात् । फलान्वयानुरोधेन तवाप्यावश्यके कार्यकारणभावे तादृशव्यापारप्रवेशेन न मे गौरवम् । तव तु भेदशक्तेः सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबोधे धातुजोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावान्तरस्य च कल्पने गौरवं स्पष्टमेव । चैत्रमैत्रौ परस्परं गच्छत इति तूभयोः समम् । तव चैत्रमैत्रयोः परस्परपदार्थभेदवन्मम परस्परपदार्थे व्यापारवद्भेदस्य सत्त्वात् ।

मित्यस्य साधुत्ववारणाय ततो बोधवारणाय वा तत्र नाद्य इत्याह-परयेति । प्रागुक्तरीत्या आहोदेश्यत्वेति तत्त्वेनेत्यादि नांत्य इत्याह नचेति । मम तु न तथा बोध इत्याह किंचेति । ततोविपरीतमाह तार्थवृत्तिभेदेति । कर्मणि कर्तृभेदात् तव विपरीतवत् । तादिति बोधेत्यर्थः । नन्वेवमेतत्प्रयुक्तमेव गौरवमत आह फलेति । तादृशेति । जनकतावच्छेदककोटौ द्वितीयांतार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः । सामेति तस्य शक्यत्वेपि तथान्यत्रान्वयवारणायेत्यादिः । तदिति भेदेत्यर्थ. । धातुजोपेति । तज्जव्यापारो नेत्यर्थः । अवान्तरस्य तत्कार्यकारणभावतो भिन्नस्य । ननु चैत्रमैत्रौ मिथो गच्छत इत्यत्र व्यापारस्य द्वितीयान्तार्थवृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकेत्येव

---

(१) उद्देश्यत्वाभावेन चेतिपाठान्तरम्

किंच घटं जानातीत्यादौ द्वितीयानापत्तिः। उक्तकर्मत्वाभावात्। नच तत्र विषयत्वे लक्षणा। कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनियमैरन्यत्र लक्षणयाप्यसाधुत्वात्। अतएव सुब्विभक्तौ न लक्षणेति त्वद्वृद्धव्यवहारः। वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादौ अव्याप्तिश्च त्वदुक्तलक्षणस्य। संज्ञाया एव तन्नियामकत्वे तु किं भेदनिवेशेन। अनया रीत्या व्यापारव्यधिकरणधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वमित्याद्यपि खण्डनीयमित्यलम्।

यत्तु मीमांसकाः साध्यत्वं द्वितीयार्थः। व्रिहीनवहन्तीत्यस्यावहननेन व्रीहीन् भावयेदित्यर्थः। य-

---

विवक्षित मतएव भेदेत्येवोक्तम्।

अभ्युपेत्य दोषांतरमाह किञ्चेति। आदिना घटमिच्छति घटं करोतीति। तथाच त्वदुक्तकर्मत्वस्य द्वितीयोत्पत्तौ तत्साधुत्वे वा न प्रयोजकत्वं सविषयकधातौ तदभावापत्तेः। नच सविषयान्यत्रैतत्तत्र तु विषयतायाऽन्वय एव तथेति वाच्यम् कृष्णाय रोचत इत्यादावतिप्रसंगापत्तेस्तदेतद्धृदि निधायाह नचेति। अतएव तत्र तद्व्यवहारो भाक्त इति तदुक्ति'। आदिना शक्तिः। इद तवापि संमतं इत्याहातएवेति। असाधुत्वादेवेत्यर्थः। प्राग्वदाह वैकुण्ठमिति आदिना क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यादि तदिति द्वितीयेत्यर्थः।

दीक्षिताद्युक्तिखण्डयति अनयेति चरमदोषेणेत्यर्थः। आदिना धात्वर्थफलशालित्वं॥ एतेन तथाभूषणकाराद्युक्तमन्यसकलग्रन्थकारोक्त चापास्तं तदाहेत्यलमिति।

यत्तु मीमांसका इति पाठः। यदपीति पाठेऽपि स्त्वर्थे। सक्त्वधिकरणे इति शेषः। कर्तुरीप्सिततमेति सूत्रद्वयानुरोधादुभयसाधारणमाह साध्यत्वमिति तदुक्त तैः।

श्रुत्या साध्याभिधायित्व द्वितीयाया प्रतीयते।
कर्तुर्यदीप्सितं यच्च तथायुक्तमनीप्सितं॥

द्यपि व्रीहयः सिद्धा एव क्रियायाः साधनानि च तथाप्यदृष्टविशेषसाधानत्वरूपसंस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्वं बोध्यम्। सक्तून् जुहोतीत्यत्र सक्तूनां भूतभाव्युपयोगाभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासंभवेन तत्र व्यत्ययो बहुलमिति वचना तृतीयार्थे द्वितीया सक्तुभिर्भावयेदित्यर्थ इत्याहुः।

तेषामयं भावः वेदे कर्मत्वशक्तिः प्रागुक्तसंस्कार्यत्वसमानाधिकरणैवेत्येतावता तस्य द्वितीयार्थत्वमिति।

तत्कर्म तत् द्वितीयार्थ इत्येवं पाणिनिस्मृतिः।
बलीयसी च साचारात्प्रयोग आस्ति तादृशः॥

इति व्रीहीनित्यस्यैवं चेत्यादि। उक्तवैलक्षण्यमाह सक्तूनिति। अतएव तु यतः सक्तुकरणकहोमानुकूलव्यापारप्रतीतये तृतीयार्थः करणत्वं द्वितीयया लक्ष्यते तदुक्तं भट्टैः।

भूतभाव्युपयोगे हि संस्कार्यं द्रव्यमिष्यते।
शक्तयो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्वचित्॥
प्राधान्यमेव तत्रापि द्वितीया वदति स्वतः।
विरोधात्तेन सम्बन्धी गुणभावस्तु लक्ष्यते॥

इति भूषणकृदादयस्तन्न प्रागुक्तरीत्या लक्षणयापि तत्रासाधुत्वात्। तद्ध्वनयन्नाह तत्रेति। तत्र साध्यत्वं शक्तिविशेष एवेति न कश्चित् कर्मशक्तिर्वाच्येत्यनेन प्रागुक्तेन विरोध इति। भूषणाद्युक्तेरसांगत्यायाह वेदे इति अनेन लोके नैवमिति सूचितं।

यद्यपि दुहादीनां व्यापारद्वयार्थत्वेन द्विकर्मत्वं प्रागुक्तमित्यकथितं चेति सूत्रं व्यर्थं तथापि पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारादेरेव धात्वर्थत्वे गवादीनामपादानत्वाद्यविवक्षायामन्येनासिद्धकर्मत्वार्थमावश्यकमिति कैयटदीक्षितादिसकलग्रथासांगत्यमिति च सूचयन् नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गमाख्यातोपयोगे इति सूत्रभाष्योक्त परिगणनताकेन—

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचि ब्रूशासां योगेऽपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरणत्वानां विषयाभावे कारकं कर्माकथितं चेति सूत्रात्। तद्विषयाभावश्च सर्वथा तदप्राप्त्या प्राप्तस्याविवक्षया चेति बोध्यम्। तत्रण्यन्तानां योगे कर्तुरिति विहितकर्मसंज्ञकेन धात्वर्थव्यापारात्प्रागपि यत्संबद्धं तदेव कर्म तेन कांस्यपात्र्यां गां दोग्धि पय इत्यादौ कांस्यपात्र्यादेर्न कर्मत्वं।ब्रूशासियोगे तु तद्धात्वर्थव्यापारोत्तरं यदुक्तकर्मणा संबद्धं तत्कर्म।एतद्विहितं कर्म गौणं कर्मेत्युच्यते। पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात् तत्त्वं च फलानाश्रयत्वात्। गां दोग्धि पयः। द्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः। अपादानत्वं गोस्तदविवक्षायामनेन कर्मत्वम्। अत्र गौणकर्मणि गवादौ लादयः।

दुहि याचि रुधि प्रछि भिक्षि चिञा मुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना।

इत्यनेन वारयन् तदुक्तक्रमेणैव तद्विषयमाह दुहीति। तत्र पूर्वविधिशब्देनापादानसंप्रदानाधिकरणान्येव न करणं हस्तादेः करणस्य पयआदिकर्मयुक्तत्वाभावात्। भाष्यस्वरसोऽप्येवमेव। तदाहापादानेति विषयेति तत्त्वेत्यर्थः। एवमग्रेपि विशेषमाह तत्रेति। दुहाद्यष्टकमध्ये इत्यर्थः। अत्र दुहाद्यष्टकयुक्तमेवाकथितं कर्म तत्राप्युपयोगनिमित्तमेवेति द्वेधा परिगणनं। तत्रोपयोगनिमित्तमित्यस्य धातूनां स्वार्थफलाश्रयाकांक्षानिवर्त्तकत्वेनोपयुज्यत इत्युपयोगः कर्त्तुरिति सूत्रविहितं कर्म तस्य निमित्तमिव निमित्तं धात्वर्थव्यापारात्प्रागेव सम्बद्ध मित्यर्थस्तदेतदाभिप्रेत्याह कर्त्तुरिति प्रागपीति पाठः। अपिना याचिविशेषे रुधिप्रच्छिविषये च तदनंतरसमुच्चयेन सर्वत्र तत्र संभवात्प्राक्तनमेव ग्राह्यमिति तत्त्वं। पात्र्यादेरिति अधिकरणत्वाविवक्षायामपीति शेषः। तदनंतरं तत्सम्बन्धेऽपि ततः

बलिं याचते वसुधाम् स्वामिस्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलो दीयतामित्यभिलापादिरूपो व्यापारो दिदापयिषाव्यंजको याचेरर्थः । अत्र बलौ पूर्वविषयस्य कस्यापि नप्राप्तिरिति कर्मत्वं, याचनामात्रादपायाभावेन बलेर्वसुधां याचत इतिनेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

यत्तु स्वोद्देश्यकदानेच्छा याचनमिति तन्न पुत्रार्थं कन्यां याचते इत्यनापत्तेः । स्वसंप्रदानकदानेच्छावतिफलालाभशङ्कया देहीत्यवदत्यपि तथा प्रयोगापत्तेश्च । अवनीतं विनयं याचते । स्वीकारानुकूलो व्यापारोऽत्र याचेरर्थः स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामीत्य-

---

पूर्वं तत्सम्बन्धाभावादिति भावः । तदनन्तरमेव उक्तेति कर्तुरिति विहितेत्यर्थः । तद्वदेव विशेषमाहैतदिति । तत्वं च प्राधान्यानाश्रयत्व च ।

अथोद्देशक्रमेणोदाहरणान्याह गां दोग्धीत्यादि द्रुवेति अन्तस्थितपयोनिष्ठविभागेत्याद्यर्थः । गोः पयस्यन्वये षष्ठीति प्राग्वत् बोध्यं । अप्रधाने दुहादीनामिति भाष्योक्ते राहात्रेति एतत्सूत्रविहितकर्मविषय इत्यर्थः । स्वामीति अत्रेत्यादिस्तन्निरूपितस्वत्वेत्यर्थः । आदिना चेष्टादि । न प्राप्तिरिति वसुधया स्वामित्वसम्बन्धश्चेत्यपि बोध्यम् ।

नन्वत्रापादानत्वप्राप्तिरेवात आह याचनेति विभागस्य धात्वर्थत्वाभावात् मात्रपदेन दाननिरासः । स्पष्टमिति । तत्र हि न याचनादेवापायो भवति याचितोऽसौ यदि ददाति तदापायेन युज्यते इत्युक्तं । याचिता याचनकाले प्रयोक्ता वाप्रयोगकाले नाध्यवस्यति । नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मामेनं वा प्राप्नोतीति कैयटस्तत्र । असंकीर्त्तितपर्यायाकथितग्रहणे गां दोग्धि गोर्दोग्धि च । याचिपृच्छिभिक्षियोगे कर्मसञ्ज्ञैवेत्येषा व्यवस्थेति सिद्धान्ते कैयटश्च । एतने-

भिलापादिजनको ज्ञानविशेषः। फलतावच्छेदकसं-
बन्धो विषयता। अत्रापादानादिविषयाभावादनेन कर्मत्वम्। याचनामात्रेण विनयसंबन्धाभावान्नात्र संप्रदानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये। विनयेन च तद्विषयज्ञानवत्त्वं संबन्धः।

व्रजमवरुणद्धि गाम्। निर्गमप्रतिबन्धद्वारा व्रजाधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो रुधेरर्थः। व्रजे गौस्तिष्ठति। तत्र तां निर्गमप्रतिबन्धेन चिरं स्थापयतीति संप्रत्ययात्। तस्याधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्।

माणवकं पन्थानं पृच्छति। जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिलापादिरूपो व्यापारः पृच्छेरर्थः। माणवकस्य व्यापारे सम्बन्धसामान्येनान्वयः ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम्। माण-

---

स्वत्ववत् द्रव्यीयविभागाश्रयत्वविवक्षायामपादानत्वं बलेरित्यपास्तं। अतएव पौरवात् गां याचत इति प्रयोगो नेति बोध्यम् तदाहेत्यन्यत्रेति। उद्यातादावित्यर्थः।

परमतं खण्डयति यस्त्विति पुत्रार्थमिति पुत्रोदेश्यकं ह्यत्र दानं तथेति चैत्रो याचत इतीत्यर्थः। विशेषालक्ष्यांतरमाहावीति तमेवाहस्वीकारेति कर्तयेनतिप्रसङ्गायाह फलतेति। नन्वत्रसम्प्रदानत्वप्राप्तिरेवात आह याचनेति। मात्रपदेन तदनुष्ठाननिरासः। अवश्यं कर्मणा सम्बन्धवानेव स्वोद्देश्यो भवति अतएव संदिग्धसम्बन्धे तव दातुमिच्छतीति षष्ठ्येव। नन्वेवं कथमत्र ततः प्राक् तत्सम्बन्धत्वमत आह विनयेनेति। तदिति विनयेनेत्यर्थः। तदनुकूलतामेवाह व्रजेति। तस्य व्रजस्य सम्बन्धत्वेनेत्यर्थः। जनकत्वनेति यावत्।

प्राग्वदाह ज्ञानेति माणवेतिच। अपादानत्वं तु नात्र न प्रश्ना-

वकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वं संबन्धः। कस्यापि पूर्वविष-
यस्याप्राप्तयाऽनेन कर्मत्वम्।

भिक्षिर्याचिना व्याख्यातः।

वृक्षमवचिनोति फलानि। विभागपूर्वकमादानं चेरर्थः। वृक्षात्फलानि आदत्ते इत्यर्थात्। अवधित्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्। माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा।

ब्रूञो विषयतया ज्ञानानुकूल शब्दप्रयोगरूपोऽर्थः, प्रवृत्तिपर्यन्तसाधी स शासेः। सच धर्मं कुर्वित्यादि विधिघटितोपदेशरूपः। अत्रोभयत्रापि कर्तृव्यापारानन्तरं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो माणवकेन सम्बन्धः।वचनादिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात्* प्राप्त संप्रादनत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वमिति स्पष्टं भाष्ये। अनयोर्योगे सर्वथा पूर्वविधिविषयाप्राप्तियोग्ये विषये; नानेन कर्मत्वमनभिधानात्। तेन माणवकाय धर्मोपदेशकाले शूद्रेणापि श्रवणे शूद्रं धर्मं ब्रूते इति न प्रयोगः।अनभिधानं च,ततः शिष्टलोकस्य बोधाभावरूपमिति-तदस्य-तदस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

देवापायो भवति पृष्टोऽसौ यद्याचष्टे तदा ऽपायेन युज्यते इति भाष्यात्। सम्प्रदानत्वमपि न कर्मसम्बन्धत्वेनेच्छाविषयत्वाभावात तदाह कस्यापीति सः उक्तो व्यापारः। सच द्विविधश्च। विषयताच फलतावच्छेदकः सम्बन्धः। अत्र च्यंतभिन्नके। नस धर्मस्येतिशेषः। आदिना शासिः। विशेषमाहानयोरिति ब्रूशासोरित्यर्थः। तदेवाह तत्रहीति आद्याया अपि द्वितीयात्वेन यथाश्रुतभाष्यासङ्गतेः। कैयटमाह प्रयोक्त्रिति श्रोतापि तादृशएवेत्याह परेति। ननु किं

तत्र हि द्वयी विवक्षा प्रायोक्ती लौकिकी चेत्युक्तम् । प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थं प्रयोगकर्तारस्ते चापभ्रंशानपि प्रयुञ्जतेऽतस्तद्विवक्षा न शास्त्रे प्रवृत्तौ नियामिका। लोकशब्देन शिष्टलोकः,सहि यत्रार्थे यं शब्दं धर्मं बुध्या पराशिष्ट बोधनाय प्रयोक्तुमिच्छति तद्विवक्षा शास्त्रप्रवृत्तौ प्रयोजिकेति तदर्थइति तत्र कैयटे स्पष्टम् । शिष्टाश्च शब्दतत्वविदः साक्षात्कृत परावरा इति पृषोदरादिसूत्रे भाष्येस्पष्टामिति भाष्येप्रदीपोद्योतादौ विस्तरः ।

अत्रापि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव द्वितीयया बोधः । कर्मसंज्ञाविधायकशास्त्रैस्तत्तदर्थे कर्मत्वशक्तिमत्त्वबोधनात् । अतएवाकथितंचेति सूत्रशेषे भाष्येऽनेनैव

नाम शिष्टत्वमत आह शिष्टाश्चेति एवं चार्थनिबन्धनेयं संज्ञेति कैयटादेः पच्यादीनामधिकानामत्र गणन चनेति नव्यादेश्च प्रमाद एव । अतएवाख्यातोपयोग इति सुत्रभाष्योक्तपरिगणत्वभगो भिक्षिग्रहणवैयर्थ्यं च नान्यथोभयार्थकयाचिग्रहणेनैव सिद्धे तदानर्थक्यं तद्भगश्च स्पष्ट एवेति दिक् तदाह विस्तर इति ।

नन्वत्र सर्वत्र गौणकर्मत्वात्कथं बोधोऽत आहात्रापीति । अत्र मानमाहात एवेति । तेनैव बोधादेवेत्यर्थः ।अनेनैव अकाथितमित्थनेनैव। आद्येति कर्तुस्तथेतीत्यर्थः । त्वेनेति (त्वेति त्वेनेति) त्वे इति पाठांतरं ईप्सितमिति एवं सति तथेत्यप्यावश्यकं अन्यथा बोधवैलक्षण्यात्तयोरावश्यकत्वे तथा समाध्युक्त्यसगतिः स्पष्टैव । तत्राधारो द्वितीयार्थ इति प्राचामाधारत्वमाधेयत्वं वा द्वितीयार्थ इति परोक्तस्य चासांगत्यायोक्तमेवान्यत्रापि विशिष्याहैवमिति । आदिभ्यामभिनि उपाच्चेति सूत्रयोस्तल्लक्ष्याणां च ग्रहः । विशेषमाहादीवेति एतेन क्रीडार्थकदिवुधातुयोगे शतं दीव्यतीत्यादौ तृतीयांतपदानुपस्थाप्यतद्धात्वर्थसाधकतमत्वमेव तत्कर्मत्वमिति परोक्तमपास्तं कर्मत्वशक्तीति ।

सर्वत्र कर्मत्वसिद्धेः आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्यैवं सति वारणार्थानामिति सूत्रस्यानवकाशत्वेन माणवकादपि पञ्चमी स्यादितीप्सिततमामित्याद्यारब्धव्यमित्युत्तरितम् ।

एवं वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादावपि बोध्यम् । अधिशीङ् स्थासामित्यादिभिराधार इत्यनुवृत्त्या तस्य कर्मत्वशक्तिमत्त्वबोधनात् । दिवधातुयोगे दिवः कर्मचेति सूत्रात्तद्वदान्वर्थं साधकतमस्य कर्मत्वकरणत्वोभयशक्तिमत्त्वं बोध्यम् । शतं शतेन वा दीव्यति । एवंच सर्वसाधारणकर्मत्वं कर्मत्वशक्तिमत्वं । धातूनां सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्वमिति दिक् ।

उपपदविभक्तीनां संबन्धोर्थः । विशिष्यानुक्तेः षष्ठ्यपवादकत्वाच्च । उभयतः कृष्णं गोपाः । कृष्णसंबन्धिपार्श्वद्वयवर्तिनइति बोधः । धिक् कृष्णाभक्तम् । कृष्णाभक्तसंबन्धिनी निन्देत्यर्थः । धिगर्थो निन्दा । उपर्युपरि अधोऽधः अध्यधि वा लोकं हरिः । द्विरुक्तोपर्यादेः समीपोर्ध्वभागसमीपाधस्तनभागसमीपदेशवृत्तित्वानि क्रमेणार्थः। सामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः सामीप्यं न षष्ठ्यर्थं इति त्वन्वयिपदावा-

---

एतेन सकेताविशेषसम्बन्धेन कर्मशब्दवत्वमेव त्त्वामिति तदुक्तमपास्तं । अर्थकत्वमिति एतेन व्यापारव्यधिकरणेत्यादि भूषणाद्युक्तमपास्त अध्यास्ते इत्यादेः सकर्मकतानापत्तेः अकर्मकतापत्तेश्च नचेष्टापत्तिः ।

अन्तः कंचुकिभिर्लसन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।

इत्यादौ दीव्यते ऽक्षा इत्यादौ च कर्मणि प्रत्ययानापत्तेर्भावे तदापत्तेश्चेतिदिक् । प्रतिपादितमिदं मूले एवादौ तदाहेति दिगिति ॥

ऽर्थं सामीप्यं न षष्ठ्यर्थ इत्येवं परम्। अतएव वृक्षस्य समीपमित्यादौ तत्र संबंधे षष्ठी। लोकसमीपोर्ध्वभाग वृत्तिरित्यादिक्रमेण बोधः।

अभितः परितो वा कृष्णं गोपाः। अनयोः समीपसर्वदेशावच्छेदेनेत्यर्थः। सामीप्यरूपः संबन्धो द्वितीयार्थः। अभित इत्याभिमुख्येऽपि। कृष्णसंमुखे इत्यर्थः। समया निकषा वा ग्राममित्यत्राव्यये समीप इत्यर्थकेऽधिकरणशक्तिप्रधाने। द्वितीयार्थः सामीप्यरूपः सम्बन्धः। ग्रामसमीपदेश इति बोधः। हा कृष्णाभक्तमित्यत्र हाशब्दः शोके। तत्संबन्धी शोक इत्यर्थः। बुभुक्षितं न प्रतिभातीत्यादौ बुभुक्षितसम्बन्धी यत्किञ्चिनूविषयप्रतिभाभाव इत्यर्थः। प्रतिभा झटिति स्फूर्तिः। अन्तरा त्वां मां च हरिरित्यत्रान्तरेति मध्ये इत्यर्थकम्। अवधित्वसंबन्धो द्वितीयार्थः। त्वन्मदवधिकमध्यवृत्तिर्हरि रिति

अथोपपदविभक्तिभूतद्वितीयार्थं निरूपयन्सामान्यत आहोपेति नन्वेवमनिर्दिष्टार्था इति न्यायेन स्वार्थे स्युरत आह षष्ठ्यर्थेति। देशेति देशानां वृत्तित्वादीत्यर्थः। सामीप्ये द्वित्वविधानात्प्रतियोगित्वरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थ इति कश्चि त्तन्नेति सूचयन् कैयटोक्तमाह सामीति। ननु सामीप्यमषष्ठ्यर्थं इति सिद्धान्तात्कथं तदपवादभूताया अस्या अयमत आह सामीप्यमिति। तत्र सामीप्यरूपे। अतएवाह सामीप्येतिकृष्णसमीपदेशावच्छिन्ना गोपा इति बोधः। अव्यये समया निकषा रूपे। अधिकरणशक्तिप्रधानत्वादाह मध्ये इति। रूपः सम्बन्ध इति मध्यत्वान्वयीत्यर्थः। त्वदित्यस्यैवंचेत्यादिः। एवमग्रेपि प्रागुक्तसिद्धान्तानुरोधेनाह भाववानिति। अधिकरणप्रधान इत्यर्थः। अत एव वक्ष्यति वृतिरिति। तत् अन्तरेति। गित्व अभावान्वयि। प्रागुक्तसिद्धान्तानुरोधेनाह सुखसत्ताभाव इति अभावमात्रमर्थः। अ-

बोधः । अन्तरा हरिं न सुखमित्यत्राभाववांस्तदर्थः । हरिशब्दस्तद्भक्तिलाक्षणिकः । द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वम् । हरिभक्तिप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तिः सुखसत्ताभाव इति बोधः । एवमन्तरेण शब्दोऽपि उभयार्थः । तद्योगेऽपि द्वितीया ।

तव मम चान्तरा कमण्डलुरित्यत्र त्वन्मत्सम्बन्धी कमण्डलुर्मध्ये इत्यर्थादन्तराशब्दयोगाभावेन न द्वितीया । किञ्च यासामुपपदविभक्तीनां तत्तद्विशेषसम्बन्धे विधानं तत्र तेषां सम्बन्धानां विशेषरूपेणाविवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव । स्पष्टं चेदं चतुर्थीतदर्थार्थेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्युक्ता । गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । विशेषसम्बन्धे विधानं च क्वचिद्विशेषोक्त्यैव । यथानुर्लक्षणे इत्यादौ ।

क्वचित्तु तत्तदर्थस्य तत्तत्सम्बन्धेन सम्बन्धिनि नियताकाङ्क्षया, यथा प्रकृतेऽवधित्व प्रतियोगित्वयोः । एवंच त्वन्मत्संबन्धिमध्ये कमण्डलुरित्यर्थे न द्वितीया । ईदृशस्थले केवलौ तावेव मध्यस्यावधिभूतावधिभूतामिति न निर्णयः । किंत्वन्यसहितयोरपि त-

---

न्यत्प्राग्वत् तत्प्रतियोगिकाभावसमानाधिकरणः सुखसत्ताभाव इति बोध इति कश्चित् । तत् द्वय मव्ययमेवे त्यन्यत्र स्पष्टं । नन्वेव मतिप्रसंगोऽतआह तवेति । तद्योगेप्यदोषमाह किंचेति तत्र तदुपपदविभक्तिविषये तदेवाह तत्र हीति ननु वाचनिकविशेषसम्बन्धे एवं सुवचत्वेऽपि न प्रकृते तथा वचनाभावादत आह विशेषेति । प्रकारान्तरमाह दृशेति । एवो व्युत्क्रमे इत्येव नेत्यर्थः । महासंज्ञाकरणमन्वर्थत्वाय कर्म क्रियां प्रोक्तवंतः कर्मप्रवचनीयाः बाहुलका-

त्त्वप्रतीतिरिति नात्र द्वितीयेति हलोऽनन्तरा इत्यत्र कैयटे स्पष्टम् ॥

जपमनु प्रावर्षदित्यत्र द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षणभावः संबन्धोऽनुद्योत्यः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्वात् हेतुतृतीया बाधकत्वादत्र विभक्तेर्हेतुरपि द्योत्यः। लक्ष्यत्वं च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम्। जपज्ञानेन हि जपकालज्ञानद्वारा तदुत्तरकालवैशिष्ट्येन वृष्टिर्ज्ञाप्यते। अत एव कदा वृष्ट इति प्रश्ने इदमुत्तरम्। जपाभिन्नहेतुलक्षणकं वर्षणमिति बोधः। उक्तं च।

क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः।
नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति ॥

अस्यार्थः। प्रपचतीत्यादौ उपसर्गवन्नायं क्रियागतविशेषद्योतकः। विभक्त्यैवोक्तत्वात्सम्बन्धस्य न वाचकः। नापि प्रादेशं विलिखतीत्यादौ विशब्दवत् क्रियापदाक्षेपी। तत्र हि विना मानाक्रियाक्षिप्यते तथा सति तत्क्रियानिबन्धना कारकविभक्तिरेव स्यात्

त्कर्तरि भूतेऽनीयः। तेन संप्रति क्रियां न द्योतयन्ति किन्तु क्रिया निरूपित सम्बन्धविशेषं द्योतयंति ये ते तथेति लब्धमिति भावः। द्वितीये मान माह हेत्विति ॥

ननु तस्य द्वितीयार्थत्वे किमर्थं तस्य द्योतकत्व मत आह कर्मेति। लक्षणे इत्युक्तेराह लक्ष्येति। हेतुरपि द्योत्य इति सो पि द्वितीयार्थोऽनुद्योत्य इत्यर्थः। जन्यत्वरूपं न तदित्याह लक्ष्यत्वं चेति तत्र हेतुमाह जपेति। तत्र प्रकृत्यर्थे हेतौ तदर्थे भेदेनान्वेति तदाह जपाभिन्नेति। लक्षणकं तत्ज्ञानजन्यज्ञानविषयः। उक्तंच हरिणा प्रत्ययं कर्मप्रवचनीयः। क्रियापदलक्ष्यार्थमाह क्रियागतेति। वैषम्ये दृष्टांतः। एवमग्रेपि। सम्बन्धस्य लक्ष्यलक्षणभावादेः। शब्दार्थयोस्ता-

इति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति ऽर्थं स्यात् किंन्तु विशिष्टक्रियाजनितोऽयं संम्बन्धो विभक्तयर्थ इति द्योतकः। यथा प्रकृते निशमनक्रियाकृतः सम्बन्ध इति।

लक्षणपदार्थलक्षणं तु हरिणोक्तं—

आश्रितावधिभावं तु लक्षणे लक्षणं विदुरिति॥

लक्षणे लक्ष्यवस्तुप्रकाशे आश्रितावधिभावं आश्रितमर्यादारूपम्। अनु हरिं सुराः। स्वावधिकापकर्षरूपहीनत्वसंबन्धोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थः। हरिप्रतियोगिकापकर्षवन्त इत्यर्थः। उपहरिमित्यत्राप्येवम्। उपः स्वावधिकाधिकत्वसम्बन्धस्यापि द्योतकः। उप सुरेषु हरिरित्यादि।

वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदित्यादौ लक्ष्यलक्षणभावः प्रत्यादिद्योत्यः वृक्षप्रकाशेन हि तत्समीपदेशावच्छिन्ना विद्युद् ज्ञाप्यते। भक्तो विष्णुं प्रति। अत्र भक्तत्वादिप्रकारविशेषरूपः सम्बन्धः प्रत्यादिद्योत्यः। भक्तपदार्थे विशेषणस्यापि तस्य सम्बन्ध-

---

दात्म्यादाह क्रियेति। अत्र हेतुमाह तथासतीति यत इत्यादिः त्वर्थमाह किंत्विति अयं बुद्धिस्थः। प्रकृते जपमान्वित्यत्र। इतिरर्थसमाप्तौ। सूत्रे तस्यैवोक्तेराह लक्षणेति। भावे ल्युडित्याह लक्ष्येति तथा च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं लक्षणत्वम्। अधिकेआहोपेति कत्वेति तद्रूपइति तद्रूपसंबंधेत्यर्थः। अपिः पूर्वसमुच्चये तत्र यस्मादधिकमिति सप्तमीविधानादाहोप सुरेषु हरिरिति उपसुरान् हरिरित्यपपाठ. आदिनोप परार्धे हरे गुणाः उपखार्यां द्रोण इत्यादि अतएव प्राग्वत् द्वितीयार्थस्येत्यत्र नोक्तं।

लक्षणेत्थमित्यस्य लक्ष्यमाह वृक्षमित्यादि लक्ष्यत्वात्प्राग्वदेवेत्याह वृक्षं प्रेति। वृक्षलक्षणका विद्युद्विद्योतत इति बोधः। ननु तस्य

त्वम् । लक्ष्मीर्हरिं प्रति हरिस्वामिकेति बोधः । वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचति । अत्र वीप्साविषये व्याप्यत्वं द्विर्वचनद्योत्यं व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादीनां व्यापकत्व सम्बन्धेन सेचनेऽन्वयः प्रत्यादिद्योत्यः सेचने वृक्षादीनां कर्मत्वेऽपि तत्त्वेनाविवक्षायां कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद्द्वितीया अतएव प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इत्यादावर्थस्य निवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणत्वेऽप्यर्थमर्थं प्रतीत्येव विग्रहो भाष्यादौ दर्शितः ।

यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् । अत्र मच्छब्दो बुद्धिस्थत्वेन भागवाची । मत्सम्बन्धियद्भागकर्तृका

प्रकारत्वात्कथं संबन्धत्वमत आह भक्तेति । स्वस्वामिभावसंबंधस्तत्द्योत्य इत्याह हरिस्वामीति वीप्ला विषयो व्याप्यत्वमिति पाठः तस्याजहल्लिंगत्वात् वीप्साविषयव्याप्यत्वमिति समस्तपाठोवा द्योत्यत्वादेवाह व्याप्यत्वेति । चस्त्वर्थे । यद्यप्ययं द्विर्वचनबलादेव तथापि प्रत्यादिसत्वे सोपि तन्निर्णायक इति एता वतैव संबंधपरिच्छेदकत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वं तदाह प्रत्यादीति । सकल ग्रन्थासांगत्यायाह सेचने इति । किंच कर्मणि द्वितीयायां प्रतिनाऽसामर्थ्यात्प्रतिवृक्षमित्यादौ समासानापत्तिः एतैनोपपदविभक्तिरिति न्यायात्कर्मण्येवात्रद्वितीयेति दीक्षिताद्युक्तं कर्मण्येवात्र द्वितीया पर्यादयस्तु क्रियाविशेषका एवेति हरदत्ताद्युक्तं चापास्तं । किंच प्रत्यादेः क्रियाविशेषकत्वेऽन्वर्थतया कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया एवानापत्तिः अतएव भाष्येऽपि किमर्थं पुनरिद मुच्यते नचोपसर्गादिसंज्ञाबाधनार्थं क्रियायोगाभावादित्युक्त्वा द्वितीयार्थमिति सिद्धांतितं वृक्षप्रतिसिञ्चतीत्यादि क्वचिल्लक्ष्येक्रियान्वये कर्मत्वादेव द्वितीया सिद्धेति प्रश्नः, तदविवक्षायां षष्ठीबाधानार्थमकर्मकार्थं चावश्यकमित्युत्तरं । तदेतदभिप्रेत्योक्तं द्रढयति अतएवेति । वृत्तिविषये प्रतिरेव वीप्साया अपि द्योतक इत्यन्ये । अभिरित्यस्योदाहरणान्युक्तप्रायाणीति प्रत्युदाहरणमाह यदत्रेति ।

एतदधिकरणिका सत्ता प्रेरणाविषयस्तत्कर्मकं दानमिति बोधः ।

सर्पिषोऽपि स्यात् । अत्रापिशब्दबलाद्बिन्दुपदाध्याहारेणापेः पदार्थद्योतकता । संभावनायां लिङ् । बिन्दौ सर्पिष इत्यस्यावयवावयविभावेनान्वयः । बिन्दुश्चाख्यातार्थकर्तरि अन्वेति । अपिः क्रियायां स्वद्योत्यबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यस्यापि द्योतकः । शब्द-

---

अपिः पदार्थेत्यस्य लक्ष्यमाह सर्पिषोऽपीत्यादि । पदस्याप्रयुज्यमानस्य पदान्तरस्यार्थ इत्याशयेनाहात्रेति । यद्यपि मात्रा बिंदुः स्तोकमित्यस्यार्थेऽपिर्वर्त्तते इतिवृत्तिकृतोक्त तथापि तद्द्योतकताभिप्रायमिति सूचयन् पदजन्यपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमिति मतेनाह बिन्दुपदेति । प्राचांमतेनाहाध्येति । एतेनापिः बिंदुरूपपदार्थद्योतकः । स्यादिति तिङा कर्त्तृसामान्यवाचकेन विन्दुत्वेन तद्विशेष उच्यते इत्यपास्तं । लिङितिउपसंवादाशंकयोश्चेति सूत्र भाष्यपठितेनोपसंवादाशंकयोर्लिङित्यनेन । तच्च लोकसाधारणमित्यपि तत्रैव भाष्येस्पष्टं । तत्राशंकोत्प्रेक्षात्संभावनाप्युक्तद्विकोटिका शङ्केवेतिभावः । नन्वेवंकर्मप्रवचनीयद्योत्यार्थे सर्पिषोऽन्वयेन तस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वात् द्वितीया स्यादत आह बिन्दाविति द्योत्येत्यादिः । क्रियायां स्यात्पदवाच्यक्रियायां । कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योत्यसम्बन्धमाह स्वेति अपीत्यर्थः । बिन्दुदौर्लभ्यमितिषष्ठीतत्पुरुषः अपिर्बिन्दुसमुच्चये ! अत्र मानमाह शब्देति । तथा च तस्यां तस्य कर्त्तृतया तद्द्योत्योक्तसम्बन्धेन चान्वयस्तदाहैवंचेति तथाऽन्वये चेत्यर्थः । बिन्द्विति तदभिन्नैककर्तृकेत्यर्थः । तदिति सर्पिरवयवेत्यर्थः । सत्तेति पाठः विशिष्टसत्तायाः सम्भावनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्यस्यापि सम्भावना विषयत्वमनुभवसिद्धं । (१)यायाः स्तुतः । तथाच प्रकृतेऽवाङ्मनसगोचरंविष्णुमपि स्तुयादिति शक्त्युत्कर्षाविष्करणमिति बोध्यं । एतेन शक्त्युत्कर्षेत्यस्यौचित्योत्कर्षादेरप्युपलक्षणत्वेन । इदं च

---

(१) अत्र किञ्चित्पाठः खण्डित. ।

शक्तिस्त्वभावात् । एवंच सर्पिरवयवबिन्दुकर्तृका तद्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती संभावनाविषयः सत्तेति बोधः । अपि स्तुयाद्विष्णुम् । संभावने लिङ् । अपिर्लिङर्थे संभावनायां क्रियागतशक्यत्वस्य विषयतया द्योतकः विष्णुकर्मिकैतत्कर्तृका शक्यत्वेन संभाव्यमाना स्तुतिरिति बोधः विष्णुविषयायाः शक्यत्वसंभावने चान्यविषया निश्चयेन शक्येति फलति । एतेनापिवेदान्तपारगमित्यादावपियोगे स्वार्थे न तात्पर्यमिति धर्मशास्त्रग्रन्था व्याख्याताः । ईदृशेषु संभावनाविषयतया क्रियागतमौचित्यं द्योत्यं संभावितौचित्यस्यानुष्ठानमयुक्तमिति स्वार्थे तात्पर्याभावः ।

मासमधीते । अत्यन्तसंयोगे व्याप्तिरूपे द्वितीया । मासपदेनावयवानतिरेकेण त्रिंशद्दिनसमूह उच्यते । व्यापकत्वं द्वितीयार्थः । तत्त्वं च त्रिंशत्त्ववन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वं । प्रतियोगिव्यधिकरणेत्युक्तेर्दिनावान्तरदण्डादावध्ययनाभावेऽपि न दोषः । एकदिनाध्ययने

अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ।

इतियाज्ञवल्क्यव्याख्यायां मिताक्षरायां स्पष्टं तदेवाहदृशेष्विति । क्रियेति हननादिक्रियेत्यर्थ. । औचित्यं तदुत्कर्षरूप ।

यत्तु कालादीनामकर्मकक्रियायोगे कर्मप्रत्ययार्थौ विभाषा कर्मत्वमनुशासनादिति केचित् । अन्ये तु क्रियांतरांतर्भावेणोपपत्तौ नापूर्वमनुशासनमिति तन्मते मासमास्ते मासमधीते इत्यादौ कालाध्वनोरिति द्वितीययान्यथा तत्र निर्वाहस्तथापि गुणादियोगे तत्सिद्ध्यर्थं कालाध्वनोरित्यावश्यकमिति नैया·

च न तथा प्रयोगः । तद्घटकदिनपदेन चावयवाति-रेकेण सूर्योदयावधिसूर्योदयान्तरपर्यन्तक्षणसमूह उच्यते । एतेनैकैकक्षणव्यक्तेरपि मासत्वाधिकरणतया तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावसत्त्वेन बाध इत्यपास्तम् ।

दिनं स्वपितीत्यादौ दिनपदमवयवानतिरेकेण त्रिंशद्दण्डकूटपरमतो नैकदण्डस्वप्ने तथा प्रयोगः । अवयवानतिरेकेण भानेऽपि एकवचनान्तत्वमेव । शाब्दशक्तिस्वभावेन तत्त्वेऽपि अवयवगतसंख्यायाः समूहेऽनारोपात् त्रिंशत्वादिकं च तात्पर्यवशात्तत्तिंशत्वादिकमेव (भासते) । एतेनैकमासव्यापका-

---

यिकस्तत्र तत्र तस्याः कारकविभक्तित्वमस्या उपपदविभक्तित्वमिति भेदात् तदनुशासनस्य विकल्पस्य च निर्मूलत्वाच्च तदेव तत् ध्वनयन्नाह मासमधीते इत्यादिरूपे अभिव्याप्तिरूपे प्रतिपाद्ये द्वितीया भवति सूत्रेणेतिशेषः । अभिव्याप्तिश्च यावदवयवसम्बन्धः यत्समुदायो मासादिपदार्थस्तएवावयवास्तदाह मासेति त्रिंशद्दिनसम्बन्धश्च दिनपर्याप्तात्रिंशत्वव्यापकत्वं तत्र त्रिंशत्वादेर्मासादिपदादेव लाभाद्व्यापकतामात्रं द्वितीयार्थस्तदाह व्यापेति । अत्र त्रिंशत्सु दिनेषु किञ्चित्कालावच्छेदनाध्ययनसम्बन्धेऽपि तत्प्रयोगोपपत्तिः । व्यापकत्वं च व्याप्यविशेषाघटितमखण्डं दुर्वचमत आह तत्वं चेति । व्यापकत्वं चेत्यर्थः । दिनावांतरेति त्रिंशद्दिनेष्वेवाध्ययनेनेत्यादिः । मासपदं चत्रिंशद्दिनसमूहपरमित्युक्तं । ननु तावत्कालस्याप्यखण्डवस्त्वंतरपरमिति तद्भावः । तत्फलमाह केति । अन्यथा तादृशाखण्डकाले प्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावाभावेन मासमधीत इति प्रयोगापत्तिः स्पष्टैव विशेषमुक्तोपपत्तय आह तदिति मासघटकेत्यर्थः ।

प्रागुक्तसिद्धांतेनाह क्षणेति । ननु तद्व्यक्तिद्रूपस्तत्समूह इत्यर्थः ।

ध्ययनस्थलेऽपि मासान्तरेऽध्ययनाभावसत्त्वेन मास-व्यापकताया अध्ययने बाध इत्यपास्तम् ।

एवं क्रोशं कुटिला नदीत्यादौ यत्किंचित्क्रोशत्व-वन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितान-वच्छेदकावच्छिन्नत्वं कुटिलादौ भासते। क्रोशत्वा-दिकं तत्तसंख्यावद्दण्डादि परिच्छिन्नदेशत्वमेवेत्य-न्यत्र विस्तरः ।

इति द्वितीया ।

एतेन तत्र तथा विवक्षणेन। अपिना समूहः। तत्र क्षणव्यक्तौ। बाध इति व्यापकत्वरूपद्वितीयार्थस्य बाध इत्यर्थ । तथा समूहतदवयवैर्भेदा-भेदसत्वेन तिरोहितावयवभेदस्यैव समूहस्य दिनपदेन तत्र ग्रहणं मासपदेनातिरोहितावयवभेदस्य समूहस्येति नदोष इति तात्पर्यं । तद्घटकेत्युक्ते' फलमाह दिनामिति प्राग्वदाहावयवेति। नन्वेवमुभय-त्रापि बहुवचनापत्तिरत आहावयवेति समूहस्येतिशेषः। बीजांतरा-भावादाह शब्देति। तत्वेऽपि अवयवानतिरिक्तत्वेऽपि। आरोपे सतीति न्यायात्। एतेन विशेषभानेन। वाच इति। तथाच मासमधीत इत्या-द्यनुपपत्तिरेवेतिभाव.। उक्तमर्थं देशेऽनिदिशति एवमिति। सामान्यत आह क्रोशत्वादिकमिति सच सम्बन्धो गुणक्रियाद्रव्यैस्तदभावेन च तेन मासं भोजनाभाव इत्यादे. सग्रहः। एकादश्यां रात्रौ जागृया-दित्यादावधिकरणत्व विवक्षणान्न द्वितीया। एतेन मासत्वादेर्मासादि-भेदेन नानात्वेन मासमधीते चैत्र इत्यादावधिकरणतैव द्वितीयार्थ-मासादिपदार्थतावच्छेदकदिनपर्याप्तत्रिशत्वादेर्धर्मिविशेषणतापन्नस्य द्वितीयार्थाधिकरणतायां चैत्रकर्तृकाध्ययनाधारत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्न-स्वरूपसंबंधरूपमवच्छेदकत्वसबधतया भासत इत्यभ्युपगमेन सामंज-स्यात्। मासादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतानुगतधर्मे शक्त्यानंत्यप्रसगभि-या स्वीक्रियमाणे चैत्राध्ययनाधारताया व्याप्यत्वस्य शब्दादलाभेऽ-प्यर्थतस्तल्लाभात्द्वितीयाया अत्यन्तसंयोगार्थत्वमिति नानुशासन-विरोध इति नैयायिकोक्तमपास्त तदाहेत्यन्यत्रात उद्योतादावित्यर्थः।

इति द्वितीया ।

तृतीयायाः कर्तृकरणे अर्थः । कर्तृकरणयोस्तृतीयेति सूत्रात् । कर्तृत्वं च कर्तृसंज्ञाबोधितकर्तृत्वशक्तिमत्त्वम् । सा शक्तिश्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबन्धेन तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयतद्धात्वर्थाश्रये वर्त्तते । स्वतन्त्रः कर्त्तेति सूत्रस्वरसात् । उक्ततद्धात्वर्थाश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यम् । स्थालीस्थे यत्ने पचिना कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति कारक इति सूत्रे भाष्योक्तेः ।

कालिकादिसम्बन्धेन व्यापाराश्रयेऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धविशेषनिवेशः । एतेन सामग्रीसाध्यायां क्रियायां सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् । सूत्रे स्वतन्त्र इत्यव्यावर्तकमित्यपास्तम् । प्रागुक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वेष्वभावात् । रूपवन्तं गच्छति इत्यादौ उत्तरदेशसंयोगरूपे फले रूपादौ च न तादृशधात्वर्थत्वमिति तदाश्रये रूपवति नातिव्याप्तिः । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यनेन पक्वस्तण्डुलो देवद-

---

प्रागुक्तसिद्धांतेनाह कर्तृकरणे इति प्राग्वदाह कर्तृत्वं चेति सूत्रे इति भाव । ननु सूत्रे स्वतंत्र इत्युक्तेःकथं तल्लाभोऽत आहोक्तेति । कर्त्रित्यादिनाश्रयेत्यंतेत्यर्थः । यत्ने व्यापारतेत्यस्य फलमाह कालिकादीति एतेन तस्य तद्धात्वर्थाश्रये इत्यत्रान्वयः सूचितः । एतेनेत्यस्यार्थमाह प्रागुक्तेति तद्धात्वर्थेति घटितेत्यर्थः । अतएवाह युगपदिति विशेष्यदले दलद्वयनिवेशस्य क्रमेण फलं आह रूपेति । तादृशधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयधात्वर्थत्वमित्यर्थः । तत्राद्ये विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावो द्वितीये विशेष्याभावप्रयुक्त इति भावः । तदाश्रये । संयोगरूपफलाश्रये विशेषमाह तत्रेति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इत्यर्थः । तद्धात्वर्थत्वमुभयविशेषणं

तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धिः । तत्र सति संभवे तद्धात्वर्थकृतिव्यापारोभयाश्रयत्वसमानाधिकरणैव कर्तृताशक्तिरतो गुरुतरभारोत्तोलनादिविषयकयत्नसत्त्वेऽपि तत्क्रियाया अनिष्पत्तौ न तत्र कर्तृत्वव्यवहारः । तत्र यत्नसत्त्वे न मानामित्यन्ये ।

धात्वर्थकृतिश्च साध्यत्वाख्यविषयतया कृतिविषयैव ग्राह्या अतो मत्तो भूत्तन्नतु मया कृत मिति व्यवहारस्य नानुपपत्तिः नान्तरीयकृतिसाध्यापिष्टकमध्यस्थशर्कराभोक्तरि च न तत्कर्तृत्वव्यवहारः । एतेन कृतिर्नाम न काचिद्व्यापारातिरिक्तेत्यपास्तम् । आन्तरचेष्टाविशेष एव वा कृति रिति दिक् । तत्र व्यापारस्य धातुत एव लाभात् । कर्तृशक्तिमत्त्वेन कर्ता तृतीयार्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः । स च धात्वर्थे आधेयतया अन्वेति तेन चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र चैत्राभिन्नकर्तृवृत्तिः स्वापः इति बोधः इति प्राञ्चः । द्वितीयप्रकरणोक्तदिशा कर्तृचैत्रीयः स्वापः इति चैत्रकर्तृकः स्वाप इति वा बोध इत्युचितम् ।

यत्नस्यातीन्द्रियत्वेन कार्यानुमेयत्वेन ।

उक्तविवक्षाया अनुपयोगं सूचयन् सिद्धांतमाह तत्रेति । ननु मत्तो भूतं नतु मया कृत मिति व्यपदेशान्नांतरीयकृतिसाध्यापिष्टकमध्यस्थशर्कराभोक्तरि तत्कर्तृत्वव्यवहाराभावाच्च तत्रातिव्याप्तिः । कृतौ क्रियाविषयत्वस्यापि निवेशे तु यागादिकृतेरुद्देश्यतया स्वर्गादिकर्तृत्वापत्ति रतआह धात्वर्थेति । तत्वेन विवक्षितकृतिरित्यर्थः । चस्त्वर्थे । अग्रिमचो वाक्यालंकारे । इदं यत्त्वित्यग्रिममतेऽपि बोध्यं । एतेन उक्तविवक्षाया भेदघटिताया आवश्यकत्वेन तन्मतऽप्युपपात्ति-

यत्तु तत्तत्क्रियानुकूलकृत्याश्रयः कर्ता कञः कृत्यर्थकत्वेन कृप्रकृतिकतृचा तथैव लाभात् तत्राश्रयस्य प्रकृत्या लाभात् कृतिस्तृतीयार्थ इति तन्न। कृतेरपि धातुलभ्यताया उक्तत्वात्। रथेन गम्यते इत्यादावचेतनेऽसंभवाच्च। विभक्तौ लक्षणानौचित्यस्य प्राङ् निवेदितत्वात्। तत्राश्रये लक्षणेत्ययुक्तम्। कृञः कृतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेति दिक्।

यस्तु धात्वर्थश्चेतनमात्रवृत्त्यैव। तत्राचेतनस्य कर्तृत्वं चेतनत्वारोपेण तन्निष्ठक्रियारोपेण वेति दामहायनान्ताच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

परे तु तद्धात्वर्थीयकारकचक्रप्रयोक्तृत्वं सूत्रे स्वा

माहांतरेति। दिगर्थस्तु कृतौ क्रियेत्यादिनोक्त एव। तत्र तयोर्मध्ये। तत्र कर्त्तरि अभेदेति। अभेदपि विशेषणविशेष्यभाव इत्यर्थः। सच्च तृतीयार्थः कर्त्ता। चैत्रेण सुप्यत इति पाठः। प्राचां मतमाह तेनेति। प्राचः दीक्षितभूषणकृदादयः सिद्धान्तेऽत्रारुचिं सूचयन्नायाह द्वितीयेति।

दिशा रीत्या। नैयायिकमतं खडयति यत्त्विति। कर्त्तेत्यत्र कृधातोः कृतिवाचकत्वेन तृचश्चाश्रयवाचित्वेन योगार्थबलात्तथैव लाभ इत्याह कञ इति। गुरुतरभारोत्तोलनादिविषयक यत्नसत्त्वेऽपि त क्रियाया अनिष्पत्तौ तत्कर्तृत्वाव्यवहाराद्विषयत्वमपहायानुकूलत्वमुपात्तं साध्यत्वविषयतया क्रियाविषयैवकृतिर्ग्राह्येत्यप्यत्र प्रागुक्तं बोध्यं। तत्र तयोर्मध्ये उक्तेति आख्यातवादे। ननु तत्र लक्षणाऽत आह विभक्ताविति। तत्र दोषांतरमाहकृञ इति। निरूपितमिदमाख्यातवादे। एतेन तत्र गौणं कर्तृत्वमित्यपास्तं तदाह दिगिति।

तदेव ध्वनयन्नन्यत्र तथा आह यस्त्विति। ततो लाघवादाह तन्निष्ठेति। दानेति तत्रहि उद्देश्याभावः। वेत्यत्रानतिप्रसंगाय संख्यादेरित्यावश्यक। उत्क्रमणादेश्चेतने प्रसिद्धत्वेऽप्यचेतनेऽपि चेतनवदुपचारान्न दोषः। (स्तस्तान्यस्यावनानीतित्युक्तं) स्वातन्त्र्यांशे सिद्धान्तमाहपरेत्वित्यादिनाहुरित्यन्तेन। अस्यण्यतप्रयोज्येऽसंभवादाहैवमि-

तन्त्र्यम्। तदुक्तं कारक इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा, व्यवाये स्वतन्त्रा, किं पुनः प्रधानं, कर्ता, कथं ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति, यत्सर्वेषु कारकेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवतीति। एवं स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमपि स्वातन्त्र्यं, तच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्य, तत्संनिधानेऽपि स्वार्थसत्त्वे प्रवृत्तेस्तदभावेऽप्रवृत्तेश्च। एतच्च स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रे भाष्ये।

तच्चारोपितमनारोपितं च संज्ञानिमित्तम्। आद्यं स्थाल्यादौ अन्त्यं पुरुषे। यस्य च स्वातन्त्र्याविवक्षा तद्व्यापार एव च धातुना प्राधान्येनोच्यते। शब्दशक्तिस्वभावात्। स्थाली स्वतन्त्रेति भाष्ये आरोपितस्वातन्त्र्यवतीत्यर्थः। तत्त्वं विना तद्व्यापारं धातोः प्राधान्येन वृत्त्यसम्भवात्। प्राधानधात्वर्थव्या-

---

ति तद्वदित्यर्थः। अपिना तस्यैव समुच्चयः। तच्च द्वितीयं च। अपिनाऽसंनिधानं अतएव पूर्ववैलक्षण्यं। तत्रैवान्वयव्यतिरेकावाह तत्संनीति। भाष्य इति तत्रहि कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्नेति साधीयो ज्ञापकं प्रेषिते च किलायं क्रियां चाक्रियां चप्राऽध्यवस्यति कुर्वन्स्वतन्त्रः अकुर्वन्नेति यदि च प्रेषितोऽसौ न करोति स्वतंत्रोऽसौ भवतीतीत्युक्तं सूत्रे तंत्रेणोभयोरपि ग्रहणमितिभावः।

अचेतने कथं कर्तृत्वं लक्षणातु नेतिचिंत्यमिदमिति भूषणाद्युक्तिखंडनायाह तच्चेति आद्यमित्यर्थः। यथासंभवमितिभावः। तदुपपादयति यस्यचेति। नन्वेवमुक्तभाष्यविरोधस्तत आरोपालाभादतआह स्थालीति। तत्व मारोपितस्वातंत्र्यं। तत्स्थालीरूपं। दीक्षित भूषणाद्युक्तिखंडयति प्रधानेति। तत्वं स्वातंत्र्यं। अपरीति कोशव्याकरणयोरतएव दोषांतरमाहलोके इति तादृशकारकचक्रप्रयोक्तरि स्वे-

पाराश्रयत्वमेव न तत्वं स्वतन्त्रपदस्य तत्रापरिभाषणात्। लोके उक्तार्थयोरेव तत्प्रवृत्तेरिति। अत एव प्रयोज्यस्यास्वतन्त्रत्वात्कर्तृसंज्ञा न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे तस्यापि स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिकत्वरूपस्वातन्त्र्यं साधितं कर्तृसंज्ञासूत्रे भाष्ये इति दिक्।

हरिरप्याह।

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि।
तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्तनात्॥
अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः अविवेके च दर्शनात्।
आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुरुच्यते॥

इति। करणादिव्यापारात्पूर्वमेव करणादिसंपादकतया शक्तिमत्त्वेन करणादीनामात्माधीनत्वसंपादनेन च तेषां तदायत्तव्यापारवत्त्वेनातिप्रवृत्तानां तेषां निवर्तनेन च कर्तुः फलप्राप्तौ स्वत एव निवृत्त्या कर्तुः प्रतिनिध्यभावेन च कारकान्तराभावेऽपि अ-

---

च्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकेच स्वतंत्रपदप्रवृत्तेरित्यर्थः। इतिस्तत्खंडन ग्रंथसमाप्तौ। अतएव तत्र तस्याप्रवृत्तिरेव पूर्वेति। 'स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतंत्रत्वा' दित्यनेन भाष्ये इति तच्चोक्तमनुपदमेव।

एतेन नाद्यं तत्वं अचेतनेऽव्याप्तेः। किञ्च तत्वं कारकांतरजन्यव्यापारजनकत्वं एवञ्च कर्मजन्यफलजनके करणे कुठारादावतिव्याप्तिः। नच कारकांतराप्रयोज्यत्वे सतीति विशेषणान्नदोषः। ईश्वरप्रयोज्यानां जीवानां कर्तृत्वानापत्तेः। अन्तर्भावितण्यर्थयोगे प्रयोज्यकर्तुः कर्तृत्वानापतेश्चेति परास्त। माधवसम्मतमपीदन्तदाहेति दिगिति।

क्रमेण हेतूनामर्थानाह करणादीत्यादि। तेषामिति करणादीनां कर्त्रधीनेत्यर्थः। प्रवृत्तपदमतिशायितपरमन्यथा क्रियाविराम एव न-

स्त्यादौ कर्तुर्दर्शनेन च दूरादुपकारित्वेऽपि कर्तुः स्वातन्त्र्यमिति तदर्थः। वस्तुस्थित्या एषां धर्माणां भावेऽपि शब्देन यस्यैते प्रत्याय्यन्ते स कर्ता। घटो भवतीत्यादौ बौद्धघटस्य कर्तृत्वम्।

यद्वा घटपटेनोपादानकारणं मृदेव कार्यात्मना भवतीत्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदस्य स्वीकारात्।

यद्वा ब्रह्मण एवाविद्यावशादुपचारितनानात्वभावाभावरूपत्ववत्तद्रूप(१)जन्मना शब्दव्यवहारोऽप्यविचारितरमणीयः सिद्ध इति बोध्यम्। पाचयति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेऽपि साधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् (कर्तृपरतन्त्रकरणात्) कर्तृत्वमव्याहतम्। प्रेरणापारतन्त्र्य उक्तस्वातन्त्र्यस्योपायत्वात् धातुवाच्यस्य क्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात्। कर्तृपरतन्त्रकरणा-

---

स्यात्तदाहातीति। तेषां करणादीनां व्रीह्यभावे निवारसत्त्वेपि अत्र तथा नेत्याह कर्तुरिति तद्भेदे क्रियान्तरमेवेतिभावः। आरात्पदार्थमाह दूरादिति। अपिर्व्युत्क्रमे इत्याह त्वेऽपीति। तत्तात्पर्यमुक्तमेवाह वस्तिवति। नन्वेवं घटो भवतीत्यादौ घटादेः कर्तृत्वानापत्तिः उत्पत्तेः पूर्वं तेपामभावेन धात्वर्थव्यापारानाश्रयत्वादत आह घट इति तदनङ्गीकारे आह यद्वेति। तदेवाह मृदेवेति। ननु तयोर्भेदात्कथमिदमत आह कार्येति।

परमसिद्धान्तमाह यद्वेति। तस्यैव तद्वशादुपचरितनानात्वकाले भावा अभावाश्च तद्रूपत्ववत् भावाभावरूपगतेत्याद्यर्थः। यद्यपि ण्यतस्थले प्रयोज्ये स्वातन्त्र्यं द्वितीयमुक्तमिति न दोषस्तथापि विशेषं वक्तु आद्यमप्यस्तीत्याह पाचयतीति। तस्य तद्व्यापारस्य। उक्तेति

---

(१) तद्रूद्रव्येजन्मेतिपाठान्तरम्

देर्नस्वव्यापारमादाय कर्तृत्वम् । किंच करणादीनां कर्त्रधीनत्ववन्न प्रयोज्यस्य प्रयोजकाधीनत्वम् । प्रयोज्यस्य स्वार्थसिध्यर्थं प्रवृत्तेः । नहि करणादीनां तादृशी प्रवृत्तिः । तदुक्तम् ।

निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्वे एव स्वभूतये ।
अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये इति ॥

निमित्तं भृत्यादि तन्निमित्तापि स्वार्थसाधनफलिकैव सेति स्वाम्याशयानुवर्तनमात्रेण तु प्रयोज्यत्वमितिदिक् इत्याहुः ।

केचित्तु धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं साक्षात्परम्परया वा तत्राद्यमसिद्धम् । द्वितीयं पञ्चभिर्हलैः कर्षतीति । तत्र

तादृशकारकचक्रप्रयोक्तृत्वरूपेत्यर्थः । ननु स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविरोधात्कथमिदमत आह प्रेरणेति तत्कृतपारतन्त्र्ये इत्यर्थः । अन्यथा प्रेरणा निष्फलैव स्यादत एव तदसमर्थं प्रति न सेतिभावः । नन्वेवं करणादावतिप्रसङ्गोऽतआह धातुवाच्येति ।

तत्र तत्वं अभ्युपेत्येदं । वस्तुतस्तयो वैषम्यमेव प्रागुक्तरीत्येत्याह किञ्चेति । तादृशी स्वार्थसिद्ध्यर्था । तदुक्तं हरिणा । भृतिर्वेतनं । आदिना दक्षिणादि । तेभ्यो ये प्रवर्त्तते सर्वे स्वभूतये एवेति पूर्वार्धशाद्बोऽर्थः । तत्फलितमाह त दित्यादीति त्यन्तेन वहुव्रीहिः । प्रयोजकाशयानुसरणमपि न प्रवर्त्तकं । किन्तु स्वार्थसिद्ध्यर्थ मेवेत्युत्तरार्धशाब्दार्थः । तत्फलितमाह स्वाम्याशयेति । प्रतिपादितमिद 'मात्मनस्तुकामाय सर्वं' मित्यादिश्रुतिमूलकतया भाष्ये इति प्राक् स्पष्टीकृतं मूले एव तदाहेति दिगिति ।

प्राचां मतं खण्डयति केचित्वित्यादि । परम्परासम्बन्धमाह स्वाश्रयेति । स्व कर्षकनिष्ठविलेखनम् । अन्यथा द्वितीयसम्बन्धानिवेशे । अतएवाह प्रयोज्येति । हलानां वहुत्वेनैककर्त्तृकत्वासम्भवादाह दाश्रयेति । नन्वन्तर्भावितणयर्थत्वेन निर्वाहोऽत आहान्तरिति । इष्टापत्तावाहेष्यन्ते चेति । अपिना सकर्मकाणां समुच्चयः । नन्वेवं त·

हि स्वाश्रयप्रयोजकत्वसम्बन्धेन कर्तुर्धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्, अन्यथा प्रयोज्यव्यापारस्य धात्वर्थत्वे तदाश्रयाणां बहुत्वाद् बहुवचनापत्तिः। प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे तु णिजापत्तिः। अन्तर्भावितण्यर्थाः इति प्रवादस्याप्ययमेवार्थः इत्याहुः।

तन्न। अन्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वोच्छेदापत्तेः। इष्यते चान्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकाणामपि द्विकर्मकता। तस्माद्धातूनामनेकार्थत्वात् ण्यर्थान्तर्भावेणापि धातोर्वृत्तिः। परन्तु यत्र णिचोऽभावेऽपि तदर्थद्योतकमस्ति तत्रैव, यथा प्रकृते पञ्चभिर्हलैरिति। क्वचित्तु एकान्ते तूष्णीमासीनत्वादिकं तद्द्योतकम्।

यदि तु द्वितीयकर्मरहितोऽपि तत्र प्रयोग इष्टस्त-

स्या उक्तप्रयोगसाधनस्य किं तात्पर्यमत आह तस्मादिति। अपिना तद्राहित्यं। एवं सत्यनति प्रसङ्गायाह परन्त्विति। गमकान्तरमाह क्वचिदिति। द्वितीयेति भूमिमितीत्यर्थः। एतदेवाभिप्रेत्य चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्यसङ्कल्पानीत्यादौ प्रयोज्यकर्तुश्चारादेः करणत्वमुक्तं भामत्यां मिश्रैर्द्वितीयाध्यायोपान्त्याधिकरणे। यदापि चारेणेत्यस्यानुप्रवेशनक्रियायामन्वयस्तदापि करणे एव तृतीया।

यत्तु क्त्वाप्रत्ययेन कर्त्तुरभिधानात्तत्र कर्तरि सा दुर्लभेति परिमले उक्तं, तन्न तस्य भावमात्रार्थकत्वस्य प्राङ्निरूपितत्वादिति दिक्

प्रागुक्तमपि विशेषं वक्तुं दार्ढ्यायाह कर्तृत्वं चेति। अचेतनत्वेन तदसम्भवादाह यत्त इति। अतएव

धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते॥

इति हरिः। तमेवाहैवमिति एकस्येति

धर्मैरभ्युद्यतैः शब्दे नियमो नतु वस्तुनि

कर्तृधर्मविवक्षायां शब्दात्कर्त्ता प्रतीयते

दा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वमाश्रित्य समाधेयः। कर्तृत्वं च विवक्षानिबन्धनं तेन स्थाल्यादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वे स्थाली पचतीत्याद्यपि। तदुक्तं कारके इति सूत्रे भाष्ये स्थालीस्थे यत्ने पचिना कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति। यत्नो व्यापारः एवमेकस्यैवोपाधि भेदेन कर्तृत्वकरणत्वकर्मत्वानि भवन्ति। यथा त्मानमात्मना सृजतीति। तदुक्तं हरिणा।

एकस्य बुध्यवस्थाभिर्भेदेन परिकल्पने।
कर्मत्वं करणत्वंच कर्तृत्वं चोपजायते॥ इति।

योऽपि णेरणौ इत्यादौ भाष्ये शरीरात्मान्तरात्मेत्यादि भेद उक्तः सोऽपि व्यावहारिको बौद्ध एवेति बुध्यवस्थाभिरित्युक्तम्। बुद्धिकल्पितावस्था-

---

इत्यादिः। भाष्याविरोधमाह योऽपीति। इति त्याशयेन। सम्प्रदानापादानयोस्तु न कर्तृत्वाविवक्षा शब्दशक्तिस्वाभाव्येन तद्व्यापारे धातोरवृत्तेरिति प्रागुक्तमेव।

एतेन ज्ञानस्वरूपस्यात्मनः स्वरूपज्ञानविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्माविरोधः अभेदे आधाराधेयभावस्य विषयविषयिभावस्य वाभावादिति वाचस्पत्युक्तिः परास्ता शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्याक्षादावुक्तिसम्भवाभावात्। यदि तु कर्तृकर्मशब्दयो राश्रयविषयलक्षकत्वं यदि वा स्वप्रकाशत्वे इत्यस्य स्वप्रकाशपदव्यवहार्यत्वे इत्यर्थः। स्वं प्रकाशयतीति हि स्वप्रकाशपदव्युत्पत्तिस्तदा सम्यगेव। अधिकं भावप्रकाशतो ज्ञेयंतमेवार्थप्रकर्षमाह यद्व्यापारेति क्रियाफलं वास्तवत्वस्याभावादाह विवक्ष्यत इति।

एतेन सकृदनेकेषां तदभावेन द्वितीयादेरवकाशत्वेन सर्वेषां कारकाणां करणत्वे सर्वत्र तृतीया स्यादित्युक्तिः परास्ता। अतिप्रसङ्गमेवं सतीष्टापत्त्या परिहरति अधीति। यद्व्यापारादिति अनन्तरशब्दयोगे दूरान्तिकार्थैरिति सूत्रेण पञ्चमी। यत्र येषां कारणानां मध्ये। अत्रैव

भिरित्यर्थकम् । करणत्वं च करणताशक्तिमत्त्वं सा च शक्तिः यद्व्यापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तन्निष्ठा । अधिकरणादिव्यापाराव्यवधानेनापि यदा क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तदा तेषामपि करणत्वमिष्टमेव । तदाह हरिः ।

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥
वस्तुतस्तदानिर्देश्यं नहि वस्तु व्यवस्थितम् ।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः । इति ॥

विवक्ष्यत इत्यनेन विवक्षैव व्याकरणेऽङ्गं न बाह्यवस्तु सत्तेत्युक्तम् । अतएव दात्राद्यनादरेण बलस्य तत्त्वविवक्षायां बलेन लुनातीत्यादि भवति तदाह वस्तुत इति । इदमेव वस्तु करणमिति न नियमः । निश्चिताधिकरणत्वापि स्थाली तनुतरकपालत्वात् शीघ्रतरपाकसाधनत्वेनानुभवति वैवक्षिकं करणत्वमित्यर्थः । प्रकर्षश्च कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरा-

---

तथेति भ्रमवारणायाह व्याकेति । अङ्गं कार्योत्पत्तौ । त्वेति करणत्वेत्यर्थः वस्तुत इतीति वस्तुनेत्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तत् कर्तृत्वादिकमनिर्देश्यमिदं वस्तु कर्त्रैवेत्यादिक्रमेण न निर्देश्यं हि यतो वस्तु न तत्तद्रूपेण व्यवस्थितमिति शाब्दोर्थस्तत्फलितमाहेदमेवेति । तामेवाव्यवस्थां दर्शितवान् स्थाल्येति । विशेषमाह प्रकर्षश्चेति प्रागुक्तरूप इत्यर्थः । अयमेवाक्षरार्थ इत्याह कारकेति एतत्फलमाहात एवेति ।

यत्तु भूषणकृत् करणतृतीयाया आश्रयव्यापारौ वाच्यौ मूलमुपलक्षण । तत्र व्यापारे प्रकृत्यर्थस्याधेयतयाऽन्वयः व्यापारस्य च स्वनिष्ठजनकतानिरूपिताव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन धात्व-

पेक्षः किन्तु कारकान्तरापेक्ष एव । कारकसामान्यवाचिनः साधकशब्दादुत्पद्यमानेन तमपा तत एव प्रकर्षबोधनात् । अत एवाऽश्वेन यथा दीपिकया व्रजतीति भवति ।

करणं तृतीयार्थः प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेनान्वयस्तस्य च स्वनिष्ठव्यापाराव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वय इत्येके । करणबाणीयो वध इति बाणकरणक इति वार्थ इति तत्त्वम् ।

अत्र बहवः । करणस्य व्यापारे एवान्वयो न फलांशे । शब्दशक्तिस्वभावात् । अतएवोद्भिदा यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणाभिया नामधेयत्वं सिद्धान्तितम् । अन्यथा व्यापारं प्रति करणत्वेनान्विते धात्वर्थफलांशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसङ्ग एव । अतएव सोमेन यजेतेत्यादौ छान्दसी मत्वर्थलक्षणेति मीमांसकाः । व्यापारे तदन्वये तु फलस्य कर-

---

र्थेऽन्वय इति तत्रेति ध्वनयन्नाह करणमिति । तत्र तृतीयार्थे । एवमग्रेऽपि परमतेनाहाभेदेनेति । अतएवाश्रयोऽवधिरिति मूलं सङ्गच्छते ।

एके इति सूचितारुचि प्रकटयन् प्रागुक्तरीत्या सिद्धान्तमाह करणेति । तथाच कर्तृत्वशक्तिमान् कर्तृक्रियाभावः सम्बन्धश्च यथा कर्तृतृतीयाया अर्थस्तथाकरणतृतीयाया अपि करणत्वशक्तिमान् क्रियाकरणभाव.सम्बन्धश्चार्थ इति बोध्यं । व्यापारे एवेति धात्वर्थव्यापारे एवेत्यर्थः । क्रियाकरणभावेनेति भावः । अतएव तत्रैवान्वयादेव । एवमग्रेऽपि अन्यथा फलेऽप्यन्वयसत्वे । व्यापारं प्रति भावनां प्रति । पत्तौ उपपदार्थस्य । लक्षणयाप्यसाधुत्वस्योक्तत्वादाह छान्दसीति । तदाशयमाह व्यापारे इति । तुरेवार्थे व्युक्रमे व्यापारे एव तदन्वये इत्यर्थः । ननु समानपदोपात्त वस्य तत्र सत्वेप्युत्पत्तिशिष्टत्वमविशिष्टमि

णत्वेनान्वयात् उत्पत्तिशिष्टकरणावरुद्धे करणान्तर-स्यान्वयायोग्यतया सावश्यकीति वदन्ति ।

फलेऽप्यन्वये युगपत्फलांशस्य भावनानिरूपितं करणत्वं स्वकरणनिरूपितं साध्यत्वं चेति वैरूप्यं स्यादिति सावश्यकीत्यन्ये ।

प्रकृत्या चारुरित्यादौ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया साच सर्वविभक्त्यपवाद इति भाष्ये स्पष्टम् । प्रकृतिर्यावदाश्रयवर्ती (१)धर्मविशेषस्तेन तत्सम्बन्धीचारुत्ववानिति बोधः । प्रायेण याज्ञिक इत्यत्र प्रायशब्दो बह्वर्थः बह्वाचारादि(२) । बह्वाचारज्ञाप्यया-

---

ति नैषा युक्तिस्तदावश्यकत्वसाधिका तस्मात्तस्यैव तत्र तेनान्वयेऽस्य फले तेनान्वयो वाच्यः सचान्यदोषेणायुक्त इति ।

सिद्धान्तमाह फलेऽप्येति । एवच तत्रापि प्रसङ्ग एवेति तत्सिद्धांतितमत्रापि युक्तमेवेति तन्मतं युक्तमेवेति भावः । अथो पपदविभक्तिभूततृतीयासु बोधान्प्रदर्शयाङ्गादौ वार्तिकविषयमाह प्रायेणेत्यादि । योग्यताया आह बहुश्चेति । ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धस्तृतीयार्थ इत्याह ज्ञाप्येति । एवं सति इत्थंभूतेत्येवसिद्धेराह यद्वेति । दृश्यते च तस्यां सः । प्रायेण निष्क्रामति च क्रयाणामिति । विषयविषयिभावसम्बन्धस्तृतीयार्थ इत्याह । विषयेति वशादौ तत्र तु क्वचित्तथा पाठ एव प्रथमापवादोऽत्र तृतीया आद्यपक्षादरोऽत्र । गोत्रेण गार्ग्य इत्यत्र गोत्रसम्बन्धिगार्ग्यत्ववानित्यर्थः । सामान्यविशेषभावसम्बन्धस्तदर्थः

समेनैतीत्यादौ समदेशाद्यधिकरणकं यानमिति बोधः । आधाराधेयभावसबन्धस्तदर्थः । अत्र सप्तम्यपवाद इयं समशब्दस्य मार्गार्थकत्वे द्वितीयापवादतात्र बोध्या । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीत्यत्र द्रोणद्वयपरिच्छिन्नधान्यकर्मकः क्रय इति बोध । परिच्छेद्यपरिच्छेदक-

---

(१) आश्रयभावीति पाठान्तरम् ।

(२) बहुश्चाचारादिः इति पाठः ।

ज्ञिकत्ववानिति बोधः।

यद्वा प्रायशब्दः संभावनार्थः सम्भावनाविषय-याज्ञिकत्ववानिति बोधः। प्रायेणात्र याज्ञिका इत्यादौ बहवो याज्ञिका इति बोधः। नाम्ना सुतीक्ष्ण इत्यत्र नामज्ञाप्यसुतीक्ष्णत्ववानिति बोधः। एवं चरित्रेन दान्त इत्यादौ। सुरथो नामराजेत्यादौ नामेति प्र-सिद्धौ सुरथ इति प्रसिद्धो राजेत्यर्थः।

यद्वा नामभूतसुरथशब्दाभिन्नो राजेति बोधः। नाम्ना चन्द्रकलेत्यादौ नामभूतचन्द्रकलाशब्दाभि-न्नेत्यर्थः। एवमवच्छेद्यत्वादीनां सम्बन्धत्वविवक्षायां पटत्वेन जन्यत्वं प्रकारकत्वमभाव इत्यादि प्रकृत्या-दित्वात्साधु।

अत्र सर्वत्र कथंचित्करणत्वहेतुत्वान्यतरारोपेण तृ-

भाव सम्बन्धस्तदर्थः। सुखेन यातीत्यादौ सुखजनकं यानमित्यादि-बोधः। जन्यजनकभावसम्बन्धस्तदर्थः। ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धस्त-दर्थ इत्याह नामज्ञाप्येति।

यत्तु प्राञ्चः सुरथो नामेत्यत्र सुरथ इत्यस्य तच्छब्दवाच्य इत्य-र्थः नामेत्यव्ययं संज्ञार्थं नामशब्दार्थसंज्ञायाः सुरथशब्दैकदेशे शब्दे ऽन्वयः। तेन संज्ञाभूतसुरथशब्दवाच्य इति बोध इति तन्नेति ध्वनय-न्नाह सुरथ इति। नात्र तृतीया अव्ययत्वात्। प्रागुक्तसिद्धान्तेनाह यद्वेति सुरथ इति शब्दपरं नामेति तत्र तात्पर्यग्राहकं तदाह नामेति। तृतीया तु सर्वथा नेति गूढाकूतं। उक्तरीत्यैवाह नामभू-तेति प्रथमापवादोऽत्र तृतीया अनव्ययत्वात्

उपसंहरति एवमिति। पटत्वेनेत्यस्य सर्वत्रान्वयः। एतेनानेना-भेदे तृतीयेत्यपास्तं तत् ध्वनयन् सिद्धान्तमाहात्रेति। वार्त्तिकलक्ष्ये-षु सर्वेष्वित्यर्थः। कृतपदाध्यादारादिना प्रकृत्या कृतश्चारुरित्यादि-रूपेणेत्यर्थः। असम्भवस्थलेऽपि तथैवेति सूचनाय कथञ्चिदिति।

तीयेति भाष्यसंमतम् । अह्ना क्रोशेन वानुवाकोऽधीत इत्यत्र तृतीयार्थः सम्बन्धः क्तप्रत्ययार्थातीतत्वव्यङ्ग्ये क्रियात्यागे फलप्राप्तिपूर्वकत्वंच तृतीयाद्योत्यम्। एवंचानुवाकविषयकमह्नः संबन्ध्यतीतमध्ययनमिति बोधः। तेन फलप्राप्तिपूर्वकस्तत्त्यागो व्यज्यते।

पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहयुक्तेऽप्रधाने इति तृतीया। सहार्थश्च समभिव्याहृतपदार्थसमकालिकत्वरूपं साहित्यं, तत्समनियताखण्डोपाधिरूपं वा। तृतीयार्थश्च क्रियासमभिव्याहारे सहार्थबलात्प्रतीयमानतत्तत्क्रियाकर्तृत्वादिकमेव । द्रव्यगुणसमभिव्याहारे सहार्थबलात्प्रतीयमानस्तत्तत्पदार्थसम्बन्ध एव। एवं च पुत्रेण सह आगतः। पुत्रेणसह पितुर्गौः। पुत्रेण सह स्थूल इत्यादौ पुत्रकर्तृकागमनसमानका-

---

द्रव्यादिसङ्ग्रहाय हेतुत्वेति। इदं चान्यत्र स्पष्टं।

अपवर्गे तृतीयेत्यस्य विषयमाहाह्नेति। सम्बन्ध इति निरन्तरोऽभिव्याप्तिरूप इत्यर्थः। कालाध्वनोरित्यनुवृत्तेः। च तृतीयेति तृतीयाद्योत्यं चेत्यर्थः। कर्मप्रत्ययसत्वादाह विषयकमिति। अह्नः सम्बन्धीति अवयवरूपदण्डसमूहव्यापकमित्यर्थः। कालस्य द्योत्यत्वादाहातीतमिति। फलप्राप्तौ सत्यां प्रयोजनाभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति सूत्रेऽपवर्गशब्देन फलप्राप्तिपूर्वकस्त्याग उच्यते तदाह तेन फलेति। आदिग्राह्यमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति ।समेति। सहादिसमभिव्याहृतपुत्रक्रियादिसमानकालिकतत्क्रियादिमत्वमित्यर्थः तथा ततो बोधाननुभवादाह तत्समेति तदन्यूनानतिरिक्तवृत्तीत्यर्थः। जातित्वासम्भवादाहाखंडोपेति । परमतेनेदं । सिद्धान्ते तु जातिरूपमेव बोध्यं सर्वत्रैकरूप्याभावादाह क्रियेति। आदिना कर्मत्वादि वक्ष्यमाणस्थले। आदिसंग्राह्यविषयस्थले आह द्रव्येति पुत्रस्वामिकेति। अत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धे एव सहार्थान्वयस्तथैवा-

लिकागमनवान् पुत्रस्वामिकत्वसमानकालिकपितृस्वामिकत्ववती गौः। पुत्रवृत्तिस्थौल्यसमानकालिकस्थौल्यवानित्यादिक्रमेण बोधः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्।

इति। शब्दशक्त्या एकार्थाभिधायकपदं यत्सहान्वयबलादनेकार्थाभिधायकं यथा कथञ्चिद्बोधकं सा सहोक्तिरिति तदर्थः। तत्रैकस्यार्थस्य वाचकमन्यस्याक्षेपकमिति बोध्यम्।

उदाहरणे आगत इत्येतदुभयवृत्त्यागमनबोधकमिति तद्व्याख्यातारः। पुत्रकर्तृकागमनसहितागमनवानिति बोधः। पुत्रादेः सहार्थयोगश्चागमनादिद्वारक एव बोध्यः। क्वचित्समानदेशत्वरूपं तत्समनियतं वा तदर्थः। यथा माषवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे तिलवापे तिलैः सह माषान् वपन्ति स्मेति भवति स्पष्टं चेदं भाष्ये।

नुभवात्। बलादित्यस्यार्थमाह सहार्थेति। शक्तिरेव नाभिमतेत्याह यथेति सहोक्तिस्तन्नामालंकारः।

दिगंतमगमत्तस्य कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सह।

इत्युदाहरणं तदेव विशदयति तत्रेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः। एकस्य प्रधानसम्बन्धिनः उदाहरणे दृष्टान्ते प्रागुक्ते। तादिति प्रकाशेत्यर्थः। प्रागुक्तपक्षान्तरे आह पुत्रेति। एवं सति साक्षात्तद्योगाभावादाह पुत्रादेरिति। पृथग्विनानानाभिरितिवत्सहेनेत्येव सिद्धे युक्तग्रहण शब्दविशेषानादरेणार्थयोगे भवत्वित्यर्थमित्याशयेनाहआगेति। तस्य प्रायिकत्वादाह क्वचिदिति। प्राग्वदाह तत्समेति। तदर्थः सहार्थः। वापोत्तरमित्यनेन कालमेव(१)तः। भाष्ये अत्रैव सूत्रे। एवमग्रापि। तेन ते-

(१) अत्र किंचित्पाठस्त्रुटितः।

यद्यपि सहागतः पुत्रेणेत्यादौ सहार्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानाक्रियाकर्तृत्वेन पुत्रात्तृतीया सिद्धा नच क्तेनाभिधानं इतरसमभिव्याहारं विनापि प्रतीयमानस्वप्रकृत्यर्थक्रियाकर्तुरेव तेनाभिधानात्। एवं पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येत्यादावुक्तरीत्या प्रतीयमानकृत्प्रकृत्यर्थान्वयिनोः कर्तृकर्मणोरेव षष्ठी न तत्तत्प्रतीयमानतदन्वयिनोरिति न दोषः।

तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्यर्थं सूत्रम्। स्वान्वयिगुणद्वारा सहयोगस्य पितापुत्रयोरविशेषेऽपि न पितुस्तृतीया। प्रधानत्वात्। अप्रधानग्रहणप्रत्याख्यानेऽपि पितुर्न सा। उपपदविभक्तेरिति न्यायादिति सर्वं भाष्ये स्पष्टम्। गुणद्रव्यक्रियाभिर्गुणप्रधानभावेन द्वयोः सम्बन्धे सहशब्दप्रयोगो भवति। तत्राप्राधान्यं नाम

नैव। पुत्रात्तच्छब्दात् (वह्न इत्युत्तरति सयेत्यर्थः।) कर्तुरेव पितुरेवउक्तेति इतरेतीत्यर्थः। कर्त्तृकरणयोस्तृतीयेत्यत्र तु नैवं वक्तुं शक्यं कृत्पदादिरूपगमकाभावात्। आदिना प्रागुक्तद्वितीयं पितापुत्रौ सहागतावित्यादौ तु तदुपात्तक्रियागतं बुध्यत इति न तृतीया।

अप्रधानग्रहणफलमाह स्वान्वयीति। स्वं प्रधानं। सहेति तदर्थेत्यर्थः। सा तत्सूत्रविहिता तृतीया पूर्वं यद्यपीत्याद्युक्तं विशेषं वक्तुमुक्तमेव विशदयति गुणेति। तत्र सम्बन्धमध्ये। उक्तेषु लक्ष्येषु शाब्दसम्बन्धः पुत्रं (१)स्यतस्य तु एतद्राहित्येनाद्ये तत्वं विशदयति। इतरेति तत्र तयोर्मध्ये वक्ष्यमाणनिरासायाहोक्तेति स इति। तदभावादपि स इत्यर्थः। अतस्तद्योगेऽपि तत्र तृतीया तदाह सहैवेति। साहित्यान्तरमाह पुत्रेणेति विशेषमाहैवमिति। उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। तृतीति सहार्थयुक्तेत्यादिः। आदिना द्वितीया।

---

(१) अत्र मातृकास्थः पाठोयथावदवस्थापितः।

शाब्दगुणाद्यन्यथित्वाभावः । उक्तेष्वागमनादिभिः पितुः शाब्दः पुत्रस्य सहार्थबलात्प्रतीयमानैस्तैः सम्बन्धादार्थः । इतरसम्बन्धं विना प्रतीयमानत्वं चार्थस्य शाब्दत्वं। तत्रोक्तसाहित्यवाचि सहशब्दप्रयोगे शाब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः । विद्यमानतावाचि सहशब्दयोगे तु विशेष्याभावात्सः । सहैव पुत्रैर्दशभिर्भारं वहति गर्दभीत्यादौ दशसंख्याकपुत्राणां विद्यमानत्वेऽपीत्यर्थः । पुत्रेण सह यः स गत इत्यादौ वैशिष्ट्यादिरूपं साहित्यं सहार्थः पुत्रसाहित्यवान् यः स गत इति बोधः । एवं तृतीयान्तार्थस्य शाब्दाप्राधान्येऽपि प्रथमाद्यन्तार्थस्यान्याधीनत्वरूपमार्थमप्राधान्यं प्रतीयते । अतएव समकक्षयोर्मध्येऽन्यतरस्यापरेण सहागन्तव्यमित्युक्ते दुःखं दृश्यते

यत्तु प्रधानत्वं मुख्यत्वमत्र नगरेऽयं प्रधान मित्यादिवत् । तदभावरूपं चाप्रधानत्वं तृतीयार्थ इति ।

प्राचां मतं खंडयति यत्त्विति मुख्यत्वं सखंडं। अखण्डं सखंडंवा यद्वशाद्व्यवहार इत्याहात्रेति अस्मिन्नगरेइत्यर्थः । प्रधानशब्दस्य नित्यक्लीबत्वादाह प्रधानमिति वाच्यमिति अतएवाप्रधानग्रहणं चरितार्थं । नच प्रधाने तृतीयाव्यावृत्त्यर्थं तत्प्रातिपदिकार्थमात्रेऽन्तरंगत्वात्प्रथमोत्पत्तेः । उपपदविभक्तीनां षष्ठ्यपवादतया षष्ठीवत्तद्विशेषणादेव प्राप्तेश्चेति भावः । उक्तेति सहयुक्ते अप्रधानवचनमनर्थकं कारकविभक्तेर्बलवत्वात्प्रथमा भविष्यतीति अप्रधानग्रहणप्रत्याख्यानभाष्येत्यर्थः ।

किञ्च अन्तरङ्गत्वं न युक्तं षष्ठ्यपवादत्वमिव प्रथमापवादत्वस्याप्युपपदविभक्तीनामापत्तेः । अनन्तरस्येतिन्यायेन प्रथमापवादत्वस्यैव आपत्तेरेतेन द्वितीयहेतुरपि निरस्तस्तदाहान्यत्रेति शब्दर-

तन्न राज्ञा सह सेना गच्छतीत्यादौ तृतीयानापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ।

पादेन खञ्ज इत्यादौ विकारप्रयुक्तत्वरूपसम्बन्धस्तृतीयार्थः । पादविकारप्रयुक्तसंस्थान वैधुर्यवच्चरणवानिति बोधः । कायेन दशवक्त्रो मुखेन त्रिलोचन इत्यादौ प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । अक्ष्णा काण इत्यत्र चक्षुर्नाशवान् सचक्षुष्कः काणपदार्थः । अक्षिपदार्थो गोलकं । गोलकविकारप्रयुक्त चक्षुर्नाशवान् सचक्षुष्क इति बोधः । अतिशायने तमबिति सूत्रे भाष्ये त्वन्धानां काणतम इति काणिरयं सौक्ष्म्ये वर्तते सर्वे इमे किंचित् पश्यन्ति अयमेषां काणतम इत्युक्तम् । अन्धानामपि वास्तवं काणत्वं वर्तते । तत्रादर्शनप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः । तथाच प्रसिद्धिरन्धानां काणो राजेति कैयटः ।

जटाभिस्तापस इत्यादौ ज्ञाप्यत्वं तृतीयार्थः ।

त्यादावित्यर्थः । येनांगेत्यस्य लक्ष्ये आह पादेनेत्यादि । विकारेति पादस्यैव । तल्लक्ष्यत्वासंभवादाह कायेनेति । तृतीयावाच्य एव सम्बन्धः षष्ठ्यपवादोनान्योऽतआह प्रकृत्येति । तृतीयार्थः सएवेत्याह गोलकविकारेति । षष्ठ्यपवादत्व माहान्धानामितिकाणिरयमिति एवं चेत्यादि । वास्तवमिति नतु लोकप्रसिद्धमिति भावः । एवं स्वार्थेन सर्वथा दृष्टिहीनः काण इति लभ्यते इति पूर्वतोविशेषः इत्थंभूतेत्यस्य लक्षणमाह जटाभिरिति । यद्यपि ताभिस्तापसो ज्ञात इत्यर्थे ज्ञानक्रियायाःकरणत्वात्सिद्धिस्तथापि तदाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां तृतीयार्थंतादित्याह ज्ञाप्यत्वमिति इत्थंभूतस्य यत्र लक्षणवाचकात्पृथगुपस्थितिरेव तत्रैव तेन तृतीया तेन कमंडलुपाणिं च्छात्रमद्राक्षीदित्यादौ कमंडलुपदान्न तृतीया कैयटस्येत्यत्र प्रस्पष्टं ।

जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इति बोधः। दण्डेन घट इत्यादौ हेतुस्तृतीयार्थः। हेतुत्वमखण्डोपाधिः। दण्डाभिन्नहेतुजन्यो घट इति बोधः। हेतुदण्डीयइत्यादि बोध इति सूचितम्। अध्ययनेन वसतीत्यादौ फलस्याप्यध्ययनस्य ज्ञानद्वारा हेतुत्वम्। उक्तं च हरिणा

अनाश्रिते तु व्यापारे करणं हेतुरिष्यते।

द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं नियतक्रियम्॥ इति च।

व्यापारानावेशेऽपि योग्यतामात्रेण हेतुत्वम्।

आदिना गुणक्रिये। क्रियाविषयं त्वनाश्रितव्यापारमेव। दास्या संयच्छते। संयच्छतेर्दानपूर्वो भोगोऽर्थः। दास्यै दत्वा तां भुङ्क्ते इत्यर्थः।

इति तृतीया।

हेताविन्यस्य लक्ष्ये आह दंडेनेत्यादि हेतुरिति कारणं न शास्त्रीयस्तस्य कर्तृसंज्ञाया अपि सत्वेन कर्तृतृतीययैव सिद्धेः यत्तु अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वरूपकारणत्वमेव हेतुत्वमिति तन्नान्यथासिद्धेरन्यत्रासिद्धेश्चात आह हेतुत्वमिति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गः प्रत्ययार्थस्य च जन्यतासंसर्गेणेतरत्रान्वयस्तदाह दंडाभिन्नेति। प्राग्वत्सिद्धांतमाह हेत्विति हेतुशब्दस्यासज्ञात्वेनात्र बोध्यातरं नोक्तं॥

यत्तु हेतावित्यत्र फलमपि हेतुशब्देन गृह्यते अध्ययनफलको वास इति बोधस्तन्न क्वचित्फलमपि हेतुत्वेन विवक्ष्यते इति तदर्थात्। तथाचाहेत्वध्ययनीयोवासः इत्येव बोधस्तत्ध्वनयन्नाहाध्ययेति। तथाच करणत्वशक्तेर्भिन्नैव हेतुत्वशक्तिरत्र तृतीयार्थ इति तात्पर्यं। अत्र मानमाहोक्तंचेति पूर्वतात्पर्यमाह व्यापारेति। अविरोधायाह क्रियेति एतेन लौकिकहेतुरपि करणमित्यपास्तं अशिष्टेति वार्तिकलक्ष्यमाह दास्येति तत्र भाष्योक्तप्रकारमाह संयच्छतेरिति। प्रत्यासत्तिलभ्यमाह तामिति।

इति तृतीया॥

कारकचतुर्थ्याः संप्रदानत्वशक्तिमानर्थः। सा शक्तिश्च तत्तद्धात्वर्थकर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वेनेच्छाविषयो यस्तन्निष्ठा। कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमिति सूत्रात्। कर्मनिष्ठेत्यनेन कर्मणश्चतुर्थीनिमित्तत्वप्रदर्शनात्। कर्मश्रुत्यपेक्षया चतुर्थीश्रुतेर्बलवत्त्वं बोध्यते। अतएव क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीत्यादौ दण्डदानं न प्रतिपत्तिः किन्तु द्वितीयापेक्षया बलीयस्या चतुर्थीश्रुत्या मैत्रावरुणसंस्कारकमिति मीमांसकाः।

यत्तु तद्धात्वर्थकर्मसम्बन्धजन्यफलं गोलाभकृतसुखादि तभ्द्रागित्वेन य इच्छाविषयः स संप्रदान-

---

अनतिप्रसंगायाह कारकेति सिद्धांतमतेनाह संप्रेति अयमेवो देश्य इत्युच्यते जीर्णैः। प्राग्वदाह साशक्तिश्चेति कर्मणा संबन्धुं यमिच्छति स सम्प्रदानमिति सूत्रार्थः। कर्मसंबधश्च कर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वं तदाह तत्तद्धात्वर्थेति। यस्तदिति योयस्तान्निष्ठेत्यर्थः। निमित्तेति तथाच शेषत्वं तस्येति भावः। क्रीते इति प्रयोजकलक्षणे मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानमित्यधिकरणे इत्यादि। उपयुक्तस्याकीर्णतानिवारकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म। संस्कारकमिति इदमेवार्थं कर्मेत्युच्यते, अन्यथा श्रुतित्वाविशेषेण तथोक्त्यसंगतिः स्पष्टैव।

नैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति यत्त्विति। इत्थं हि तदाकूत कर्मत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात्कारके इत्यधिकाराच्च तत्क्रियाकर्मणा करणभूतेन तात्क्रियाकर्मसम्बन्धजन्यफलभागित्वेन यमभिप्रैति स संप्रदानमिति सूत्रार्थः। कर्मसम्बन्धजन्यं फल च गोलाभजन्यं विप्रसुखादि तच्च समभिव्याहारबलात्तात्पर्यतश्चविशेष रूपेण भासते। कर्मसबन्धजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः एवंच विप्राभिन्नो यो गोसंबधजन्यसुखाश्रयत्वेनोद्देश्यस्तन्निरूपितगोवृत्तिस्वत्वोत्पत्तिस्वस्वत्वनिवृत्त्यनुभयानुकूलो व्यापार इति बोधः। एवंच कर्मणेत्यस्य चारितार्थ्यं स्पष्टमेव।

मिति तन्न। सूत्राक्षरैर्वाच्यवृत्त्योक्तार्थालाभात्। तथा शाब्दबोधाभावाच्च।

यदपीच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति। तदपि न देवो रूपवानित्यादौ उद्देश्यविधेयभावेनान्वयाद्देवे उद्देश्यत्वप्रतीतावपि इच्छाविषयत्वाप्रतीतेः तस्मादुद्देश्यत्वमुद्देश्यादिपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धम् पदार्थान्तरमेव। क्वचिदिच्छाविषयत्वसमानाधिकरणमित्यन्यत्।

विप्राय गां ददातीत्यादौ विप्राभिन्नसंप्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकं दानमिति बोधः। स्ववृत्त्युद्देश्यतानिरूपकत्वं सम्बन्धः। संप्रदानविप्रायेति। विप्रसं-

---

एवं क्रियया य मित्येतत्संपाद्यचतुर्थ्याः क्रियाजन्यफलाश्रयतयोद्देश्योऽर्थः फलं च सुखलाभादीति यद्यपि अयमर्थो गत्यर्थकर्मणेतिसूत्रभाष्यविरुद्धः तत्रहि ग्रामाय गच्छतीत्यादौ क्रियाया अपि वक्ष्यमाणरीत्या कृत्रिमकर्मत्वमाश्रित्य कर्मेतिसूत्रेण संप्रदानत्वात्संप्रदानचतुर्थ्यैव सिद्धे चतुर्थीग्रहणं न कार्यमित्युक्तं तथापि तदुक्त्यनुराधेन कर्मणा यमभीत्येव सूत्रे उक्तत्वादाहसूत्रेतिबोधानुभवोऽपि तथा नेत्याह तथेति

भूषणकाराद्युक्तिं खंडयति यदपीति कर्तुरिच्छाविषयश्चतुर्थ्यर्थः फलस्य धातुना निरूपितत्वस्य संसर्गमर्यादया लाभात् अयमेव चोद्देश्य इत्युच्यते एवंच विप्राय गांददातीत्यत्र स्वत्वतन्निवृत्युभयानुकूलव्यापाररूपदाधात्वर्थैकदेशे स्वत्वे चतुर्थ्यर्थस्य निरूपिततयाऽन्वयः। एवंच विप्राभिन्नेच्छाविषयानिरूपितस्वत्वतान्निवृत्युभयानुकूलो व्यापार इति बोध इति भावः। हेतुमाह देव इत्याद्यप्रतीतेरित्यंतेन। क्वचित्संप्रदानविषये तदेव स्पष्टयति विप्रायेति कर्मणा सम्बन्धमिच्छतीति सूत्रार्थघटकसम्बन्धमाहस्वेति संप्रदानेत्यर्थः। एव प्राचां मतेन बोधाद्युक्त्वा सिद्धांतमाह सप्रेति। मतद्वये प्रोक्तदोषं

प्रदानकमिति वा बोधः। क्रिया कारकभावः संम्बन्ध इति द्वितीयोक्तादिशोचितम्।

पितृभ्यः श्राद्धं दद्यादित्यादौ स्वत्वे पितृनिरूपितत्वस्य बाधेऽपि स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्रस्वत्वापत्त्यनुकूलत्यागरूपे दाधात्वर्थे पितॄणामुद्देश्यत्वसत्त्वान्न दोषः। परस्वत्वहेतुश्च त्याग एव। अत एव विदेशस्थपात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणेऽपि उद्देश्यपुत्रादिभिरेव पितृदायत्वेन तद्धनं विभज्य गृह्यते नान्यैरिति व्यवहारः।

प्रतिग्रहस्तु लब्धावष्टगुणं पुण्यमित्युक्तेः प्रतिगृहीतधनदाने फलातिशयजनकः। अदृष्टार्थदत्तस्वीकार एव प्रतिग्रह इति परितोषदत्ततिलतुरगादिस्वीकारे न दोषः।

प्रतिपादयन्स्वमते निर्वाहमाह पितृभ्य इति बाधेपीति प्रतिग्रहाभावात्॥

दाधात्वर्थं प्रागनुक्तमत्राह स्वत्वेति एवंच पित्रभिन्नसंप्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपक. स्वत्वनिवृत्त्याद्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। ननु स्वस्वत्वानिवर्त्तकोपि त्यागो न परस्वत्वहेतुः प्रतिग्रहादेरेव तत्वादतआह परेति त्योपीत्यर्थः। विप्रोद्देशेन त्यक्तमात्रायां गवि गौरियं विप्रस्य न ममेत्यादि सर्वजनप्रतीतेरितिभाव'। एवेन प्रतिग्रहादिनिरासः। अतएव तस्यैव तद्धेतुत्वादेव। अन्यथा तैरिवोदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यककुशादेरिवोपादाने प्रत्यवायो न स्यादितिभावः

नन्वेवं स्वीकारो व्यर्थोऽतआह प्रतीति। एवं सत्यसत्प्रतिग्रहे स्मृत्युक्तदोषातिप्रसग वारयति अदृष्टेति। मात्रपदकृत्यमाह संसृष्टीतिविभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्ट। तदस्यास्तीति संसृष्टः सच न यः कश्चित्

संसृष्टिस्थले साधारणस्वत्वोत्पादेऽपि ददातीत्य-प्रयोगात्परमात्रस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलेत्युपात्तम् । तत्रापि स्वत्ववति स्वत्वानुत्पत्त्या पूर्वस्वत्वनाशाङ्गीकारात् । उपेक्षा तु न नियमतः परस्वत्वोत्पादिकेति न तत्र ददातीति प्रयोगः । विक्रयोऽपि न तथा मूल्यदान-पूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्वत्वजनकत्वात् । स्वत्वं च दानादि नाश्यं प्रतिग्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपं तच्च बहिरिन्द्रियवेद्यं पश्यामीत्यादि व्यवहारात् ।

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः
पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते

इति बृहस्पत्युक्तेः स्पष्टं चेदं संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यत्र (याज्ञ० स्मृ० अ० २ श्लो० १३८) मिताक्षरायां । साधेति असाधारणस्वत्व-नाशोत्तरमित्यादिः । ननु तत्र न स्वत्वनाश इति स्वत्व निवृत्तिपूर्वे त्यनेनैवातिप्रसंगवारणे मात्रपदं व्यर्थमतआह तत्रापीति । इच्छाया उत्ते जकस्यांगीकारे तु गौरवमितिभावः । एतेन न तत्र स्वत्वनाशः किंतु परस्वत्वोत्पत्तिमात्रं स्वस्वत्ववतिस्वत्वोत्पत्तिस्तु स्वेच्छाया उत्ते-जकत्वादित्यपास्तं । नन्वेवमप्युपेक्षायां दोष एवात आहोपेक्षेति अ-तएव विक्रयस्थलेऽपि नतथा प्रयोग इत्याह विक्रेति । तथा न निय मतः परस्वत्वापादकः तस्य परस्वत्वाजनकत्वात् क्रयस्यैव तज्ज-नकत्वादितिभावः । तत्राप्यनतिप्रसंगाय विशेषमाह मूल्येति

ननु किमत्र स्वत्वमितिचेदत्र प्रांचः शास्त्रनिषिद्धयथेष्टविनियो-गोपायभूतक्रयप्रतिग्रहादिविषयत्वं । तच्च नबहिरिंद्रियवेद्यं प्रति ग्रहादेर्मानसज्ञानविषयस्य बहिरिंद्रियायोगत्वादिति तन्न प्रतिग्र-हादिनाशांनतरमपि स्वत्वव्यवहाराद्दानादितः स्वत्वं नश्यति प्रति-ग्रहादितश्चोत्पद्यत इत्यादिव्यवहाराच्च

तदेतदभिप्रेत्याह स्वत्वं चेति सर्वसग्रहायाह बहिरिति अत एवाग्रे आदिः। अनतिप्रसंगायाह तदिति अतस्तदाग्रहे तदीययथेष्टविनियो-ज्यत्वेतदीयत्वव्यभिचारित्वाग्रहे चन तद्ग्रह इतिभावः । एतेनानुमेय-

तत्साक्षात्कारे च तदीयस्वत्वव्याप्यतदीययथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमिति ज्ञानं हेतुः ।

संप्रदानमनेकधोक्तम्—

अनिराकरणात्कर्तुः त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते संप्रदानताम् इति ॥

आद्यं देवता । प्रेरणया याचकः । अनुमत्योपाध्यायः । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीत्यत्र संयोगविशेषानुकूलो व्यापारो ददात्यर्थः । चपेटा प्रसृतकरतलम् ।

न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादौ बोधनार्थः सः । मतिशब्देन तज्जनकवेदादिरूपं शास्त्रमुच्यते ।

मेव स्वत्वं स्व पश्यामीति तु सुरभिचंदनं पश्यामीति वन्न विशेषणांशे लौकिकविषयत्वावगाहीति नव्यतरोक्तमपास्तं तस्यखण्डितत्वात् ॥

अस्यभेदानाह संप्रेति । त्रिधा हरिणोक्तमित्यर्थः । कर्त्तुरित्यादेर्मध्यमणिन्यायेनान्वयः । अनीत्यनेनैकामित्याहाद्यमिति । सूर्यायार्घ्यंददातीत्यादि । नात्र सूर्यः प्रार्थयते नानुमन्यते न निराकरोति । याचक इति । विप्राय गां ददातीत्यादि । आन्विति उपाध्यायाय गां ददातीत्यादि

न च दानादीनां परम्परया तदर्थत्वातादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे किमनया संज्ञयेति वाच्यं दाशगोघ्नौ संप्रदाने इत्यर्थत्वात् तत्संप्रदानकंदानमिति बोधार्थमावश्यकत्वाच्च अतएव तादर्थ्यचतुर्थ्यां दानकर्मणो गवादेः संप्रदानार्थत्वेपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाभावेन चतुर्थ्यंतार्थस्य दानक्रियायामन्वयानापत्तिरिति हेलाराजस्तदेतत्सूचित । कर्मणेप्सितमिति । ध्याय इत्यग्रे त्यागाङ्गमित्युपलक्षणमितिक्वचित्पाठः

नायं दाधात्वर्थः सर्वत्रेत्याह त्यादिना खडीति लेखनोपाध्याय इत्यर्थः । गत्याद्यर्थनिरासायाह विशेषेति । मते बोधनासभवादाह मे-

रजकाय वस्त्रं ददातीत्यादावाधीनीकरणं तदर्थः। शेषत्वविवक्षायां रजकस्य वस्त्रमित्यपि भवति। अजां ग्रामं नयतीत्यादौ परया कर्मसंज्ञया बाधान्न दोषः। पत्ये शेते इत्यादौ शयनादि क्रियाया अपि संदर्शनप्रार्थनव्यवसायजन्यारम्भाक्रियानिरूपितं कर्मत्वम्। पिण्डीमित्यादौ गम्यमानक्रियापेक्षकारकत्वदर्शनात्। हरिरप्याह—

संदर्शनं प्रार्थनायां व्यवसाये त्वनन्तरा।
व्यवसायस्तथारम्भे साधनत्वाय कल्पते॥
पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन् साधनं मता। इति॥

संदर्शनं फलविषयः संकल्पः तत्प्रार्थनायां फलोपायविषयेऽभिलाषे साधनत्वाय कल्पते। व्यवसायः क्रियाविशेषस्य फलसाधनत्वेन निश्चयः। त-

---

ति। अस्याभ्युपगमादाह वेदादीति। एतेन प्रागुक्तसिद्धान्तं वृत्तिमतत्वेन संलिख्य खंडिकोपा न शूद्रायेत्यादिप्रयोगात् भाष्यमते नैतावत्पर्यन्तमर्थ इति भूषण कृदाद्युक्तमपास्तं।

नन्वेवमजा ग्रामं नयतीत्यादौ नयतिक्रिया कर्मभिरजाभिः सम्बन्ध्यमानस्य ग्रामस्यकर्मत्वापत्तिरिति अतआहाजाइति। यद्यपि ग्रामस्याजाकर्मकनयनोद्देश्यत्वाभावात्तत्र नहि ग्रामोऽजासम्बद्धो भवत्वितीच्छा नेतु। किन्तर्ह्यजा ग्रामसम्बद्धा भवत्वितीति भूषणकृदप्येव। तथाप्यजातोऽतिप्रसङ्गवारणसमाधिसाधारणशङ्कायामाह परयेति वार्त्तिकादिखण्डकभाष्यसिद्धान्तमाह शयेति। दर्शनादयश्चतस्रः। तदिति व्यवसायेत्यर्थः। कर्मत्वं कृत्रिमकर्मत्वं।

ननु तासां नश्रवण मतआह पिण्डीमिति। पररीत्याआह गम्येतिसिद्धान्तस्त्वन्यतो बोध्यः। अस्यार्थमाह संदर्शनमिति तदिति भिन्नं पदं। अनन्तरानिकटवर्त्तिनी तदाह प्रार्थनेति। तत्रहेतुमाहाभीति तादृशेत्यादिः। तथार्थमाह चेति। अस्य तात्पर्यमाह तेन चे-

त्रानन्तरा प्रार्थना साधनं, अभिलाषे सति निश्चय-करणात्। व्यवसायश्चारम्भे मानस्यां प्रवृत्तौ साधनम्। तेन चाप्यमानत्वेन प्रकृतक्रिया कर्मत्वं लभते। पूर्वस्मिन् काले क्रिया सा परस्मिन्नुत्तर-कालभाविनि साधनम्। स्वापेक्षया सिद्धस्यैव तत्साधनत्वात् संदर्शनं तु क्रियासाध्यफलाभिलाष-योग्यताविशिष्टचैतन्यस्यैव तत्साधनत्वात्। एवंच कर्मणा यमिति सूत्रेण संप्रदानत्वम्। पतिसंप्रदान-कमारम्भकर्मभूतं पत्नीकर्तृकं शयनमिति बोध इति स्पष्टं भाष्ये। कटं करोतीत्यादौ तु नैवं रीत्या तत्। अनभिधानात्।

क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति वार्तिक-मते तु पतिसंप्रदानकं शयनमिति बोधः। तत्तत्सं-ज्ञासूत्रैस्तत्तदर्थे तत्तत्कारकशक्तिमत्त्वबोधनात्।

पशुना रुद्रं यजते इत्यत्र फलाश्रयः करणत्वशा-

ति साधनेन चेत्यर्थः। प्राकृतक्रियाशयनादिक्रिया कर्त्रीयं। वैपरीत्य-निरासपरं तृतीयार्द्धमित्याह पूर्वस्मिन्निति। कर्त्रादेरैक्यायोग्यतया आह काले इति। कालस्यासाध्यत्वादाहोत्तरेति व्यापारे इत्यर्थः।

तत्र बीजमाह स्वापेक्षेति प्रत्यासत्तिलभ्यमिदं अतएवाहसंदर्श-नंत्विति। अतएव तस्य प्रागुक्तिः शुद्धस्य तत्वासम्भवादाह फलेति। तदा त स्याप्यभावादाह योग्यतेति त्वादि त्यस्येतीतिशेषः। एवच त-स्या अपि कृत्रिमकर्मत्वे च सूत्रेण तेनैव चरमोपष्टम्भेनाहारम्भेति। नन्वेवं कटं करोतीत्यादावप्येवं रीत्या कटादेः सम्प्रदानत्वापत्तिरत आह कटमिति तत् सम्प्रदानत्वं उक्तबोधतो वैलक्षण्यमाह क्रियेति। तच्च पूर्वसौत्रकर्मपदावृत्त्या द्वितीयस्य क्रियापरत्वे सिद्धम्।

ननु तत्र सम्प्रदानत्वबोधोऽपि कुतः। पत्युद्देश्यकं शयनमित्येव युक्तोऽत आह तत्तदिति। अतएवाह पशुनेति। तत्कर्मकयागत्वमा-

क्तिमान्। उद्देश्यः कर्मताशक्तिमान् कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य कर्मसंज्ञेति वार्तिकात्। पशुकरणको रुद्रकर्मको याग इति बोधः। अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायोपाह्रियते इति भाष्यम्। हरये रोचते भक्तिः। विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलस्तत्समानाधिकरणो व्यापारो रुचेरर्थः। तत्फलभूतप्रीतेः समवायेनाश्रयो हरिः संप्रदानत्वशक्तिमान्। रुच्यर्थानां प्रीयमाण इत्यनुशासनात्। समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलो व्यापारः प्रीधातोरर्थः। अत एव हरिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः। एतदभावे हि हरौ षष्ठी प्राप्तेति शेषषष्ठ्यपवादोऽत्र चतुर्थी।

केचित्तु प्रीतिविषयतामापद्यमानं मोदकं लौल्याद्देवदत्तः प्रयुङ्क्ते तदानुगुण्यमाचरतीति हेतुत्वे प्राप्ते इदम्। एवं च हेतुसंज्ञाभावे णिचोभावाद्धेतुगतव्यापाराप्रतीतेर्मोदकः स्वक्रियायां कर्ता भवति नतु देवदत्तः। उपात्तक्रियायां तस्य स्वातन्त्र्याभावादित्याहुः।

ह्यग्नौ किलेति तथा प्रक्षेपो यज्यर्थः।

रुच्यर्थानामित्यस्य विषयमाह हरयइति। तदिति प्रीतीत्यर्थः। तदिति व्यापारेत्यर्थः। फलतावच्छेदकसम्बन्धमाह समेति चतुर्थ्यर्थमाह सम्प्रेति। तदुपपादयति समेति। रुचेस्तादृशार्थकत्वादाहैतदिति। रुच्यर्थानामितीत्यर्थः। हरौ लौल्यासम्भवादाह मोदकमिति। प्रेरणात्र तृतीयेत्याह तदानुगुण्यमिति। एवञ्च तृतीयापवादत्वं नतु षष्ठ्याः अस्या हेतुसंज्ञाबाधकत्वेन संज्ञाभावे इत्यकारप्रश्लेषः। क्रियान्तरे तत्वेऽप्याहोपात्तेति केचिदित्यरुचिबीजं तु तत्र तथासम्भवेपि प्रकृतोदाहरणे न तथेति तदेव युक्तमिति तमेवोक्तरीत्या विशदयति हरिनिष्ठेति।

हरिसंप्रदानिका भक्तिकर्तृका रुचिरिति बोधः। हरिनिष्ठा या भक्तिविषया प्रीतिस्तदनुकूलो भक्तिनिष्ठो व्यापार इति यावत्।

ये तु प्रीतिसमानार्थो रुचिः कर्मसंज्ञापवादश्चेदं संप्रदानत्वमितीच्छन्ति। तेषां प्रीयमाण इति सूत्रे निर्देशात्प्रीधातुयोगेऽस्याप्रवृत्तिः कल्प्येति गौरवम्। अभिलषतेश्च विषयतासंबन्धावच्छिन्न प्रीत्यनुकूलः प्रीत्यधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति न तस्य रुच्यर्थत्वमिति हरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यादौ न हरेः संप्रदानत्वम्।

गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते अत्र श्लाघते बोधविषया स्तुतिरित्यर्थः। बोधस्य फलतावच्छेदकः

नैयायिकादिमतं खण्डयति येत्विति। प्रीयेति अन्यथा कर्मणि शानच् न स्यात्। अतएव प्रागुक्तस्य हरिं प्रीणयतीत्यादेः सङ्गतिः नन्वेव मपि अभिलष्यतियोगे तत्वापत्तिस्तस्य रुच्यर्थत्वादत आहाभीति चस्त्वर्थे लष्यतेरितिपाठः। अतएवाग्रे तथो क्ति सङ्गतिः। ततो भेदकमाह प्रीतिव्यधीति।

श्लाघह्नुङ्स्थेत्यस्य विषयमाह गोपीत्यादि ज्ञापयतित्यर्थ इत्यंतेन। वृत्तिना नतु विषयता अतएवाह बोधाश्रयेति। तदुपपादयति ज्ञीप्स्येति तत्रज्ञापनवचनात् ज्ञपेः सन्नंतात्कर्मणि शानजिति णिजंतबलादिति भावः। विशेषमाह सन्निति। तत्रेति तयोर्मध्ये। ण्यर्थकर्मणो ग्रहणे इत्यर्थः गम्यमिति। अतएव कृष्णायात्मानं श्लाघते इत्यपि भवति। अतएव उक्ताभिसन्धानादेव। अयं योगः। उभयवैलक्षण्यमाह कृष्णस्यैवेति कृष्णं श्लाघते इत्यादि तदा हि कृष्णवृत्तिबोधविषया कृष्णकर्मिका स्तुतिरिति बोधः श्लाघादेः स्तुत्यादिमात्रार्थत्वेऽप्येवमेव

अत्र सनोऽसंभवादुक्तरीत्या विनिगमनाविरहात्पक्षांतरमाह

सम्बन्धो वृत्तिता। स्तुतिश्च गुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगादिः। स्मरादिति हेतौ पञ्चमी। बोधाश्रयस्य श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमान इति सम्प्रदानत्वम्। ज्ञीप्स्यमानपदेन प्रधानभूतण्यर्थकर्मणो ग्रहणम्। सन्नस्वारस्याद्यद्विषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्तस्य प्रकृत्यर्थकर्मणोऽपि तेन पदेन ग्रहणम्। अन्यथा ज्ञाप्यमान इत्येव वदेत्। तत्राद्ये गोपीकर्तृका स्मरहेतुका कृष्णसम्प्रदानिका अर्थात्कृष्णवृत्तिबोधविषया स्तुतिरिति बोधः। स्तुतिश्चात्मनः परस्यवेति तु प्रकरणादिगम्यम्। अत एव कृष्णाय गोप्यात्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति प्राञ्चः। कर्मसंज्ञापवादोऽयं कृष्णस्यैव स्तुत्यत्वे तु परत्वात्कर्मत्वमेव।

यद्वा गुणोत्कर्षेण श्लाघ्यमानः कृष्णो गुणवत्तया तत्समर्थाचरणेनाध्यारोपितप्रेरणत्वाद्धेतुरिति हेतुत्वापवाद इयम्। ह्नुते इत्यत्र ह्नौते बोधविषयमितरादर्शन योग्यदेशस्थापनमर्थः। आत्मानमित्यादेरध्याहारः। सपत्नीभिया चात्मादेस्तथा स्थापनं बोध्यम्। एवंच गोपीकर्तृका कृष्णसंप्रदानिका अर्थात्कृष्णवृत्तिबोधविषयात्मकर्मकतथावस्थानानुकूला क्रियेति बोधः। तिष्ठतेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलस्थिति-

---

यद्वेति निवृत्तप्रेषणपक्षसंभवादाहाध्यारोपीति इयं संप्रदानसंज्ञा। प्राग्वदाहात्मानमिति। परमतेनेदं आत्मानामित्यस्याध्याहारे आहात्मकर्मकेति। मिति बोध इति एवंचात्रपक्षे श्लाघादिधात्वर्थबोधरूपफलाश्रयनिष्ठा संप्रदानत्वशक्तिरिति भावः

रर्थः । शपेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलशपथकरणमर्थः । कृष्णसंप्रदानकबोधानुकूला स्थितिः । तत्संप्रदानबोधानुकूलं शपथकरणमिति बोधः ।

यद्वा श्लाघ्यादेः स्तुत्यादिपूर्विका बोधनार्थः । स्तुत्या कृष्णमात्मानुरागं बोधयति ह्नुत्या तं कृष्णं बोधयति स्थित्या शपथेन तं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । प्रकृत्यर्थकर्मणो ग्रहणे तु स्तुत्या ह्नुत्या स्थित्या शपथेन कृष्णः स्वसखीजनं ज्ञापयतीत्यर्थः ।

भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । धृङ् अवस्थाने इति धातोर्णिं व्यवस्थानानुकूलो व्यापारो धारेरर्थः । तदर्थावस्थित्याश्रयसंबन्धी संप्रदानं धारेरुत्तमर्ण इति सूत्रात हरिकर्तृको भक्तसंप्रदानको मोक्षकर्मकावस्थित्यनुकूलो व्यापार इति बोधः । शेषषष्ठ्यपवादोऽयम् । अत्रोत्तमर्णो दानक्रियया धारणस्य निमित्तम् । यतोऽसौ तद्दणं ददाति । ददातिश्च नश्रूयते

विनिगमनाविरहादाह यद्वेति बोधनेति ण्यंतस्य रूपं । अध्याहारमाहात्मेति स्तुतिश्चकृष्णस्यैव । तं आत्मानुरागं । एवमग्रेपि ह्नुतिः सपत्न्यादिभ्यः कृष्णस्यैव । स्थित्येत्यादेः प्रत्येकमन्वयः एवमग्रेपि ।

नन्वेवं सति ज्ञायमान इत्येव सिद्धे सनुक्तिवैयर्थ्यं ण्यंतकर्तुश्च कर्मण इत्युक्त्या ज्ञायमानपदेन तस्यैव ग्रहण सिद्धेरतस्तेन तस्यापि ग्रहणं, तस्यापि ज्ञापनविषयेच्छाविषयत्वान्नशानजनुपपतिरित्युक्ते तत्पक्षावष्टंभेनाह प्रकृत्यर्थेति अत्रपक्षेऽव्यवहित एव तदर्थ इत्याह स्तुत्येत्यादि प्राग्वदाह स्वेति । स्तुत्यादिः कृष्णस्यैवात्रापि । तस्मादुभयोरपिग्रहणं एतेनान्यतरस्यैव ग्रहणमित्यपास्तम्

धारेरुत्तमर्ण इत्यस्य विषयमाह भक्तायेति अवस्थान मवस्थित्य कूलो व्यापारस्तदाह तदर्थेति धार्यर्थः । अप्रयोगः । तत्वमुपपादयन् कार

इत्यश्रूयमाणक्रियात्वाच्छेषे षष्ठी प्राप्ता सर्वत्र। विशेषविवक्षाया अभावे क्रियानिमित्तत्वमात्राश्रयणेन शेषत्वं प्राप्तमितिबोध्यम्। तदुक्तम्।

हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वापि कारकम्।

रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण संप्रदानाख्यमुच्यते इति॥

ननु ऋणं नाम सजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्तपरकीयद्रव्यादानं तज्जन्योऽधमर्णनिष्ठः परिशोधननाश्योऽदृष्टविशेषो वा, उभयथापि नेह प्राप्तिः। मोक्षस्योक्त रूपऋणत्वाभावेन भक्तस्योत्तमर्णत्वाभावादिति चेन्न। आवश्यकदेयत्वेन तत्रापि ऋणव्यवहारात्।

पुष्पेभ्यः स्पृहयति। स्पृहयतिरिच्छामात्रवाची। इच्छानुकूल मनः संयोगादिव्यापारवाची च फलावच्छिन्नेच्छावाची च। आद्ये स्पृहेरीप्सित इति संप्रदानत्वम्। तत्र हि ईप्सितत्वं धात्वर्थव्यापार-

---

कत्वमाह। अत्रोक्तेति नैवं केवलमत्रैव किंतु शब्दः पुरुषः इत्यादावप्येवमित्याह सर्वत्रेति। तदुक्तं हरिणा रुच्यर्थादियोगे यत्त्रितयान्यतमत्वे सति कारकं तच्छास्त्रैः संप्रदानाख्यमुच्यत इत्यर्थः। चौर्यनिरासायाह परदत्तेति। तस्यापि चौर्यादिनिरासायाह परकीयेति

नन्वादानस्य ऋणत्वेन तदुत्तरं ऋणमस्तीत्यादिव्यवहारो नस्यादतआह तज्जन्य इति आदानजन्य इत्यर्थः अनतिप्रसंगायाह परीति अदृष्टेति दुरदृष्टेत्यर्थः। इह भक्तायेत्यत्र। ऋणेति तत्त्वेत्यर्थः। कृत्यैर्ऋणे इतिवत्। स्पृहेरीप्सित इत्यस्य विषयमाह पुष्पेभ्य इति। गादीति तद्रूपव्यापारेत्यर्थः। द्वितीये पक्षांतरमाह फलेति आद्ये इच्छामात्रार्थकत्वे फलेति यत्नेत्यर्थः। तमपालभ्यमाह कर्मेति द्वितीयाप्रकरणे इति भावः। अत्ये इति अंत्यान्यतरे इत्यर्थः। अतएव स्पृहणीयं पुष्पमिति संगच्छते। षष्ठ्येवेति अतएव

जन्यफलाश्रयत्वं नतु फलस्य धात्वर्थत्वाग्रहः। कर्मसञ्ज्ञा तु धात्वर्थफलाश्रयस्येत्युक्तम्। शेषषष्ठ्यपवाद एतत्संप्रदानविभक्तिः। पुष्पसंप्रदानिकेच्छेति बोधः। अन्त्ये कर्मत्वं पुष्पाणि स्पृहयतीति। संप्रदानस्यापि तत्त्वेनाविवक्षायां षष्ठ्येव।

हरये॰ क्रुध्यति द्रुह्यतीर्ष्यत्यसूयति। तत्र वधाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः क्रुधेरर्थः। दुःखजनकक्रियारूपापकारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषो द्रुहः। धात्वर्थोपसंगृहीतत्वादेतावकर्मकौ। विषयतयैतद्धात्वर्थमूलभूतकोपसंबन्धिनो हरेः 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप' इत्यनेन संप्रदानत्वम्। हरिसंप्रदानको द्रोहः क्रोध इति बोधः। अत्र शेषषष्ठ्यपवादत्वम्। उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेष ईर्ष्या। शौचाचारादिगुणविषये दम्भादिकृतत्वरूप दोषारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषोऽसूया। एते चित्तवृत्तिविशेषरूपकोपमूलकाः। प्ररूढस्य वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयस्य

कुमार्य इव कांतस्य त्रस्यति स्पृहयंति च
इति संगच्छते।

क्रुधद्रुहेर्ष्येत्यस्य विषयमाह हरये इत्यादि। तत्र क्रुधादीनां मध्ये तत्वात् सगृहीत कर्मकत्वात्। एतदिति उभयेत्यर्थः। अतएवाहात्रेति उभयत्रेत्यर्थः। हरेः क्रोधद्रोहाभ्यामिच्छाविषयत्वाभावात्क्रियया यमित्यनेन न सिद्धिः। य प्रति कोप इति साधारणाविशेषलब्धमाह एते इति क्रोधादयः सर्वे इत्यर्थः। सामान्येनाह चित्तवृत्तीति अतएव कुपेस्तदर्थत्वाभावेन न तद्योग इदं। एवंच कुप्यति कस्मैचिदित्याद्यसाध्वेवेति बोध्यम्।

कोपस्यैव क्रोधपदार्थत्वेन तस्यापि कोपमूलकत्वं कुप क्रोधे इति तु तद्वृत्तिकोपत्वसामान्यमादाय ।

कर्मसंज्ञापवादोऽत्र हरिसंप्रदानकोत्कर्षविरोधीत्यादिक्रमेण बोधः । तद्धात्वर्थमूलभूतकोपविषयत्वे सति तद्धात्वर्थफलाश्रयस्यात्र संप्रदानत्वम् । सत्यन्तेन भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदित्यादि व्युदासः । मित्राय द्रुह्यति प्रतापोऽपीत्यादौ चेतनत्वारोपो बोध्यः । द्विषस्तु बलवद्दुःखसाधनताज्ञानजन्योऽप्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः । औषधं द्वेष्टीति यथा । एतदेवानभिनन्दनम् । तद्योगे तु नैतत्प्रवृत्तिः । क्रुधाद्यर्थत्वाभावात् ।

कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । अत्र प्रश्नविषयशु-

ननु कुप क्रोधे इत्यनुशासनेन तस्यापि क्रोधार्थत्वेनान्येषां तन्मूलत्वेपि क्रोधस्य कथं तन्मूलत्वमतो नह्यकुपितः क्रुध्यतीति भाष्यमूलकमाह प्ररूढेति । अतएवाह वागिति नन्वेवमनुशासनस्य कागते रतआह कुरेति । अनयोः सकर्मकत्वादाह कर्मेति । अत्र ईर्ष्याद्युभयत्र । विशिष्टसूत्रलब्धमाह तद्धात्वर्थेति क्रुधाद्यन्यतमेत्यर्थः । अत्र उक्तलक्ष्येषु । भार्यामिति नात्रभार्यां प्रति कोपः किन्तुपरैर्दृश्यमानां तां न सहत इत्येव एवं चात्र न कोपजन्येर्ष्या किन्त्वन्यपुरुषदर्शनजन्येति भावः । एवं सति क्वचिदप्राप्तिं निराचष्टे मित्रायेति ।

यत्तु प्रांचः द्वेषो बलवद्दुःखसाधनताज्ञानप्रयोज्य प्रीत्याख्येच्छाया अभाव एव नतु चित्तवृत्तिविशेषः औषधं द्वेष्टीति प्रयोगादतएव तद्योगे नेदं प्रवर्तते एत दभिप्रायेणैवानाभि नंदन द्विषरर्थो द्विष अप्रीताविति धात्वनुसारादिति तन्न तत्साजात्येनैतस्यापि तद्रूपत्वस्यौचित्यात् तत्राप्येतदतिप्रसंगाभावात्तदाह बलवदिति । एवोनोक्तव्यावृत्तिः । ततद्विट् ।

राधीक्ष्योरित्यस्य विषयमाह कृष्णायेति अत्र उभयत्र कर्मणः

भाशुभपर्यालोचनं धात्वर्थः । तदर्थप्रश्नविषयसंबन्धिनः कृष्णस्य 'राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्न' इत्यनेन संप्रदानत्वम् । कृष्णसंप्रदानकमर्थात्कृष्णसंबन्धि प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनमिति बोधः ।

विप्राय गां प्रतिशृणोत्याशृणोति वा । अत्र प्रवर्तनाजन्योऽभ्युपगमो धात्वर्थः । स्वार्थप्रवर्तनाश्रयस्य 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ते'त्यनेन संप्रदानत्वम्।

होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति चेत्यत्र शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं धात्वर्थः । धात्वर्थशंसनाश्रयस्यात्रा 'नुप्रतिगृणश्चे' त्यनेन संप्रदानत्वम् ।

शतेन शताय वा परिक्रीत इत्यत्र करणस्य पक्षे संप्रदानत्वम् । शतव्यापारश्च दानम् । फलेभ्यो याति । अत्राहर्तुमिति तुमुनन्तार्थकर्म चतुर्थ्यर्थः । फल-

---

प्रश्नविषयस्य धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकावेतौ । अतएव श्यन् राधोऽकर्मकादेवेत्युक्तेः । तदेकदेशे प्रश्नविषये कृष्णस्यान्वयस्तदाह तदर्थेति उभयार्थैकदेशेत्यर्थः । प्रत्याङ्भ्यामित्यस्य विषयमाह विप्रायेति । व्याख्यानात्प्रत्येकंनिमित्तत्वमितिभावः । प्रकृत्यर्थस्य तत्र प्रवर्त्तनायामन्वयः । विप्रसंप्रदानको गोकर्मकोऽर्थात् विप्रनिष्ठप्रवर्तनाजन्यो देवदत्तनिष्ठाभ्युपगम इति बोधः । तत्र विप्रस्य कर्तृ(प्रेप्सा)जनकत्वेन हेतुत्वे प्राप्ते इदं । तदेतदभिप्रेत्याह स्वार्थेति ।

अनुप्रतीत्यस्य विषयमाह होत्र इति । अनु प्रतीतिभिन्नं पदं लुप्तपंचम्यन्तं । गृण इति श्नान्तानुकरणात् षष्ठी । शंसनेनि शांसितुरित्यादिः । होतृसंप्रदानकोऽर्थाद्धोतृनिष्ठशंसनविषयहर्षानुकूलो व्यापार ओथामोदैवेत्यादि शब्दप्रयोगरूप इतिबोधः । कर्मत्वापवादत्वमस्य तदाह धात्वर्थेति ।

परिक्रयणे इत्यस्य विषयमाह शतेनेति अत्र करणस्यैव पक्षे संप्रदानत्वेन भानमित्याह करणेति नन्वेवं कस्तद्व्यापारोऽत आह

कर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः। एतद्बोधोपप-त्तिराकाङ्क्षावादान्ते प्रदर्शिता।

यत्तु फलेभ्य इत्यत्राहरणक्रिया चतुर्थ्यर्थः। कर्म-त्वप्रयोजकत्वे पूर्वपरयोः संसर्गाविति तन्न। क्रिया-र्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति सूत्रसत्त्वेनदृशे ऽर्थे साधुत्वे मानाभावात्।

यागाय याति। अत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमाप-वादश्चतुर्थी घञयं तुमुना समानार्थः। यागफलकं यानमिति बोधः।

न त्वां तृणाय तृणं वा मन्ये। अत्र कर्म द्वितीया-चतुर्थ्योरर्थः तृणपदं तृणसदृशपरम्। त्वत्कर्मकतृण-

---

शतेति।

क्रियार्थोपेत्यस्य विषयमाह फलेभ्य इति कर्मेति फलाश्रयरूपमि-त्यर्थः। दर्शितेति यथा वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगस्थले प्रविश पिंडीमित्यादा तस्यैव पदस्य सपूर्णवाक्यार्थशक्तता तथास्य समु-दायस्याहरणघटितोक्तार्थे शक्तिरेतच्छास्त्रबलात। स्थानिन इत्युक्ते-स्तत्प्रयोगे नेति बोध्यं।

नैयायिकाद्युक्ति खंडयति यत्त्विति। यत्तु फलकर्मकाहरणं फल-पदस्य लक्षणा चतुर्थ्याश्च फलमर्थयुक्ति तन्न गौरवात् अतआहाह-रणेति तन्मात्रमित्यर्थः। यथाक्रमान्वयेनाह कर्मत्वेति कर्मणीत्युक्ति-विरुद्धमित्याह क्रियार्थोपेति।

तुमर्थादित्यस्य विषयमाह। यागायेति बोधोपपत्तये आह घञ-यमिति भावे ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते क्रियायामुपपदे भविष्यति स्युरि-त्यर्थकेन भाववचनाश्चेतिसूत्रेण विहित इत्यर्थः।

मन्यकर्मणीत्यस्य विषयमाह नत्वामिति अनादरे इति मन्यक-र्मविशेषणं तद्द्योतकं यत्कर्मेत्यर्थस्तेन युष्मच्छब्दाच्चतुर्थी न तद्-ध्वनयन्नाह तृणेति अनादरश्च नादराभावमात्रं अपितु नञोऽधर्मा-

सदृशकर्मकमदुवृत्तिज्ञानाभाव इति बोधः। त्वद्वि-शेष्यकतृणसदृशप्रकारकेति यावत्। एवंचात्यन्तापकर्षः फलति तत्रैव चेयं चतुर्थी साधुरिति भाष्यस्पष्टम्।

ग्रामं ग्रामाय वा याति। अत्र द्वितीयाचतुर्थ्यौ कर्मैवार्थ इति सूत्रमतम्।

भाष्ये तु यातेरेवारम्भपर्यन्तमर्थेन गम्यमानं प्रारम्भं प्रति यात्याद्यर्थस्य कृत्रिमकर्मतया तेनाभिप्रेयमाणत्वाद्ग्रामस्य संप्रदानत्वम्। फलाश्रयत्वेऽपि तत्त्वस्याविवक्षा। एवंच ग्रामसंप्रदानकोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारविषयक आरम्भ इति बोधः। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। ग्रामं यातीत्यादौ तदर्थाभावः कर्मत्वविवक्षा च।

द्गाविव प्रतिपक्षवाचित्वात्तिरस्कारः सच व्याख्यानादपकृष्टनिरूपितोपमेयत्वस्याभावरूप उपमेयेऽत्र गृह्यते नत्वपकृष्टसादृश्यरूपः तत्प्रतीतिश्च मन्यतेर्तत्समभिव्याहारे एव तृणतुल्यमपि न मन्ये इत्यर्थः। तदाह त्वत्कर्मकेति ज्ञानाभाव इति तस्याप्यभाव इत्यर्थः। तृणायमत्वा रघुनंदनोपीत्यादौ नञोध्याहारादि बोध्यं विशेष्यताप्रकारतोभयावच्छिन्नज्ञानमत्र मनेरर्थ इत्याह त्वद्विशेष्यकेति उक्ताशयादेवाहैवंचेति।

गत्यर्थकर्मणीत्यस्य विषयमाह ग्राममिति सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारसिद्धांतमाह भाष्ये त्विति सिद्धांतिनामिति शेषः। अध्याहारस्याभावादाह यातेरेवेति। प्राग्वदाहारभेति। नारंभ प्रतीति न गम्यमानमारम्भामिति पाठान्तरं। तेन तद्रूपकर्मणा। संप्रेति कर्मणायमित्यनेन। नन्वेवमपि फलाश्रयत्वेन परत्वात्कर्मत्वमेव स्यादत आह फलाश्रयत्वेपीति तत्त्वस्य कर्मत्वस्य एवंच स एवात्र चतुर्थ्यर्थइत्याह एवंचेति तस्य तदर्थकत्वेन तदुपपादनेचेत्यर्थः। नन्वेवं कटं करोतीत्यादावतिप्रसंगोऽतआहातीति नन्वेवं कथंपाक्षिकस्य ग्रामं याती-

विप्रायादनै इत्यादौ तादर्थ्ये चतुर्थी तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावः संबन्धः। विप्राय दधीत्यादौ विप्रकर्तृकभोजनोपकारके विप्रापकारकत्वारोपाद्विप्रोपकार्योपकारकं दधीतिबोधः। मुक्तये हरिं भजति। मुक्तिरूपोपकार्योपकारकं हरिकर्मकं भजनमितिबोधः। एवमध्ययनाय वसती त्यादिष्वपि। तादर्थ्यस्यापि संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति स्पष्टं भाष्ये। तादर्थ्यस्य हेतुत्वानुगतत्वेऽपि कारणवाचकान्न तृतीया। कुण्डलाय हिरण्यमित्यादौ कार्यवाचकादुत्पद्यमान चतुर्थ्यैव कारणगतसंबन्धस्य बोधनात्। तस्मै इदं तदर्थम्। तच्छब्द उपकार्यवाची इदमर्थं उपकारकं तत्रोत्तरपदार्थस्य कारणरूपस्य ज्ञापनीयत्वेन प्राधान्यात्तच्छब्दवाच्ये गुणे सम्बन्ध उभ्दून इत्याहुः। सुखाय पुण्य नरकाय पापमित्यादिसाध्वेव। तुमर्थघञन्ते पाकाय यातीत्यादौ घञा ताद-

---

त्यादेः सिद्धिरतआह ग्राममिति। इत्यादौ तत्र तु तदर्थेति आरम्भपर्यंतत्यर्थ.। किन्तु संयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वमेव तदाह कर्मत्वेति इतीतिशेषः। अथोपपदविभक्तिचतुर्थीमध्ये तादर्थ्ये इत्यस्य विषयमुक्तरीत्या यस्य नसिद्धिस्ताद्दशमादावाह विप्रायेति अत्रोपकारारोपादित्यर्थ। एत्र बोधः प्रागपि। विशेषमाह तादर्थ्येति करणत्वस्याक्रियामात्रविषयत्वादाह हेतुत्वेति वाचकात् यथासम्भवमोदनादेः स्पष्टार्थमाह कुडलायेति ननु विनिगमनाविरहाद्वैपरीत्यमेव कुतो नात आह तस्मा इति तत्र समासे तथाचोद्भूतत्वमेव तत्र विनिगमकमितिभावः।

यत्तु तदर्थेत्यत्र बहुव्रीहिरवधारणगर्भस्तत्रार्थशब्दार्थप्रयोजनस्य जन्यतयेच्छाविषयरूपत्वे दुःखाय पापमित्याद्यसिस्तदर्थेतिसूत्रेणैव

र्थस्योक्तत्वादेतदप्राप्त्या तुमर्थाच्च भाववचनादित्यारब्धम् ।

भक्ति र्ज्ञानाय कल्पते । कृपेरुत्पत्तिरत्रार्थः । प्रथमापवादोऽत्र । क्लृपि संपद्यमाने चेत्यनेन विकारवाचकाच्चतुर्थी विकारेच प्रकृतिरूपारोपः भक्तिरूपज्ञानकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः । भक्तिरत्र निदिध्यासनरूपा । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां तु प्रकृतिविकृतिभावाप्रतीतेर्जनिकर्तुरित्यपादानत्वेन भक्तिपदात्पञ्चमी भक्तेर्ज्ञानंकल्पते इति । ज्ञानस्य कर्तृत्वेन कारकविभक्तेर्बलवत्वेन च ततः प्रथमेति कैयटे स्पष्टम् । भक्तिर्ज्ञानात्मना परिणमत इत्यादावात्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरः ज्ञानत्वविशिष्टरूपान्तरप्राप्ति र्भक्तिकर्तृकेत्यर्थः अत्र-प्रकृतिविकृतिभावाप्रतीतेर्न चतुर्थी किन्तु प्रकृत्यादित्वात्तृतीया ।

र्थे चेति नैयायिकास्तन्नार्थेन नित्यसमास इति विशेषवचनसत्वात् तद्ध्वनयन्नाह सुखायेत्यादि । तुमर्थेति विशेष्यम् ।

क्लृपीत्यस्य विषयमाह भक्तिरिति अनुशासनाबाधायाहात्रेति नतु सर्वत्रेतिभावः । यत्वत्रदीक्षितादयः सम्बधोत्र चतुर्थ्यर्थः भक्तिकर्तृका ज्ञानसम्बन्धिनी उत्पत्तिरितिबोधः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदाविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी अभेदाविवक्षायां तु कर्तृत्वात्प्रथमैवेति तदसदिति सूचयन्कैयटोक्तमाह प्रथमेति अत्रउक्तलक्ष्ये संपत्तिरुत्पत्तिः कृपीत्यर्थग्रहण सप्तम्यन्त क्लृप्यर्थक धातुयोगे उत्पद्यमानेर्थेवर्तमानाच्चतुर्थी ति वार्तिकार्थमभिप्रेत्याह विकारेति अन्यभक्तेस्तत्वासंभवादाह निदीति ।

ननु तदपि ततोऽनेन कुतो न चतुर्थी अत आह ज्ञानस्येति नन्वस्याः प्रथमापवादत्वमुक्तमेवातआह कारकेति । कैयटे इति तेन हि क्लृतस्य लक्ष्ये विकृतेः प्रकृतिरूपारापात्सामानाधिकरण्य वदताऽ

वाताय कपिला विद्युत्। उत्पातेन ज्ञापितेचेत्यनेन चतुर्थी। प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः। ज्ञाप्यज्ञापकभावश्चतुर्थ्यर्थः। वातरूपज्ञाप्यज्ञापिका कपिला विद्युदिति बोधः

विप्राय हितम्। इष्टसाधनं हितपदार्थः संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः। विप्रसबन्धि हितमिति बोधः। एवं सुखयोगेऽपि विप्राय सुखमित्यादौ।

हरयेनमः। अत्र 'नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्चे' ति चतुर्थी। अपकृष्टत्वज्ञानबोधनानुकूलो व्यापारः स्वरादिपठितनमः पदार्थस्तत्रापकर्षः प्रयोक्तृपुरुषविशेषनिष्ठो नमस्कार्यावधिक एव प्रतीयते।

भेदविवक्षायामेव चतुर्थ्युक्तरीत्याऽभ्युपगता एवंच भक्तिर्ज्ञानमित्यसाध्वेवेतिभावः। नन्वेवमतिप्रसङ्गोऽतआह भक्तिरितिइत्यादौ। धर्मपरः नतुस्वरूपपरः अतएवाहात्रेति करणत्वाद्यभावादाह प्रकृत्येति।

उत्पातेनेत्यस्य विषयमाह वातायेति अनतिप्रसंगायाह भूतेति पृथिव्यादि पञ्चेत्यर्थः हितयोगेचेत्यस्य विषयमाह विप्रायेति अत्रैविप्रायेति पूर्वान्वयि।

नमः स्वस्तीत्यस्य विषयमाह हरये इति। निपातस्थले विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह स्वरादीति इयमेव नतिः। तत्रविशिष्टधात्वर्थमध्ये। कप्रतीतिपाठः। सर्वत्रमानमाह शब्देति। अत्रैवमानमाहान्योचारीति मात्रपदेनान्यसमभिव्याहारनिरासः। काचित्कमाह दशेति। अवधित्वमवधिमत्त्वं वा चतुर्थ्यर्थ इतिनैयायिकाद्युक्तेरसाङ्गत्यायाह चतुरिति उद्देश्यकः। नतुतदवधिकः उक्तेति स्वनिष्ठापकृष्टत्वज्ञानबोधनानुकूलः प्रयोक्तृनिष्ठस्नादृशव्यापार इत्यर्थः। ननूद्देश्यत्वं नेच्छा विषयत्वरूपं प्राग् दूषितत्वात्। किन्त्वतिरिक्त तदपि संबद्धे एव नासंबद्धे इति कथमत्रत त्वमत आहोद्देश्यत्वामिति स्वं त्यागः। प्रागवदाह शब्देत्यादि। अत्यं व्यभिचार मुद्धरति ऋत्विग्भिरिति चां ह्यर्थे।

व्यापारश्च प्रयोक्तृनिष्ठः प्रतीयते शब्दशक्तिस्वभावात् । अन्योच्चारितेन नमः पदमात्रेणान्यदीयनत्यबोधनात् । स च व्यापारः करशिरःसंयोगादिरीदृशशब्दप्रयोगश्च । चतुर्थ्यर्थ उद्देश्यत्वम् । एवं च हर्युद्देश्यक उक्तव्यापार इति बोधः ।

एषोऽर्घ्यः शिवाय नमः इत्यादौ त्यागो नमः शब्दार्थः । त्यागश्च स्वस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलो व्यापारः, उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः । शिवोद्देश्यकत्यागविषयोऽर्घ्य इति बोधः । उद्देश्यत्वं विषयताविशेषरूपम् । त्यागश्च वेदबोधितोद्देश्यकत्वस्वप्रयोगकर्तृकर्तृकत्वोपरक्त एव प्रतीयते । शब्दशक्तिस्वभावात् । अन्योच्चारितनमःशब्देनान्यदीयद्रव्यत्यागाप्रतीतेः । ऋत्विग्भिश्च यजमानीयतत्तद्द्रव्ये स्वीयत्वमारोप्यैव नमः शब्दः प्रयुज्यते । वेदबोधितेत्युक्तेर्न नीचोद्देश्यके त्यागे नमः शब्दप्रयोगः । अहं ममेत्यभिमानरहितानां शिवादीनां द्रव्ये स्वत्वाभावेऽपि शिवस्वं न प्रतिगृह्णीयादित्यादेः शिवोद्देशेन त्यक्तमित्यर्थो बोध्यः । संप्रदानचतुर्थी

यत्तु शिवस्वत्वोत्पत्ति स्वस्वत्वनिवृत्त्युभयानुकूलव्यापारविशेषस्त्यागः शिवस्वं न प्रतिगृह्णीयादितिस्मृतिप्रामाण्येन द्रव्ये देवताया अपि स्वत्वस्वीकारादिति केचित् तदसदिति ध्वनयन्नाहाहमिति अत्र एषोऽर्घ्यः शिवायेत्यत्र । उभयत्र प्राग्वद्विशेषमाहोद्देश्यत्वेति षष्ठ्यपि षष्ठ्येव । न्यायादिति अयं वाचनिक एव नतु अन्तरंगप्रधानन्यायमूलकः भाष्यादिविरोधात् उत्कृष्टनिष्ठो यः स्वनिष्ठापकृष्टत्वबोधस्तदनुकूलव्यापाररूपनमस्कारफलस्य तादृशबोधस्याश्रयतया देवानां कर्मत्वं स्वशब्देन प्रयोक्ता नमः शब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषूर्यादिषु वा पाठेन गतित्वात्सत्वं ।

त्यत्र न, नमः शब्दार्थस्य क्रियात्वाभावात्। उद्देश्यत्वसंबन्धेन विवक्षायां षष्ठ्यपि।

नमस्करोति देवानित्यत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्ति र्बलीयसीति न्यायात् कर्मणिद्वितीयेति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। अत्रायं नमः शब्दो निपातो द्योतकः उक्तनमः पदार्थोऽत्र कृधातोरेवार्थः स्वविषयावधित्वसमानाधिकरणसमवायरूपेण फलतावच्छेदकसंबन्धेन स्वनिष्ठापकृष्टत्वज्ञानबोधरूपफलाश्रयत्वाद्देवानां कर्मत्वं नतु तटस्थस्य प्रेक्षितुरिति बोध्यम्। स्वविषयेत्यत्र स्वशब्देनापकृष्टत्व ज्ञानबोधरूपं फलं नमः शब्दद्योत्यार्थान्वयमात्रेण चात्र नमः स्वस्तीत्यस्यापि प्राप्तिः।

यदा त्वत्रापि नमः शब्दस्य वाचकत्वं तदा चतुर्थ्येव। तेन नमस्कुर्मो नृसिंहायेति सिद्धम्। नमः स्वस्तीति सूत्रे चोभयोरपि नमः शब्दयोर्ग्रहणमि

एकस्या एवोपपदविभक्तित्वे कारकविभक्तित्वे चायं न्याय इति तु न युक्तं नमस्यति देवानित्यत्रैतत्परिभाषोपन्यासपर भाष्यविरोधात् सहयुक्ते इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च तदाह शब्देंद्विति। ननुहरये नम इत्याद्यनुरोधेन नमः शब्दस्य वाचकत्वान्नमः शब्दार्थबोधाश्रयत्वेपि धात्वर्थफलाश्रयत्वाभावात्कथं कर्मत्वमत आहात्रेति नमस्करोतीत्यत्रेत्यर्थः। उक्तसूत्रद्वयान्यतरसूत्रेणाह निपात इति नत्र तु स्वरादिपठितो नैवमत्रान एव सत्त्वसिद्धिर्नमस्पुरसोरित्यनेन।नन्वेवमपि देवानामुक्तरीत्याकर्मत्वे प्रेक्षितुस्तटस्थादेरपि कर्मत्वापत्ति रत आह स्वविषयेति।

नन्वेवमपि नमः शब्दार्थान्वयाभावेनोपपदविभक्तेः कथंप्राप्तिरतआह नमः शब्देति। अत्रनमस्करोतीत्यत्र। एवमग्रेपि। विशेषं

ति दिक्।

प्रजाभ्यः स्वस्तीत्यादौ स्वस्तिशब्दो मङ्गलार्थः। सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः। प्रजासम्बन्धिमङ्गलमित्यर्थः। मङ्गलाशंसास्थले 'स्वस्त्यस्तु गोभ्य' इत्यादौ स्वस्तिशब्दार्थ एवान्वयेन चतुर्थ्येव। गोसंबन्धिमङ्गलकर्तृकमाशंसाविषयो भवनमिति बोधः।

यत्त्वाशीः स्वस्त्यर्थः साच परहितेच्छान्वयी। सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थ इति तन्न। भूयादित्याशीर्लिङादेः प्रयोगानापत्तेः। प्रत्याभिवाद इति सूत्रस्थभाष्यात् शूद्रे आशिषोऽभावेन स्वस्ति वृषलायेत्यादौ चतुर्थ्यनापत्तेश्च। मङ्गलाऽर्थो हि तत्र स्वस्तिशब्दः मङ्गलाङ्गीकारार्थत्वस्यैव प्रामाणिकैरुक्तेश्चेतिदिक्।

भाष्यसिद्धान्तेनाह यदात्विति उक्तरीत्या कर्मत्वाभावेन द्वितीयाया अप्राप्तेराह तदेति। ननुस्वरादि पठितस्यैव तत्र ग्रहणेन कृञ्रुतेः कथमिदमत आह नम इति विनिगमनाविरहात् तंत्रांगीकारात्। यदातु कर्मणः सम्बन्धत्वेन विवक्षा एवं हरये नम इत्यत्रापि सम्बन्धत्वेन विवक्षा, नाहेश्यत्वेन तदोभयत्र षष्ठ्येव सूत्रे तदनुरोधेन तस्यैव ग्रहण न निपातस्य तंत्रांगीकारे मानाभावात्।

नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थे फलेभ्यो यातीतिवत्तत्र चतुर्थी एवंचात्रवाचकत्वे न मान एवं सति नमः स्वस्तीत्यनेन नसिद्धिरुपपदविभक्तेरिति न्यायेन द्वितीयापत्तेः। एतेनात्र कृञ्व्यापार बाधः स्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोधविषयतामात्रं निपातार्थः। अत्र स्वसमभिव्याहृतः कर्त्ता तथाच तादृशबोधविषयताप्रयोजकव्यापारानुकूलकृतिमात्रमिति समुदायाधीनो बोधः। तादृशविषयताश्रयतया कर्मत्वमितिनैयायिकाद्युक्तमपास्तं किञ्च वाचकत्वे धातोरानर्थक्यापत्तिस्तदाहेतिदिगिति। मंगलाशंसेतितथाचात्राकुशलार्थत्वान्न चतुर्थीचाशिषीत्यस्य प्राप्तिरितिभावः।

स्वाहास्वधावषट्शब्दास्त्यागार्थकनमः शब्देन व्याख्याताः । दैत्येभ्यो हरिरलम् प्रभुः समर्थः । अलमाद्यर्थः सामर्थ्यवान् मारणादिसम्बन्धित्वरूपः सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः । दैत्यमारणादिसम्बन्धिसामर्थ्यवानितिबोधः ।

इति चतुर्थी ।

पञ्चम्या अपादानत्वशक्तिमानर्थः । अपादाने पञ्चमीति सूत्रात् । सा शक्तिश्च प्रकृतधातूपात्तविभाग-

---

नैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति यत्त्विति हितेच्छा तद्विषयेच्छा भवदीयहितविषयिणी मदीयेच्छेतिबोधः । ननु समुच्चयस्यान्यत्र दृष्टात्वादत्रापि स्यादत आह प्रत्यमीति । ननु तत्र नैव चतुर्थीत्यत आह मङ्गेति । हि यतः । ननु त्वन्नोक्तरीत्या चतुर्थीचाशिषीत्यस्य कुशलार्थेऽप्राप्तावपि सुखार्थे वार्तिकेन चतुर्थ्यत आहमङ्गेति एतदुभयार्थत्वस्यैवेत्यर्थः । एतेन कुशलार्थत्वमपिनेति चः पुनर्विधानार्थं इत्यादि कौमुदीग्रन्थः सकलतद्व्याख्यातृग्रन्थश्च परास्तः । शब्देन्दुशेखरस्तु तदाशयमात्रप्रदर्शक इति न तद्विरोधः ।

सूत्रे साहचर्यादव्ययस्यैव स्वस्तिशब्दस्य ग्रहणं सचानव्ययमपि ।

प्रतिगृह्णामि ते धेनुं कुटुवार्थे विशेषतः ।
स्वस्तिर्भवतुमे नित्य सुख चानुत्तमं तथा ॥

इतिभविष्योत्तरप्रयोगात् अतएव तत्रषष्ठी तत्रांगीकारार्थः प्रतिग्रहे प्रसिद्धः अतएवस्वस्तिदाक्षिणायां तु बहुदेयं चनोऽस्त्विति बौधायनः स्वस्ति भवन्तो ब्रुवंत्वित्यस्योत्तर मों स्वस्तीत्यपि तत्रैव स्पष्टमित्यन्यत्र विस्तर स्तदाहेति दिगिति ।

अर्थद्वयस्योक्तत्वादाह त्यागेति व्याख्यानादलमित्यर्थग्रहणमित्याह प्रभुरिति तेन शक्त इत्यादेरपि ग्रहण ॥

इति चतुर्थी ॥

सिद्धान्तमनेनाह पंचम्या इति अपायपदार्थमाह प्रकृतेत्यादिव्यापारान्तेन । अस्याश्च प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसामानाधिकरण्य-

जनकव्यापारानाश्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागा-श्रयो यस्तद्वृत्तिः। ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रात्। कर्तृवारणाय सत्यन्तम्। अयमेवच सूत्रे ध्रुवपदार्थः। विभागश्च न वास्तवसम्बन्धपूर्वक एव किन्तु बुद्धिक-ल्पितसंबन्धपूर्वकोऽपि। अतएव जुगुप्सापूर्वकनिवृ-त्तिलक्षकतामाश्रित्य जुगुप्साविरामेत्यादिप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते। सूत्रेऽधोदेशसंयोगानुकूलव्यापार रूपंपातमात्रंतु नापायः वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृ-शति सति वृक्षात्पर्णं पततीत्यप्रयोगात्।

गतिं विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते।

इति हर्युक्तेश्च। अवध्यन्वययोग्यविभागं विनेति तदर्थः। तत्र मानमुक्तं वृक्षस्य पर्णं पततीत्येवं भाष्ये निदर्शितमिति। तत्र हि वृक्षः पर्णविशेषणमिति अपायस्याविवक्षणात् षष्ठीभाष्ये उक्ता इति हेलारा-जः। धावतोऽश्वात्पतति कुड्यात्पततोऽश्वात्पतती-त्यादौ पततीत्युपात्तक्रियानाश्रयत्वेन तां प्रत्यश्वस्या-पादानत्वमक्षतम्। तदुक्तं हरिणा।

मित्यपादानसमभिव्याहारे विभागोपि धात्वर्थ इति सूचयन्नाह प्र-कृतधात्वर्थेति।

यत्तु सत्यन्तं परया कर्तृसंज्ञया तदाश्रयपर्णादावपादानसंज्ञाबा-धमूलकं वस्तुत स्तन्निवेशो फलाचिन्त्यमेवेति भूषणकृदादयस्तन्नअ-स्या स्तदपवादत्वापत्तेः। अपाये विभागानुकूलव्यापारविषये यत्का-रक तद्रूपक्रियाश्रयत्वेन तज्जनकं तदपादानमित्यर्थसंभवात् कर्तृ-संज्ञा तु पत्यादियोगे चरितार्था। तदेतद्ध्वनयन्नाह कर्तृवेति पर्णा-दीत्यर्थः। ननु ध्रुवपदेनैव तद्वारणमिति तद्यर्थमेवातआहायमेवेति प्रकृतधातूपात्तविभागजनकव्यापारानाश्रय एवेत्यर्थः।

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा ऽचलम् ।
ध्रुवमेवातदावेशात् । इति ।

परेतु एवं सति धावतः पततीत्यादौ अपादानत्वं कथमित्याशङ्क्य ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्सतोऽप्यविवक्षाभवतीति समाधानपरभाष्यासंगतिः । पतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपस्य त्वदुक्तध्रुवत्वस्याश्वासत्त्वेन सतो ध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्यासङ्गतेः । तस्मादवधिभावोपगमातिरिक्तावधित्वोपयोगिव्यापारानाश्रयत्वे सति इतिवक्तव्य मयमेव ध्रुवपदार्थः । अपाये गतिविशेषे सत्युक्तध्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः । अश्वादेरवधित्वोपयोगित्वाभिमानेन शङ्का । वृक्षात्पर्णमित्यादौ तदभावान्न तस्य तदुपयोगिता प्रकृते विद्यमानस्यापि तस्य तत्त्वेनाविवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्येत्युत्तरमित्याहुः ।

परमतं खंडयति सूत्रे इति । स्पृशतिसति इतिवृक्षस्यपर्णं पततीत्येव हि तत्रोक्तार्थेन प्रयोग इति भावः । तत्र नियामकमाह गतिरिति यथा श्रुनासंगतेराहावध्यन्वयेति तत्र स्वार्थोक्तौ उक्तं तनैवोत्तरार्धेन तस्य तात्पर्यमाह तत्रहीति प्रकृत त्वनिवेशफलमाह धावत इति अत्रमानमाह तदुक्तमिति अपाये विश्लेषजनकक्रियायां उदासीनमनाश्रयः अतदावेशात् तत्क्रियानाश्रयत्वात् स्पष्टं चेदं कैयटादौ ।

परेतु भाष्यानुसारिणस्तु । कथमिति ध्रुवत्वाभावात् तत्वात् सिद्धं इतिशेषः । तत्र हेतुमाह सतोपीति यत इत्यादिः । अतिरिक्तत्वं व्यापारविशेषणं तदाश्रयतापेक्षासूचनाय । एवं सत्यानर्थक्यं परिहरति अयमेवेति । एतेनोक्तव्यवच्छेदः । एवञ्च ध्रुवमिति कारकांतराणामिवापादानस्यावधिभावोपगमातिरिक्तव्यापाराभावबोध-

नचाद्यपक्षे परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र दोष इति वाच्यम् । तत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेत्यदोषात् । अत एव देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यमाश्लिष्यतइत्यादौ तयोः कर्मत्वासिद्धिः । अन्यथा परत्वात्कर्तृत्वमेव स्यात् । आत्मानमात्मना हन्तीत्यादावन्तः करणाद्युपाधिभेदवत प्रकृते शब्दरूपोपाधिभेदेन भेदः, शब्दालिङ्गितार्थस्यैव भानात् । स्पष्टाचेयं रीतिः कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे भाष्ये । हरिणा तु ।

उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे ।
विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते ॥ इति ।

तत्तद्व्यक्तित्वेन विभागस्य बुध्या प्रविभागे तत्तद्विभागानुकूलक्रियावत्त्वस्यापरत्राभावादुभयोरपि ध्रुवत्वमित्यर्थः । तदेवोक्तम् ।

मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वंच पृथक् पृथक् ॥ इति ।

धनार्थमिति तात्पर्यं । अपाये इति तु कारके इत्यस्य क्रियाजनकत्वेन विवक्षित इत्यर्थे तात्पर्यग्राहकं बोध्यं ध्रुवमपाये इति तु वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ वस्तुतस्तस्यैव पर्णपातजनकत्वात्प्राप्तापादानत्ववारणाय । तदेतदभिप्रेत्याहापाये इति । उक्तध्रुवत्वेति । अवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति तदतिरिक्तस्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्रयत्ववदित्यर्थः ।

नन्वत्र पक्षे कथं भाष्यसंगतिरतआह त्रासादेरिति सिद्धांताशयमाह प्रकृते इति त्रस्तादश्वादित्यादावित्यर्थः । अत्र पक्षे विवक्षयैव सिद्धेराहाद्यपक्षे इति । अत एव शब्दकृतभेदेन भेदादेव । अन्यथा भेदानंगीकारे । अत्र मानमाहात्मानामिति । अत्र तदसंभवादाहाग्र-

अत्र वदन्ति । वस्तुनस्तन्निष्ठयोर्भेदेऽपि स्वधातुना निवृत्तभेदस्यैवो पादानादुभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन परत्वात्कर्तृत्वापत्तेः । अतएवैकशेषसूत्र भाष्ये उक्तं नवै तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वादिति । अपसरणं विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमित्यन्यत्र विस्तरः ।

धात्वर्थे प्रकृतत्वं च नशब्दोपात्तत्वं किन्तु विवक्षितत्वमात्रम् । अतएव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञां बाधित्वा करणसंज्ञेति भाष्यं संगच्छते । शरनिःसरणं प्रत्यवधिभावोपगमेनैव व्यधने करणताभ्युपगमेनोभयोरपि निमित्तभावेन स्थित्या युगपदुभयविवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तेः । एवमन्यत्रापिबोध्यम् । कांस्यपात्र्यामन्नं भुङ्क्ते इत्यस्य तत्रस्थितमन्नं तत उद्धृत्य भुङ्क्ते इत्यर्थ इति तत्राप्युभयविवक्षा । अपादानत्वग्रा-

---

हणे मानाभाव इति भावः । स्पष्टेति तत्रह्युपाधिभेदादेव भेद उक्त इति प्राक् प्रतिपादितं । एवंच चैत्र आत्मानं हंतीत्यादौ शब्दभेदादेव कर्मतोपपत्तिरिति बोध्यम् ।

खंडयितुमनुवदति हरिणा त्विनि उक्तमितिशेष । अस्यार्थमाह तत्तदिति । निष्ठयो र्व्यापारयोः । स्यैव अपायस्य। सूत्रे सरूप इत्यत्र । इतिःखंडन समाप्तौ । उभयोपपत्तये आह एतेन तादृशे विषयेमेषः स्वस्मादपसरतीति स्यादित्यपास्तं स्वपदवाच्ये तदविवक्षणात् प्रयोगानुसारित्वाद्विवक्षायाः एतेनसिद्धान्ते त्वत्रापि दोष उद्धृतः ।मेषपदोपात्ते तदविवक्षणादेतेन तथाभूषणाद्युक्तमपास्तं तदाहान्यत्रेति गुरुमञ्जूषादावित्यर्थः ।

विशेषमाह धात्वर्थे इति व्यधेर्निःसरणजन्यवेधार्थ त्वादाह शरेति उभयोः निःसरणव्यधनयोः । एवमिति करणस्थले इति भाव. ।

त्तयाश्रय एवावधिरित्युच्यते ।

यत्तु विभागः पञ्चम्यर्थः । आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः । विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः । यद्वा विभाग आश्रयश्च पंचम्यर्थ इति तन्न । वृक्षापादानकेत्येवं बोधानुभवात् । वृक्षाद्विभजत इत्यादौ विभागस्य बोधावृत्त्यापत्तेश्च । तत्रापादानस्यैव पञ्चम्यर्थत्वे किमर्धजरतीयेन । आद्ये प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोस्तत्फलस्याभेदान्वयस्य त्यागापत्तिश्च ।

वृक्षात्पर्णं पतति।पतेर्विभागजन्यः संयोगोऽर्थः । तत्र विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषणम् । प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थे वृक्षरूपापादानकविभागेत्यादिरीत्या बोधः । वस्तुतोऽपादानवृक्षीयपर्णकर्तृकं पतनमिति बोधः । वृक्षाद्भूमिं पर्णं पतति । अत्र विभागजन्य संयोगानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । विभागश्च फलतावच्छेदकः

एवं करणस्थले उक्त्वाऽधिकरणस्थले आह कांस्येति नन्वेवमाश्रयोवधिरिति विरुद्धमत आहापेति ।

नैयायिकभूषणकारादिमतं खंडयति यत्त्विति । नचैवं प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोरभेदान्वयसिद्धांतहानिरत आह यद्वेति । तत्र विप्रतिपन्नं प्रत्याह वृक्षादिति । तदुक्तमेवाह तत्रेति । एवं सामान्येनोक्त्वोदाहरणान्यर्थभेदसत्वादाह वृक्षात्पर्णमित्यादि तत्रतयोर्मध्ये नित्यसाकांक्षत्वादाह विभागे इति ।

एवं प्राचां मतेनोक्त्वा सिद्धांतमाह वस्तुत इति पूर्वत्रसंयोगमात्रस्य सत्वादाहानुकूलेति तद्याधिक रणेत्यर्थः व्यापारव्याधि रणाविभागस्यैव धात्वर्थत्वेन कर्मसंज्ञयाऽपादानत्वस्य बाधस्तदाह कर्मत्वमेवेति वृक्षात्फलमिति अत्र वाय्वादिः कर्ता अत्र फलतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतयोगिता । नन्वेवं वृक्षात्स्पंदत इत्यपि स्यादत आह स्पदेरिति ।

वृक्षं त्यजति इत्यादौ विभागानुकूलो व्यापारोऽर्थं इति कर्मत्वमेव। वृक्षात्फलं त्यजतीत्यादौ विभाग-जन्यसंयोगानुकूलव्यापारोऽर्थः स्पन्देर्नविभागोऽर्थं इति वृक्षेस्पन्दते इत्येव।

चलतेस्त्वासनाच्चलित इति प्रयोगादस्त्येव वि-भागार्थकत्वम्। वृक्षाद्विभजते इत्यादौ विभागजन्य-पूर्वदेशसंयोगनाशोऽर्थः। बलाहकाद्विद्योतते विद्यु-दित्यत्र विद्योततेर्विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियारूप-निःसरणपूर्वकविद्योतने वृत्तिः। बलाहकापादानक वि-भागजन्यसंयोगानुकूलक्रियोत्तरकालिकं विद्युत्कर्तृकं विद्योतनमिति बोधः।

इदमुपात्तविषयमित्युच्यते। बलाहको नाम धू-मज्योतिः सलिलमरुतां संघातः। ततोऽवयवभूतज्यो-तिषो भेदविवक्षया विभागविवक्षणात्सोऽवधिः। य-दा तु तेजस आधारत्वेन स विवक्ष्यते तदा बलाह-के विद्योतते इति सप्तमी। यदा त्वभेदेन विवक्षा। तेजोमयत्वात् प्रकाशनसामर्थ्ये उदकधूमादेस्तत्प्रका-शप्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात् तदा बलाहको विद्योतते इति। यदातु प्रत्यक्षासिद्धमागमनं मनसि निधाय

निर्दिष्टविषयं किंचिदुपात्तविषयं तथा।

मेघदूताद्युक्तिमभि प्रेत्योक्तमुपपादयति बलेति ततः समुदायात् सः समुदायः। इदमपि भेदाविवक्षायामेवेति सूचयन्नाह यदात्विति सं-घसंघितेजसोरित्यर्थः। अतएवाह तजाति। नन्वेवमपि तत्र तत्प्रति-बन्धकमप्यस्तीत्यत आहोदकेति अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः। यदा तु यत्र तु। निधायेत्यस्य प्रश्नेऽन्वयः। अतएव तथैवोत्तरमाह पाटलीति

कुतो भवानिति प्रश्ने पाटलिपुत्रादिति उत्तरयति त-त्राकाङ्क्षावादोक्तरीत्या वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः। एतदपेक्षितक्रियमित्युच्यते।

वृक्षात्पततीति तु निर्दिष्टविषयम्। घटाद्भिन्न इ-त्यादावप्यनेनैवापादानत्वं सूत्रेऽपायशब्देन भेदस्यापि ग्रहणं। पञ्चमी विभक्ते इत्यत्र विभक्तशब्देनैव तन्मूलकसम्बन्धविवक्षायां घटीयो भेद इत्यपि। भिदिर् विदारणे इत्यत्र भेदज्ञानविषयत्वमपि वि-दारणम्। एकत्वेन गृहीतस्य तथाबोधे बुद्धिविदार-णस्य तत्रापि सत्त्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

अधर्माज्जुगुप्सति। तत्रानिष्टसाधनताज्ञानरूपा

रीतिमेवाह वाक्यैकेति। एतदपेक्षितेति स्पष्टोऽर्थः। एतेनात्रान्य-थाभूषणाद्युक्तमपास्त एतदेवाभिप्रेत्याहुर्गम्यमानापि क्रिया कारकावि-भक्तौ प्रयोजिकेति।

निर्दिष्टेति यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयमि-त्यर्थः। अन्यारादित्यत्रार्थग्रहणस्य भाष्यादावुक्तत्वात्तत्रत्यसकलग्रं-थासांगत्यायाह घटादिति। अपिः पूर्वसमुच्चये। अनेनैव ध्रुवमपाये इत्य-नेनैव। अपि ना प्रोक्तगतिविशेषसमुच्चयः। अत्र व्याख्यानमेव बीजमि-ति सूचयन्दृष्टांत माह पचमीति। विभक्तेति विभागार्थकेत्यादि। तन्मूलकेतिभेदमूलकेत्यर्थ.। ननु तत्राविदारणात्कथं प्रयोगावत-आहभिदिरिति अपिना प्रसिद्धं। तस्य तत्वे युक्तिमाहैकत्वेनेति। अत-एव घटाद्भेद इति सिद्धं तद्योगेप्यपादानत्वात्। अन्यशब्दार्थस्याक्रि-यात्वात्तद्योगे नास्य प्रवृत्तिः। अतएव घटः पटो नेत्यादौ न पंचमी नञो भेदवदर्थकत्त्वेपि तस्याक्रियात्वात् घटादेक इत्यादित्वसाधु। अतएवेतरग्रहणं तत्र चरितार्थं तदाहेत्यन्यत्रेति शेखरादावित्यर्थः।

वार्त्तिकविषयमाहाधर्मादिति अधर्मविषयकानिष्टसाधनताज्ञान-

स्य भयैकदेशानिष्टहेतुरित्यर्थः। यज्जन्यं भयमेव न प्रसिद्धं तत्र पञ्चमी न भवत्येव। तस्या इष्टत्वे तु हेतुत्वारोपेण सा। एवमन्तरिक्षेण जुहोति परमाणुं न पश्यतीत्यादेरुपपत्तिः। आरोपितस्यैव निषेधाद्बोधाच्च।

भाष्यात्तु भयपूर्विका त्राणपूर्विका च निवृत्तिर्निवर्तना चानयोरर्थः। बुद्धिप्राप्तचोरापादानिका प्रत्यासत्त्या तद्भयपूर्विका निवृत्तिस्तदपादानिका अनिष्टपरिहारफलिका निवर्तनेति च बोध इति लभ्यते। चोरमध्यगतोऽपि तत्संपर्कफलवधादिनिवर्तनात्तेभ्यो निवर्तित इत्युच्यते। एतद्विषयेऽपि हेतुत्वापादानत्वाविवक्षायां षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम्।

अध्ययनात्पराजयते। कृत्यसाध्यत्वधीसमानाधिकरणस्तद्विषयकोत्साहाभावो धातोरर्थः। विषयोऽत्रापादानम्। पराजेरसोढ इति सूत्रात्। अध्ययनापादानको देवदत्त कर्तृक उत्साहाभाव इति बोधः। तत्पूर्विका निवृत्तिरिति वा। शत्रून्पराजयते इत्यत्र

एवमेवेत्यस्यार्थमाहारोपितस्यैवेति। एतत्प्रत्याख्यानप्रकारमाह भाष्यात्त्विति लभ्यत इत्यत्रान्वयः। यथासंख्यमन्वयः।

तदिति बुद्धिप्राप्तचोरेत्यर्थः। नन्वत्र पक्षे स्थलविशेष इष्टस्य चोरात्त्रायते इतिप्रयोगस्यानापत्तिरतआह चोरमध्येतिअपिना तदन्यसमुच्चयो दृष्टांतार्थः।

पराजेरित्यस्यविषयमाहाध्ययनेत्यर्थः। कर्मणितत्यत्र प्रत्ययादाह विषयोत्रेति उत्साहेति अर्थादध्ययनविषयक इत्यर्थः। एव सूत्रमतमुक्त्वा प्रत्याख्यानप्रकारमाह तत्पूर्विकेति असोढइन्यस्य प्रत्युदाहरणमाह शत्रूमिति अभिभवतीत्यर्थस्तदाह तिरस्कारेति।

तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । आद्येऽनिष्टं धात्वर्थः अध्ययनजन्यमनिष्टमिति बोध इति न युक्तम् । तथाबोधाननुभवात् । असोढशब्देन तदर्थालाभाच्च । प्रेक्षापूर्वकारी मनुष्योऽध्ययनस्य दुःखत्वदुर्धरत्वादि पर्यालोच्य बुध्या प्राप्य ततो निवर्तते इति भाष्येण सर्वथाध्ययनाप्रवृत्तावप्यस्य प्रयोगस्येष्टतया तत्रानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वासम्भवाच्च ।

यवेभ्यो गां वारयति अग्नेर्माणवकं वारयति कूपादन्धं वारयति । भक्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । अभावप्रतियोगिव्यापारजन्यफलाश्रयोऽत्रापादानम् । वारणार्थानामीप्सित इति सूत्रात् वारणार्थधात्वर्थफलाश्रयत्वमत्रेप्सितत्वम् । तेन भक्षणसंयोगाद्याश्रयत्वाद्यवादीनामपादानत्वम् । अनुकूलता चात्र योग्यतारूपैव तेन प्रतिबिद्धे गवि भक्षयत्यपि अयं वारयति तथापि न निवर्तते

नैयायिकादिमतं खंडयति आद्ये इति अध्ययनात्पराजयते इत्यत्रेत्यर्थः । धात्वर्थ इति जन्यत्व पंचम्यर्थ. । सूत्रे चासोढो ग्लानिविषयः । एवं च पराजेरकर्मकत्वसूत्रोदाहरणतेति तथैवोदाहृतं ग्लायनीति तदर्थः । दोषांतरमाह प्रेक्षेति । इष्टतयेति इष्टत्वानुमानेनेत्यर्थः ।

वारणार्थानामित्यस्य विषयमाह यवेभ्य इति । भक्षणेत्याद्याभिप्रायम् । संयोगेत्यग्निमाभिप्रायम् । तथाच भक्षणं च संयोगश्च तदादिरूप यत्फलं तज्जनकेत्यर्थः । धात्वर्थ वारयन्यर्थः । फलेति भक्षणादिरूपेत्यर्थः । तदाश्रयश्च यवादिः एवमग्रेऽपि विशेषमाहानुकूलता चेति । अत्र मानमाह यदीमा इति । तन्मते भाष्यमते ।

इति प्रयोगसिद्धिः। अप्रवृत्तवारणेऽपि अयं प्रयोगः। यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुवं सस्यनाशस्तन्नाशेऽधर्मो राजभयं च बुध्या प्राप्य निवर्तयतीति भाष्यात्। उक्तव्यापारानुकूलनिवर्तना च तन्मते धात्वर्थः। अन्धेऽभिमुखदेशगमनत्वेनान्धस्य कूपपतनमिच्छाविषयः। एवं नान्तरीयकविषभोजनप्रसक्तौ तद्वारणकर्तरि चैत्रे विषाद्वारयतीति प्रयोगो भवत्येव। विषस्य विषत्वेनेच्छाविषयत्वाभावेऽपि भक्ष्यत्वेनेच्छाविषयत्वात्।

मातुर्निलीयते कृष्णः। स्वकर्मकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिर्धातोरर्थः। धात्वर्थदर्शनकर्त्रऽपादानं तत्पूर्वकनिवृत्तिर्धातोरर्थस्तत्र मातुरपादानत्वेनान्वय इति भाष्यमतम्। दर्शने मातृकर्तृकत्वं प्रत्यासत्तिगम्यम्।

यत्तु नैयायिकाः यत्र नांतरीयकतया चैत्रादेर्विषभोजनं प्रसक्तं नतु स्वेच्छया तत्र तद्भोजननिवर्तकव्यापारकर्त्तरि चैत्रं विषाद्वारयतीति प्रयोगवारणाय सूत्रे सम्प्रयोगः। अतएव तत्र सविषादन्नाद्वारयतीत्येव प्रयोगः। नच कूपादन्धं वारयतीति न स्यात नहि कूपतनमन्धस्येच्छाविषय इति वाच्यं कूपपतनत्वेनेच्छाविषयत्वाभावेप्यभिमुखदेशगमनत्वेन तस्यापीच्छाविषयत्वादित्याहुस्तदसदिति ध्वनयन्नाहांधे इत्यादि। अन्धे कूपादंधं वारयतीत्यत्र। एवमित्यस्यार्थमाह विषस्येति।

अन्तर्द्धावित्यस्य विषयमाह मातुरिति देशविशेषेति व्यवहितदेशेत्यर्थः। अयमेव सूत्रेऽन्तर्द्धिपदार्थः। पंचम्यर्थो वृत्तिः धात्वर्थैकदेशं व्यापारे चेति। प्रत्याख्यानप्रकारमाह तत्पूर्वकेति तत्रैवाह दर्शन इति।

आख्यातोपेत्यस्य विषयमाहोपाध्यायादिति। उपयोगशब्दस्य

उपाध्यायादधीते। उच्चारणोत्तरकालिको नियमपूर्वको ग्रन्थस्वीकारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। उच्चारणाश्रयोऽत्रापादानमपादानत्वेनैव बोधः सर्वत्र उपाध्यायान्निःसरन्तं ग्रन्थमधीते इत्यर्थः। अतिप्रसङ्गश्चानभिधानाद्वारणीय इति भाष्यमतम्।

ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। उपादानकारणमत्रापादानम् जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रात्। सूत्रे प्रकृतिरुपादानकारणम्। ब्रह्मापादानिका प्रजाकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः। ब्रह्मणो निःसरमाणा जायन्ते इत्यर्थः। निःसरणं लोकप्रसिद्ध्याश्रयम्। यद्यस्माज्जायते तत्ततो निर्गच्छतीति लोकव्यवहारात्। स च व्यवहार उपादानकारणविषय एवेति भाष्यस्वरसः। पुत्रात्प्रमोदो जायते इत्यादावुपादानत्वारोपेणापादानत्वं बोध्यम्। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। प्रथमप्रकाशोऽत्र धात्वर्थः। तदाधारो हिमवदादिरत्रापादानम्।

तत्रैव रूढेराह नियमेति ब्रह्मचर्यादीत्यर्थः। सूत्रमतमुक्त्वा प्रत्याख्यानमाहोपेति नन्वेवमतिप्रसङ्गो नटस्य शृणोतीत्यादावत आहातीति।

जनिकर्त्तुरित्यस्य विषयमाह ब्रह्मण इति दीक्षितादिसकलग्रन्थासांगत्यायाहोपेति। ननु सूत्रतो लाभः कथमत आह सूत्रे इति। ब्रह्म च मायाशबलं जगदुपादानकारणं तदाह ब्रह्मेति। एवं सूत्रमतमुक्त्वा प्रत्याख्यानमाह ब्रह्मण इति। निःसरणमिति। अनतिप्रसंगायाह सचेति। नन्वत्र मते क्वचिदप्रसिद्धिर्न स्यात्पुत्रस्य तत्र निमित्तकारणत्वेनातस्त्वादत आह पुत्रादिति।

भुवः प्रभव इत्यस्य विषयमाह हिमेति। प्रग्रहणादाह प्रथम इति।

हिमवदपादानको गङ्गाकर्तृकः प्रथमः प्रकाश इति-बोधः। हिमवतो निःसरमाणा प्रकाशते इति वार्थः।

प्रासादात्प्रेक्षते इत्यादौ तु वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः। पञ्चम्यर्थो ल्यबन्तक्रियाकर्म। आसनात्प्रेक्षत इत्यादावुपविश्येत्याद्यर्थः। अधिकरणं पञ्चम्यर्थः प्रासादादितो निःसरता चक्षुषा तद्वृत्त्या वा प्रेक्षते इत्यर्थः। प्रासादस्थपुरुषान्निष्क्रमणमेव प्रासादावधि-कत्वेनोपचर्यत इति भाष्यसंमतम्।

वनाद्ग्रामो योजने योजनं वा। अत्राव्यवहितोत्त-रत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वं प्रथमासप्त-म्योरर्थः। एवंच वनाव्यवहितोत्तरयोजनाव्यवहितो-त्तरदेशवृत्तिर्ग्राम इति बोधः। कार्तिक्या आग्रहाय-णी मासे इत्यत्र स्वावयवकत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वाव्यव-हितोत्तरकालवृत्तित्वं सप्तम्यर्थः। कार्तिक्यवयवकत्रिं-

---

प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे।
ज्ञानस्य चादिमस्थाने इति विश्वः॥

प्रभवो जन्मकारणम्—

आद्योपलंभनस्थानेऽपां मूले सनिभिद्ययोरिति हैमश्च। अत्र ना-न्यत्र। प्रभवत्यत्रेति प्रभव इति सूचयन्नाह तदाधार इति प्रत्याख्या-नमाह हिमेति।

ल्यब्लोपे इति वार्त्तिकविषयमाह प्रासादादिति। प्राचां ग्रन्थासां-गत्याय सिद्धांतमाह वाक्यैकेति। प्रत्याख्यानमाह प्रासादेति आ-दिनासनं। नैयायिकमतेनाहधेति वेदांतिमतेनाह तद्वृत्त्यावेति न-न्विद बाधितमेवात आह प्रासादस्थेति।

अथोपपदविभक्तिपञ्चम्यर्थनिरूपणं। तत्रादौ यतश्चाध्वेति वार्त्ति-कविषयमाह वनादिति देशस्येदमुदाहरणं तदाहैवं चेति। कालस्यो-

शक्तिश्चयात्मकमासाव्यवहितोत्तरकालवृत्तिराग्रहायणीत्यर्थः। वनान्निःसृत्य योजने गते ग्राम इत्यतः प्राप्यते इत्यध्याहारेण बोधः। निःसृत्येति परावरयोगे चेति क्त्वा। वनावधिकविभागानुकूलव्यापारसंबद्धे योजने गते ग्रामः प्राप्य इति बोधः। योजनमित्यस्य प्रथमान्तत्वे गतं चेदिति शेषः। कार्त्तिक्या इत्यादेरपि ततः प्रभृति गते मासे आग्रहायणीत्यर्थ इति भाष्यमतम्।

अत्र सर्वत्र भाष्यसंमते एवार्थे साधुत्वं यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। सर्वत्र तत्तत्कारकत्वाविवक्षायां षष्ठ्याः साधुत्वमिष्टमेवानभिधानं वेति तत्त्वम्।

घटादन्य इत्यादौ स्वप्रतियोगिकभेदसम्बन्धः पंचम्यर्थः। तेन प्रकृत्यर्थस्यान्यस्मिन्नन्वयः। एतेन घटादितरो व्याख्यातः। अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरप-

---

दाहरणमाह कार्त्तिक्या इति स्वं कार्त्तिकी मासश्च। प्राचीनमतेनाहाध्याहारेणेति सिद्धांतस्तु प्रागुक्त एव बोध्यः। अतएवाह परेति प्राग्वदाह गतं चेदिति। एवंच तत्तुल्यत्वेऽपि न तस्य विषयतात्रेति सूत्रेणैवात्रापादानत्वमेवं सति तत्रापि एवमेवोपपत्तौ वार्त्तिकंनावश्यकं तदेवम् ध्वनयन्द्वितीयेऽप्यन्यथासिद्धिमाह कार्त्तिक्या इति एवंच वनादित्यादिः प्रत्याख्यानप्रकार एतदन्तः। अत्र साधुत्वे विनिगमनाविरहं निराचष्टेऽत्र सर्वत्रेति सति प्रयोगे आहेष्टमेवेति तदभावे आहानभीति।

अन्यारादित्यस्य विषयमाह घटादिति तेन। संबंधेन। दीक्षिताद्युक्तिं खडयति अन्येत्यर्थेति। अन्यत्र शेखरगुरुमंजूषादौ। उक्ता आदावेव। संसर्गेति तादात्म्येतरसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः। प्रागुक्तमत्र तुल्यं तत्र तस्य प्रयोज्यत्वेनान्वयः। सएवात्र

दाजाहियुक्ते इति पञ्चमी। अन्य इत्यर्थग्रहणामिति तु भाष्यानुक्तत्वादितरग्रहणाद्यायुक्तमित्यन्यत्र निरूपितम्। घटाद्भिन्न इत्यादौ गतिरुक्ता।

वनादारात्। आराद्दूरसमीपयोः। ऋते कृष्णान् नोत्पद्यते सुखम्। अत्र ऋतेशब्दार्थः संसर्गाभावः प्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः। कृष्णशब्दस्तद्भक्तिलाक्षणिकः। कृष्णभक्तिप्रतियोगिकाभावप्रयोज्यः सुखकर्तृकोत्पत्त्यभाव इति बोधः।

कृष्णादृते दुःखम्। अत्र ऋते शब्दार्थस्य सामानाधिकरण्येनेतरत्रान्वयः। कृष्णभक्त्यभावसमानाधिकरणं दुःखमिति बोधः। कृष्णादृते नरः शोच्यः। अत्राभाववान् तदर्थः। कृष्णभक्त्यभाववान् नरः शोच्य इति बोधः। कृष्णादृते न धनुर्धर इत्यत्र भेदवान् तदर्थः। कृष्णभिन्नो न धनुर्धर इति बोधः। एतद्योगे द्वितीयापि यथा ऋते वातं वृक्षः पतति वाताभाववान् वृक्षः पतति इति बोधः। वृक्षपतने वात जन्यत्वाभावलाभस्त्वार्थः।

नेत्याहात्रेति। संसर्गाभावस्येत्यर्थः। इतरत्र दुःखे तदेवाह कृष्णेति तद्भक्तिप्रतियोगिकाभावेत्यर्थः। अत्रापि विशेष मात्रमाहात्राभावेति। तदर्थः ऋतेशब्दार्थः। अत्रापि तमाह भेदवानिति तदर्थः ऋते शब्दार्थः अत्र कृष्णश्चतुर्धा प्रतिपादित।

कृषिर्भूवाचकः शब्दो नश्च निर्वृतिवाचकः
तयोरैक्यं पर ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते।

इत्युक्तेः। विशेषमाहैतदिति तृतीयप्रकारेण बोधमाह वाताभेति प्रसिद्धार्थसंग्रहमाह वृक्षपेति।

पूर्वो ग्रामात् । उदयाचलसंनिहितदेशः पूर्वपदार्थः पञ्चम्यर्थोऽवधित्वम् । पूर्वत्वं च तदपेक्षोऽखण्डोपाधिः । एवं परत्वाद्यपि । ग्रामावधिकपूर्वत्ववानित्यादिक्रमेणान्वयः । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः प्रतियोगिध्वंसानधिकरणकालभवः पूर्वपदार्थः । तत्तदवधिबोधकपदसमभिव्याहारवशाच्च तद्रूपप्रतियोगि तद्ध्वंसानधिकरणकालस्य तत्त्वेन भानम् । चैत्रावधिकपूर्वकालभवः फाल्गुनः इति बोधः ।

प्रतियोगिध्वंसानधिकरणकालत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवम् । प्रत्येकं खण्डशः शक्तौ शक्त्यानन्त्यम् । चैत्ररूपप्रतियोगिचैत्रध्वंसैतदुभयानधिकरणचैत्रावधिककालभवःफाल्गुन इति बोधाङ्गीकारेएकस्य चैत्रस्यानेकधाऽन्वयाङ्गीकारं गौरवमव्युत्पत्तिश्च एवमन्यत्रापि बोध्यम् । कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वात्तद्भवपर्यन्तं पूर्वादिशब्दानामीदृशेपुलक्षणा । लक्षणाभावेतु चैत्रात्पूर्वः फाल्गुन इत्येव प्रयोगः । अस्तीत्यध्याहारः । पूर्वमिति अधिकरणशक्तिप्रधानम् ।

अस्य व्यवस्थाशब्दत्वादाह तदपेक्ष इति । एवमिति ग्रामापेक्षोऽखंडोपाधिरित्यर्थः अस्ताचलसंनिहितदेशः पश्चिमः । सूर्योदयमभिमुखावस्थितस्य सव्यहस्तसंनिहितदेशो दक्षिणः । तथावस्थितस्यवामहस्तसंनिहितदेश उत्तरः । शरीरावयवगते सव्यत्ववामत्वे च जातिविशेषौ । प्रतीतिप्रायाच्च । चैत्रादिस्तत् ध्वंसश्च तयोरवधीत्यर्थः । तदेवाह तत्तदवधीति । तत्त्वेन पूर्वत्वेन । इदमेवान्यथानिरासेनाह प्रतीति विशिष्टशक्तिपक्षे इदं अत एवाह प्रत्येकमिति । तत्त्वमेव विशदयति खंडश इति विशिष्ट शक्त्यानानतस्यापि तत्त्वेनैव भानमिति तत्प्रयुक्तगौरवमित्याशयेनाह चैत्ररूपेति । नन्वेवमपि तादृश काल इत्येव सिद्धं भव इत्याधिकमत आह कालस्येति । अभावे त्विति

चैत्रात्पूर्वं माघ इत्यादौ तात्पर्यवशाद्यथायथं त्रिंशद्दिनव्यवहितस्योक्तकालस्य तत्त्वेन भानम्। चैत्रात्परः अत्र तत्तदवधिसमभिव्याहारवशात्तद्ध्वंसाधिकरणकालः परत्वेन परशब्दार्थः। तत्रैव कृष्णस्यावधित्वम्। तथा व्यवहारात्।

प्रयागादुत्तरं काशीत्यादौ संयुक्तसंयोगवद्देशउत्तरत्वेनोत्तरामित्यधिकरणशक्तिप्रधानाव्ययार्थस्तस्यच पूर्वदक्षिणपश्चिमादेस्तात्पर्यवशात्तत्वेन तत्तत्प्रयोगेषु भानम्।

गृहाद्गङ्गा मम परा काश्याः सैवा परामम।

इत्यादौ विप्रकृष्टदेशस्थः संनिकृष्टदेशस्थश्च परत्वादिना परापरशब्दार्थः। अवधिः पंचम्यर्थः। गृहावधिकमत्संबन्धिपरत्ववती गङ्गेत्यादिक्रमेण बोधः। ममेत्यत्र तु न पञ्चमी प्रत्यासत्त्या यस्य यत्रोत्थिताकाङ्क्षा तद्वाचकादेव तत्पदनिमित्तविभक्तिस्वीकारात्। परादिपदं चावधावेव नियताकाङ्क्षं न संबन्धिनीति स्पष्टमेव। प्राक् प्रत्यकूत्रा ग्रामादिति पूर्वादिशब्दैर्व्याख्यातम्।

च्छेदः। ननु तत्रापि न क्रियातआहास्तीति तदन्वयमाह अव्ययमिति भावः। विशेषमाह चैत्रादिति। तत्वेन पूर्वत्वेन तथाच पूर्वपरादिशब्दानां नियमेनावधिसाकांक्षपूर्वत्वपरत्वाद्यखंडोपाधिरूपमेव शक्यतावच्छेदकं तदाश्रयश्चात्र प्रतियोगि नतु ध्वंसानधिकरणत्वोपलक्षितः कालः। अन्यथोक्तदोषगणापत्तेरिति बोध्यं। परेति परत्वेनेत्यादिः तत्रैव काल एव। उत्तरामिति उत्तरामित्येव यदधिकरणशक्तिप्रधानमव्ययं तदर्थ इत्यर्थः। तस्य च देशस्य स्वरूपं। पूर्वेति तत्वेन पूर्वत्वेन।

भवात्प्रभृत्यारभ्य वा सेव्यो हरिः। अत्र प्रभृतीत्यारभ्येत्यर्थकमव्ययं तदर्थयोगे पञ्चमी। अपादाने पञ्चमीति सूत्रे यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये उक्तमिदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते। कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मासे इति। तेन तदर्थयोगे पञ्चमीति वचनसत्त्वं सूचितम्। अतएव तदप्रयोगेऽपि पञ्चमीसिद्धिः। अवधिमादायेति तदर्थः।

आरभ्येत्यस्य चैतदर्थकतापि। तस्यावधित्वं च समभिव्याहृतपदार्थापेक्षम्। यथा प्रकृते मरणान्तकालस्य भवोऽवधिः मरणान्तकालावधिं भवकालमादाय तावत्कालं हरिः सेव्य इति बोधः। आरभ्येत्य-

---

दिना आदिना। काश्यवधिकमत्संबंध्यपरत्ववतीत्यस्य ग्रहणं। नन्वेवमतिप्रसङ्गोऽत आह ममेत्यत्रेति उभयत्रेत्यर्थः। यत्र भाष्यप्रामाण्यात्पंचमी तंविषयमाह भवादिति। अथ भेदोत्र नेत्याह अत्रेति। प्रभृति योग इति। सकलग्रन्थसांगत्यायाह तदर्थेति प्रभृत्यर्थयोगे इत्यर्थः। सूत्राभावादाहापीति। तेन भाष्येण। ततएवाह तदर्थेति। अत एव तच्छब्दाभावेपि तदर्थसत्तामात्रेण पचमीति भाष्यतात्पर्यादेव। अन्यथा प्रभृतिपदाभावे पंचम्यर्थवचनावश्यकत्वे तत्प्रत्याख्यानासंगतेरेव। तदर्थः प्रभृतीत्यस्यार्थः। वक्ष्यमाणार्थांतरसंग्रहायापिः। अवधौ पञ्चम्यन्तार्थस्याभेदेनान्वयः। तद्विशेषणत्वेपि न द्वितीया प्रभृत्यर्थयोगे पंचमीति भाष्यकृद्बोधितवचनात् तदेतदभिप्रेत्याह तस्येति भवस्येत्यर्थः। अपेक्ष तन्निरूपितं। तमेवाह मरणांतेति तावत्कालं।

अपि संग्राह्यमेवाहारभ्येति स्येति मात्रपदेनोक्तव्यवच्छेदः। विषयवाक्यमाहाद्यक्षणमिति। अत एवावीचीमारभ्य मेरुपृष्ठपर्यंतं भूलोको मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवपर्यंतं ग्रह नक्षत्रतारागणचित्रितोऽत-

स्यगृहीत्वेत्येतन्मात्रार्थकत्वे आद्यक्षणमारभ्येत्यादौ कर्मत्वाद्द्वितीया । प्रभृतिशब्दस्य त्वधातुत्वेन तदर्थस्याक्रियात्वान्न तद्विशेषणे द्वितीया । तदर्थकस्यारभ्येत्यस्यापि वाक्यैकदेशन्यायेन तदर्थकतेति न तद्विशेषणस्य तत्त्वम् ।

यद्वा भवावधिके मरणान्तकाले भवकालमादाय हरिः सेव्य इति बोधः । तत्र गम्यमानक्रियापेक्षं भवस्यावधित्वमित्यपादानत्वादेवात्र पञ्चमी । तच्चावधि मादायेत्याद्यर्थयोगेन तद्बोधकप्रभृत्यादियोगेन च गम्यते । अप्रयोगेऽपि वाक्यैकदेशन्यायेन तत्प्रतीतिः । पञ्चमीबलादेव तात्पर्यवशाच्च । एवं कार्तिक्या आग्रहायणी मासेऽइत्यतोऽपि कार्तिक्यवधिके आग्रहायणी घटिते मासे कार्तिकीमादाय गते सति आग्रहायणीति बोध इत्यलम् । यदा त्वारभ्येत्यस्य प्रथमक्रियारूपमारम्भं कृत्वेत्यर्थस्तदा तद्योगे सप्तम्यपि ।

आरभ्य तस्यां दशमीं तु यावत्प्रपूजयेत् इति

रिक्षलोक इति पातंजलभाष्ये उक्तं । नन्वेवं प्रभृत्यर्थयोगेऽपिद्वितीयापात्तिरत आह प्रभृतीति प्रकारांतरेणाद्यार्थे द्वितीयां वारयति तदर्थकेति । अवधिमादाय तदर्थकस्येत्यर्थः । नतदिति नावधिविशेषणकर्मत्वमित्यर्थ. । भाष्यप्रमाण्यान्नापादानत्व किंतु सूत्रादेवेत्याह यद्वेति । भक्ते इति शेषः । अत एवाह भवकालेति । शेषादेवाह तच्च तादृशावधित्वं च । हेत्वंतरमाह तात्पर्येति भाष्यप्रयोगेऽप्येवमेवेत्याहैवामिति । कार्तिकीतो विभक्ते इति

यथा—

ग्रामाद्बहिः। बहिःशब्देन समभिव्याहृतपदार्थ-तावच्छेदकानधिकरणतत्संनिहितदेशतत्तत्स्थवस्तु च बहिष्ट्वेनोच्यते। बहिर्योगे पञ्चमीसमासविधानसामर्थ्यात्तद्योगे पञ्चमी। बहिष्ट्वं च नियतमवध्याकाङ्क्षमिति स पञ्चम्यर्थः। अपहरेः संसार इत्यत्रापपरी ऋते शब्दसमानार्थौ हरिशब्दश्च तद्भक्तिपरः

आमुक्तेः संसारः। अत्र मर्यादाऽऽङोऽर्थः। तत्र मर्यादा द्विविधा। कालरूपा देशरूपा च। कालगतमर्यादात्वं च स्वस्वोत्तरकालोभयप्रागभावाधिकरणकाल-

---

शेषः अतएवाह कार्तिकस्येवेति। एतेन भाष्यप्रयोगात्पञ्चमीति सकलग्रंथकारोक्तमपास्तं तदाहेत्यलमिति।

विशेषमाह यद्यात्विति। सूत्र ज्ञापितपञ्चमीविषयमाह ग्रामादिति। समासेति अपपरिबहिरञ्चवः पचम्येति पञ्चम्यन्तेन समासेत्यर्थः। अयं भावः परस्परसाहचर्यात्तत्रापपरीवर्जनार्थौ कर्मप्रवचनीयावेव तद्योगे पंचम्यपाङ्गिति वचनात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽपपरिनिमितकसुबन्तस्यैव ग्रहणाच्च पंचम्यैव सिद्धः समासस्तत्साहचर्याद्युक्तपरिभाषया चाञ्चूत्तरपदेनापि तन्निमित्तपञ्चम्यैव सिद्धः समास इति व्यर्थंत द्बहिः शब्देन पंचम्यंतेन समासविधानद्वारा तद्योगे पंचम्या अपि ज्ञापनार्थमिति। इदमपपरिबहिरितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। पंचमीति सापीत्यर्थः। तेन करस्य करभो बहिरिति सिद्धं। यः अवधिः ग्रामावधिको बहिर्देशस्तत्स्थं वस्तुएवेति बोधः। पंचम्य पाङ्गित्यस्य विषयमाहापहरेरिति ध्यन्तादिति वार्त्तिकादाद्यापपरी इति अतएवाह हरीति हरिप्रतियोगिकभक्त्यभावसमानाधिकरणः संसार इति बोधः। तत्र सूत्रे। स्वं मुक्तिः स्वकालः स्वोत्तरकालश्च समेति ससार इत्यर्थः।

कर्मप्रवचनीयत्वादाह मर्यादेति मर्यादार्थाङ्समभिव्याहारात्तस्य कर्मप्रवचनीयत्वेन संबंधपारिच्छेदकत्वात्सोऽत्र स्वप्रकृत्यर्थप्रागभावा-

भवो यः समभिव्याहृतपदार्थ स्तदनधिकरणत्वं मुक्तिपदं तत्कालपरं मर्यादा मर्यादीभावः संबन्ध आङ्द्योत्यः पञ्चम्यर्थः। आङ्मर्यादाभिविध्योरिति सूत्र स्वरसात्। मुक्तिमर्यादाकः संसार इति बोधः। संसारे मुक्तिकालप्रागभावाधिकरणानिरूपिततद्भिन्न कालावृत्तित्व विशिष्टव्यापकताबोधस्त्वार्थः।

एतदर्थद्योतकतयावच्छब्दयोगे तु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते इति द्वितीया। कार्तिक्या वैशाखीं यावच्छीतमिति यथा प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी। कार्तिकीप्रभृति वैशाखीमर्यादाकं शीतमित्यर्थः। शीते कार्तिक्यादि वैशाखीपूर्वतिथ्यन्तकालनिरूपिततद्भिन्नकालावृत्तित्व-समानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वार्थः। व्यापकत्वमन्यत्रोक्तदिशोह्यम्।

धिकरणकालनिरूपिता तद्भिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टा या व्यापकता तद्रूप इति केचित्तन्न गौरवात्तत् ध्वनयन्नाह संसारे इति निरूपितत्व विशिष्टत्वं च व्यापकताविशेषण। बोध इति मुक्ति प्रागभावाधिकरणकाल निरूपितस्वस्वभिन्नकालावृत्तित्वसमानाधिकरण व्यापकतावान्संसार इतीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि

ननु तत्र पञ्चमी कथमत आह प्रभृत्यर्थेति। प्रागवदाह शीतेति तत्प्रभृतिश्च वैशाखी पूर्वतिथ्यन्तः। मर्यादार्थकयावत्पदसमभिव्याहारात् वैशाखीपदस्य तत्पूर्वतिथौ लक्षणा व्यापकता च समभिव्याहृतकालभिन्नकालावृतित्वाविशिष्टा प्रत्याय्यते तत्समभिव्याहारादेव तदाह कार्तिक्यादीति निरूपितत्वसमानाधिकरणत्वं व्यापकताविशेषणं तद्व्च्छीतमिति बोधाकारः। अन्यत्रेति मासमधीत इत्यत्रेत्यर्थ। स्वदेशस्वोत्तरदेशयोरित्यर्थः। स्वं काशी तदादीति प्रयागादिमध्यवर्त्तीत्यर्थः। प्रागवदाह वृष्टाविति प्रयागादिरूपो यः काशीपश्चिमदेशस्तन्निरूपिता स्वाभिन्नदेशता वृत्तित्वसमानाधिकरणा

प्रयागात्प्रभृत्या काश्या वृष्टो देव इत्यादौ देशो मर्यादा देशगतमर्यादात्वं च स्वस्वोत्तरदेशयोः प्रयागतदाद्यन्तराल देशवृत्तिसमभिव्याहृतपदार्थवृष्ट्याद्यन धिकरणत्वं । प्रयागादिकाशीमर्यादाकवृष्टिकर्ता देव इति बोधः। वृष्टौ प्रयागादिकाशीपश्चिमदेशनिरूपित-स्वभिन्नावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वार्थः

आसकलाद्ब्रह्म । आङ्घोत्योऽभिविधिरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः । सकलव्यापकं ब्रह्मेतिबोधः । सोऽपि द्विविधः । कालिको दैशिकश्च । आद्ये यथा कार्तिक्याश्चैत्रं यावच्छीतम् । कार्तिकीप्रभृतिचैत्रान्तकालव्यापकं शीतमिति बोधः। चैत्रपदं तदन्तकालपरम् । अन्त्ये यथा काशितः पाटलिपुत्रं यावद्वृष्टो देवः काशी प्रभृतिपाटलिपुत्रान्तदेशव्यापकत्वं वृष्टौ प्रतीयते। अनयोस्तात्पर्यवशात्कदाचिद्व्यापकत्वं तभिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टं तभिन्नदेशावृत्तित्वविशिष्टंच प्रतीयते इति बोध्यम्

प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति। सदृशः प्रत्यर्थः। कृष्णसदृश इति बोधः। तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान्। अन्नग्रहण पूर्वकं

च या व्यापकता तद्वती या वृष्टिस्तत्कर्त्तेत्यर्थः। प्राग्वदाह सोपीति अभिविधिरपीत्यर्थः । अभिविध्यर्थकयावच्छब्दसमभिव्याहारादाह चैत्रेति अंत्य इति पाठ' । प्राग्वदाह काशिप्रभृतीति । अनयोरव्यवहितोदाहरणयोः । तात्पर्येति सर्वं वाक्यमिति न्यायेनेति भावः । शीते वृष्टौ च यथाक्रममाह तद्भिन्नेति ।

प्रतिनिधिप्रतीत्यस्य विषयमाह प्रद्युम्न इति ।

अकर्तर्यृणे इत्यस्य विषयमाह शतादिति। हेत्विति तेन करणत्वविवक्षायां तृतीयैवेति भावः ।

प्रत्ययर्थेणं प्रतिसमभिव्याहृतयच्छतेरर्थः। तिलग्रहण पूर्वकं माषप्रतिदानमिति बोधः। शताद्बद्धः। हेतुहेतुमद्भावः पञ्चम्यर्थः शतहेतुकबन्धनकर्मेति बोधः। एवं जाड्याद्बद्ध इति बोध्यम्। धूमादग्निमानित्यादौ ज्ञाननिष्ठजन्यजनकभावस्य विषये आरोपो बोध्यः।

पृथग्विनानाना रामं रामात् रामेण वा। पञ्चम्यादीनां प्रतियोगित्वमर्थः। पृथक्त्वं गुणविशेष इत्येके। भेद इत्यन्ये। अन्त्ये इमौ भ्रातरौ पृथक् जाताविति व्यवहारो गौणो बोध्यः। विनानाने ऋतशब्दसमानार्थे।

स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः। करण मत्र बिभक्त्यर्थः। स्तोकशब्दः स्वप्रवृत्तिनिमित्तालपत्वधर्मपरः। शुक्लादिवदेते केवलधर्मपरा अपि। एवंचासत्त्ववचनता। सत्वत्वं च सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वम् करणत्वं च त-

---

विभाषा गुण इत्यस्य विषयमाहैवं जाड्यादिति तत्र योगविभागस्य प्राचोक्तभाष्यानारूढत्वेऽपि बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेरिति वार्त्तिकप्रयोगाद्गुणेऽस्त्रियामित्यस्य प्रायिकत्वेन तद्विषयविशेषो विषययोः स्वतो जन्यजनकभावासंभवाल्लक्षणमाह धूमादिति।

पृथग्विनेत्यस्य विषयमाह पृथगिति प्रकरणादाह पंचम्यादीनामिति। अत्र द्वितीया ततोऽन्यत्रापीत्येवेति स्पष्ट मन्यत्र। एके नैनायिकाः। अन्ये मीमांसकाः। अन्त्ये भेदपक्षे भेदस्योत्पत्तिशिष्टत्वेऽपि द्रव्यगतभेदस्य तत्रारोपेणेति भावः।

करणे च स्तोकेत्यस्य विषयमाह स्तोकेनेति स्वं स्तोकशब्दः यद्धर्मावेशात् द्रव्ये स्तोकव्यवहारस्तद्धर्मपरः सच धर्मोऽल्पादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेवेति भावः। नन्वेवं कथं स्तोकेन विषेण इत्यत आह शुक्लादीति अपिना धर्मिसमुच्चयः। अत्र मानं सूचयन्नाहैवंचेति धर्मपरत्वेचेत्यर्थः। ननु लिङ्गसंख्याकारकान्वितत्वेन तस्यापि

स्य परम्परया। इष्टार्थ एव साधुत्वम्। करणे च स्तो-
काल्प कृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्येति सूत्रबलात्तेन
ह्यत्र तृतीयापञ्चम्यौ। एवंकृच्छ्रादियोगेऽपि। ग्रामस्य
दूराद्दूरेण दूरं वागतम्।

अत्र पञ्चम्यादयः प्रातिपदिकार्थे। दूरदेशवृत्तिर्दूरश-
ब्दार्थः। षष्ठ्यर्थः संबन्धः। ग्रामसंबन्धिदूरदेशवृत्ति
गमनमिति बोधः। एतेन ग्रामस्यान्तिकादिति व्या-
ख्यातम्। समीपदेशवृत्त्यन्तिकार्थः

इतिपञ्चमी

षष्ठ्यर्थः संबन्धत्वेन तत्तद्रूपेण च स्वस्वामिभावा-
दिः संबन्धः सबन्धत्वेन क्रियाकारकभावश्च। अत ए-
वानेकसंबन्धसत्त्वेऽपि स्वत्वादिसंबन्धविशेषतात्पर्येण
चैत्रस्य नेदं वास इति प्रयुज्यते। अत एवैकशतं श-

स्वत्वमेवातआह करणत्वं चेति नन्वन्यथैव कुतो नेति आहेष्टेति। तेन हीति करणे तृतीयायाः सिद्धत्वेऽपि पक्षेऽस्य पंचम्यर्थत्वादिति भावः। अल्पयोगे उक्तप्रायत्वादाहैवं कृच्छ्रादीति
दूरांतिकार्थेभ्य इत्यस्य विषयमाह ग्रामस्येति दूरांतिकार्थैरिति षष्ठी प्राप्नोतीति भावः।

इतिपंचमी।

षष्ठ्यर्थ इत्यस्य सम्बन्ध इत्यत्र भावश्चेत्यत्र चान्वयः। तत्रादौ प्राचीननवीनसाधारणमाह सम्बन्धत्वेनेति। नव्यमतमाह तत्तदिति स्वत्वस्वामित्वसमूहादिरूपेण चेत्यर्थः। अयं भावः शेषे षष्ठीति हि विधिसूत्रं शेषश्चोक्तादन्यः सच तत्तद्रूपेण स्वत्वादिः सम्बन्धत्वेन रूपेणच। अनेनैव कर्मत्वादिश्चेति तदाह सम्बन्धत्वेनेति मध्यमे मानमाह अतएवेति। तद्रूपेण तस्य तत्वादेवेत्यर्थः। एवमग्रेपि एते-

ष्ठयर्थो इति षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छ-ते। द्वितीयादितश्च क्रियाकारकभावस्य तत्तद्रूपेणैव बोधः। तथैवानुभवात्। मातुः स्मरतीत्यादौ च तत्त-द्रूपेण बोधे द्वितीयादीनां बाधिकानां सत्त्वात् संब-न्धत्वेनैव बोधः। मातृसंबन्धिस्मरणमितीति नव्याः।

प्राञ्चस्तु अत्रापि क्रियाकारकभावमूलकं विशेष-णत्वरूपं विषयत्वमेव निमित्तत्वमेव वा तत्वेन संबन्ध-त्वेन वा विवक्षितम्। अत एव हरिणा।

संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः।

श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते इति॥

क्रियाकारकपूर्वकत्वमेव संबन्धस्योक्तम्। क्रिया-कारकसंबन्धः कारणं शेषसंबन्धस्तु फलभूतः। यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषौ कर्तृसंप्रदानरूपौ अ-भूतां राजा पुरुषाय ददातीति तन्मूलकस्वस्वामिभा-

---

न षष्ठ्या सम्बन्धविशेषाणां तत्तद्रूपेणैव भानात्प्राचोक्तमयुक्तमित्यपा-स्तं ननु कारकविभक्तिभ्योऽपि क्रियाकारकभावस्य संसर्गविधया-भानस्योक्तत्वात्कथं स शेषोऽत आह द्वितीयेति चस्त्वर्थे। एवमग्रेपि अत एव सम्बन्धत्वेनेत्येवात्रोक्तं न तु प्राग्वत्। नन्वयुक्तमेतत मातु-रित्यादौ तत्तद्रूपेण बोधस्येष्टत्वादतआह मातुरिति। आदिना छात्रस्य हासितमित्यपि।

नव्या इति सूचितामरुचिं प्रकटयन् व्युत्क्रमेण सिद्धान्तमाह प्राञ्चस्त्वित्यादि प्राहुरित्यन्तेन। अत्रापि मातुरित्यादावपि अपिना राज्ञः पुरुष इत्यादिसमुच्चयः। तत्रैव षष्ठ्या इष्टत्वादाह विशेषणे-ति तस्य स्वतोऽसत्वादाह मिति तत्त्वमिति। तत्वेन क्रियाकारक-भावत्वेन तथा बोधाननुभवादाह सम्बन्धत्वेन चेति अत्र मानमा-हातएवेति सर्वत्र सम्बन्धस्य तन्मूलकत्वादेव। तेन इति इत्यन्तेन तस्य तत्वमेवोक्तमित्यर्थः। ननु सम्बन्धस्यैकत्वात्कथं पूर्वपरभा-

वप्रतीतौ कर्त्रादि विशेषरूपतानवगमः। कारकश-ब्देन च श्लोके करणत्वादिशक्तय उच्यन्ते। अत्राश्रूय-माणा दानादि क्रिया संबन्धलक्षणकार्यानुपपत्त्या-नुमीयमाना संनिहितेति तन्मुखेन समन्वयः। सि-द्धस्वभावानां द्रव्याणां तां विना परस्पर संबन्धाभा-वात्। क्रियाहि निःश्रयणीव संबन्धं करोति। एवंच सबन्धिनो रप्यनुमीयमानक्रियानिमित्तत्वरूपं कारक-त्वमस्ति।

मातुः स्मरतीतिश्रुतायां तत्र क्रियाकर्मत्वमूलक उक्तः सम्बन्धः सामीप्याद्यपि बुद्धिस्थैकदेशाधिक-रणकस्थितिक्रियाकर्तृत्वनिमित्तकामित्यादूह्यम्।

अतएव पर्वतस्य वृक्षा इति न। वृक्षपर्वतयोरा-

वोतऽआह क्रियेति द्रव्ययोरेकक्रियाकारकत्वनिमित्तकः क्रियाकार-कत्वनिमित्तकः कारकस्य तत्रःद्यमाह यथेति। आद्यऽसंगतिं परिह-रति कारकेति। तमुपपादयति अत्रेति। राज्ञ इत्यादावित्यर्थ.। सम्ब-न्धेति शेपसम्बन्धेत्यर्थः। विपक्षे तन्मते बाधकमाह सिद्धेति तां क्रियां। ननु तत्सत्वेऽपि कथं तयोः सम्बन्धोऽतआह क्रियाहीति। निःश्रयणी सोपानपरम्परा।

प्राचांग्रन्थासांगत्यायाहेव चेति तां विना तयोरसम्बन्धे चेत्यर्थः। अस्तिना विवक्षितं क्रियेति मातुः स्मरणकर्मत्वे सति तन्मूलको मातृस्मरणयोर्विषयाविषयिभावो निमित्तानिमित्ति भावो वास्तवत्वेन-त्यर्थः। एवं च तद्विवक्षायां न षष्ठी किन्तु तन्मूलकसम्बन्धस्यैव विवक्षायामिति बोध्यं। श्रुतायां मातुः स्मरतीति अत्र हीति पाठां-तरं। अन्यत्रापि तस्य तस्य तन्मूलकत्वमेवेत्याह सामीप्यादीति। वस्तुतः प्रदेशभेदादाह बुद्धिस्थस्यैकेति एव दंडस्य घटः वृक्षस्य शाखेत्यादावपीत्याहेत्याद्यूह्यमिति।

अतएव तस्य तन्मूलकत्वादेवेति। तदेवाह वृक्षेति न तत्रावय-

धाराधेयभावमूलकसम्बन्धाभावात् । संयोगो हि नाधाराधेयभावमूलको विपरीतं तस्यैव तन्मूलकत्वात् । किंच संयोगो नसम्बन्धः । सम्बन्धस्य पदार्थयोजनामात्रहेतुत्वात् संयोगस्य स्वतः पदार्थत्वात् । सांसर्गिकविषयतया तस्याभानाच्च । सम्बन्धश्च षष्ठ्यादिभिरेवोच्यते । सम्बन्धपदेनापि सांसर्गिकविषयतावत्त्वेन नोच्यते इति सम्बन्धः सर्वथा पदागम्यः ।

संयोगस्तु न कदापि षष्ठ्यादिभिस्तया विषयतयोच्यते । इमौ संयुक्ताविव्येव तत्र व्यवहारात् । तत्र सम्बन्धव्यवहारस्तु उभयाश्रितत्वरूपसम्बन्धधर्मवत्त्वाद्गौणः । अतएव मतुप्सूत्रे वृक्षवान् पर्वत इत्याद्यर्थं सत्यम्युपादानं गोमान् देवदत्त इत्याद्यर्थं चषष्ठ्युपादानमिति भाष्ये उक्तम् । षष्ठ्यर्थश्च सांसर्गिकविषयतयैव भासते अतएव षष्ठीशेषे इति सूत्रे भाष्ये राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः इत्युक्तम् । अन्यथा सम्बन्धं विशेष्यतया विशेषणतया वा ब्रूयादिति प्राहुः ।

वाक्यविभावः वृक्षैः पर्वतानारम्भात् अनन्तरादिपदसमभिव्याहारं विना आनन्तर्यादीनां षष्ठ्यर्थत्वाभाव इति भावः । नन्वेवमपि वृक्षपर्वतयोः संयोगसम्बन्धोस्त्येवात आह संयोग इति । हियतः । नहि कथंचित्संयुक्तयोर्घटयोर्घटवान् घट इति भवति सयोगविशेष एव च भवति तत्र चाधाराधेयभाव एवेति भावः। इदं चतस्य तत्त्वमभ्युपेत्य ।

राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावः षष्ठ्यर्थः सच स्वत्वस्वामित्वसमूहरूपः । यत्तु स्वामित्वं स्वत्वं वा षष्ठ्यर्थ इति तन्न तस्यैकमात्रवृत्तितया सम्बन्धत्वायोगात् । सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यां भिन्न उभयसम्बन्धी । नच तदप्येकत्राश्रयतया परत्र निरूपकतयाऽस्त्येवेति वाच्यम् । निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकत्वेनोभयत्र सम्बन्धत्वप्रतीत्यनापत्तेः । उक्तंच हरिणा ।

श्लिष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते ।
तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते इति ॥

परार्थत्वाद्गुणानां परं प्रति विशेषणत्वेन विवक्षितत्वादित्यर्थः । अयंभावः भेदे सति विशेषणतया विवक्षितस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वासंभवेन तदाकाङ्क्षितत्वात्तत्र संबन्धो व्यतिरिच्यते उद्भूततया

वस्तुतस्तस्यतत्वमेव नेत्याह किंचेति ननु समवायस्य तत्वेऽपि तत्ववत्संयोगस्यापि तत्वं सुवचमत आह सांसर्गिकेति युक्त्यन्तरमप्याह संवधश्चेति । चः किंचेत्यर्थे व्युत्क्रमे च । आदिना तदर्थकोपपदविभक्त्या । ननु व्यभिचारादेवासगतिरत आह संबंधेति आपिना संसर्गपदं । तावत्वेनेति यतयेति पाठांतरमतएवाग्रेतथोक्तिः । तया सांसर्गिकया । नन्वेवं सकलान्यतांत्रिकतथाव्यवहारोच्छेदापत्तिरतआह तत्रेति संयोगे सवन्ध इति व्यवहार इत्यर्थः । अत्र भाष्यसंमतिमप्याहातएवेति तस्यासत्वादेवेत्यर्थः । सूत्रे तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यत्र अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव ।

उक्तार्थं द्रढयन् विशेषमाह षष्ठ्यर्थश्चेति । अत एव तस्य तथैव भानादेव । अन्यथा तस्यान्यथापि भाने । विनिगमनाविरहादाह विशेषणेति एवं सामान्यतो निर्णीय तस्य विशेषोदाहरणान्याह राज्ञ इत्यादि तस्य च स्वविशेषणतानियामकत्वादिति नार्थ इत्याह गु-

प्रतीयते इति तत्रैव षष्ठी। विशेष्ये तु पदान्तरासमभिव्याहारे स्वार्थनिरूपितविशेष्यत्वेन भासमानत्वरूपस्वानिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसम्बन्धाकाङ्क्षा। तत्र विशेषणे शब्देन षष्ठ्यादिनांशतः प्रतीयमानः प्रधानेऽप्युपयुज्यते तस्य द्विष्ठत्वस्वभावत्वाद्राजादिनिरूपितविशेष्यताया राजादिपदसंनिधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीत्यर्थः।

राज्ञ इत्यादेस्तु पदान्तरसमभिव्याहारं विनाप्यध्याहृतसम्बन्धिसामान्यनिरूपितविशेषणत्वप्रतीतिरिति विशेषः। राज्ञ इति हि स्वामित्वमवगम्यमानमन्यथानुपपत्त्यैव पुरुषे स्वत्वमवगमयति। अतः सम्बन्धस्य बहिरङ्गत्वात् पुरुषादन्तरङ्गा प्रथमैव। एवंच राजस्वामिकमिति ततो बोधः। अतएवाग्रे किं तदिति विशेषाजिज्ञासा पुरुषादिपदैश्च तन्निवृत्तिः।

एवंच सर्वत्र संबन्धिद्वयवृत्तिधर्मसमूहः संबन्धिनोर्भेदे संबन्धः। स्पष्टं चेदं 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वर-

---

णानामिति। नीलमुत्पलमित्यादि व्यावृत्त्यर्थमाह भेदे सतीति। तत्र विशेषणं। इतिः पूर्वार्धभावसमाप्तौ।

अथोत्तरार्धार्थं सशेषमाह तत्रेति अस्यैव व्याख्या विशेषेति। अभिधीयेति स्वरससिद्धमाह शब्देनेति तन्मात्रात्सर्वाप्रतीतेराहांशतइति। अस्यैवार्थमाह तस्येति तदसंनिधाने तदप्रतीतेराह राजादीति एतत्प्रयुक्तमेववैलक्षण्यमाह राज्ञ इति। नन्वेवं विशेष्यपदाऽपि कुतो न षष्ठीत्यत आह राज्ञ इति हीति फलितं तदेवाहैवंचेति। ततः राज्ञ इत्यस्मात्। अतएव सामान्यतो बोधादेव। अतएव नपुंसकोक्ति. तस्यास्तत्पूर्वकत्वनियमादिति भावः

उपसंहरति एवंचेति प्राग्वदाह सम्बन्धिनोरिति अत्र भाष्यसंम-

वचन'मिति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः इत्यत्रानेन ब्रह्मदत्ते सप्तम्यां पञ्चालाद् द्वितीया प्राप्नोति। अधेर्द्योत्यस्य ब्रह्मदत्तनिष्ठस्य संबन्धस्य सप्तम्योक्तत्वेऽपि तद्द्योत्यस्य पञ्चालनिष्ठसंबन्धस्य तथाऽसम्प्रत्ययादित्युक्तम्। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति समाहितमित्यन्यदेतत्।

विशेष्यपदात्षष्ठीवारकयुक्त्यापि तद्वारणं बोध्यम्। अतएव स्वस्वामिभावोऽवयवावयविभावआधाराधेयभावः प्रतियोग्यनुयोगिभावो विशेष्यविशेषणभावः संबन्ध इत्यादि व्यवहारः। तत्राभावप्रतियोगिनोः प्रतियोग्यनुयोगित्वसमूहः सम्बन्धः। घटाभावभूतलयोस्त्वाश्रयाश्रयिभावः। एवं कालादिभिरपि।

एवंच षष्ठ्याः संबन्धो विशेषणत्वं चार्थ इति

तिमप्याह स्पष्टंचेदमिति। तत्र हीत्यस्योक्तमित्यत्रान्वयः। अनेन यस्मादधिकमित्यनेन तस्यनत्वेन विवक्षया आह ब्रह्मेति। अधिशब्दयोगे तत्रधृता इति बुद्धिसत्वेन बौद्धाधारत्वसम्भवेन तदाश्रयणे वेति भावः। द्वितीया कर्मप्रेति विहिता। तदेवाहाधेरिति तत् द्योत्यस्य तथा सप्तम्या अन्यतरस्यैव सम्बन्धत्वे तु भाष्यासंगतिः स्पष्टैवेति भावः। तामेव द्रढयति उपपदेति। भाष्यांतराविरोधमाह विशेष्येति। तद्वेति द्वितीयेत्यर्थः। शिष्टवृद्धसंमतमपीदमित्याहातएवेति। ननु तुरीयः कयोः सम्बन्धोऽत आह तत्रेति तेषां मध्ये इत्यर्थः तृतीयोदाहरणमाह घटाभावेति उपसहरति एवं चेति समूहस्य संबंधत्वे प्रधानात्प्रथमोत्पत्तौ चेत्यर्थः

अत्र द्वितीये भाष्यसंमति भाष्यान्तराविरोधेनाहात एवेति तस्य तदर्थत्वादेवेत्यर्थः। मानत्वमाधिक्ये हेतुस्तत्र च स्वार्थे ष्यञ्। अपिना तत्समुच्चयः। सप्तम्यन्तमात्रार्थस्यैव व्याख्या रात्र इति। नर्के-

विशेषणादेव षष्ठीअतएव राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपदसंनिधाने प्रतीयमानं पुरुषविशेष्यत्वरूपमाधिक्यं वाक्यार्थः। राज्ञि प्रतीयमानं तत्प्रतिद्वन्द्विविशेषणत्वं तु पदान्तरासमभिव्याहारेऽपि राज्ञ इत्येतावन्मात्रेण प्रतीतेः षष्ठ्यर्थ इत्युक्तं षष्ठी शेषे इति सूत्रे भाष्ये। किञ्च राज्ञ इत्युक्ते तत्संबन्ध्याकाङ्क्षोत्थितत्वात्° तदुत्थापकस्वामित्वादिशक्तिरपि षष्ठ्यर्थ इत्यपि भाष्ये स्पष्टम्। यदा तु पुरुषस्य विशेषणत्वविवक्षा तदा पुरुषस्य राजेत्यन्यत्र विस्तरः।

ननु मम भ्रातेत्यादौ कः षष्ठ्यर्थःएकस्माज्जन्मेति चेत् एकत्र स्थाने उषितानां पान्थानामपि सम्बन्धापत्तेरिति चेत्सत्यम्।

एकोदरशायित्वमात्रेण व्यवहारनियामकः काल्पनिकोऽवयवावयविभावः यथानयोरर्धं तृतीयमित्यादावेकप्रदेशावस्थाननिमित्तकः काल्पनिकोऽवयवावय-

---

यलं तावन्मात्रमेव स इत्याह किंचेति। अपिः पूर्वसमुच्चये। भाष्ये तत्रैव। विवक्षायानिवेशस्य फलमाह यदात्विति एनेन तथा प्रयोगो नस्यादिति परास्तं तदाहान्यत्रेति उद्योतादावित्यर्थः। स्वस्वामिभावादेरसंभवादाह क इति। चेन्नेतिपाठः। सबंधापत्तेरिति एकता गमनरूपेत्यर्थः। एतद्दोषवारणायैवाहैकोदरेति। मात्रपदेन परस्परोपकारनिरासः अस्यादृष्टत्वनिरासायाह यथेति। इत्यदोष इतिपाठः।

अत्रसंमतिमाहेदमिति। तत्र हि अर्धतृतीया इत्यत्र। कोयं समास इति प्रक्रम्यार्धं तृतीयमेषामित्यत्र समासार्थानुपपत्तिमुक्त्वा स्वीकृतेऽर्धं तृतीयमनयोरित्यत्रषष्ठ्यर्थानुपपत्तिर्देवदत्तस्य भ्रातेति दृष्टांतेनपरिहृता भाष्ये सर्वत्र संबधस्य क्रियाकारकभावपूर्वकत्वमित्युभयत्रापि काल्पनिकोऽवयवावयविभावो व्यवहारनियामक इति कैयटः।

विभाव इत्यदोषात् । इद 'मनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । एतेन सामानाधिकरण्यं न संबन्ध इति सूचितम् ।

अन्नस्य हेतोर्वसति हेतुहेतुमद्भावः षष्ठ्यर्थः हेतुशब्दोऽत्रैव तात्पर्यग्राहकः। अन्नहेतुको वास इतिबोधः । कृष्णस्य कृतिरित्यत्र कर्ता, जगतः कर्तेत्यत्र कर्म षष्ठ्यर्थः । कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रात् ।

यत्त्वनयोरर्थयोर्लक्षणा बोधकं सूत्रमिति तन्न । शक्तिग्राहकत्वस्यैवौचित्यात् । लाक्षणिकार्थानुशासनस्य क्वाप्यभावात् । गङ्गायां घोष इत्यादावारोपिताधारत्वादिमतोऽप्यधिकरणादिसंज्ञेति । तत्र सप्तम्याः शक्तिरेव आधारोऽधिकरणमित्यादावारोपि-

---

संबंधत्वेन संबंधोऽसन्नपि विकल्पात्मकज्ञानविषयः पुरुषस्य चैतन्यमितिवत् षष्ठीप्रयोगनिमित्तमिति तु तत्वम् ।

परादिमतं खंडयति एतनेति उक्तरीत्या तत्र निर्वाहस्य प्रतिपादकभाष्यादिनेत्यर्थः । समेति एकाधिकरणवृत्तित्वं इत्यर्थः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे इत्यस्य विषयमाहान्नस्येति । वैयर्थ्यं परिहरति हेतु शब्द इति । कर्तृकर्मणोरित्यस्य विषयमाह कृष्णस्येत्यादि कृष्णकर्तृका कृतिरिति जगत्कर्मकोत्पत्त्यनुकूल व्यापाराश्रयः कृष्ण इति च यथा क्रमं बोधः ।

परमत खंडयति यात्त्विति औचित्ये हेतुमाह लाक्षणिकेति अन्यथा षष्ठी शेषे इत्यादेरपि तत्त्वानापत्तेः विनिगमनाविरहाच्च । व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यापत्त्या सुब्विभक्तेर्न लक्षणेति वृद्धप्रवादाच्च ननु गंगायां घोष इत्यादौ तत् दृष्टमत आह गगायामिति । तत्र आरोपिताधारत्वादिति । ननु गौणमुख्यन्यायाद्दिदमयुक्तमतआहाधार इति कारकप्रकरणे तन्न्यायस्याप्रवृत्तेर्ज्ञापितत्वात्

ताधारादेरपि ग्रहणमन्यत्रोक्तम्। कृत्प्रकृत्यर्थे कस्ये-त्येव कर्माकाङ्क्षाप्रदर्शनमनुशासनेन तत्र तस्या एव साधुत्वात्। अत एव पचन्तीत्यादौ शत्रादिप्रकृत्यर्थे किमित्येवाकाङ्क्षाप्रदर्शनं षष्ठीनिषेधात्।

एतेन विजातीयाकाङ्क्षाप्रदर्शनात्तिङ्प्रकृत्यर्थक-र्मत्वात्कृत्प्रकृत्यर्थकर्मत्वं विजातीयमित्यपास्तम्। कृतपूर्वी कटमित्यादौ तु कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी। तत्र कृतीत्येतत्सामर्थ्येन कृदन्तशक्तिज्ञानसहकारेणोप-स्थितकृत्प्रकृत्यर्थक्रियायाः कर्तृकर्मणोः षष्ठीति तद-र्थात्। अन्यथा तिङ्योगे निषेधेन कृद्योग एव षष्ठी-सिद्धौ वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र निरूपितम्। प्रकृते च कृत इत्यत्र न कर्मणि क्तः। द्वितीयानापत्तेः किन्तु

एवंच यत्रार्थे या विभक्तिरुच्यते तत्रारोपितेऽपि साधुत्वमित्येवं-रूपा लक्षणाऽस्त्येवेति गूढाकूतं परमतं खण्डयितुं विशेषमाह कृत्प्र-कृत्यर्थ इति। त्यर्थस्येति पाठान्तरं। तस्या एव षष्ठ्याएव अतएवेत्यस्यार्थमाह षष्ठीति। नलोकेत्यनेनेति भावः। यत्तु कृत्प्र-कृत्यर्थस्य कर्माकाङ्क्षा कस्येत्येव तिङ्प्रकृत्यर्थस्य किमित्येवेति वैल-क्षण्यनिर्वाहाय विजातीयं विजातीयकर्मत्वं द्वितीयायाः षष्ठ्याश्चार्थः कर्मत्वत्वैक्याच्चानुगतकर्मत्वव्यवहारः इतिकेचित्

तन्मतं खण्डयति एतेनेति। अनुशासनेन तत्र तत्र तथा प्रयोग-स्यैव साधुत्वे नेत्यर्थः। अन्यथा षष्ठ्यां द्वितीयापवादत्वव्यवहारा सगत्यापत्तेरिति भावः। कृतीत्यस्य प्रत्युदाहरणमाह कृतेति ननु तत्रापि कृतेति कृद्योगोस्त्येवेत्यत आह तत्रेति कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे यत्कृतीत्येतत्सामर्थ्येन इत्यर्थः। सामर्थ्यमाहान्यथेति उक्तार्थानङ्गी कार इत्यर्थः। तिङिति लादेशत्वात्। वैयर्थ्यमित्यस्य तदित्यादि। क्वचित्तथा पाठ एव। कर्तृकर्मभ्यां क्रिया संनिधाप्यते तद्वाची च धातुरेव कारकान्वययोग्यतावच्छेदकरूपेण चसाध्यत्वेन धातु-

फलांशे आहार्यभावारोपमात्रेणास्याकर्मकत्वं स्वीकृत्य भावे कार्यः।

यद्वा कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षयाऽकर्मकत्वाद्भावे क्तः। स च कृतपूर्वी अधीतीत्यादि वृत्तिविषय एव।

तदुक्तं भाष्ये। यदावाक्यं न तदा प्रत्ययो यदा प्रत्ययः सामान्येन तदावृत्तिरिति, न तदा प्रत्ययः न तदा भावे प्रत्ययः सकर्मकत्वात् यदा प्रत्ययः भावे इति शेषः तदा वृत्तिरेव सा च न कदापि कर्मक्तान्तेनेत्याह सामान्येनेति उक्तरीत्या कर्महीनार्थकधातुप्रकृतिकक्तान्तेनेत्यर्थः। अनेन तादृशक्तान्तस्य वाक्ये न प्रयोग इति स्पष्टमेवोक्तम्। किञ्च योऽसौ कृतकटयोरभिसम्बन्धः सामानाधिकरण्यरूपः स उत्पन्ने तद्धितप्रत्यये निवर्तते इति च भाष्ये उक्तम्। तेन-

---

भिरेव तदुपस्थितेरधिकं शेखरे द्रष्टव्यं तदाहान्यत्रेति। तत्र तदभावं प्रतिपादयतिप्रकृतेचेति प्रत्युदाहरणे इत्यर्थः। अस्य कुतः अन्यत्रक्लृप्तत्वादिना

लाघवादाह। यद्वेति सामन्यस्य नांतरीयकतयैव विवक्षितत्वेनादोषादाह कर्मविशेषेति। अनति प्रसंगायाह सचेति भावक्तश्चेत्यर्थः। आदिग्राह्यं भावप्रकाशे। एवेन वाक्यव्यवच्छेदः। अत्र भाष्यसंमतिमाह तदुक्तमिति भाष्यार्थमाह नतदेत्यादि। सकर्मेत्यस्य धातोरित्यादिः। क्वचित्तथा पाठ एव। सर्ववाक्यमिति न्यायेनाहवृत्तिरेवेति। सामान्येनेति हेत्वन्तरमित्याह साचेति किंच स वृतिरित्यर्थः। उक्तेति कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षाविशिष्टो योर्थ(१)कधात्वित्यर्थः। इयमेव कर्मण्यविवक्षा नाम। यदर्थं भाष्यमुक्तं तदाहानेनेति भाष्येणेत्यर्थः। प्रयोगानुरोधिनीहिविवक्षेति तद्भावः। न-

---

(१) कर्महीनार्थकधात्वित्यर्थः।

तद्धितेऽकृते कृतः कटः इत्येवेति ध्वनितम्। अत एव कटं क्रियते इति न ततः पूर्वं कृतमनेनेत्यर्थे पूर्वादिनिरिति तद्धिते कृते पश्चात्फलस्याश्रयाकाङ्क्षायां कटमित्यादेर्विशेषकर्मणोऽन्वयः।

एतेनासामर्थ्यात्तद्धितो न स्यादित्यपास्तम्। तदुत्पत्तिकालेऽसामर्थ्याभावात्कारकान्वयो गुणीभूतक्रियायामपि इति स्पष्टमेव। तदुक्तं हरिणा।

विशेषकर्मसंबन्धे निर्मुक्तेऽपि कृतादिभिः।
विशेषानिरपेक्षोऽन्यः कृत शब्दः प्रवर्तते।
अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्ते भावाभिधायिनि॥
ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम्।
अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः॥

चाविवक्षितकर्मतया भावे क्तसाधनयत्नो व्यर्थः। नपुंसके भावे इत्यनेन सकर्मकेभ्योपि सिद्धेरिति वाच्यं तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः। अत्र चेदमेव भाष्यं मानं

कर्तृकर्मणोरित्यत्रत्य भाष्यान्तरमप्यत्र मानमित्याह किंचेति सामेति एकार्थ बोधकत्वरूप इत्यर्थ.। इति भाष्ये उक्तमितिपाठः। तेन भाष्येण तद्धिते अकृते इति तद्धितवृत्तिंविनेति पाठान्तरं ध्वनितंच अतएव तद्धितं विनातदभावादेव। तेन भावक्तकरणानतरं वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वायाह पूर्वं कृतमिति कर्मणा इति विशेषरूपेणेति भावः। तत्रोक्तरीत्या वक्ष्यमाणरीत्या च षष्ठ्यभावेन द्वितीया एवं रीत्या साधुत्वेऽत्रत्यभाष्यमेव मानमिति तात्पर्यं सापेक्षत्वादाहसेति। एतेनेत्यस्यार्थमाह तदुत्पेति तद्धितोत्पत्तीत्यर्थः। वृत्तेः पूर्वंकर्मान्वयाभावादिति भावः

नन्वेवमपि क्रियाया गुणत्वेन कथं तत्र तदन्वयोऽनआह कारकेति ओदनस्य पाचक इत्यादाविति भावः। एवं भाष्यसंमते हरिसंमतिमप्याह तदुक्तं हरिणापीति अर्थमाह प्राप्ते इति। शेषमाह

संबध्यते क्रिया तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थितिः॥ इति। निर्मुक्ते प्राप्ते। वाक्यं इति शेषः। विशेषकर्मनिरपेक्षोऽन्यः भावक्तान्तः प्रवर्तते वृत्तिघटको भवति सामान्यकर्म तु नान्तरीयकत्वादविवक्षितम्। तदाह कर्मत्वे इत्यादि। ततः वृत्तेरनन्तरं क्रियाद्वारकसंबन्धेन तद्धितार्थकर्त्रा कटमित्यादेः संबन्धः।

प्रकारान्तरमाह। अविग्रहेति। कर्तुः पृथक् ग्रहणरहितेत्यर्थः। एवंच प्रधानार्थकर्त्रा संसृष्टयापि क्रियया कारकाणामन्वय इति तदर्थः। प्रकृते कृधातुक्तप्रत्ययपूर्वशब्देनिप्रत्ययशक्तिज्ञानसहकृततद्धितान्तशक्त्यैव पूर्वकालक्रियाकर्तृणां परस्परविशिष्टानां बोधो नतु कृदन्तशक्तिज्ञानमपि तत्र सहकारि।

वाक्ये इति। उत्तरार्धार्थमाहविशेषेति स्पष्टत्वादाद्ये प्रतीकानुल्लेखः। नन्वेवमपि सामान्य कर्मणा सकर्मकत्वमेवात आह सामान्येति इत्यादीति एवमकर्मत्वे क्तांते भावाभिधायिनि सतीत्यर्थः। क्रियावतेत्यस्य कर्तृसमानाधिकरणत्वे वैयर्थ्यापत्तेर्वैयधिकरण्येनाह क्रियाद्वारेति तस्यैव संभवादाह तद्धितार्थेनि सहेति शेषः। कर्मणामित्यस्यार्थः कटमिति। योग पदार्थः संबध इति अन्वय इत्यर्थः। एवच कटादेः कर्त्रयैवान्वयो न क्रियायामिति न पदार्थः पदार्थेनेति न्यायविरोध इति भावः।

एव सत्यग्रिमकारिकाया असंबद्धत्वापत्ते राह प्रकारांतरमिति तस्यान्वयांशे एवेत्यर्थः। न विविच्य ग्रहो ग्रहणं यस्या इति शाब्दोर्थस्तत्फलितमाह कर्तुरिति। अतएव कर्त्राख्याननिरासाय गतादिस्थेति। तत्रविशेष्य तादृशीतत्प्रतिपाद्या क्रिया यथातैः संबध्यते तद्वत्तत्रास्थितिर्मर्यादेति शाब्दः सर्वार्थस्तत्फलितमाह एवचेति। तत्र तथांगीकारे चेत्यर्थः। एवं च तस्य क्रियायामेवान्वयो नकर्त्तरीति तस्य बाध एवेति भावः। नन्वेवमपि कृदंतशक्तिज्ञानस्यापि सहका-

अन्यत्र कृञः क्तस्य मात्रार्थकत्वाभावेन तदन्तमात्रस्य पृथक् पृथक् शक्तिग्रहे मानाभावात्। चतुर्णामेकार्थीभावे द्वयोरपि सोऽस्त्येवेति नात्र कृतोऽसाधुत्वम्।

तण्डुलानां पाचकतर इत्यादौ तु न दोषः। तत्र पाचकादिशक्तिज्ञानसहकारेणैव समुदायार्दुपस्थितेः।

एतेन निष्ठान्तत्वादत्र कृद्ग्रहणाभावेऽपि षष्ठीनिषेधेन तदप्राप्तिरित्यपास्तम्। निष्ठान्तपदशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितक्रियान्वयिनोरेव तेन निषेधात्।

इतिषष्ठी।

अधिकरणसप्तम्या अधिकरणत्वशक्तिमानर्थः। अधिकरणे सप्तमीति सूत्रात्। साच शक्तिः कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयनिष्ठा आधारोऽधिकरणमितिसूत्रबलादित्यन्यत्र निरूपितम्।

स्त्वमस्त्येवेति दोष एवात आह प्रकृते चेति उक्तोर्थं। शक्त्यैव तज्ज्ञानेनैव। एवञ्यवच्छेद्य मेवाह नत्विति अन्यत्र उक्तोदाहरणे

नन्वेवमेकार्थीभावाभावेन तस्यासाधुत्वापत्तिरत आह चतुर्णामिति निष्कृष्यैकार्थी भाव एव निमित्तमित्यस्यान्यत्र दूषितत्वादिति भावः। एवं सत्यन्यत्राव्याप्तिभ्रमं निराचष्टे तण्डुलानामिति तत्रेति पाचकादेः पृथक्प्रयोगेण तच्छक्तिग्रहस्यापि सत्त्वादितिभावः। अत्रेति सूत्रेति सूत्रे कृतीत्यस्याभावेपि कृत पूर्वीकटमित्यत्र नलोकेति निष्ठान्तत्वान्निषेधे षष्ठ्यप्राप्तिरित्यर्थः। एतेनेत्यस्यार्थमाह निष्ठांतेति। नोरेव कर्तृकर्मणोः। तेन न लोकेत्यनेन।

* इति षष्ठी *

उपपदादिसप्तमीस्थले वक्ष्यमाणत्वादाहार्थ्येति प्रागुक्तासिद्धांतमतेनाह शक्तिमानिति आधार इति कारके इत्यधिकारात् क्रिया-

तदुक्तं हरिणा ।

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम् ।
उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥

इति । लोके द्रव्यगुणक्रियाविषयमधिकरण मत्र शास्त्रे कारकाधिकारात् क्रियाविषयमेव तत् । साक्षात्क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोः ते संज्ञे बाधिके । अतस्तद्व्यवहितामिति ।

यद्यपि कालः साक्षात्क्रियाधारस्तथापि कारकाधिकारे तरतमयोगो नास्तीति परम्परया क्रियाधारस्यापि ग्रहणम् किञ्च तस्य तत्वविवक्षायां कालः पचति भूतानीतिवत्कर्तृत्ववत्त्वात् । व्यवहिता मित्युक्तेऽपि असाक्षादित्युक्तिर्लोकानुसारेणान्वयोऽपि

जनके तत्प्रवृत्योपस्थितत्वादाधारः क्रियाया एव । तत्र यदाभ्यां साक्षात्क्रिया धारयोः कर्मकर्तृसंज्ञाभ्यां बाधात्परंपरा च यद्यपि प्रकरणात् क्रियया सर्वकारकाणामुपस्थित्या तत् द्वारिका प्राप्ता तथापि योग्यताबलेन व्याख्यानेनानुभवबलन च कर्तृकर्मद्वारिकैवेति भाव स्तदाहान्यत्रेति शेखरादावित्यर्थः। अस्यार्थमाह लोके इत्यादि हेलाराज इत्यंतेन। तत्र तावत् शास्त्रे इत्युक्तेः फलमाह लोके इति । निषेध हेतुमाह कारकेति । यतस्तत्रेत्यादिः नरहितपाठ शास्त्रे इत्यग्रिमान्वयि क्रियाविशेषणफलमाह साक्षादिति क्रिया धात्वर्थः । क्रियाधार इति साक्षात् क्रियापरिच्छेदकत्वेन साक्षात्तदाधार इत्यर्थः

साधकतममिति तमपा ज्ञापितमाह कारकेति असाक्षादित्यस्य पौनरुक्त्यं परिहरति व्यवेति शास्त्रे तन्मात्रविषयत्व लोके त्रितयविषयत्वमिति वैलक्षण्येनाह लोकेति । अपिना कारकत्वं तथाच शेषपूरणेन भिन्न विशेषणमिदमिति गूढाकूतं । ननु उक्तरीत्या क्रियासिद्धौ तयोरुपकारकत्वेऽपि नाधिकरणस्येति तृतीयपादासंगति-

परम्परयैवेति सूचनाय । कटे आस्ते स्थाल्यां पचती त्यादावधृते कर्तृकर्मणी क्रियां न संपादयत इत्यधिकरणं क्रियाधारमुपकुर्वत्तत्स्थां क्रियामुपक रोतीत्यर्थ इति हेलाराजः ।

यद्यपि तण्डुलं पचतीत्यादौ धात्वर्थफलरूपकर्मद्वारा क्रियाश्रयत्व तण्डुलादेरस्ति तथापि व्यापारजन्य फलाश्रयत्वस्य सत्त्वेन परया कर्मसंज्ञया बाधान्न दोषः । फलस्य स्वभिन्नक्रियाश्रयत्वाभावेन तण्डुलस्य सुतरां तदाश्रयत्वाभावाच्च । नच मोक्षे इच्छास्तीतिवन्मोक्षे इच्छति भवति इत्यस्यापत्तिः । अन्तरङ्गत्वेन परत्वेन च कर्मत्वस्यैव प्रवृत्तेः । मोक्षे इच्छेत्यादौ प्रत्ययोपात्तेच्छाद्वारास्तिक्रियायामन्वयस्य विवक्षितत्वेनाधिकरणत्वम् । प्रकृत्यर्थसाध्येच्छाद्वारातत्रान्वये तु कर्मत्वात्षष्ठ्येव बोध्या ।

एत आह कटे इति फलस्यापि कर्मतायाः प्राक् व्युत्पादनादाह फलरूपकर्मेति । त्वस्य तस्यापि । ननु फलस्य फलाश्रयत्वेन कर्मत्वेपि तदन्यव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात्तद्द्वारा क्रियाश्रयत्वात्तत्वमेमेवात आह फलस्येति क्रिया च धात्वर्थभूतेति भावः । अतएव तामादाय तंडुलादेः क्रियाश्रयत्वं कर्तृद्वाराऽसंभवाद्दुर्वचमेव । आधारपदसामर्थ्येन साक्षाद्वृत्ति नियामकसंबंधेनैव कर्तृद्वारकत्वस्य विवक्षणात् कालिकादिसंबंधस्य कालव्यवहारातिरिक्तस्थले धिक रणतानियामकत्वास्वीकाराच्चेति बोध्यं

मोक्षे इति मोक्ष इच्छास्तीति वदित्यादिः । प्रागुक्तकल्पप्रकारमेवाह परत्वेन चेति नन्वेव दृष्टांते कथं सप्तमीत्यत आह मोक्षइच्छेत्यादाविति । प्राधान्यादाह प्रत्ययोपेति । वक्ष्यमाणोपपत्तय आह विवेति नहि तामादाय कर्मत्वप्रवृत्तिस्तस्या अक्रियत्वात । तदेवाह

अधिकरणं त्रिधा । औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकं चेति तदुक्तं हरिणा।

उपश्लेषस्य चाभेदस्तिलाकाशकटादिषु ।
उपकारात्तु भिद्यन्ते संयोगिसमवायिनाम् ॥
अविनाशो गुरुत्वस्य प्रतिबन्धे स्वतन्त्रता ।
दिग्विशेषादवच्छेद इत्याद्या भेदहेतवः ॥

इत्यौपश्लेषिकाभिव्यापकवैषयिकेषु त्रिष्वपि उपश्लेषोऽस्त्येव उपकारः संबन्धस्तद्भेदात्तु त्रित्वेन व्यवहारः। कटे आस्ते इत्यादौ संयोगिन्याधारे कतिपयावयवव्याप्त्यैव संबन्धः। तिलेषु तैलमित्यादौ समवायिनि समस्तावयवव्याप्त्या एव शकुनय इत्यत्राकाशस्य तात्त्विकावयवाभावात् कल्पितदेशत्वाद्वैषयिकत्वं कल्पितदेशापेक्षया चात्राप्युक्तान्यतर उपश्लेषः।

गुरौ वसतीत्यत्र शिष्यस्य गुर्वधीनायां वृत्तौ वैषयिकाधिकरणं गुरुः उपश्लेषोऽत्र बौद्धः। युद्धे संनह्यतीत्यत्र युद्धोद्देशेन कवचादिसंनहनप्रवृत्तेर्युद्धं विषयः। गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः सामीप्यात् देशवृत्तिरित्यौपश्लेषिकमेव तत्। अत्र गङ्गायां सामीप्याद्देशवृत्त्यधिकरणत्वारोपो बोध्यः। शत्रोरभावे सुखमित्यादौ बौद्धमेव तत्।

प्रकृत्यर्थेति। अन्वये तु तद्विवक्षायांतु। तस्याः क्रियात्वात्। एतद्भेदेनाहाधिकरणमिति हेलाराजमाहौपेत्यादिना। तत्राद्ये संयोग्युदाहरणमाह कटे इति। तत्रैव समवाय्युदाहरणमाह तिलेष्विति। अमूर्त्तत्वादाह बौद्ध इति किंचिद्भेदेनैतत्तुल्यमेवाह युद्ध इति। तत एवाह गंगायामिति। एवेनान्यव्यवच्छेदः। एवं सति ह्रस्वत्वापत्तिः

उपकारादाह । अविनाश इत्यादि । अविनाश-स्तिलकृत उपकारस्तैलस्य, तिलविनाशे हि तैलं वि-कीर्णं नश्येत् । पर्यङ्के शेते इत्यादौ शयितृगुरुत्वस्य प्रतिबन्धे पर्यङ्कस्य स्वतन्त्रतोपकारः। खे शकुनय इ-त्यादौ दिग्विशेषसंबन्धात् स्वापरिवर्तनमुपकारः गु-रूणा शिष्यस्य संस्कार इत्येवमादय उपकारा ऊह्या इति हेलाराजः

केचित्तु औपश्लेषिकमित्यस्योप समीपे श्लेषः संब-न्धः तत्कृतमित्यर्थः । तत्र च दीयते कार्यमिति सूत्रे भाष्ये यन्मासेऽतिक्रान्ते दीयते तस्य मास औपश्लेषि-कमधिकरणमित्युक्तेः । तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे संहि-तायामिति सूत्रेच भाष्ये स्पष्टमेतत् । तत्रोपश्लेषपदा-ध्याहारेण सप्तमीत्यपि तत्रैव भाष्येस्पष्टम् ।यत्किंचि-

---

सिद्धांतविरोधश्चात आहात्रेति । तत एवाह शत्रोरिति । गुरुत्वेत्या-दिर्द्वितीय इत्याह पर्यंक इति । संबंधात् स्वापरिवर्त्तनप्रीति पाठः । लक्ष्यार्थद्वयमिदं । आद्यसंग्राह्यमाह गुरुणेति उपसंहरति एव मादय इति

एवं सति प्रसक्तभाष्यविरोधपरिहाराय सिद्धांतमाह केचित्त्वि-त्यादिना तदस्मिन्निति तत्रह्येकादशाधिकरणेऽस्मिन् शते इत्यत्र शतस्याधिकरणत्वाभावात्कथ सप्तमीत्याशंक्य यद्यपि व्यापकत्व-वैषयिकत्वयोरसंभवस्तथाप्यौपश्लेषिकमिदमधिकरणमेकादशकार्षाप-णा उपाश्लिष्टा अस्मिन् शते इति शतसमीपे हि ते भवंति नतु तद-न्तर्भूतास्तदंतर्भावे हि वृक्षे शाखेति वत्स्यादधिकरणत्वमित्युक्तम् । संहितेति तत्र हि इकोयणचीत्यादावौपश्लेषिके अधिकरणे सप्तमी अच्युपश्लिष्टस्येक इतीत्युक्तं तत्राजादिसामीप्यमेवेगादीनां नन्वेवं कथमुभयत्रोपाश्लिष्टपदोक्तिरतआहतत्रेति तद्विषये सर्वत्रेत्यर्थः । तत्रैव संहितायामिति सूत्रे भाष्ये एव

दवयवावच्छेदेनाधारस्याधेयेन व्याप्तिरप्युपश्लेषः। यथा कट आस्ते इति। एवमेव गङ्गैकदेशं तरन्तीषु गोषु कूपैकदेशे स्थिते गर्गकुले गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यादौ बोध्यम्।

वैषयिकं तु अप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपसंयोग समवायैतभिन्नसंबन्धेन यदधिकरणं तत्। यथा खे शकुनय इत्यादि।

अन्त्यं तु यत्र सर्वावयवावच्छेदेन व्याप्तिस्तत्। यथा तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति।

अन्त्यमत्र मुख्यमधिकरणं, आचार्यः किमधिकरणं न्याय्य मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्त इति स्वरितेनाधिकारः, साधकतमं करणमिति सूत्रभाष्योक्तेः। अस्य न्याय्यत्वं च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशिष्टे तद्भानात् नचैकदेशस्तद्विशिष्टः।

आद्ययोश्च गौणमाधारत्वं तत्रैव भाष्ये उक्तम्। अव्यवहितसामीप्यमेवाधारत्वनियामकं नतु व्यव-

---

नन्वेवं कटे आस्ते इत्यस्यौपश्लेषिकोदाहरणत्वं हर्युक्तमसंगतं स्यादत आह यत्किंचिदिति। एकदेशावच्छेदेन श्लेषेऽपि श्लिष्टस्य समीपमुपश्लेषं तत्कृतमित्यपि व्युत्पत्तेः पूर्वापि (समुच्चयमिदमेतदपि समुच्चेय तत्)। यत्तु गङ्गायां गाव इत्यादौ सामीप्याद्गौणमाधारत्वमिति कैयटादय स्तन्न वक्ष्यमाणरीत्या तत्त्वेऽपि भवदुक्तरीत्या अतत्वात्। भाष्यस्वारस्येनान्यार्थस्यैव प्रतीतेस्तदेतत् ध्वनयन्नाह एवमेवेति एतत् उभयं। यथेति अतएवोक्तहर्यादिसंगतिः। उक्तहर्यसांमत्यायाहान्त्यंत्विति। अभिव्यापकमित्यर्थविशेषमाहात्म्यमेवेति विभक्त्यर्थान्वयस्यौचित्यात्। नच नहि। आद्ययोरौपश्लेषिकवैषयिकयोः। तत्रैव उक्तोभयसूत्रे एव

हितमिति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । व्यवहितसामीप्य गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गाशब्दस्य तीरे लक्षणा तदापि गौणमेवाधारत्वं सर्वावयवावच्छेदेन तीरस्य घोषसबन्धाभावात् । कारकाधिकारे गौणाधारादीनामपि स्वरितगुणपाठेनाधिकरणसंज्ञादिबोधनात्सर्वत्र तत्र विभक्तेः शक्तिरेवेति बोध्यम् । वर्णानां सांख्यादिमते द्रव्यत्वात् संयोगवत् पूर्वपरयोर्बौद्धाधारस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्य स्वाकारेणकोयणची त्यादावौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमीति संहितायामिति सूत्रस्थभाष्यसंगतिः । कटे शेते इत्यादौ कटाधिकरणकं शयनमित्यादिक्रमेण बोध इत्याहुः ।

परेतु अधिकरणस्य कर्त्राद्यन्वये एव कटाधिकरण-

नन्वेवमुक्तरीत्यौपश्लेषिकसप्तम्यैवोपपत्तौ गंगायां घोष इत्यादौ लक्षणोच्छेदापत्तिरतआहाव्यवेति । तेनतत्रैव तथाप्रतिपादनात् । हितं तदपि । अतएवाह व्यवेति तत्रापीत्यर्थः । तत्प्रकारः प्रागुक्त एव बोध्यः । गौणत्वं तु मतद्वयेपि तुल्यमित्याह तदापीति । नन्वेवं गौणमुख्यन्यायेन तस्याशक्यत्वं स्यादत स्तमप्यग्रहणखडनप्रकारमाह स्वरितेति । एवंच सप्तम्या गौणार्थकत्वावश्यकत्वेन प्रकृतेर्लक्षणानुचितेत्याशयेन मासातिक्रमे तत्समीपकाले वस्त्वाधिकरणत्वं मासस्यैवोक्त भाष्ये गौणमुख्यसाधारण्येन च त्रेधा विभागो भाष्ये इति बोध्यम् ।

नन्वेवमप्यलादेस्तदाधारत्वासंभवेन तद्भाष्यासगतिरेवातआह वर्णानामिति । शयनमिति स्ववृत्तिकर्तृकत्वसबन्धेन मोक्षवृत्तिरिच्छाकर्तृका सत्ता । सर्वमेव सिद्धांतत्वेपि दीक्षितभूषणादिसंमतम् ।

अत्रांशे काचिदिति सूचितामरुचिं प्रकटयन् तदशेपि सिद्धांतह परेस्त्विति आदिना कर्म । एवेन क्रियाव्यवच्छेदः नन्वेवं कारकाधिकारपाठासंगतिरत आह तद्वारेति । सिद्धान्ताभंगमप्याह का-

कचैत्रकर्तृकं गमनमित्यादिरीत्या बोधः। तद्द्वारकमेवास्य क्रियान्वयित्वं कारकाणां भावनान्वयव्युत्पत्तिरप्येतच्छास्त्रबलादीदृशपरम्परान्वयविषयापि। अत एवाक्षशौण्ड इत्यादौ समासः। अतएव भाष्ये तत्रासामर्थ्यशङ्का न कृता। एवंचात्रान्तर्भूतक्रियाद्वारा सामर्थ्यमिति कैयटादयश्चिन्त्या एव। अक्षशौण्डो अक्षप्रवीण इत्यादौ दध्योदनादाविव क्रियान्तर्भावेण बोधस्याननुभवात्। अक्षविषयप्रावीण्यवानित्येव प्रतीतेः। ध्वनितं चेदं हरिग्रन्थेऽपीत्युक्तमित्याहुः।

मूले वृक्षः कपिसंयोगयत्नीत्यादावव्याप्यवृत्तिधर्मवत्कर्तृकक्रियासमभिव्याहारे मूलाधिकरणककपिसंयोगविशिष्टवृक्षकर्तृका सत्ता इति बोधेऽन्यत्रावयवे तद्विशिष्टवृक्षाभावप्रतीतेः। कपिसंयोगे तदवच्छेद्यत्वं फलतीति बोध्यम्।

शिरसि वेदनेत्यादावयवच्छेदकतासंबन्धस्याप्याधारतानियामकत्वान्न दोषः ग्रामं प्रविशतीत्यादौ कर्म-

---

रेति। अनतिप्रसंगायाह एतादिति। अत्राभीष्टासिद्धिमाहातएवेति। तस्य कर्त्रादावन्वयादेव। तत्राक्षशौण्ड इत्यादौ। ध्वनितं असाक्षादित्यनेन उक्तं हेलाराजेन।

यत्तु नैयायिकाः मूल इत्यादौ अवच्छेद्यताविशेषोप्याधारसप्तम्यर्थः चकारेण सप्तमी वेति। तन्नात ध्वनयन्नाह मूले इति सत्तायाः स्वकर्तृकापिसंयोगिवृक्षद्वारा मूलवृत्तित्वादाधारत्वमित्याह मूलाधीति। तादिति कपिसंयोगेत्यर्थः। अश्रूयमाणत्वे क्रियाया अध्याहारादिकं प्रागुक्तमेव बोध्यम्।

नन्वेवमपि शिरसि वेदनेत्यादौसंयोगसमवायादिरूपसंबंधस्याधारतानियामकस्याभावात्कथं सप्तमीत्यत आह शिरसीतिआदिना

णो ग्रामस्य न कदाप्यधिकरणत्वम् । परया कर्मसंज्ञया बाधात् । कर्मद्वारा क्रियाश्रयत्वविवक्षायाः संयोगरूपफलाश्रयत्व विनाऽसंभवात् । एवं ग्रामं गच्छतीत्यादावपि । इदं चाकडारसूत्रे हृद्युभ्यांचेत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् ।

अधीती व्याकरणे अत्र कर्म सप्तम्यर्थः क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानमिति वार्तिकात् । अत्रापि कृतपूर्वीवत् भावक्तान्तात् अधीतशब्दादिष्टादिभ्यश्चेति इनिः । व्याकरणकर्मकाध्ययनकर्तेति बोधः ।

चर्मणि द्वीपिनमित्यादौ फलं सप्तम्यर्थः । चर्मणः

वीणायां शब्दः कर्णे शब्द इत्यादि । अतिप्रसंगं निराचष्टेग्राममिति । ननु तत्र तत्वमेव विवक्षित न तत्वमिति कथं बाधोत आह कर्तृद्वारेति । इदंचेति तत्रत्याद्ये अधिकरणसञ्ज्ञां कर्मसञ्ज्ञा बाधते गेह प्रविशतीत्युक्तं । द्वितीये हृदिस्पृगित्यादौहृद्युभ्यांचेति ज्ञापकात्सप्तमी साधिता । यदा तु संयोगसमानाधिकरणो व्यापारो गम्यर्थस्तदा कर्मत्वाप्राप्त्या भवत्येव सप्तमी ग्रामे गच्छतीति । एतदभिप्रायेणैव क्व गतः क्व गच्छतीत्यादयः प्रयोगाः । हृदिस्पृगिति तु हृदयवृत्तिसंयोगोद्देश्यकस्पर्शकर्त्री तीष्टमिति दिक् ।

क्तस्येनिति इनो विषयस्येन्प्रकृतेः क्तांतस्येत्यर्थः तेन कृतपूर्वी कटमित्यत्र नात्र न । कर्माणि क्तः अनभिहितत्वेन सप्तम्यनापत्तेः किंतु भावे तदुपपत्तिमाहात्रापीति । इनिः कर्त्तरि श्राद्धमित्यतोऽनेनेत्यस्यानुवृत्तेः । अधीतवान् व्याकरणमित्यादाविव गुणभूतक्रियायामपि कारकान्वयः अत्र कर्मशब्देन कालादिभिन्नमेव व्याख्यानात् तेन मासमधीती व्याकरणे इत्यत्र नेतिकैयटः ।

निमित्तवाचकात्सप्तमी भवति तस्य निमित्तस्य प्रत्यासत्त्यास्वान्वयिक्रिया कर्मणा योगे इत्यर्थकस्य निमित्तात्कर्मयोगेइत्यस्यविषयमाह चर्मणीति । निमित्तं च तत्र क्रियाफलमित्याह फलमिति

फलत्वं च हननक्रियायास्तल्लाभादिविषयकेच्छाधीनत्वादिति बोध्यम्।

ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गतः, गोषु दुह्यमानासु गतः इत्यत्र यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रेण सप्तमी। यस्य भावेन क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमीति तदर्थः। गोपददुह्यमानादिपदयोरुभयोरपि तद्वाचकत्वादुभाभ्यामपि सप्तमी। निर्ज्ञातदेशकालक्रिया अनिर्ज्ञातदेशकालक्रियायाः संबन्धिदेशकालपरिच्छेदकत्वेन लक्षणमितिबोध्यम्।

एतेन भूयोदर्शनाश्रयत्वात् ज्ञाप्यज्ञापकभावस्योदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यात्। नत्वत्र कदाचिद्धि गोषु दुह्यमानास्वसौ गत इत्यपास्तम्। तत्र काचित्क्रिया स्वाधारकालेनान्यां परिच्छिनत्ति यथा गोषु दुह्यमानास्वित्यादौ काचित्तु स्वाधारकालाव्यव-

---

ननु हननफलत्वं प्राणवियोगेन चर्मादावत आह चर्मणीति कर्मसम्बन्धश्च स्वरूपसन्नेव निमित्तं न सप्तम्यर्थ इति बोध्यम्।

कर्त्तर्याह ब्राह्मणेष्विति। कर्मण्याह गोष्विति। भावः क्रियेत्याह-क्रिययेति। अर्थादाह क्रियान्तरमिति। ततः ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकात् तत्फलमाह गोपदेति। तदाश्रयः कर्त्ता कर्मचेति भावः। एतेन नील घटमित्यादिवद्विशेषणानां विशेष्यसमानतन्त्रत्वाद् दुह्यमानादिपदेभ्योऽपि विभक्तिरिति नैयायिकोक्तमपास्त।

ननु ज्ञापकभावो भूयो दर्शनाश्रयो दृष्टो यथाग्निधूमयोर्नैव प्रकृते इति कथमिदमुदाहरणमत आह निर्ज्ञातेति। तथाच देशादिपरिच्छिन्नत्वेन ज्ञापकत्वमेवात्र लक्षणत्वमितिभावः। एतेन तथा लक्षणत्वस्याश्रयणेन। निषेधे हेतुमाह कदेति। हि यतः। विशेषमाह तत्रेति ज्ञापकक्रियाणां मध्ये इत्यर्थः। ननु प्रसिद्धज्ञापकत्वत्यागः कुतोऽतआ

हितपूर्वकालेन यथा गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ। काचित्स्वाधारकालानन्तरकालेन यथा गोषु दुग्धास्वित्यादौ।

ज्ञापकत्वंच तत्तच्छब्दबोध्यत्वेन विवक्षितमेवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं नतु तस्य मानान्तरेण नियमतो ग्रहणापेक्षेति नेदं भूयोदर्शनाश्रयं। देशोदाहरणं सति गुणे द्रव्यत्वमस्ति इत्यादि। ज्ञाप्यज्ञापकभावः सप्तम्यर्थः। अस्यच क्रियायामेवान्वयं साधुत्वम्, उक्तसूत्रात्

अत्राधीयानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां च गवां शब्दतः प्रतीयमानं लक्षकत्वं विशेषणी भूताध्ययनादिक्रियाकालद्वारकं विश्राम्यति। अधीयानब्राह्मणज्ञापक(१) गमनाश्रयो दुह्यमानगोज्ञापकगमनाश्रय इति क्रमेण बोधः। गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ भवि-

---

ह ज्ञापकत्वंचेति। कारकविभक्तीनां विवक्षामूलकत्वादिति भावः। मानांतरेणेति भूयोदर्शनादिरूपेणेत्यर्थः

तत्सत्वेपीष्टापत्तेराह नियमत इति। अनेन तदुदाहरणस्यापि संग्रहः तत एवाह नेदमिति प्रकृतसूत्रीय ज्ञापकत्वमित्यर्थः। ज्ञाप्येति तत्र प्रकृत्यर्थस्य स्ववृत्तिसमभिव्याहृतपदस्यक्रियाद्वारकसबन्धेनान्वयः। अत एवास्य क्रियायामेवान्वयः। भावलक्षणमित्युक्तितः क्रियाद्वारकसंबंधेन यन्निष्ठलक्षकतानिरूपितं लक्ष्यत्व क्रियांतरानिष्ठं तत सप्तमीति लब्धसूत्रार्थानुरोधात् इति भाव स्तदभिप्रेत्याहास्यचेत्यादि ज्ञापकत्वस्येत्यर्थः। अत एवं सति। एतेन यद्विशेषणकृदंतार्थविशेषणभूतक्रियया क्रियांतरस्य लक्षणं व्यावर्तनं तद्वाचकपदात्सप्तमीतिसूत्रार्थः समानकालीनत्वादिकमात्रं सप्तम्यर्थः। तत्र दुह्याद्युपस्थितदोहनादेर्निरूपकत्वेनान्वयाद्दोहनसमानकालीनत्वादिक गमनादौ लभ्यत इति न युक्तं दुह्याद्युपस्थितक्रियायाः कृदर्थविशेषणतयोपस्थितायाः

---

(१) अधीयाना ब्राह्मणा ज्ञापका यस्य गमनस्य तदाश्रय इत्याद्यर्थः।

ष्यद्दोहनादे रपि बुध्द्यु पारूढस्य स्वपूर्वकालादिद्वारकं ज्ञापकत्वं बोध्यम् ।

इदं सूत्रं यत्र मानान्तरासिद्धस्यार्थस्य कालविशेषसंबन्धादिप्रतिपादनाय प्रयोगः तत्रैव प्रवर्तते तथैव सूत्रभाष्यस्वरसात् ।

विवाहे नान्दीमुखं कुर्यादित्यत्र विवाहपदेन तत्प्राक्कालो लक्ष्यते । अधिकरणे सप्तमी । राहूपरागे स्नायादित्यादौ राहूपरागपदेन तदाश्रयः काल उच्यते । गवां दोहे आगत इत्यत्राप्येवमेव । अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्यौत्सर्गिकत्वाद्राहूपरागकालावच्छेदेन स्नानविधाने तस्य निमित्तत्वं फलति । एवमेवाङ्गादिदेशगमनस्य पुनः संस्कारनिमित्तता ।

समानत्वादिविशेष्यत्वासंभवात् प्रकृत्यर्थगवादिनाऽनन्वितार्थस्य सप्तम्या बोधनासंभवाच्च किंतु समभिव्याहृतदोहना दिक्रियैव सप्तम्यर्थः । तस्याश्च समानकालीनत्वादिक क्रियांतरसंबंध इति नैयायिकोक्तमपास्तं तथा बोधाननुभवात् सूत्रस्वरसाविरोधाच्च ।

ननु भविष्यद्दोहनादेरसत्वा त्कथं ज्ञापकत्वमत आह गोष्विति । अतएव जल पीते तृषा शाम्यतीत्यादावतीतार्थकक्तसमभिव्याहारे कार्यकारणभावबोधो मानस. । एतेन तत्र सोऽपि संबन्धतया भासत इति तदुक्तमपास्त ।

परमतं खण्डयितुं विशेषमाहेदं सूत्रमिति । सिद्धस्य ज्ञातस्वरूपस्य । नन्वेवं क्वचित्सप्तमी न स्यादत आह विवाहे इति । एतेन करिष्यमाणे इत्यध्याहार इत्यपास्त बहुव्रीहिणा शक्तिसंभवादाहोच्यते इति सप्तमी सैव । एवमेव लक्षणयाधिकरणसप्तम्येव । एतेन नचैवं गवांदोह इत्यादौ दोहशब्दात्सप्तम्यनापत्तिर्गोशब्दाच्च तदापत्तिरिति वाच्यं सतीत्यध्याहारेण दोहकर्तृकसत्ताया लक्षणत्वेनाक्षतेरित्यपास्तं नह्येवं मध्यमे तस्य तत्र सप्तम्यभावेन तदनुपपत्तिः स्पष्टैव । तथाचोक्तं

सिंधुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यंतवासिनः

अंगवंगकलिंगाद्यान् गत्वा संस्कारमर्हति । इति ।

यत्तु राहूपरागपदं तत्काललक्षकं सतीत्यध्याहा-रस्य चभावेनेति सप्तमी । राहूपरागादेर्निमित्तत्वं तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपदिश्यते-इति न्यायेन फलतीति ।

तन्न प्रवर्तनारूपविधिविषयत्वं क्रियाया एव न दध्यादेरिति दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्नः कथं विधेयत्व-मित्याशङ्कानेन न्यायेन विधेयत्वमुक्तं न्यायविद्भिः । सिद्धं साध्यायोपदिश्यते इत्यस्याज्ञातं ज्ञाप्यते इत्यर्थ श्च व्याख्यातः । एवंच तेन न्यायेन द्रव्यस्याज्ञातज्ञा-प्यत्वरूपं विधेयत्वं स्वक्रियोपरागेण च प्रवर्तनाविष-यत्वमुक्तमिति प्रकृते तन्न्यायविषयाभावात् । स्नान-स्य मानान्तरप्राप्तेरेतत्सूत्राप्राप्तेश्च । राहूपरागस्य नि-र्ज्ञातकालत्वाभावाच्च ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।

इत्यत्र परं हिरण्यगर्भादि अवरं यस्य तत्र ब्रह्म-णि दृष्टे तद्विषये दर्शने दर्शनोत्तरकाले कर्मादिक्षय-

---

परमतं खडयति यत्त्विति । निषेधे हेतुमाह प्रवर्तनेत्यादिना विष-याभावादित्यतेन । इदमेतयदूषणं पररीत्यैवेत्याहन्यायेति जैमिन्यादि-भिरित्यर्थः । शंकितं तु न साक्षादित्याह स्वेति। विषयेति विषयत्वे-त्यर्थः । ननु तैस्तथोक्तत्वेऽपि सभवादयमपि न्यायार्थोऽत आह स्नान-स्येति । आद्ये दोषोऽयमेकः । स्वरीत्यादोषांतर माह राहूपेति

एवमन्यत्रापि सतीत्यध्याहारेण सप्तमीति सूचयन्नाह भिद्यते इ-ति। परावरे इति विषयसप्तमी दृष्टे इत्यत्र भावे निष्ठा । लक्षणोक्तकाले सप्तमी प्राग्वदित्याह तद्विषये इत्यादि। अवांतरभेदेनोपादानेपि सर्वत्र क्षयस्यैव विवक्षितत्वात् व्युत्क्रमेणाह कर्मादिक्षय इति । कर्मण्यसंभ-

इत्यर्थः। क्षीयन्ते इत्यादौ कर्मकर्तरि रूपं कर्मस्थ क्रि-याख्यस्य शरीरादिगतावयवापचयरूपक्षयादेः कर्म-स्वारोपात् हृदयग्रन्थिशब्देनाविद्यारागभयद्वेषशोकवा-सनाः।

यद्वा दर्शने(१)इति चर्मणि द्वीपिनमिति वत्सप्तमी तेन तद्दर्शनार्थं तदपरोक्षार्थं तत्परोक्षज्ञानादविद्यादीनां शिथिलीभावो भिद्यते इत्यादिनोच्यते। व्याख्याद्वय-मपि शांकरभाष्यादिषु स्पष्टम्।

रुदति रुदतो वा प्राव्राजीदित्यत्र ज्ञाप्यज्ञापक-भावः षष्ठीसप्तम्योरर्थः। धातोश्चानादरविशिष्टं प्रव्रजनमर्थः। अत्र षष्ठ्यादि तात्पर्यग्राहकं अ-नादरश्च प्रत्यासत्त्या पुत्रादिविषयक एव। वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यस्वोत्तरकालिकत्वा-

---

वादाह क्षीयत इति। मुख्यासंभवाह हृदयेति। स्वसिद्धान्तेनाहाविद्ये-ति। तत्र निमित्तं फलमित्याह तेनेति। तेन सप्तमीकरणेनेत्यर्थः। अ-स्यैव व्याख्या तदर्थेति अर्थाद्योग्यतया आह परोक्षेति। परस्परविरो-धमपि सूचयन्नुक्तार्थ द्वयं समूलयति व्याख्येति। आदिना भामती-कल्पतर्वादि द्युभ्वाद्यायतनाधिकरणे इति शेषः। 'तदधिगमे उत्तर-पूर्वाघयोरश्लेषविनाशा'विति सूत्रे इय श्रुतिर्ज्ञानिनः कर्मक्षये प्रमाणत्वेन भाष्ये उपन्यस्तेति बोध्यं।

षष्ठीचानादर इत्यस्य विषयमाह रुदतीति। सूत्रेऽनादरे इति वि-षयसप्तमी। पूर्वसूत्रमनुवर्तते। तस्मिन्नस्ये यस्य क्रियया क्रियांतरं ल-क्ष्यते ततः षष्ठीसप्तम्यावित्यर्थः। इत्यत्रइत्यत्रापि। अत्र लक्षणायां। त-त्रेति पाठां तरं। अनादरस्य प्रव्रजनाविषयत्वादाह सामेति पुत्रेषणा-दित्यागस्य तत्रहेतुत्वादाह स्वोत्तरेति स्वमनादरः। एवं च तत्का-

---

(१) पद्यस्थ 'दृष्टे' इतिपदाभिप्रायेण दर्शने इति पदं बोध्यम्।

भ्याम् । एवंच रोदनकर्तृपुत्रादिज्ञाप्यमनादरविशिष्टं प्रव्रजनमिति बोधः ।

नराणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः इत्यादौ यतश्च निर्धारणमिति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्यौ । यतः स्वेतरेभ्यः स्वघटितसमुदायघटकेभ्यो व्यावृत्तेन धर्मेण समुदायादेकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टस्य पृथक्करणरूपं निर्द्धारण ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः इति तदर्थः । पृथक्करणं च व्यावृत्तधर्मप्रकारकज्ञानविषयीकरण अस्तिच नराणां विप्रः श्रेष्ठ इत्यादौ विप्रत्वादि विशिष्टस्य विप्रघटितनरसमुदायघटकविप्रेतरव्यावृत्तश्रेष्ठत्ववत्तया प्रतीतिः । एवंच निर्धारकधर्मनिर्धारणावध्योर्व्यावृत्तत्वाख्यः संबन्धो निर्धारणविभक्तेरर्थः ।

नरादिपदं च सामान्यरूपेण विप्रतदितरनरादिघटितसमुदायोपस्थापकं तद्व्यावृत्तश्रेष्ठत्ववानिति क-

---

लिकप्रवजनेनेति भावः । तत्रादौ वृत्तिकृन्मतमाह यत इत्यादि केचिदित्यंतन ।

यत इत्यस्यार्थः समुदायादिति । स्वघटितसमुदायादित्यर्थः । पृथक्करणेऽन्वयोस्या व्यावृत्तेति स्वेतरेत्यादिः । एवंच स्वतरयद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तधर्मवत्वं जात्यादिविशिष्टस्य प्रतिपाद्यं तद्धर्मावच्छिन्नवाचकात् षष्ठी सप्तम्याविति फलितं निर्धारकधर्मः श्रेष्ठत्वादिः । यत्तु नरादिपदस्य विप्रेतरनरादौ लक्षणा । सामान्यरूपेणापि विशेषभाने तत्स्वीकारादिति तन्नेति ध्वनयन्नाह नरादीनि । सच संबन्धो भेदान्वयिविधेयसमभिव्याहारस्थले विधयतावच्छेदकेन बुध्यते तदाह तद्व्यावृत्तश्रेष्ठत्वेति भेदान्वयि तत्स्थल च विधेयेनैव व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तदाह नराणामिति क्षत्रियेनरेति क्षत्रियतदितरेत्यर्थः।

सिद्धांतमतेनाह वृत्तशौर्यमति । विशेषमाहोद्धृतेति क्षत्रियैतद्विषय इति पाठः । वाह्वति एकवचनान्यवचनमेवेत्यर्थः । अतएव ज-

मेण बोधः । नराणां क्षत्रियः शौर्य मित्यत्र क्षत्रियेतर-नरघटितसमुदायव्यावृत्त क्षत्रियवृत्ति शौर्यमिति बोधः । उद्भूतावयवभेदाविवक्षया तद्विषये बहुवचन-मेव साधु। स्पष्टं चेदं कारके इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि निर्धारणं कारकेष्विति ब्रूयादित्युक्तम् । भिदचोऽन्त्या-दित्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः । द्वन्द्वः सामासिकस्य चे त्यत्र समूहेऽपिवर्त्तते ठक् । समाससमूहस्य मध्ये ऽहं द्वन्द्व इत्यर्थ इति केचित् ।

परे तु अत्र न सूत्रस्वारस्यं न निर्धारणे इति सूत्रेण निर्धारणस्य विभक्त्यर्थघटकत्वबोधनात ।तस्माद्यतश्च सजातीयघटितसमुदायादेकदेशस्य जात्यादिभिः पृथ-क्करणरूपं निर्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ इत्यर्थः सूत्र-स्य । निर्धार्यमाणनिर्धारणावध्योः परस्परमन्वयः । नि-र्धारणावधिस्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तकरणकनिर्धा-रणविषयविषयिभावरूपोऽवयवावयविभावरूपश्च स-म्बन्धो विभक्त्यर्थः नृसमुदायावधिकद्विजेतरनृव्यावृत्त-श्रेष्ठत्वकरणकनिर्धारण विषयो नृसमुदायावयवो

लपृथिव्योरिति वक्ष्यमाणविरोधो न। एवेन तिरोहितावयवभेदविव-क्षयैकवचननिरासः । तदेवाह स्पष्टमिति निर्धारणे तत्र सप्तम्यां तदाशयमाह भिदिति । एव सति गीतावाक्यगतिमाह द्वन्द्व इति तथा च मध्ययोगे इयं षष्ठी नेयमिति न दोष इति भाव. । केचित् वृत्तिकृतः ।

अत्रारुचिं प्रकटयन् सिद्धांतमाह परेत्विति । अत्र उक्तार्थे सूत्रं च न प्रकृतमित्याह ननिर्धेति । अन्यस्यापि सत्वादाह घटकत्वेति स्वे-ति स्वं विप्रादि च सजातीयं चक्षत्रियादि तदघटितेत्यर्थः । साजा-त्यं च सामान्यरूपेण ।

द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः । संसर्गघटककरणं च श्रेष्ठत्वरूपमेव प्रत्यासत्तेः । नृणां मध्ये द्विजः श्रेष्ठ इत्यादौ तु मध्ययोगे षष्ठी । न इयम् । नृषु मध्ये इत्यसाध्वेव । नृसमुदायमध्यवर्ती द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः । श्रेष्ठत्वादौ द्विजेतरनराद्यवृत्तित्व बोधस्तु मानसो देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीतिवत् । गोमण्डले वर्तमाना या कृष्णा गौः सा बहुक्षीरेत्याधारसप्तमीघटितवाक्येऽप्युक्तन्यायेन तथाप्रतीतिः

ननु जलपृथिव्योर्जलं स्नेहवदित्यादौ जलभिन्नयोर्जलपृथिव्योरप्रसिद्धेर्जलपृथिव्युभयव्यावृत्तत्वस्य स्नेहे बाधेन च निर्धारणासंभव इति चेन्न । तत्रा-

---

अस्य सूत्रस्य प्रकृतपूर्वतो भेदमाह निर्धार्यमाणेति विप्रादीत्यर्थः । निर्धारणावधित्व समुदायान्वयि । स्वेतरेति पूर्ववत् घटकश्चार्थात्स्वेतर एव । करणकेति इदमेव पृथक्करणं तद्रूप यन्निर्धारणं तद्विषयेत्यर्थः । निर्धारणावधीत्यनेन पृथक्करणे स्वघटितसमुदायावधिकत्वं लब्धं तदाह नृसमुदेति । ननु बोधे संसर्गमध्ये कथं श्रेष्ठत्वस्य तदनुक्तस्योक्तिरत आह ससर्गेति श्रेष्ठत्वरूपमेव तदादिरूपमेव क्वचित्तथैव पाठः । विशेष प्रागुक्तोपपत्तये आह नृणामिति । एतेनास्य तदर्थत्वमबुधोच्यमानमपास्तं । मध्ये इत्यनव्यय मित्याह मध्येति । एव रीत्या संभावितप्राचोक्तं खंडयति । तद्योगे षष्ठ्या एवौचित्यादिति भावः । अत एव तद्बोधमाह नृसमुदायेति तत्राप्युक्तसमानार्थकत्वमार्थिकं नतु शाब्दमित्याह श्रेष्ठत्वादाविति । तत्र बीजं ध्वनयन्नाह देवेति एतस्यान्यत्राप्यावश्यक त्वामित्याह गोमंडले इति । तथेति बहुक्षीरत्वादौ कृष्णेतरगव्याद्यवृत्तित्वबोध इत्यर्थः । समूहो नातिरिक्तः । द्वन्द्वे च तत्र वर्त्तिपदार्थस्य प्राधान्यमिति प्राचीनमताशयेनाह नन्विति । तस्यातिरिक्तत्वामिति समाधत्ते तत्रापीति तदिति समूहेत्यर्थः ।

पि समूहे जलभेदस्य तद्व्यावृत्तत्वस्य स्नेहे चाबाधात्। समूहावयवयोश्च भेदाभेदाविति न पञ्चमीविभक्के इत्यस्यात्र प्रवृत्तिः। इतरेतरद्वन्द्वेऽपि समूह एव विशेष्य इत्यग्रे वक्ष्यते।

एतेन सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणांच पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यादिभाष्यप्रयोगो व्याख्यातः। तत्समूहे पाटलिपुत्रभेदसत्त्वेन वस्तुतोऽवयवाभेदस्यच तत्र सत्त्वेन पञ्चम्यप्राप्तेः समुदायोऽवयवेभ्यो भिन्नाभिन्न इति(१)सिद्धान्तात्। निर्धारणावधिनिर्धार्यमाणनिर्धारणहेतूनां संनिधाने एव निर्धारणप्रतीतिरिति तत्रैव निर्धारणविभक्तिः। समासनिषेधश्च।तेन पुरुषाणामुत्तम इत्यादौ शेषे षष्ठीति पुरुषोत्तम इत्यादौ समासो भवत्येवेति द्विवचनविभज्योपपदेति सूत्रे कैयट इत्याहुः।

माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यत्र निर्धार्यमाणनिर्धारणावध्यो र्भेदस्यैव सत्त्वेन पञ्चमी विभ

नन्वेवमपि समूहभेदस्य जले सत्त्वेन पंचमीविभक्त इति पंचम्यापत्तिरेवातआह समूहेति। ननु समाहारे तस्य तत्त्वेपि नेतरेतरद्वन्द्व इति तद्दोषतादवस्थ्यमेवात आहेतरेतरइति। अपिना तत्समुच्चयः। अग्रे द्वन्द्वप्रकरणे। चार्थे इतिसूत्रबलादितः। एतेनेत्यस्यार्थमाह तदिति उभयेत्यर्थः। उक्तमेव दार्ढ्यायाह समुदाय इति। वाक्ये चकारस्य द्योतकत्वे तदर्थसाहित्यस्य विशेषणत्वेपि उभयपर्याप्तसाहित्यावच्छिन्न पाटलिपुत्रभेदस्य सत्वेन साहित्याश्रयाभेदस्य च तत्र सत्वेन षष्ठ्येवेति भावः।

अत्र सिद्धांततत्त्वमाहनिर्धारणावधीति। तेन तदभावेनैतदप्रवृत्तिरूपहेतुना। कैयट इति सूचितारुचिबीजं तु उत्तमः पुरुष इति गी-

---

(१) समुदायोऽवयवाभिन्न इति सिद्धान्तात्। इति पाठान्तरम्।

क्ते इत्यनेन पञ्चमी । अत्र निर्धारणावधिभ्यावृत्तकरणकनिर्धारणविषयविषयिभावरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः। पाटलिपुत्रकावधिकतद्व्यावृत्ताढ्यनरत्व करणकनिर्धारणविषया माथुरा आढ्यतरा इति बोधः ।

भाष्य कृतस्तु माथुरपाटलिपुत्रकयो राढ्यत्वेन साम्यं ज्ञातवान् एतत्प्रयुङ्क्ते तत्र बुद्धिकृतभेदरूपाविश्लेषसत्त्वेन विभक्ता इत्यध्याहारेण अपादाने एव पञ्चमी । विभक्तं भेदः । पाटलिपुत्रकावधिकभेदवन्तो माथुरा आढ्यतरा इति बोधः । भेदप्रयोजकं चाढ्यतरत्वमेवोपस्थितेः । गवां कृष्णेत्यादौ तु संपन्नक्षीरत्वे ज्ञातेऽपि गोत्ववत्ताबुद्ध्यनिवृत्तेर्न विश्लेषप्रतीतिः । अत्र नामार्थान्वयविवक्षया षष्ठी तु न भवति अनभिधानात् । एवमपादानत्वाविवक्षाया म-

तोक्तेस्तत्र कर्मधारय एवेति तत्त्वमिति । निर्धारणे सर्वत्र यथाकथंचिद्भेदस्य सत्वेन विभक्तग्रहणसामर्थ्याद्यत्र भेद एव नतु केनाप्युपात्तरूपेणाभेदस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरित्याह भेदस्यैवेति । ननु भेदो न सूत्रारूढोऽनआह विभक्त भेद इति भावे निष्ठा । पूर्वत्रानुवृत्त्या निर्धार्यमाणस्य निर्धारणावधेर्भेदेन यतो निर्धारण ततः पंचमीत्यर्थस्तदभि प्रेत्याहात्रेति प्रागुक्तासिद्धांत मतेनाह निर्धारणेति विषयभावेति विषयत्वरूप एवेत्यर्थः । एवेन प्रागुक्तद्वितीयनिरासः प्रागुक्तरीत्यैवाह पाटलीति । एवं सूत्र मतमुक्त्वा प्रत्याख्यानप्रकारमाह भाष्येति । ज्ञातवान् त्येतादितिपाठः । कृतभेदेति तत्कृतसंबंधाभावरूपभेदरूपेत्यर्थः सत्वेति प्रतीत्यर्थे । परमतेनाह विभक्ता इति । एवेन प्रकृतार्थनिरासः । प्राग्वदाहभेदेति तत्प्रतीतौ हि एकजातीयत्वप्रतीतिर्न जायते एकजातीय धर्माश्रयत्वमेव भेदप्रतियोगिसंबंध इति भावः ।

इदमेव ध्वनयन्पूर्वसूत्रोदाहरणं प्रत्याख्यानप्रकारातिप्रसंगं निराचष्टे गवामिति । अत्र एत त्सूत्रोदाहरणविषये क्रियान्वयं विनेति शेषः= एवमित्यस्य नामार्थान्वयविवक्षेत्यर्थः । तत एवानभिधानादेव । अत्र

पि षष्ठी न । तत एव अत्र पक्षे आढ्यतरत्वे पाटलिपुत्र-कव्यावृत्तत्वमार्थमित्याहुः ।

मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् ।

मूले श्रवणेवा । अत्र मूलश्रवणशब्दौ तत्तन्नक्षत्रयुक्तकालबोधकौ । आधाराधेयभावःसंबन्धो विभक्त्यर्थः मूलनक्षत्रयुक्तकालाधारकं देवीकर्मकमावाहनमित्यादिक्रमेण बोधः ।

अद्य भुक्त्वायं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता । अत्र विभक्त्यर्थः स्वानन्तरकालवृत्तित्वं । एतद्दिवसाधिकरणकभोजनो त्तरकालिकमेतद्दिवसानंतरद्व्यहानन्तरकालवृत्तिभोजनाश्रय इत्यर्थः । द्व्यहे एतद्दिवसानन्तरत्वं समभिव्याहारबललभ्यम् । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । अत्र स्वानन्तरदेशवृत्तित्वं विभक्त्यर्थः । एतद्देशाधिकरणकास्थित्याश्रयकर्तृकमेतद्देशानन्तरक्रोशानन्तरस्थितलक्ष्यकर्मकव्यधनमितिबोधः ।

इति सप्तमी समाप्ता ॥

पक्षे प्रत्याख्यानपक्षे । अन्यथा फलभेदापत्तेः ।

नक्षत्रे च लुपीत्यस्य विषयमाह मूलेनेति । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो लुबविशेष इति लुबित्याहात्रेति । विभक्यर्थः एवमग्रेपि तदाह मूलेति

सप्तमीपंचम्यौ कारकमध्ये इत्यस्य विषयमाहाद्येति । क्रियाभेदभिन्नकर्तृत्वादिशक्तिरूपकारकद्वयमध्यवर्त्तित्वं वस्तुसन्निमित्तामित्याहात्रेति लभ्यमिति । एव मग्रेपि । कालस्योदाहरणमुक्त्वाऽध्वन आहेहस्थ इति । कालाध्वनोरित्यनुवृत्तस्य पंचम्या विपरिणाम इति भावः । इतिसप्तमी ॥

एषां सुपां एकवचनत्वादिना तत्तद्रूपेण वा एकत्वद्वित्वबहुत्वव्याप्यरूप संख्याप्यर्थः। द्व्येकयो र्द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचन मिति शास्त्रात् 'तत्र संख्या प्रकृत्यर्थगता बुध्यते। संपन्नो व्रीहिरित्यादौ व्रीहित्वादिगतसंख्याया व्रीहिष्वारोपेणैकवचन प्रयोगः। प्रकृत्यर्थतावच्छेदके संख्यान्वय इति तु न युक्त कल्पस्य

संगतिंसूचयन्नाहैषामिति। तेन रूपेण बोधस्याननुभवाच्छास्त्रतोऽप्राप्तेश्चाह तत्तदिति। बहुत्वसामान्यस्य क्वाप्यप्रतीतेराह बहुत्वेति त्रित्वादीत्यर्थः। व्याप्यरूपेति पाठ.। व्याप्येत्यपपाठः। तत्र संख्या यास्तदर्थत्वे सति तथैवानुभव इत्याह बुध्यते इति। विभक्त्यर्थविषयकबोधे प्रायेण प्रकृतिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्।

यत्तु समानपदोपात्तत्वस्य प्रत्ययार्थ एवान्वय इति तत्र कार्यकारणभावान्तरकल्पने गौरवात् आख्यातोपात्तसंख्याया अपि प्रकृत्यर्थ एवान्वय इति भाष्यसंमतिपूर्वं प्रागुपपादितं। नन्विदं व्यभिचारितमत आह संपन्न इति। एतेनव्रीहित्वमेव तत्रप्रधानमिदमेवाभिप्रेत्य जात्यभिप्रायेणैकवचनमिति प्राचामुद्घोष इति। तत्रैव तदन्वय इति स्वाश्रयाश्रयत्वरूपपरंपरासंबंधेन प्रकृत्यर्थे एवान्वय इति वेत्यपास्तं। भावप्रत्ययं विना विशेष्यतया धर्मबोधेऽसाधुत्वात् तथाननुभवाच्च। अत एव स्त्रियामिति सूत्रभाष्यसंगतिरित्युक्तं वक्ष्यते च।

परादिमतं खंडयति प्रकृत्यर्थेति। अतएवैवमेवान्यत्रापीत्याह वेदा इति। वतामेव प्रमाणानां। एकेति सर्वेषां वेदानामिति भावः। अत्र भाष्यादिसंमतिं वक्तुमन्यत्राप्याहैवमेवेति उक्तं सर्वमित्यर्थः तदेवाहतदुक्तमिति। तदुभयाशयमाह तत्रेति भाष्ये इत्यर्थः। नापत्तेरिति गवांधनमित्यर्थस्यापत्तेश्च। नापि प्रत्ययोपात्तसंख्यान्वयित्वं तत उक्तयुक्तेः तस्य प्राधान्यपदार्थत्वेन लोके प्रसिद्ध्यभावाच्च तदभिप्रेत्याह तस्मादिति। तस्येति अत एव धनमेकमिति कैयटेनोक्तम्।

प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थविशेषणान्वयित्वस्य त्यागे माना-भावात्। वेदाः प्रमाणमित्यादौ प्रमाणपदेन प्रमाण-त्वगतसंख्यारोपवतामेव प्रतीतिस्तत्फलं एकजाती-यप्रमाणत्वोपपादनम्।

एवमेव गावो धनमित्यादावपि। तदुक्तं पंक्तिविं-शतीति सूत्रे भाष्ये गावो धनमित्यादौ प्रीतिहेतुर्ध-नमेको गुणः सच प्राधान्येन विवक्षितोऽतो द्रव्याणां बहुत्वेपि न धनशब्दाद्बहुवचनमिति। समुदायस्य प्री-तिहेतुत्वाद्धनत्वं, नत्वेकैकस्य गोपिण्डस्येति धनमेकं गो-भिर्विशेष्यते इति कैयटः। तत्र गुणस्य प्राधान्यं ना-म न विशेष्यता सामानाधिकरण्यानापत्तेः तस्मा-द्यथा लोके यो यस्य धनादिना धनादिफलं लभते त-स्य तदपेक्षया गुणत्वं, धनिकस्य प्राधान्यं, तथा धन-त्वादिगतसंख्यया तदाश्रयस्यैकत्वादि व्यवहारात्तस्य प्राधान्यं, आश्रितसंख्याविशेषगोपिण्डानां विशे-षणत्वे एव समुदाये एकजातीयप्रीतिहेतुत्वावगम इ-ति तत्र नैकवचनं आरोपितैकत्वेन बहुत्वस्य विरो-धाभावात। विरुद्धविभक्तिराहित्येनाभेदान्वयोपप-

---

नन्वेवमपि तद्विशेषणीभूतत्वाद्गाव इत्यत्रैकवचनापत्तिरतआहा-श्रितेति। तत्र गाव इत्यत्र। अतएव नहिगौर्धनमित्युक्ते तथाप्रतीति-रिति कैयटेनोक्तं। नन्वेवं विरुद्धविभक्त्यवरुद्धत्वात्कथमभेदान्वयोऽ-तआहारोपीति। विवक्षितं इति भाष्यस्वारस्यादाह यदात्विति। भाष्यस्याशयान्तरमाह बद्धेति। अतएवाह द्यादय इति यदेत्यादिः। सर्वे इत्यर्थः। तदेति तदेत्यादिः। तद्गतेति द्रव्यगतेत्यर्थः। विशेष-माह यदापीति धर्मे तन्मात्रसंख्यारूपं शब्दशक्तिस्वभावात् अतो न कदाचिदपि तत्रैकवचनम्।

त्तिः । यदा तु स्वगतसंख्यावैशिष्ट्येन भानं तदा गावो धनानीत्यपि ।

यद्वा धर्म्मभेदेन जातेः प्राधान्यमिति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः द्व्यादयो द्रव्याभेदेनैव संख्याबोधकास्तदभेदादेव तद्गतसंख्याविशिष्टसंख्यारूपधर्मप्रतिपादकाः ।

यदापि भेदेन तदापि स्वाश्रय द्रव्यगतसंख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति । अतएव किंसबन्ध्येकत्वे किंसंबंधिद्वित्वे किंसंबंधिबहुत्वे इत्यर्थे कस्यैकस्मिन् कयोर्द्वयोः केषां बहुष्विति प्रयोगो बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे भाष्ये । संख्ययाऽव्ययेति सूत्रभाष्योक्तमादृशानः संख्याः संख्येय इति तु प्रायोवादः । द्व्येकयोरित्यादौ समासे आरोपितसंख्याभाने मानाभावेन धर्माणां प्रत्येकमेकत्वाद्द्विवचनमेव । एवमेवासेजसी इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः

अत्रमानमाहातएवेति । प्रयोगे इति । जातावेक वचनं भाष्यांतराविरोधमेवं सत्याह संख्ययेति । अननामरस्य निर्मूलत्वंनिरस्तं । नन्वेवं सौत्रप्रयोगविरोधोऽतआह द्व्येकेति इत्यादावितिपाठः । अन्याश्रयकं धर्माणामिति बहुवचनं इदमन्यत्रावश्यक मित्याहैवमेवेति । अतएवारोपितसंख्याप्रतीतावेकवचनं स्वगतसंख्याप्रतीतौ बहुवचनमित्येवं शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्य जात्याख्यायामिति प्रत्याख्यात भाष्ये । विंशत्यादौ तु भेदाभेदयोः सत्वेऽपि कोशप्रामाण्यात्सदैकत्वे भेदपक्षेपि धर्मगतसंख्यारोपवत् द्रव्यस्यैव विंशत्यादितः प्रतीतिरिति न कदापि बहुवचनं शब्दशक्तिस्वभावादिति बोध्यं । सिद्धान्ते लक्षणायाः शक्त्यनतिरेकेण युक्त्यन्तरमाह प्रेमेति ।

दारा इत्यादौ स्वावयवगतारोपितबहुत्वाश्रयं बहुवचनमेव, न तु स्वनिष्ठैकत्वाश्रयमेकवचनं कोशादिप्रामाण्यात् । प्रेमादिना प्रत्येकं सर्वेष्ववयवेषु दारत्वारोपात् ! यत्र कोशाद्युदासीनं तत्र यथेच्छमेकस्मिन्नप्याचार्या आगता, आचार्य आगत इत्यादि प्रयोगात् ।

यत्तु दारा इत्यादौ साधुत्वार्थं बहुवचनमिति तन्न । अनुशासनाभावात् । तत्र गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वां संख्यां बाधते नहि द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते इति छादेर्घ इति सूत्रभाष्यात् । कैयटस्तु संख्यान्तरोपजनने आश्रयाविनाशेऽपि पूर्वसंख्याविनाशः । संख्याशब्दानामेष स्वभावो यत्संख्यान्तरस्योत्तरस्य गौणस्य मुख्यस्य वा विषये न प्रवर्त्तते इति अदसम् सूत्रे अदः परस्मिन्नित्य-

---

एतेन सर्वदारोपसत्त्वे मानाभावेन तदभावे एकवचनापत्तिरित्यपास्तं कोशादिप्रामाण्येन नियमारोपस्वीकारात् । यत्रेति पाठः । यथेवमित्यस्यैव स्वरूपमेकस्मिन्निति । अनतिप्रसंगाय हेतुमाह प्रयोगादिति । तदनुसारादित्यर्थः । अत एव घटो नील इत्यादिनः । अत एव पितरो देवता अग्नीषोमौ देवता इति नव न एव प्रयोगः । आद्ये प्रत्येकं तत्वस्य द्वितीये समुदाये तस्य प्रतिपिपादयिषितत्वादितिभावः

परमतं खण्डयति यत्त्विति नन्वेवमपि मुख्यस्वगतसंख्याप्रयुक्तकार्यापत्तिरेवात आह तत्रेति रोपेसतीत्यर्थः । संख्याशब्दानामिति यत इत्यादिः । भाष्ये तत्रापि अन्त्याशयमाह निपूर्वादिति । अन्यथा एतदुभयासंगतिः स्पष्टैव । अतएव तस्यास्तद्बाधकत्वादेव बाधश्च न तन्त्रादि प्रसिद्ध इत्याह बाधश्चेति । तत्रादावनित्यत्वपक्षे आहपूर्वेति । नित्यत्वपक्षे आहानभीति ।

त्र च भाष्ये ध्वनितमेतत् । आद्ये अकारादीनामेक- त्वपक्षे घटेन तरति घटिक इत्यत्र द्व्यजूलक्षणठनोऽप्रा- प्तिमाशङ्क्याद्यावृत्तिसंख्यानात् सिद्ध मित्युक्तम् । अ- न्त्ये पूर्वविधिग्रहणस्य नैधेय इति प्रत्युदाहरणं दत्तं निपूर्वाड्डाञः किप्रत्यये आतोलोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन द्व्यच्त्वेन द्व्यच्त्वाभावात्तदाश्रयो ढग्नस्यादिति तद्भा- वः । अतएव द्व्यादिषु सत्सु एकोऽस्तीत्यादिर्न प्रयोगः बाधश्च पूर्वसंख्यानाशेन, विभक्त्या व्यवहाराप्रयोजक- त्वं वा, द्वितीयाद्यपसारणे द्व्यादिसंख्यानाशादिवत् । शते पञ्चाशदस्तीत्यादि तु ततोऽधिकान् शतसंख्यासं- पादकान् पदार्थान् अबुद्धिस्थान्कृत्वा, तेषामबुद्धिस्थ- त्वं तु तेष्वाहार्याभावप्रतियोगित्वारोपेण । एवमे- कादशकपालस्तुत्यर्थः (१)अष्टाकपालाद्यनुवाद इति बोध्यम् ।

बहुत्वं तु त्र्यादिपरार्धान्तसंख्याव्यापको धर्मवि- शेषः । नचैवं कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ चतुरादीनाम- प्यालम्भापत्तिः पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीत्युक्ते

नन्वेवमन्यत्रानिष्टापत्तिस्त आह शते इति । तत पंचाशतः । ननु सत्वे तत्वस्यविरुद्धमत आहतेषामिति एवमेव तदन्येषामबुद्धिस्थ- त्वकरणेनैवेत्यर्थः । अष्टाकपालेतिपाठः पञ्चेत्यपपाठः । श्रुताव सत्त्वात् ।

ननु किं नाम बहुत्वं यदारोपेण निर्वाह उक्तोऽत आह बहुत्वं त्वि- ति संख्याया व्यापक इत्यर्थः । व्याप्य इति पाठेबहुव्रीहिः । एवं बहु त्वस्य तत्वे विनिगमनाविरहात्

(१) क्वचित्पञ्चकपालेतिपाठ. सोऽशुद्धः

हिंसाप्रसक्त्यभावात्त्रयालम्भेन कृतार्थं शास्त्रं हिंसाभिया नाधिकालम्भनं बाधयतीति वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् । यावत्कपिञ्जलव्यक्त्यालम्भनासंभवेन क्वचिद् विश्रान्तौ स्वीकर्त्तव्यायां प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन व्यक्तित्रयस्यैवालम्भनात् । तदुक्तं जैमिनिना 'प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्या'दिति । नच चतुराद्यालम्भे फलविशेषस्तत्कल्पकाभावात् ।

अतएव यत्र ब्राह्मणभोजनादावधिकब्राह्मणभोजने फलविशेषः श्रुतस्तत्र ब्राह्मणान्भोजयेदिति नोदनायां व्यक्तित्रयभोजनेन शास्त्रार्थनिष्पत्तावपि फलविशेषार्थमधिकभोजनं भवत्येव ।

यत्तु न हिंस्यादिति निषेधानुसारेण विधिसंकोचस्तथाहि बाधता विना विधेरनुपपत्तिस्तत्रैव विधिना निषेधसंकोच कल्पनं कपिंजलनयेन च तत्संकोचं विना शास्त्रानुपपत्तिरत स्तद्व्यतिरिक्ते व तत्संकोच इति तस्य निषेधविषयत्वात्तद्विरोधेन तत्र विधिप्रवृत्तिरिति तत्र तदेकवाक्यतयाहिंसा न कार्येत्येतद् न हिंस्यादिति शास्त्रार्थो नतु कपिंजलत्रयभिन्ने सा न कार्येति मानाभावात् । प्रत्युत विशेषानाक्रांते एव सामान्यप्रवृत्तिर्न्याय्या विधिनिषेधयोर्विरोधाभाववादिनां तु नैवाशंकापि

किंचैवंपरशुना यजेतेत्यादावेकत्वविवक्षाप्रयासो वृथैव उक्तनिषेधविरोधेनैवैकेन यागसिद्धेः । इदमपि सर्वमभ्युपेत्य वस्तुतस्तदेव नेतिपरोक्तसमाधिं खंडयति पर्यन्तीति । खंडने हेतुः आलम्भेनेति समाधिः तत एवाह यावदितिआनन्त्यादिति भावः शास्त्रार्थसंपत्तये आह क्वचिदिति प्रथमेति प्रथमोपस्थितत्रित्वेत्यर्थः एवेनाधिकालंभव्यवच्छेदः आलंभनात् तदालंभनस्यैव शास्त्रार्थत्वात् प्रथमं वेति प्रथमोपस्थितत्रित्वमेव नियम्यते शास्त्रेण प्रथमातिक्रमः कारणाद्भवति नच प्रकृते तथा किंचित्कारणमस्तीति सूत्रार्थः । एवञ्च

लोकेऽप्योदकान्तमनुव्रजेदित्यादौ कारणाभावे प्रथममुदकान्तमेव गच्छन्ति। स्नेहादिरूपकारणसत्त्वे द्वितीयं तृतीयं चोदकान्तं गच्छतीति प्राग्रीश्वरादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

व्याकरणे तु व्यासिन्यायस्यैवाश्रयणम्। णिजां त्रयाणामिति सूत्रे त्रयाणां ग्रहणादाद्युदात्तश्चेत्यादावादिग्रहणाच्चेति बोध्यम्।

पशुना यजेतेत्यादौ पश्वन्तरालम्भे प्रयोगप्राशुभावबाधेन यागवैगुण्यापत्त्या गुणानुरोधेन प्रधानाया-

---

प्रथमोपस्थितालम्भनेन कृतार्थं शास्त्रं न चतुराद्यालंभंप्रयोजयतीति भावः अतएव कल्पकसत्त्वे एवाधिकानुष्ठानादेव भाष्ये स्पष्टमित्यत्रान्वयः। तत्र तावद्वैदिकमाह यत्रेति अस्यैवार्थो ब्राह्मेति। लौकिकमाह लोकेपीति इत्यादौ इत्यादिविधिविषये सत्वे तु स्पष्टमिति एवंच कारणसत्वे एवोभयत्र व्याप्तिन्यायाश्रयणमिति सूचित तेन। अतएव विशेषमाह व्याकेति सूत्रादावित्यर्थः आदिना निपाता आद्युदाता इत्यादि।

नन्वेवमपि पशुना यजेतेत्यादावेकत्वविवक्षाव्यर्थैव एकमहत्वा द्यादिहननासंभवात् यावत्पशुयागासम्भवाच्चपरिच्छेदकाकांक्षायामुक्तन्यायेनैकस्यैव ग्रहणसंभवात् अत आह पशुनेति। प्राशुभावः क्रमः नचैकत्वस्य न्यायेनोपस्थितावपि संख्याया अनंगत्वेन द्याद्यालंभने यागस्य न वैगुण्यमिति वाच्यं पशुनेत्यनेन यागसाधनतया बुद्धस्य एशुत्वस्य एकालंभनेपि संपत्त्या व्यर्थत्वेन पश्वंतरालंभे प्रयोगप्राशुभावरूपस्य पदार्थानां संनिधानस्य बाधापत्या च तद्वैगुण्योपपत्तेः।

कपिंजलानित्यादौ तु बहुत्वान्वयानुरोधान्नैकालम्भने निर्वाहः नचायं पशुः सर्वेतिविनिगमनाविरहात् द्याद्यालभापत्तिः। एकत्वविवक्षायां तु तेन पर्याप्त्या पशुत्वावच्छिन्नगतद्वित्वाद्यनाश्रयस्य साधनताबोधनान्न दोष इति वाच्य एकवचनस्य तथा शक्त्य भावात् एवं

गावृत्तौ प्रधानत्वभङ्गापत्त्या च यावत्पशुयागासंभवे न चोपस्थितविभक्त्यर्थविशिष्टस्यैव विधानमिति न दोषः। विभक्तेः संख्याबोधकत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वाद् विभक्त्युत्पत्तये आश्रितसंख्याया विधित्सितत्वाया एवौचित्यात्।

किंच यथाकृतगर्भाधानार्थसंस्कारायाः पुनः संस्कारोऽनर्थकः तथैकेन पशुना क्रियासिद्धौ पश्वन्तरस्यानर्थक्यम्। तदुपादाने च तत्साधनं तत् क्रियान्तरमेव।

किंच पशुनेत्यस्य विधेयसमर्पकतया तदुपस्थितानां मध्ये कस्यचित्त्यागे मानाभावः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां विशिष्टस्यैव बोधे विशिष्टविधिसंभवेन न वाक्यभेदः। तदुक्तं सार्वधातुके यगिति सूत्रे भाष्ये पच्यमान इत्यत्र कर्त्तरि शानच्, कर्मणि यगस्तु इत्याशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति शास्त्रवासनया तत्तच्छक्यत्वेन प्रतीयमानमर्थं तौ सह ब्रूतो न भेदेनेति तदर्थः। एवंचैकस्य धातोर्युगपद्विरुद्धार्थप्रत्ययाभ्यामर्थबोधने सहायत्वासंभवेनैतद्व्युत्पत्तिविरोधात् न

त्रयाणामेषां त्रयाणां वेति विनिगमनाविरहेण बहुकपिंजलालंभनापत्तेश्च। तस्माज्जातिनोदनायामयं विनिगमनाविरहो विधौ न दोषाय निषेधवाक्ये त्वनुगुण एवेतिभावः

उपस्थितेति उक्तन्यायेन तथा कल्पनायां सर्वौचित्यात् ननूपस्थितावपि कथं विधेयत्वमत आह विभक्तेरितिसमानपदोपात्तत्वादितिभावः ननु तद्विवक्षायां वाक्यभेदापत्तिरतआहप्रकृतीति। तदुक्तं तदेतदभिप्रेत्य तच्छंकोत्तरत्वप्रकृत्त्येत्याद्युक्तं तस्य वास्तवत्वाभावा-

तथेति भावः। पृथगुपस्थितौ हि राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेत्या दाविव स्यादेवैकस्य विनिगमनाविरहाद् उभयान्वयः। एकोपस्थितौ हि राजपुरुषोऽश्वश्चेतिवद् न तथा प्रयोगः। एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यविशेषणत्वायोगात्।

व्याकरणं तु यौगिकस्थले कल्पितावयवशक्तिबोधनद्वारा विशिष्टशक्तेरेव बोधकम्। समर्थानामिति सूत्रे च भाष्ये किंपुनःसमर्थमभिधाने यच्छक्तं, किंपुनस्तत् कृतवर्णानुपूर्वीकं पदं सौत्थितिरित्युक्तम्। अन्यथादीर्घाभावेपि सुशब्दोत्थितशब्दयोः स्वार्थोपस्थापकत्वस्य तत्र दुर्वारतया कृतवर्णानुपूर्वीकस्यैवाभिधानशक्तत्वोक्त्यसङ्गतिः। संख्याया अतिशदन्ताया इति सूत्रे भाष्येपि नहि लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति।

वासरूपसूत्रेऽपि भाष्ये उक्तम्। तद्धितप्रकृतिः षष्ठ्यादियुक्ता प्रकृत्यर्थे वर्त्तते, अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोऽभिधीयते कृत्प्रकृतिर्न केवला प्रकृत्यर्थे वर्त्तते नान्यः शब्दोस्ति यस्तमर्थं अभिदधीतेति प्रकृतिप्र-

---

दाह शास्त्रेति प्रत्ययशब्दो यौगिकः कर्मप्रत्यायांत इत्याह प्रतीयेति शंकानिवारणमाहैवंचेति उक्तमेव तात्पर्यकथनेन द्रढयति पृथगिति एकस्य धातोः उभाभ्यां प्रत्ययद्वयं एकेति तथाबोधस्याव्युत्पत्ते रिति भावः।

नन्वेवं शास्त्राप्रामाण्यापत्ति रतआह व्याकेति अन्यत्र तथैव तेषामव्यावश्यकामित्याह यौगिकेति मानांतरमाह समर्थानामिति सूत्रेपी त्यर्थः। अन्यथा विशिष्टशक्त्यनङ्गीकारे। एवंच तेन वर्णस्फोटः शास्त्र-

त्ययसमुदाये प्रयुज्यमाने अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्त्तते प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थे इत्युच्यते । अनुत्पन्नप्रत्यया तु न कंचिदर्थं गमयति । केवलायाः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा स्वार्थमात्राभिधाने सामर्थ्यं नास्ति इति च कैयटः । अर्थवतो ग्रहणमित्यादि तु शास्त्रवित् कल्प्यान्वयव्यतिरेकगम्यशास्त्रकल्पितार्थवत्त्वस्य शास्त्रव्यवस्थाहेतुत्वेन नासङ्गतम् । कुत्सित इति सूत्रे कैयटे च स्फुटमेतत् ।

विभक्त्यन्ते एकार्थीभावव्यवहारस्तु न, लोके पृथगुपस्थाकतया दृष्टानां समुदायशक्तिसहकारेण एकोपस्थितिजनकानां तत्स्वीकारात्।न हि विभक्त्यन्तस्थले पृथगुपस्थापकत्वं दृष्टम् । पचति देवदत्त इत्यादौ देवदत्तादेः पचत्यर्थविशेषणत्वेनोपस्थिते कर्त्रादावर्थेऽन्व-

---

व्यवहारमात्रोपयोगी नतु बोधोपयोगीति सूचितं भाष्येपि उक्तमित्यस्यानुषंगः। अन्येन अपत्यादिना । प्रत्ययार्थे तद्धितार्थे नान्यः धातुभिन्नः। तमर्थं प्रत्ययार्थं। कैयटस्पष्टव्याख्याह प्रकृतीति । यातु प्रकृतिः केवलेति यत इत्यादिः । दृष्टांतार्थमाह प्रत्ययेति । च कैयटः कैयटश्च।

नन्वेवमर्थवतोग्रहणमित्यादिशास्त्रीयव्यवहारोच्छेदापत्तिरतआहार्थेति हेतुत्वेन तदाश्रयणेन एतत्सूचनार्थमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति कैयटेनोक्तं स्फुटमिति तत्र हि शास्त्रे सद्व्यवहाराय कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रयोगार्हस्य प्रातिपदिकस्य कल्पितामर्थवत्तां नागृहीतविशेषणा बुद्धिरित्यादिकल्पितन्यायवशात्क्रमवतीमाश्रित्येदमुच्यत इत्युक्तम् ।

नन्वेवं विशिष्टशक्त्यविशेषादेकार्थीभावव्यवहारातिप्रसंगोऽत आह विभक्त्यन्ते इति । नन्वेवं पचतिदेवदत्त इत्यादौ देवदत्तादेराख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वाद्विशेषणेन कर्त्रादिनाऽन्वयो न स्यात

यः कारकाणां क्रियाविशेषणानां च गुणभूतक्रियाणा-मिव कारकविशेषणानामपि क्रियाविशेषणकारकेऽप्य-न्वयस्वीकारात्सामान्यरूपेणैव कर्त्रादेराख्यातार्थ-तया तत्र नियमेन विशेषाकाङ्क्षायाः सत्त्वेन तथा स्वीकारात् । प्रत्ययार्थकर्तृविशेषणेन संबन्धवत् । क्रियान्तरेण पुनः संबन्धः प्रत्ययानां स्वप्रकृत्यर्थे एवान्वयेन तत्रान्वितस्यान्वयानाकाङ्क्षिततयाऽदो-षात् ।

एतेन पचति पचन्तीत्यादावेककर्तृकपाकक्रिया-संबन्धिकर्तृकर्तृका पाकक्रियेति बोधोपपत्तिरिपास्तम् । स्पष्टं चेदं कुत्सनेच सुपीत्यत्र कैयटे ।

इदंच प्रथमान्तवाच्यकर्त्रादेः प्रत्ययान्तवाच्यकर्त्रा-दिविशेषणत्वमिति वादिनां मते । क्रियायैवाभेदान्वय

तस्यैकदेशत्वात्तत्र कर्त्रादेः प्रत्ययार्थस्येतराविशेषणत्वेनैवोपास्थि-तेरेतेन पृथगुपस्थितिविषयत्वाद्वृद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यादाविव विशेषणान्वय इति कुत्सने च सुपीतिसूत्रे कैयटोक्तमपास्तमत आह पचतीति । स्वीकारात् तत्र बाधकाभावात् साधकम-प्याह सामान्येति । सत्वेन तथेति देवदत्तादेर्विशेषवाचकस्या-न्वयावश्यकत्वेन तथा कार्यकारणभावांगीकारादित्यर्थः । नन्वेवं प्रत्ययार्थकर्त्तुर्विशेषणेन संबंधवत् क्रियांतरेणापि संबंधः स्या-देवंच पचति पठतीति स्याद्वक्ष्यमाणबोधसंभवादत आह प्रत्ययार्थेति अदोषात् तथा कार्यकारणभावाकल्पनात् तदेवाहतेनेति उक्तरीत्या तदसंबद्धेनेत्यर्थः । बोधापत्तिस्तदापत्त्यैकवाक्यतापत्तिःपाककर्तृका-पाठक्रियेतितुनबोधः क्रियाप्रधानेति स्मृतिविरोधादित्युक्तम् ।

स्पष्टमिति यथा भार्या पत्युर्वनितान्तरसंबधं न सहते स्नाना-दिसंस्कारं तु स्वार्थमनुसज्यते तथा क्रियापीत्यविशेषणविशिष्टं

इति मते तु न काप्यनुपपत्तिः। एतेन समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या विभक्त्यर्थकारके संख्यान्वयः। तत्रारुणाधिकरणन्यायेन प्रथमं विभक्त्यर्थस्य क्रियान्वयः पश्चात् प्रकृत्यर्थेन। एवंच पश्वेकत्वाश्रयकरणको याग इति बोधः। पशुरेक इति तु पार्ष्णिको बोधः। एवंच एकत्वस्य यागाङ्गत्वान्नानेकपशुभिर्याग इत्यपास्तम्। प्रकृत्यर्थं विहाय प्रत्ययार्थस्यान्यान्वयेऽसाधुत्वात्

किंच स्वादि सूत्रस्य कर्मणिद्वितीयेत्यादिभिः संख्यावाक्यैकवाक्यतयाप्रातिपदिकाद्देकस्मिन्कर्मणिद्वितीयैकवचनमित्यादिक्रमेणार्थः। एवंच संख्यायाः क्रियायां कारकत्वेनान्वये विभक्तेरसाधुत्वं स्पष्टमेव। किंच भिन्नपदोपस्थितक्रियान्वयापेक्षया समानपदोपात्तत्वेन प्रथम प्रकृत्यर्थान्वयस्यैवौचित्यन्तदन्वितस्यैव

साधनमात्रस्यांगत्वात् विशेषणेन संबन्धः तत्राति क्रियांतरांगत्वापत्तिस्तु स्वार्थप्राधान्यविरोधिनी तां नानुजानाति। इदमपि दीक्षितादिमतेनोक्तमित्याहदचेति। सिद्धांते विशेषणान्वय एव नेति प्रागुक्तं तदाह क्रिययैवेति।

पश्वेकत्वाधिकरणस्थं परमतं खंडयति एतेनेति समानेति। तथाच प्रातिपदिकार्थादपि सन्निहिततरेण प्रधानेन च कारकेण स्वान्वितत्वेनावगता संख्या प्रातिपदिकार्थमनादृत्य क्रियांगत्व नियच्छमाना वाक्यसमर्पितेन क्रियाविशेषणत्वेन संबध्य पश्चादरुणैकहायनीन्यायेन योग्यतावशात्पशुविशेषणत्वेनार्थाद्बुध्यते। अङ्गत्वं तु तस्या यज्ञ प्रत्येव पशुस्तु तदन्वये द्वारमितिभावस्तदाह तत्रेति तथासतीत्यर्थः।

क्रियाकाङ्क्षादर्शनात्केवलप्रत्ययात्तदनुपस्थितेश्च। नहि नापदमात्रेण तदुपस्थितिः। प्रातिपदिकात्कर्मणि एकत्वे च एकवचनमित्यर्थेपि प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थान्वय एवोचितः

किंच प्रकृतेरत्रार्थे प्रत्ययो भवतीत्युक्तया प्रत्यासत्त्या परस्परसंबद्धार्थबोध एव तत्तच्छास्त्रेण तयोः साधुत्वबोधनं एतन्मूलिकैव प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिः। ताभ्यांपरस्पर संबद्धार्थस्यैव बोधो न केवलस्येति तदर्थः। विभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थे विशेषणतैवेत्युपपादितम्। कर्मणि वर्त्तमाने एकत्वे इत्यर्थेऽपि तस्य धर्मत्वप्रतीतेः। षष्ठ्यन्ताद्यसमभिव्याहृतपदोपस्थिते धर्मिणि धर्मस्य विशेषणताया एव दृष्टत्वात्तस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणतैवोचिता। एवंच प्रकृतिसुबर्थयोराकाङ्क्षाकार्यकारणभावविचारः परेषा-

---

एतेनेत्यस्यार्थमाह प्रकृत्यर्थमिति। वाक्यैः द्व्येकयोरित्यादिभिः अवान्तरभेदाभिप्रायं बहुवचनम्। एकेति पदैकवाक्यतायां वाक्यैकवाक्यतायां वेत्यर्थः। कारकत्वेन कर्मत्वादिना तदुक्तन्यायेनैवाह किंच भिन्नेति। ननु तत्सत्वेऽप्याकाङ्क्षामूलकस्तथा सम्बन्धोऽस्त आह तदन्वयीति। तत्र विप्रतिपन्नं प्रत्याह केवलेति। प्रयोगस्यैवाभावात् तदेवाह नहीति नेति पदं ना पद तन्मात्रेणेत्यर्थः।

नन्वेवमपि पक्षान्तरसंभव एवात आह प्रातीति। तयोः प्रकृतिप्रत्यययोः एवमग्रेऽपि। एतेन मूलान्तरव्यवच्छेदः। ननु ताभ्यां मिथः संबद्धार्थबोधेऽपि विभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यत्वात्तत्रैव तदन्वयावित्यत आह विभक्त्यर्थेति। द्योतकतापक्षस्यैव भाष्यस्वरसासिद्धत्वात्।

मस्मदादीनां च भ्रममूलक एवेति ध्येयम्ः सर्वथा संख्यायाः कर्मत्वेनान्वयो न युक्तः तस्मात्पशुना इत्यादौ विशिष्टविधिसंभवात् नैकत्वविवक्षायामपि वाक्यभेदः स्पष्टं चेदं हेलाराजीये।

नन्वेवमेकत्वस्य पशुविशेषणतया यागाङ्गत्वाभावात् तदभावेऽपि यागावैगुण्यात् तदविवक्षितमेव स्यात्। तदुक्तं जैमिनिना—'तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वा'दिति इति चेन्न। विशिष्टस्य श्रुत्याङ्गत्वबोधनेन पशुत्वादिविशेषणवैकल्य इव तद्विशेषणवैकल्ये सत्यपि विशिष्टाननुष्ठानात्तद्वैगुण्योपपत्तेः। पशुत्वादिवच्छब्दबोध्यस्यास्यापि विशेषणभूतस्य यागाङ्गत्वोपपत्तेः। तदप्युक्तं जैमिनिना। 'शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि तद्दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषा'मिति। शब्दवत् शब्दवाच्यम् यथा भवति तथोपलभ्यते एकत्वं हि यतस्तदागमे एकवच-

---

ननु एकस्मिन् कर्मणि वर्तमानात्कर्मण्येकत्वे च वर्तमानादित्यर्थयोस्तत्त्वेऽपि अर्थान्तरे वैपरीत्यमेवात आह कर्मणीति। तस्यैकत्वस्य। एवञ्च मिथस्ताभ्यां सम्बद्धार्थबोधे चाभ्यर्हितत्वात्प्रकृतिशब्दस्य पूर्वनिपातः। परेषामिति नैयायिकादीनां भूषणकारादीनाञ्चेत्यर्थः। परमतखण्डनमुपसंहरति सर्वथेति, कस्मिन्नपि पक्ष इत्यर्थः। तण्डुलं पचतीत्यादावितिभावः प्रकृतं विशेष वक्तुमुपसंहरति तस्मादिति। अपिना पक्षान्तरं स्पष्टमिति अयमनुपदमेवस्फुटीभविष्यति।

अधुना संख्याप्रसंगादुद्देश्यविधेययोः संख्याविवक्षाविवक्षे निरूपयति नन्वित्यादिना। एवं संख्यायाः कारकत्वेन क्रियायामन्वयाभावे। तत् एकत्व। तत्र पशुनेत्यादौ। अर्थस्य पशोः। अङ्गात्वादाह

नागमे दृश्यते ऽतस्तस्यागाङ्गत्वज्ञानं यथान्येषां विशेषणानां पशुत्वलौहित्यादीनामपीति तदर्थः। एवं च जैमिनेरपि संख्याविशिष्टप्रकृत्यर्थबोध एव तात्पर्यम्।

हरिरप्याह—

यजेतपशुनेत्यत्र संस्कारस्यापि सम्भवे।
यथा जातिस्तथैकत्वं साधनत्वेन गम्यते। इति ॥

न केवला प्रकृतिरिति न्यायात्। विभक्तेः संस्कारार्थसम्भवेऽपि जातिवदेकत्वमपि क्रियासाधनं विशिष्टस्यैवोपस्थितेः इत्यर्थ इति हेलाराजः। अपिच संख्याया अमूर्त्तत्वात् करणत्वासम्भवः। नच परंपरया तस्याः करणत्वम्। अयोग्यतया परंपरया क्रियान्वयकल्पनापेक्षयोक्तयुक्तिभिः प्रकृत्यर्थान्वयस्यैव कल्पयितुमौचित्यात्। अरुणयेत्यादौ तु गुणस्यापि तृतीयाप्रकृत्यर्थत्वात परंपरया करणत्वमुचितम्। एवं च विधेयविशेषणं सर्वमविवक्षाकारणाभावाद्विवक्षितमिति सिद्धम्।

विशिष्टेति ननु उक्तरीत्या यागांगत्वा भावात्कथमिदमत आह'पशुत्वादीति अनतिप्रसंगाय तत्र हेतु सूचयन्नाह शब्देति। तथाच नोक्त रीत्या तत्वमपित्वेवमिति न परमतासिद्धिरितिभावः। एवंच तस्य तथांगत्वबोधनेच। संस्कारस्येत्यत्र गुरोरिदमितिवत् षष्ठी। अपिर्युक्तमेइत्यभिप्रेत्याह शब्देति ननु संख्याया यागांगत्वेनिर्विवादे परोक्तमेव जैमिन्यादितात्पर्यभूतमस्तु इति नेदं युक्तमत आहापिचेति।

नन्वेवमरुणयेत्यादौ दोषापत्तिरत आहारुणेति। तुरुक्तवैलक्षण्ये अपिना द्रव्यसमुच्चयः। नन्वेवमित्यव्यवहितशंकासमाधिमुपसंहरति एवंचेति। उक्तरीत्या विशिष्टविधिसंभवेचेत्यर्थः। सर्वं न संख्या-

ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ उद्देश्यग्रहगतमेकत्वं अविवक्षितं तथाहि प्राजापत्या नव ग्रहा इत्यादिवाक्यविहितग्रहोद्देशेन संमार्गो विधीयते तत्रैकत्वविवक्षायां ग्रहोत्पत्तिवाक्यगतसंख्यया एतद्वाक्यगतैकत्वस्य विरोधात् तयोर्वाक्ययोर्भेदोपपत्तिः।

यत्तु परस्परानपेक्षैकविभनानाकारकान्वयः क्रियायामव्युत्पन्नः एकत्वस्याश्रयविधया ग्रहाकाङ्क्षत्वेपि ग्रहोत्पत्तिवाक्यतो निर्ज्ञातसंख्यतया तदनपेक्षत्वादिति। तन्न। अनेन पथा दीपिकया व्रजन्तीत्यादौ साधकतमामिति सूत्रस्थकैयटादिसंमतं प्रयोग तद्दर्शनात्। एवं चानुवादवाक्ये उत्पत्तिवाक्यगतधर्मविरुद्धं विशेषणमविवक्षितम्। अतएव व्रीहीनवहन्तीत्यादौ उद्देश्यविशेषणमपि बहुत्वं विवक्षितमेव।

मात्रम्। अथोद्देश्यविशेषणे आह ग्रहमिति इत्यादौ। तत्र तु प्राजेति तेन नहीत्यादिः। नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशम् लभते इति भाष्येणोत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वमित्युक्तत्वादाह विरोधादिति। भेदापत्तिरिति पाठः। अयमेव वाक्यभेद इत्यस्यार्थ इत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति।

तन्मतमेव खण्डयति यत्त्विति नीलं घटमित्याद्योः पश्वेकत्वयोररुणैकहायन्योश्चपरस्परापेक्षयोरन्वयात्तद्ग्रहाय परस्परेति। एकस्यामेव क्रियायां कर्त्तृकर्माद्यन्वयादेकेति कारकनानात्वम् च नानापदबोध्यत्वं, तेनैकपदबोध्यनानाकारकान्वयेपि दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादौ न वाक्यभेदः। तदिति संख्याकृतपरिच्छेदेत्यर्थः। सापेक्षत्वमेवात आहैकत्वेति संख्यतयेतिपाठः।

इदमुपसंहरति एवंचेति विवक्षायां दोषसत्त्वेचेत्यर्थः। प्राग्वदाह धर्मेति। अत एवतद्विरुद्धमित्युक्तेरेवअत्रोत्पतिवाक्ये व्रीहिभिर्यजेते·

नच ग्रहानुवादेन संमार्गः संमृज्यमानग्रहानुवादेन चैकत्वं विधेयमस्त्विति वाच्यम् । एकपदार्थयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाभावात्समार्गस्यानुवाद्यकोटावलाभाच्च । वाक्यभेदापत्तेश्च । किञ्चोत्पत्तिवाक्ये बहुत्वादिसंख्याश्रवणाद् विधेयगतत्वेन नवादिशब्दोपातत्वेन च तस्याविवक्षणात् तत्र तत्संख्याविशिष्टानामेवानुभवाद् ग्रहशब्देन तेन रूपेण स्मृतेषु विभक्त्यैकत्वबोधने उपक्रमस्थस्य बाध इत्यस्य मीमांसकोक्तवाक्यभेदपदार्थत्वं' । स्पष्टं चेदं हेलाराजीये ।

पशौ तु न तथा विरुद्धसंख्यायाः श्रवणं । तस्मात्पुंस्त्वविशिष्टस्येव संख्याविशिष्टस्यैव तत्र विधानम् । अपिच ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्य संस्कार्यत्वलक्षणं

त्यादावपि बहुत्वस्यैवसत्वात् । एतेन सामान्यत उद्देश्यविशेषणम विवक्षितमित्यभियुक्तोक्तमपास्तम् । एकोद्देशनानेकविधाने एव वाक्यभेद इत्याशयेनाह नचेति । एकेति अपृथगुपस्थिते । सिद्धांते तथा नियमाभावादाह समार्गेति सकृदुच्चरित इति न्यायात्सचैकमिति वाक्यशेषाध्याहारादाह वाक्येति । विशिष्टस्य शुद्धात्सर्वथातिरिक्तत्वाभावेन एकोद्देशेनानेकविधानसत्वादेवं च द्विविधो वाक्यभेद इति भावः । ननु तत्रैकत्वविवक्षायामुप्युक्तरीत्या विशिष्टग्रहोद्देशेन संमार्गविधानेप्युक्तवाक्यभेदोऽत आह किंचोत्पत्तीति । आदिना बहुत्वम् । (१)स्थस्यस्मरणस्य । अस्यैव बाधपदार्थस्य । ग्रहम् समार्ष्टि तच्चैकमिति शब्देनाभिलाप इति भावः ।

तुल्यतानिरासायाह पशौ त्विति । उक्तसिद्धांते संमतिमाह तदुक्तमिति । युक्तं (२)संमार्ष्टि एकस्य ग्रहस्य द्वितीयाश्रुत्या संमार्गसंबं-

---

(१) उपक्रमस्थस्य ।

(२) एकत्वयुक्त मितिसूत्रावयवव्याख्यानम् ।

प्राधान्यं प्रतीयते एवंच प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायाद्विनिगमनाविरहाच्च सोमावसेकनिर्हरणफलकसंमार्गस्य सर्वग्रहैरपेक्षणाच्च विधेयपशुत्वादिविशेषणवत् क्रियाङ्गत्वाभावेन तद्वैकल्यप्रयुक्तक्रियावैकल्याप्रसक्तेश्च सर्वत्र ग्रहे संमार्गसिद्ध्या विवक्षाफलाभावेन तदविवक्षा। अपिचोत्पत्तिवाक्यगतसंख्यया ग्रहस्य परिच्छिन्नत्वात् परिच्छेदकाकाङ्क्षाभावे तदविवक्षा।

तदुक्तं जैमिनिना 'एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगा' दिति पूर्वपक्षे 'सर्वेषां हि लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षण' मिति। सर्वेषां समार्गः कार्यः ग्रहत्वजातेर्द्रव्यलक्षणत्वाद् द्रव्यबोधकत्वाद् लक्षणं द्रव्यबोधनं अविशिष्टं यत इत्यर्थः। भगवता शबरस्वामिना तु प्रौढिवादेन संख्याया अपि कारकत्वेन क्रियान्वयः पश्चात्प्रकृत्यर्थेन पार्ष्णिकः सम्बन्ध उक्तस्तथा ग्रहं संमार्ष्टि तं चैकमित्यादिरीत्या वाक्यभेदः संख्याविवक्षायां दर्शित इति न तत्र तस्य भारः। नव्यमीमांसकैस्तु स एवार्थो वास्तवत्वेन गृहीतः वाक्यार्थविचारार्थमेव तच्छास्त्रस्य प्रवृत्त्या पदार्थविचारस्य तत्रानुचितत्वा-

---

धात्। सिद्धांतसूत्रार्थमाह सर्वेषामिति। आद्यो हेर्निश्चये द्वितीयस्यार्थमाह यत इति प्रौढिवादत्वे हेतुत्वसूचकं भगेति। पशुना यजेनेत्यत्राह संख्याया अपीति आदावितिभावः। अतएवाह पश्चादिति भारः आग्रहः। भर इति। पाठांतरम् ननु प्रौढिवादत्वे एव मानाभावेन तैस्तदादरः कुतोऽतआह वाक्यार्थेति विचारेति तदर्थेत्यर्थः।

त्पदार्थविचारप्रयुक्तव्याकरणशास्त्रनिर्णीतपदार्थस्यान्यथाकरणे प्रौढैरेव निमित्तत्वात्। तं विना जैमिनिवाक्यानुपपत्त्यभावाच्च एकत्वयुक्तमिति जैमिन्यक्षरास्वारस्याच्चेत्यलम्।

इदं शब्दसंस्कारार्थतयोपात्तविशेषविषयमेव ईदृशे विषये जातावेकवचनं बोध्यम्। यद्वा न केवला प्रकृतिरिति न्यायात्। शब्दसंस्कारार्थमेव संख्याविवक्षा न तु प्रकृत्यर्थावच्छेदाय। यत्तु नान्तरीयकं शब्दोपात्तं तद्विवक्षितमेव यथा प्रकृते ग्रहत्वं यथा च द्वाभ्यां खनति, चतुर्भिरादत्ते, षड्भिर्हरति, इत्यादौ द्वाभ्यामित्यादि। यस्योभयं हविरार्तिमार्छेत् स पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यादाववयवद्वयारब्धः समु-

ननु सूत्रानुपपत्तिस्तत्र बीजम् न स्यात आह तं विनेति तथाच वादिस्वीकारम् विनेत्यर्थः। एवञ्च तथा स्वाम्युक्त तदनुरोधिनव्यमीमांसकोक्तं चमूलसूत्रविरुद्धत्वाच्चिन्त्यमेवेति बोध्यं तदाहालमिति

उद्देश्यस्थले उक्तस्य प्रकारस्यासार्वत्रिकत्वं सूचयितुं विशेषं वक्तुमत्र विशेषमाहेदमिति। नन्वेवम् कथं तत्सिद्धिरत आहेदृशे इति। नन्वेवं कथमविवक्षाऽतआह यद्वेति। नत्विति उक्त एवाशयः। तमेव विशेषमाह यत्त्विति तत्रापि विशेषमाह शब्दोपात्तमिति लक्ष्यांतरमाह यथाचेति। सच ऐंद्राग्ने वासूत्रे तथोक्तेरतएव सामान्योक्तिरत्र।

ननु यस्योभयमित्यादावुभयत्वं विवक्षितमनया रीत्या स्यात्तथाचैकनाशे इदम् नस्यादतआह यस्योभयमिति पंचेति। एकावयवेति एकावयवप्रकृतीत्यर्थः। ऐंद्र एव चरुः, श्रुतौ तथैव सत्वात्। आक्षिप्तार्थमाह नाशेति। समुदायस्येति दोहाभ्यां समुदायेति सूत्रोक्त्या अवदीयमानावयवद्वयारब्धसमुदायस्य नाशसंपत्तेरित्यर्थः। श्रुत्य-

भयशब्दवाच्यो नतु संख्ये एकावयवनाशेपि समुदा-
यस्य नाशात् निर्वापः क्रियत एवेति हरिग्रन्थे स्पष्टम् ।

अपादानसंज्ञासूत्रे भाष्ये तु धावतः पतित इत्या-
दावध्रुवत्वादपादानत्वाभावमाशङ्क्य सतोऽप्यविव-
क्षा भवति तेन पदोपात्तमपि धावनमविवक्षितमिति
उक्तं इदं तु दर्शपूर्णमासाङ्गसान्नाय्यप्रकरणे पठ्यते । त-
त्र हि सायंप्रातर्दोहात्मकं हविर्द्रव्यम् ।

कल्पसूत्रकारास्तु प्रत्येकनाशे पृथक्प्रायश्चित्ता-
म्नानाद् द्वैविध्यस्यापि नाशे इदं प्रायश्चित्तमित्युभ-
यत्वं विवक्षितमेवेत्याहुः ।

यत्तु भयत्वविवक्षायां वाक्यभेदः तथाहि नाम-
पदानां परस्परमसम्बद्धानामाख्यातान्वयोऽरुणाधिकर-

भिमतमिदमेव । तथाच तद्वदत्र विवक्षितत्वेपि न दोष इति विवक्षैव
एतेन तदर्थमत्र पूर्वयुक्त्योभयत्वमाविवक्षितमिति परोक्तमपास्तम्
तथाच नेदमस्य व्यभिचारस्थलमिति भावः ।

अतएवान्यत्तदाहापेति ध्रुवमपाये इत्यत्रेत्यर्थः । भवतीति समु-
द्रः कुंडिकेत्यादाविति भावः । इदं यस्योभयमिति । सान्नाय्यपदेन
दधिपयसी । सान्नाय्येति सान्नाय्ययागप्रायश्चित्तप्रकरणे छिद्रकांडे इ-
त्यर्थः । तत्रहि सान्नाय्ययागे यतः परीत्यापि परोक्तरसगतेति सूच-
यितुमन्यथा विवक्षामेवाह कल्पेति तथाचापस्तंबः यस्य साय दुग्ध
ं हविरार्तिमार्छेदिन्द्राय व्रीहीन्निरूप्योपवसेद्यः प्रातः स्याच्छृन कुर्या-
दथतर ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात्तस्य प्रात्तर्दोहे नास्य समवदाय प्रहरे-
द्यस्यांभौ दोहावार्तिमार्छेतामाग्नेयमष्टाकपाल निर्वपेदैन्द्र पञ्चश-
रावमोदनमग्निपुरोडाशे च यजेतैंद्रपञ्चशरावेण यो भेद एवते
यजेतेति ।

तत्परमतमेव खंडयति यत्त्विति । इतिर्हेतौइतीत्यस्य अर्थ इति
शेषः । नचार्तिंप्राप्तौ निर्वपेत् साऽचार्तिर्हविःसंबंधिनीति तवापि वा-

णासिद्ध इति हविरार्त्तौ निर्वपेत् तच्च हविरुभयामिति। ग्रहैकत्वन्यायेन तु न गतार्थता पृथक्पदोपात्तत्वादिति। तन्न। पदोपादानवैयर्थ्यात्। नह्यर्थलाघवानुरोधेन तदुपादानस्य यथाकथंचित् अनुवादकत्वकल्पना युक्ता। अकर्तृके वेदे वक्तुरिच्छारूपे विवक्षाविचक्षे आरोपिते बोध्ये।

वस्तुतः परस्परासम्बद्धानां नामार्थानामाख्यातान्वयो न व्युत्पन्न इत्यग्रे वक्ष्यते उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेत्यादावुपेत्यस्याविवक्षा नञो विवक्षा तु लक्ष्यानुसारादेव।

क्वचिदुद्देश्यगता विभक्त्यर्थसंख्या विवाक्षितैव यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ गर्गा इति बहुत्वं ग्रहैकत्वस्येवाविवक्षाबीजाभावात्। एतदेवाभिप्रेत्य संख्याया गुणस्येतिसूत्रे गुणस्येति संख्या विवाक्षिता इत्युक्तं भाष्ये। अतएवात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति वृद्धिसूत्रे भाष्यम्

क्यभेदोऽस्त्येवेति हविषोऽप्यविवक्षा स्यादिति वाच्यं। आर्तिमात्रस्यावर्जनीयतया निमित्तत्वासंभवेन तद्विवक्षावश्यकत्वात्।

पृथगिति तस्मादुद्देश्यविशेषणमात्रमविवक्षितमितिभावः। युक्तेति किंचप्रकरणाद्यज्ञांगार्त्तौ विशेषाविषयेप्रायश्चित्तसंभवेन तत्रापि तद्दोषतादवस्थात्। नन्विदं वेदे तावद्बाधितमतआहाकर्तृके इति।

इदं परमतखण्डनमपि अभ्युपेत्य। वस्तुतस्तु तदेवनेत्याह वस्तुत इति। आख्यातेति तदर्थेत्यर्थः। अग्रे समासप्रकरणे अतएव वलादित्वमार्धधातुकविशेषणं विवक्षितमेव। नन्वेवमुपेयिवानित्यादौ दोषोऽप्यत आहोपेयिवानिति। सर्वथा परमतासांगत्याय संख्यास्थलेपि तदभावमाह क्वचिदिति। अनेनातिप्रसंगो निवारितः अपिः पू

किंचैकवचनेनैवोपपत्तौ बहुवचनकरणेन बहुत्वसंख्या विवक्षिता अतएव यूपाय छिनत्ति, पशूननक्ति, अग्नीनादधीतेत्यादावुद्देश्यगतमपि बहुत्वं विवक्षितमेव एवं विधेयविशेषणमपि अविवक्षाबीजसत्वेऽविवाक्षितमेव । यथाम्रफलमेनं भोजयेति फलविधेयतापरनोदनायां भोजनफलस्य तृप्तेरेकफलभोजनेऽसंभवात्तात्पर्यानुपपत्त्या विधेयगतैकत्वस्याविवक्षा ।

क्वचिच्छब्दोपात्तस्यापि अनुवाद्यविशेषणस्याविवक्षा यथा—

एतौ चेद्व्याधिनौ स्यातां देयं स्यादिदमौषधम् ।

इत्यादौ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इत्यत्र न इत्यैकत्वाविवक्षायामपि चकारेण वाक्यभेदकल्पनायाः स्थाने प्रत्येकमेकैकनकारलाभः । अस्य पूलस्य कटं कुरु अस्य पूलस्य कटं कुर्वित्यादौ वाक्यभे-

---

र्थसमुच्चये एवंच तदौत्सर्गिकमेवेति भाव । एतदेव विवक्षाबीजाभावरूपमेव । अतएव तत्र बहुत्वस्य विवक्षणादेव अत्र गर्गाः शतमित्यादौ । ननु शब्दसंस्कारायैव ग्रहैकत्ववत् बहुत्वमस्त्वत आह किंचैकेति । एवमुद्देश्यस्थलेऽनियमं प्रतिपाद्य विधेयस्थलेऽपि प्रागुक्तार्थस्यौत्सर्गिकत्वं स्वजीर्णसंमतपरमतासांगत्याय प्रतिपादयति एवमिति ।

अनयैव रीत्यानुवाद्यस्थलेपि शब्दोपात्तत्वविषये प्रागुक्तार्थस्यौत्सर्गिकत्वेप्युपादानेत्याद्युक्तभाष्यार्थंद्रढयन्नाह क्वचिदिति अत्र द्योतावित्यविवक्षितमन्यथाऽन्यस्यरोगऔषधदानानापत्तिरिति भावः। नन्वेबमपि पश्वेकत्वन्यायेन रदाभ्या मित्यादौ दोष एवात आह रदाभ्यामिति चकारेणेति पुर्वस्येति विभिन्नविभक्तिनिर्देशेन चेत्यपि

देनानेककटकरणकप्रतीतिवद् आद्गुणइत्यादौ तु पूर्व-परयोरिति द्वन्द्वनिर्देशेनैकवाक्यतयैवोभयोः स्थाने एकगुणविधानाद् न स्थानिभेदेनानेको गुणः विधेयगतसंख्याया अविवक्षायां बीजाभावाद् यथाऽनयोः पूलयोः कटं कुर्वित्यादौएकवाक्यतयैव बोधाद् उभयसंबन्धिनः एककटस्यैव करणप्रतीतिरित्येकः पूर्वपरयोरिति एकग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यानम् ।

ननु यथा आधानेनाग्निं संस्कुर्यादित्याद्यर्थकं वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यादिवाक्यं अग्न्यादिसंस्कारमात्रफलकं प्रति ब्राह्मणं सकृदेव स्वविषये प्रवर्त्तकं चातएव पुनः पुनर्नाधानादिसंस्कारः । तथा आद्गुण इत्यादेः व्याकरणस्यावर्णादचि पूर्वपरयोर्गुणो भवति गुणवच्छब्दरूपं साधु भवति तच्च प्रयोक्तव्यमित्येतत्पर्यंतं व्यापारेऽपि तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेव बोधकमिति तत्संकृतस्यैकस्य खट्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादिप्रयोगो न स्यात् । अतस्तत्तल्लक्ष्यविषयकाभिन्नसूत्रोपप्लवेन वाक्य भेदोवाच्यः तद्वत् पूर्वपराविषयेऽपि स्यादित्येकपदमावश्यकमिति चेन्न ।

एतच्छास्त्रबोध्यस्य तच्च प्रयोक्तव्यमित्यंशस्य नि-

बोध्यमत एवाहास्येति वाक्यभेदे इति पूर्वविशेषणं । तदुक्तिफलमेवाहाद्गुण इति ।

नन्वेवं शास्त्राधिकारिपुरुषान्प्रति प्रवृत्तं तत्तच्छास्त्रं प्रति पुरुषमैकवाक्यतया सकृदेव बोधकं स्यादित्याशयेन प्रत्याख्याने शङ्कते नन्विति । अग्निं अग्नित्वावच्छिन्नं । तमेवाशयमाह तच्छास्त्रमिति।आद्ययोरतत्वादाहेत्यंशस्येति अस्याग्रेऽप्यन्वयः । शास्त्रस्येति जातावेकवचनं

त्यकाम्यत्वेन नित्यनैमित्तिककाम्यधर्मोपदेशकशास्त्रस्येवासकृत्प्रवृत्तिसंभवात् । स्वाभावे पापजनकं नित्यम् । यथा ब्राह्मणहिंसा तद्बोधकं न ब्राह्मणं हन्यादिति ब्राह्मणमात्र विषयम् । नैमित्तिकं राहूपरागादिस्नानं तदप्यकरणेदोष श्रवणाद्राहूपरागमात्रविषयम् । काम्यं ज्योतिष्टोमादि तद्बोधकं वाक्यं कामानामानन्त्यात् आवृत्या वाक्यभेदेन पुनः पुनः प्रवर्त्तते ।

एव मर्थबोधनाय प्राप्ते शब्द प्रयोगे साधुभिर्भाषितव्यं नासाधुभिरित्यनेनासाधुप्रयोगे पापश्रवणान्नित्यसमत्वम् साधुप्रयोगस्य । एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुक् भवतीति भाष्ये पठितश्रुत्या (स्मृत्या वा) काम्यत्वमप्यास्यानेन प्रयुक्तिलाघवात् अर्थ बोधनाय प्राप्ते एव प्रयोगे फल सम्बन्धबोधनं दर्शपूर्णमासयोरिव । एतेनैकस्यैव पुनः पुनः प्रयोगेणानेककामनाफलसिद्धिरिति अपास्तम् ।

धकंशास्त्रं । दिनासंक्रांत्यादि । एवं पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इत्यपि । तत्रापि तदकरणे दोषश्रवणात्तस्य पूर्ववयोमात्रविषयता वाक्यमपि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकं ।

तस्योक्तं तत्वमुपपादयति एवमिति । तद्बोधकस्य वच्नसादेरभावादाह नित्यसमत्वमिति । गस्य तद्विधेरुक्तस्य । भाष्येति एकःपूर्वपरयोरितिसूत्रेत्यादिः । श्रुत्येति श्रुत्या काम्यत्वमप्यस्येति पाठः । स्मृत्यावेत्यपपाठः । अनेन श्रुतिवाक्येन प्राप्ते एवेति अन्यथा सुप्रयुक्त इत्यनुवादासंगतिरेव स्यात् । एतेन उक्तरीत्या तस्यासकृत्प्रवृत्तिसंभवेन ।

अत्र सम्यक्ज्ञानः कोपि अर्थबोधनाय सुप्रयुक्तः शिक्षायुक्तमार्गेण प्रयुक्तः कामधुक् भवति किं वक्तव्यं सर्वेऽपीति सर्वेषां तथा प्रयोगः कार्य इति बोधनात्सर्वशब्दानां आवृत्त्या वाक्यभेदेन शास्त्रविषयता सूचिता। शास्त्रान्वित इत्यनेन शास्त्रस्मरणपूर्वकप्रयोगे धर्मः सूचितः। तत्तल्लक्ष्यविषयोपप्लुतवाक्ये गुणो भवतीति अंश आधानादिवद् लक्ष्यसंस्कारक एवेत्यावृत्तौ मानाभावाद् नैकलक्ष्ये पूर्वपरादिभेदेन पुनः पुन स्तस्य प्रवृत्तिः। तस्य प्रयोक्तव्यमित्यंशस्य नित्यकाम्यबोधकस्य तत्तल्लक्ष्यविषयकानन्तवाक्योपप्लवेन सजातीयानां च पुनः पुनः प्रयोगसिद्धिरिति बोध्यम्।

एवं पशुना यजेतेत्यादयोऽपि नैमित्तिका एव। भाविनोऽपि प्रधानस्य बुद्ध्यारूढत्वेन निमित्तत्व मिति विध्यावृत्त्या प्रतियागमेकैकपशुलाभः। एतदेव पठ्यते-

---

ननूक्तश्रुतावेकः शब्दइत्युक्तेस्तदेव श्रुतितात्पर्यमितीदमयुक्तमेवात आहात्रेति उक्तश्रुतावित्यर्थः। तत्र बीजमाहार्थेति सारार्थमाहशिक्षायुक्तेति शंककोक्तं निराचष्टे तत्तदिति। आधानोपनयनाचमनादिविधयो नोक्तान्यतमधर्मोपदेशकास्तत्करणाभ्यां शुभादृष्टानुत्पत्तेः। किन्त्वग्न्यादिसंस्कारफलका एव तत्कार्यमग्निहोत्रवेदाध्ययनादितु करणाकरणाभ्यां धर्माधर्मजनक मित्यन्यत् अतो न तेषां पुनरावृत्तिस्तदिति भावः। एवंचैकग्रहणप्रत्याख्यानं युक्तमेवेति तात्पर्यम्। नन्वेवमप्येकस्य पुनः पुनः प्रयोगो न स्यादतआह तच्चेति प्रत्यवायपरिहाराय फलप्राप्तये चेति भावः। प्लवेनेति वाक्यभेदादिति भावः।

एवं नित्यकाम्यस्थले उक्त्वा नैमित्तिकस्थले आह एवमिति। ननु यागस्यासिद्धत्वेन कथं निमित्तत्वमत आह भाविनो ऽपीति अकरणे

संग्राहकवाक्यात्लक्ष्यसंस्कारकाणि वाक्यान्युपप्लवन्त इति प्रति प्रधानं गुणावृत्तिश्च। अतएव विधिवाक्यात्तेन पुरुषेण स्वस्वप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविषयत्वस्य स्वीयस्वर्गाग्रभागे ग्रहात् तत्र मदिष्टसाधनत्वस्य मत्कृतिसाध्यत्वस्य ग्रहे तत्तत्प्रवृत्त्युपपत्तिः। व्याकरणे च बालान्प्रति प्रतिप्रयोगं तत्तत्सूत्रयोजनं कार्यमिति-व्यवहारात् आवृत्तिः सिद्धैव

भूवादयो धातव इत्यादौ प्रत्येकं धातुत्वपर्याप्तिबोधनाय बहुवचनम्। हरिरप्याह—

एकं ग्रहणकं वाक्यं सामान्येनाभिधीयते
कर्त्तरीति यथा तच्च पड्वादिषु विभज्यते
एकरूपमनेकार्थं तस्मादुपनिबन्धनम्
योनिर्विभागवाक्यानां तेभ्यो ऽनन्यदिव स्थितम्

ग्रहणकवाक्यत्वाभावे यत्किंचिद्योगेन परिक्षीणशक्तित्वात् अन्येन प्रत्ययविधायकेन कर्त्तरि कृदित्यादि न संबध्येत। अतएव पशौ कर्तरीत्यादि उप-

---

प्रत्यवायादेवाह विध्यावृत्त्येति। एतदेव एत न्मूलकमेव। अत एव अनन्ततदुपप्लवादेव। तत्तत्पुरुषे विधिप्रवर्त्तनादेव। नन्वेवमपि व्याकरणे पूर्वोक्तस्येष्टावृत्तिलाभो न स्यादत आह व्याकरणेचेति। एवञ्च तथा तदभावेप्येवं प्रकारेण सेति भावः।

नन्वेवं धातव इति बहुवचनं व्यर्थमुक्तरीत्यैव सिद्धेरत आह भवेति। उक्तेऽत्रसंमतिमाह हरिरपीति अत्र पूर्वार्धार्थे। यथेत्यन्तो दृष्टान्तः। तच्चेत्यादिर्द्वितीयोऽर्थस्तस्मादित्यादिस्तृतीयोऽर्थः। ग्रहणकेति सङ्ग्राहकेत्यर्थः। अनेन व्यतिरेकमुखेनोक्तार्थः प्रदर्शितः यत्किञ्चिदिति प्रत्ययविधीत्यर्थः। परीति बहुव्रीहिः। कर्तरीत्यस्य विषयमाह कर्त्तरि कृदिति विशेष्य अस्य फल माहातएवेति दृष्टान्ततयो-

पद्यते । उपनिबन्धनं बहूनां वाक्यानां निबन्धनं स्थानं तेभ्यो विभागवाक्येभ्यः अनेकार्थं यथा एवुल्कर्त्तरि अण् कर्त्तरीत्याद्यनेकार्थबोधकमित्यर्थं पुत्र राजः।

एवंच विभक्त्यर्थसंख्यारूपमनुवाद्यविशेषणं विरोधे सत्यर्थापरिच्छेदकमेव । अविरोधि तु तत्परिच्छेदकतया तत्रान्वय्येव एतेन सुप्सुपेत्यादावेकत्वं विवक्षितं तेन सुबन्तसमुदाये न समास इति कैयटाद्युक्तमपास्तम् । किंच तत्रैकत्वविवक्षायां सर्वं सुबन्तैः समासालाभः सर्वप्रातिपदिकाच्च प्रत्ययालाभः । किंच सुबुत्पत्तिवाक्ये तेषां बहुत्वसंख्यावगमेन तद्विरोधादत्रैकत्वविवक्षा न युक्ता ग्रहैकत्ववत्

सुबन्तसमुदायेन समासस्तु भाष्यकृतेत्थं वारितः । सुप्सुपेति वर्त्तते । ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्त्तन्ते प्रातिपदिकात्सुप्सुपेत्युक्तेऽन्यस्मादन्यस्माच्च प्रत्ययः क्रियतेऽन्येनान्येन सुबन्तेन च समासः क्रियते । नैष दोषः । आकृतिस्तु प्रत्येकं समाप्यते । यावत्येतत्समाप्यते प्रातिपादिकादिति सुप्सुपेति च तावतः प्रत्ययोत्पत्त्या तावता समासेन भाव्यं प्रत्येकं च स

कपथ्वादीत्यस्य विषयमाह पशाविति हरतेरित्यादिसूत्रे इति भावः । राज इत्यस्याहेतिशेषः ।

विशेष वक्तु प्रकृतमुपसंहरति एवञ्चेति तस्याविवक्षणे चेत्यर्थः । एतेन अनुवाद्यविशेषणत्वेनार्थापरिच्छेदकत्वेन तावुद्दिश्य समासविधानात् । आदिना प्रातिपदिकादि । अत एवाह सर्वप्रातीति न केवलं तत्व किन्तु तद्विरोधोपीत्याह किञ्च सुविति ।

एतेनतेषामुत्पत्तिवाक्यादनेकत्वावगतेर्जातिपक्षे तज्जात्याक्रान्ततया व्यक्तिपक्षे च विनिगमनाविरहात्सर्वव्यक्तिषु प्रवृत्तिः सिद्धेत्यपा-

माप्यते प्रातिपादिकादिति ह्ययोश्चैतत्समाप्यते सुप्स पेतीति । आकृनावित्यस्य तज्जात्याश्रये सर्वत्रेत्यर्थः ।

अतएव सरूपसूत्रे भाष्ये जातेः पदार्थत्वे गौरनुबन्ध्य इत्यत्र सर्वानुबन्धनाभावे कर्मवैगुण्यमाशङ्क्य यद्यपि तत्पक्षेऽनवयवेन साकल्येन चोद्यते तथापि जातिःप्रत्येकं समाप्यते इत्येकानुबन्धनेऽपि कर्मावैगुण्यमुक्तम् । नतु जातावुक्तं कार्यं यत्र क्वचित् व्यक्तौ करणेन शास्त्रस्य कृतत्वाद्व्यक्त्यन्तरे न प्रवर्तेतेत्युक्तम् ।

तथानित्यवीप्सयोरिति सूत्रे व्याप्तिप्रतिपिपादयिषारूपवीप्सोपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्ने साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणादिसम्बन्धप्रतिपादनरूपमनवयवाभिधानं तदुपादाने प्रयोजनमित्युक्त्वा यद्येवं जात्याख्यायां द्विर्वचनं प्राप्नोति व्रीहिर्यव इति जातौ पदार्थे साकल्येन सर्वद्रव्यप्रतिपत्तेरिति च कैयटः । न वैकार्थत्वाद् जातेरनेकार्थाश्रया च वीप्सा इति परिहृतमित्यन्यत् ॥

स्तं तथा सति तद्भेदविवक्षाया एव फलित्वात्तदाह ग्रहैकत्वेति नन्वेव सुबन्तसमुदायेन महत्कष्टं श्रित इत्यादौ समासापत्तिरेवात आह सुबन्तेति समर्थसूत्रे इति भावः । यथाश्रुतासङ्गतेराहाकृतीति आकृति पदवाच्यजातीत्यर्थः । जातिपक्षे सर्वत्र प्रवृत्तौ भाष्यसम्मतिमाहातएवेति तत्पक्षे सर्वत्र प्रवृत्त्यभिमतत्वादित्र । तत्पक्षे जातिपक्षे । अनवयेत्यस्यैव व्याख्या साकेति । स्पष्टार्थमस्य व्यवच्छेद्यमाह नत्विति ।

अत्रैव भाष्यान्तरमाह तथेति । सूत्रे इति भाष्ये उक्तमिति शेषः । योग्यतया लक्ष्यार्थमाह प्रतीति । इतिर्भाष्यसमाप्तौ । तदाशयमाह जाताविति । चो व्युत्क्रमे कैयटश्च । शङ्कोक्तस्यासिद्धान्तिसंमतत्वसूचनायाह नवेकेति । उक्तभाष्यद्वयीयसमाधितात्पर्यं माहायमिति । स्वांगस-

अयं भावः-यथा स्वाङ्गत्वस्य जनपदत्वस्य च प्रत्येकं समाप्त्या स्वाङ्गसमुदायजनपदसमुदाययोर्न स्वाङ्गग्रहणेन जनपदग्रहणेन च ग्रहणं तथा प्रातिपदिकादिपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वादीनां प्रत्येकं समाप्त्या न तत्समुदायस्य ताभ्यां पदाभ्यां ग्रहणमिति। न च स्वाङ्गादित्यादौ एकत्वविवक्षया तदर्थलाभः। तत्रत्यैकत्वस्य स्वबोधकप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्वाङ्गवाचकशब्दान्वितत्वेऽपि स्वाङ्गानन्वितत्वेनैकस्वाङ्गवाचकादित्यर्थलाभेन सुन्दरपाणिपादेत्यादौ ङीष्वारणासंभवात्स्वाङ्गवाचकपाणिपादशब्दस्यैकत्वात्

किंच ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादौ समासे संख्याया अभावेन प्रातिपदिकसमुदायात् प्रत्ययो दुर्निवारः। श्रूयमाणविभक्त्यर्थैकत्वं तु तत्रसमुदायान्वयि तस्मात् भाष्योक्तं समाधानमेव युक्तम्

किंचैवं स्त्रीभ्योढगित्यादेः स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायादापत्तिः। यथाच बहुवचनसत्त्वेऽप्येकैकस्त्रीप्रत्ययान्तादेव प्रवृत्तिः न तत्समुदायादेवमन्यत्रापि।

पशुना यजेतत्यादौ त्वविरोधादेकत्वस्य प्रकृत्य-

मुदायस्य जनपदसमुदायस्य चेति पाठः। एवमग्रे तत्पदेन ग्रहणमिति पाठः। कैयटाशयमाह नचेति। स्वमेकत्वं एको यः स्वाङ्गवाचकः शब्द इत्यस्यैव ततो लाभेन तावतेष्टासिद्धिरिति भाव। समासे इति उपसर्जन इतिशेष.। अभानेनेतिपाठः। तस्मात्कैयटाद्युक्तरीतेस्तत्र न्यायतः सम्भवात्। एवं तत्रैकत्वविवक्षावदत्र बहुत्वविवक्षया। इत्यादेरिति इत्यादिविहितढगादेरित्यर्थः। इत्यादाविति पाठ विषयसप्तमी।

परमप्रकृत विशेषायाह पशुनेति। तमेवाह केचित्त्विति। तत्तदिति एकप्रयोगीयानेकयागव्यक्तीत्यर्थः। अतएवाह सकलेति तदेव-

र्थान्वयित्वं इत्येतावता विवक्षाव्यवहारः ।

केचित्तु तत्तद्यागव्यक्तिविषयेणानेन पश्ववयव-साध्यसकलयागव्यक्त्युद्देशेन पशोर्विधानं तत्र यावन्ति पशुत्वं समाप्यते प्रत्येकं तस्य विधानं प्राप्नोति अनेकयागानामुद्देश्यत्वात् । तद्वारणायैकत्वविवक्षा अन्यथा रदाभ्यामित्यादाविवोद्देश्यानेकत्वेनानेकपशु-विधानं स्यात् । यद्यपि एकेनैव सकलावयवलाभात् वृथा पशुवधभिया नैवानेकपशोर्विधानं तथापि तदविवक्षायां मांसलोभेनाज्ञानेन वानेकपशुकयागकरणे कर्मवैगुण्यं न स्यात् पशुत्वपर्याप्त्यधिकरणेन तदनुष्ठानादतस्तद्विवक्षा ।

न चात्रैकत्वविवक्षायामेकपशोरेव यागः स्यान्न पश्वन्तरस्येति शङ्कापि प्रतियागसमुदायात्मकयाग-व्यक्ति एकैकपशो र्विधानात् यागत्वावच्छेदेनैकपशो र्विधानासंभवादित्याहुः ।

एवं लिङ्गस्यापि विवक्षाविवक्षे बोध्ये ।

इति सुबर्थसंख्याविचारः ॥

दृष्टान्तेन द्रढयति अन्यथेति तदविवक्षायामित्यर्थः । उक्तमेव विशदयति यद्यपीति मांसेत्यादेर्मध्यमणिन्यायेनान्वयः । अत्र पक्षे प्रतीत्यस्य व्यक्तीत्यत्रान्वयः । ननु एकप्रयोगे इष्टसर्वप्रयोगेपि एकस्य पशोर्विधानापत्तिरत आह यागत्वेति । केचिदित्यरुचिबीजं तु सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन पशुत्वपर्याप्त्यधिकरणकेनैव यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थलाभेनानेकपशुकयागे च तदनधिकरणपशुसमुदायेन यागानुष्ठानाद्वैगुण्यमेव एकत्वविवक्षायामप्येकेनैव नानेकेनेति नियमेनैव कर्मवैगुण्यस्योपपादनीयत्वादिति । उक्तं सर्वमन्यत्र तथैवातिदिशति एवमिति ।

इति सुबर्थसंख्यानिरूपणम् ।

अथ वृत्तिविचारः।

तद्विषयं समर्थः पदविधिरिति सूत्रं सामर्थ्यं चा-त्रैकार्थीभावः। पृथगर्थानामेकार्थीभावः सामर्थ्यं राजपुरुष इति समासे एकार्थानीति भाष्यात्। एवञ्च यत्किञ्चित्पदजन्यपृथगुपस्थिति विषयार्थकत्वेन लोके-दृष्टानां शब्दानां विशिष्टविषयैकशक्त्यैवोपस्थितिज नकत्वमेकार्थीभाव इति फलितम्। तेषां तत्त्वं तु सादृ-श्याद्बोध्यम्। कार्यशब्दं मन्वतां वाक्यादेव वृत्तिनि-ष्पत्तिबुद्धेर्वा।

एकार्थीभाव इति च्विनिर्देशो गौणमेकार्थत्वं स-मासघटकपदानां बोधयितुं। यथा पदानामसत्त्वात्त-त्सत्ताव्यवहारो गौणः तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहा-रोऽपीति बोध्यम्।

विभक्त्यन्ते एतद्वारणाय दृष्टानामित्यन्तं, तेषां लोके तत्वेन दृष्टत्वात्। औपगवादौ प्रत्ययानां तथा दृष्टत्वाभावेन यत्त् किञ्चित्पदजन्येत्युपस्थितिविशे-षणम्। अपत्यरूपार्थस्योपगोरपत्यमस्तीत्यादौ तथा

अथेति सुबन्तप्रकृतिकसमासघटितत्वादिति भावः। तद्विषयं वृत्तिविषयकं। अत्र उक्तसूत्रे भाष्यमर्थत आह पृथगिति। किं सम-र्थं नामेत्यादिस्तत्रत्यः। एवं च तथा तदुक्तौ च। विशिष्टेति बहुव्री-हिः। ननु तयोर्भेदादयुक्तमिदमत उक्तभाष्याशयमाह तेषामिति पदा-नामेकोपस्थितिजनकत्वमित्यर्थः। सादृश्यात् वाक्यीयत्वाध्यवसाये-न अतएवाहेकेति नित्यत्वपक्षे इदं। अत एव पक्षान्तरमाह कार्यमि-ति जातावेकवचनं॥

गौणत्वमेव विशदयति यथेति। एतदिति एकार्थी भावेत्यर्थः। तत्त्वेन तदर्थकत्वेन। प्रत्ययानां तद्धितानां। नन्वेवं पूर्वातिप्रसङ्ग एवा-

दर्शनसत्वात् । विभक्त्यर्थस्य तु न तथात्वं तद्वाच्यार्थवाचकस्य शब्दान्तरस्याभावादिति निरूपितम् ।

विशिष्टविषयैकशक्त्येति हेतुवचनं, अत एव केचित्: अन्य एवावयवार्थानन्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्षयैकार्थीभाव उच्यते पांसूदकवदविभागापन्नत्वादिति ।

अयं भावः—वाक्ये यथा पदैः पृथक् पदार्थानां बोधेऽप्याकाङ्क्षामूलकवाक्यशक्तिवशाद्विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थप्रतीति नैवं वृत्तौ । किन्तु अवयवशक्तिभ्यामाकाङ्क्षामूलकसमुदायशक्तिसहकृताभ्यां नियतोद्बाधकवशात्पदार्थबोध एव जायमानो विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टविषयो भवति तत्र विशिष्टशक्तिग्रह इत्थं राजपुरुषादिपदं राजसम्बन्धवत्पुरुषादौ शक्तमिति । तत्र सा विशिष्टशक्तिः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन सम्बन्धांशे विशेषणत्वाद्यंशे च पर्यवस्यति, राजादेः क्लृप्तावयवशक्त्यैवोपस्थितिसम्भवात् ।

आकाङ्क्षामूलकेति विशेषणात् नित्यघट इत्यादेर्नैकार्थीभावेन साधुत्वम् ।

त आह विभेति । शक्त्यादेर्नैयायिकाङ्गीकृतपदजन्यपृथगुपस्थितिविषयत्वमित्यर्थः । निरूपितं कारकप्रकरणे । हेत्विति तत्स्वरूपबोधनायेति भावः । अतएव ईदृशैकार्थीभावाङ्गीकारादेव । उभय तात्पर्यमाहायमिति । तच्छक्यमाह विशेष्येति सार्वत्रिकत्वायाह निपेति । तत्र तयोर्मध्ये । तत्र वृत्तौ । सम्बन्धेति स्वस्वामिभावादीत्यर्थः । विषयताया अपि शक्यत्वस्य प्राङ्निरूपितत्वादाह विशेषणेति । अतएव वि-

विशेषणत्वेनापस्थितघटत्वादेः स्वविशेषणकाकाङ्क्षाऽभावाद् अतो नित्यो घट इत्यादिवाक्यमपिन। अतएव राजपुरुषैकदेशे राज्ञि वाक्य इव ऋद्धस्येत्यादिविशेषणान्वयो न तस्य पदार्थैकदेशत्वात्।

यद्यपि तस्य राजपदार्थत्वमस्ति। तथापि विशेषणान्वये विशेष्यस्येतरविशेषणत्वविषयकशक्तिग्रहाविषयत्वस्य तन्त्रत्वेनेतराविशेषणत्वेन ज्ञातस्य तन्त्रत्वेन वा दोषाभावः। एतन्मूलिकैव पदार्थः पदार्थेनान्वेति ननु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिः।

दर्शनीयायाः माता दर्शनीयामाता इत्यादौ एकाविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्यसत्वेऽपि न पुंवत्त्वम्। वृत्तेःपूर्वमपि यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुंवत्त्वप्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। राज्ञि विशेषणान्वयरूपविशेषस्यैकार्थीभावकृतत्वं भाष्ये दूषितम्। एकार्थीभावसत्वेऽपि देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ तदभावात्।

शिष्टशक्तिस्वीकारादेव। णत्वविषयकेति पाठः।

लाघवादाहतएवेति। तत्र प्रत्येकशक्तिविशेष्यत्ववत एव समुदायशक्तिगम्यविशेषणत्वेनोपस्थितेर्विद्यमानमपि राज्ञिराजपदार्थभूतविशेष्यत्वं विशिष्टशक्तिगम्यया विशेषणतया तिरोभूतं प्रकारभावेनेत्यर्थः। एवं सति प्रसक्तपुंवत्वातिप्रसङ्गं निराचष्टे दर्शेति वक्ष्यमाणभेदार्थं वाक्योपादानं अतएव पट्वीमृद्व्याविति द्वन्द्वे युगपदधिकरणतावचनपक्षे पुवत्वमापादित भाष्ये। अपिना वृत्तिसमुच्चयः।

भूषणादिसकलप्राचीनग्रन्थासाङ्गत्यायोक्तमपीदं न भाष्यसंमतमित्याह राज्ञीति तदादाविस्यर्थः। तत्रान्वयव्यभिचारमाहैकार्थीति तत् अनन्वयः। भाष्यीयन्यूनतां परिहरन् व्यतिरेकव्यभिचारम-

इदमुपलक्षणम् । घटादिपदे एकार्थीभावाभावेपि तदेकदेशे घटत्वादौ विशेषणान्वयाभावादित्यपि बोध्यम् । राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेतिवद्राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यप्यत एव न । एकत्र विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकस्य ज्ञानस्य वा परत्र विशेषणत्वायोगात् । घटः पटश्च द्रव्यमितिवत् तदर्थे द्रव्यपदस्य घटरूपविशेषपरतायां द्रव्यं पटश्चेत्यप्रयोगात । एव राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेतिवद् राजपुरुषो भार्यायाश्चेति न । एकविशेषणवैशिष्ट्येन गृहीतशक्तिके ज्ञाते वा विशेष्य तत्सजातीयसम्बन्धेन विशेषणान्तरसम्बन्धस्याव्युत्पत्तेः । घटो द्रव्यमित्यर्थे घटो द्रव्यत्वस्येत्यप्रयोगात् ।

तदुक्तंभाष्ये राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्तयति पुरुषोऽपि राजानं स्वान्तरेभ्यो निवर्तयति इति ।

राजसंबन्धविशिष्टे भार्यायाः प्रतीतिविषयत्वादिसंबन्धबोधको राजपुरुषो भार्याया इति प्रयोगस्तु राजपुरुषः सुन्दर इतिवदिष्टः।तत्र सुन्दरनिष्ठप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताया अवच्छेदकं पुरुषत्वमेव नतु राजसबन्धोऽपीत्यभिप्रायेण प्रधानस्य सविशेषणत्वेऽपि वृत्तिरिति व्यवहारः । एवं सर्वत्र विशिष्टाविष-

---

ध्याहेदमिति तदिति तदर्थेत्यर्थः । तस्य फलान्तरमाह राज्ञ इति अत एवेत्यस्यार्थमाहैकत्रेति । प्राग्वत् पक्षान्तरमाह ज्ञातस्यैवेति । अत्र हेतुमाह घट इति । लक्षणया आह घटरूपेति । पक्षान्तरमाहैवमिति अस्यार्थमाहैकेति । प्राग्वदाह ज्ञातेवेति । उभयत्र संमतिमाह तदिति उभयमित्यर्थः । उक्तान्यातिप्रसङ्गमुक्तरीत्या प्राप्तमिष्टापत्त्याऽन्यथा परिहरति राजसम्बन्धेति ।

नन्वेवं प्रधानस्य सविशेषणत्वेऽपि वृत्तिरिति व्यवहारोच्छेदाप-

यकज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकत्वादि विशेष्यनिष्ठधर्मे एवेति बोध्यम् । विशिष्टस्य विशेष्यानतिरेकाद् इति कर्मधारयप्रकरणे स्फुटीभविष्यति ।

एकार्थीभावबलादेव वृत्तावुपसर्जनपदार्थे संख्याबोधकप्रातिपदिकाभावे एकत्वादिरूपसंख्याविशेषानवगतिस्तेन द्विपुत्रादौ न दोषः । मासजातादावपि शब्दान्न तद्बोधः । किंत्वनेकमासजाते द्वित्रिशब्दादिपूर्वं मासजातस्यैव प्रयोगाद् एकमासजातविषय एवायं प्रयोग इति निश्चयः । त्वत्पुत्रो युष्मत्पुत्र इत्यादावपि प्रयोक्तुरहंकारानास्पदचैत्रपुत्र इत्येव बोधःविग्रहवाक्यीयैकवचनत्वारोपेणादेशः । अयं चारोपो न बोधफलकः, किंतु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकः, वृत्तेस्तथाबोधे भाष्यकृताऽसाधुत्वबोधनात् ।

यत्तु आदेशतदभावाभ्यां तत्र संख्याविशेषावगतिः भाष्यं तात्पर्यग्राहकाभावे सतीति पूरणीयमिति॥

तन्न । तद्विधायकशास्त्राज्ञानवतः तद्बोधानाप-

त्तिस्त्वद्रीत्या वृत्तौ केवलविशेष्ये विशेषणान्वयस्यैवाभावात् अत आह तत्रेति दृष्टान्तवाक्ये इत्यर्थः । एव च तथा प्राचीनग्रन्थाश्लि-ष्टया एवेति बोध्यं । नकेवलमत्रैवेत्यं किन्त्वन्यत्रापीत्याहैवामिति ।

प्राचां ग्रन्थासाङ्गत्यायाहैकत्वादीति । तेन संख्याबोधकेति विशेषणेन नचैवमन्यत्राप्रसंगापत्तिरतआह मासेति गमकाभावादिति भावः। तस्यैव तच्छब्दस्यैव । एवमन्यत्रापीत्याहत्वदिति । प्रागुक्तसिद्धान्तमतेनाह प्रयोक्तुरिति । नन्वेवं कथ मादेशतदभावावत आह विग्रहेति नन्वेव बोधोऽपि स्यादत आहायं चेति ।

कैयटयुक्तिं खण्डयति यत्त्विति तत्र उभयो स्तयोः तात्पर्यैति नतु संख्याबोधकेतीति भावः । नादेति आदेशेत्यर्थः । पक्षान्तरे प्राति-

त्तेः। विग्रहे द्विवचनबहुवचनान्तत्वेऽपि एकार्थीभाववलाद्वृत्तौ तदबोधः। अतएव प्रगृह्यसंज्ञासूत्रभाष्यप्रयुक्ते कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यादौ द्विवचनान्तेन विग्रहेऽपि वृत्तौ द्वित्वाबोधः, किन्तु कुमारीत्वादिनैव कुमारीद्वयबोधः। अन्यथा सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यञ्जकाभावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वेनासाधुप्रयोगे भगवतोऽश्रद्धेयतापत्तिः। एवंच वृत्तौ संख्यानवगमेऽपि अनेकार्थप्रतीत्या तथा विग्रहे बाधकाभावः। अतएव संख्याविशेषानवगतिरेवोक्ता नत्वनेकार्थानवगतिरुक्ता। चित्रगुरित्यादौ गोत्वेनैव शब्दतोऽनेकगोव्यक्तिबोधः नतु बहुत्वेन। तन्मध्य इत्यादौ तत्वेनैव व्यक्तिद्वयबोधो नतु द्वित्ववत्त्वेनैवमन्यत्राप्यूह्यम्।

अतएव कुक्कुटेन्द्रगोपवाचकगोषुचरवर्षासुजादौ बहुवचनसत्वेऽपि न संख्याविशेषबोधः। अत्र तादृशस्यैव रूढत्वाद् बहुवचनान्तेनैव विग्रहः। एवं चा-

---

सत्वादाह सिद्धांते इति। ईदूदेदंत द्विवचनमित्यर्थे इत्यर्थः। अस्य विग्रहवाक्यस्य। तदुपपत्तिमुक्तां द्रढयति एवंचेति तथाबोधानंगीकारेवेत्यर्थः। अतएव तथाऽनत्प्रतीतेरेव। उक्ता भाष्ये। अन्यत्राप्येवमेवेत्याह चित्रगुरित्यादि इत्यादावपीत्यर्थः। एवमग्रेपि। अनेकत्वं व्यक्त्यन्वयि।

यत्रेति मते दोषान्तरं सूचयन्नाहातएवेति वृत्तौ तद्बलात्सर्वथा तदनंगीकारादेवेत्यर्थः। कुक्कुटश्चेंद्रगोपश्चतयोर्वाचकौ यौ तौ तदादावित्यर्थेन समुदितान्वयमात्र एव तात्पर्यं नतु यथासंख्यान्वये इति न प्रयोगानुपपत्तिरिति बोध्यं। नन्वेवमन्यवचनानघटितप्रयोगस्यापत्तिरत आहात्रेति उभयत्रेत्यर्थः।

आरोपितबहुत्वाश्रयो बहुवचनरूपः संस्कारो नतु प्रकृत्यर्थान्वयी। यथाच घटा इत्यादितो बहुत्वेनैव कदाचित् त्रयाणां कदाचित् चतुरादीनां भानं, नतु कदाचिदपि त्रित्वचतुष्ट्वादिना, तथा वृत्तौ राजत्वादिनैवैकानेकव्यक्तिभानं तात्पर्यवशान्नत्वेकत्वद्वित्वादिना।

दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इत्यादौ च संख्याया अभानाद् दन्तत्वेनोष्ठत्वेन दन्तौष्ठलक्षणार्थद्वयस्य प्रतीतेस्तरबेव। अनेकव्यक्तिसत्वेऽपि तासामनेकत्वेन शब्दतो भानाभावादिति बोध्यम्। एतद्वत्स्तोकाभ्यांमुक्त इत्यादावलुकि न साधु। अनभिधानाद् इति स्पष्टं भाष्ये।

जातौ बहुवचनमिति कैयटोक्तं तु नयुक्तम्। जात्याख्यायामित्येतत्सूत्रं प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकृता जातौ पदार्थे बहुवचनस्यासाधुत्वबोधनाद् यथोत्तरं

यद्यपि वर्षाशब्दस्य नित्यबहुवचनान्तत्वमिति सुवचं तथाप्यार्थमावश्यकमाह तादृशेति। नन्वेवं कथं तावद्बहुवचनमेवात आहैवंचेति तादृशस्यैव रूढत्वेचेत्यर्थः। बहुत्वेति अवयवगतेत्यादिः। तत् बहुत्वं। प्रागुक्तहेतोः बहुवचनप्रसङ्गात्स्मृतदृष्टान्तेनोक्तमर्थं मध्ये सिंहावलोकनन्यायेन द्रढयति यथाचेत्यादिना बोध्यमित्यतेन। अयं ग्रन्थ ऊह्यमित्यनंतरं तूचितः। व्यवस्थार्थमाह तात्पर्येति।

नन्वेव तमबापत्तिः क्वचिदत आह दन्तोष्ठस्येति मध्ययोगे षष्ठीयं नतु निर्धारणे। उक्तरीत्यैवाह दंतत्वे चेति। ओष्ठत्वेन द्विवचनत्वमस्तीति सूचितम्। अनेकत्वेन द्वित्वबहुत्वाभ्यां। कृत्यल्युट इत्यादौ त्वारोपितबहुत्वनिमित्तकं बहुवचनमिति बोध्य। एतद्वत् गोषुचरादिवत्। गोषुचरादावाह जाताविति। ननु तथापि सूत्रमते साधुत्वमेवात आह यथोत्तरमिति। अत एव मासजातादावुक्तरीत्या निर्वाहा-

मुनीनां प्रामाण्यात्। अतएव भाष्यकृताऽस्य विशेषस्योपसर्जनविशेषणाभावरूपविशेषस्य गुरुकुलमित्यादाविव मासजातादावव्यापकत्वं नोक्तं

संख्याविशेषानवगतिरेवाभेदैकत्वसंख्यापदेनोच्यते। भेदसहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्य चाभानमिति तदर्थः संख्याविशेषप्रतीतौ पृथगुपस्थापकपदज्ञानं कारणमिति तत्प्रतीत्यभावस्यैकार्थीभावकृतत्वमन्यथा घटो घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि संख्याविशेषावगत्यापत्तिः। तदुक्तं हरिणा—

वाचिका द्योतिका वापि संख्यानां या विभक्तयः।
तल्लुक्यवयवे वृत्तौ संख्याभेदो निवर्त्तते इति॥

यत्त्वत्र अभेदैकत्वसंख्या भासते, परित्यक्तवि-

देव। यस्य मासेत्यत्रान्वयः। दृष्टांते व्यतिरेके आहोपसर्जनेति। एवं सति चिरंतनोक्तिं खण्डयितुमभ्युपेत्य तदीयव्यवहारं तावद्योजयति संख्येति। एवेन तन्मतव्यवच्छेदः। ननु न ततस्तत्प्रतीतिरत आह भेदेति भेदश्चैकत्वंच तदर्थसंख्याभानं तस्याभावः। भेदपदं तत्र लाक्षणिकमिति भावः।

ननु तत्र तदनवगतेः कथमेतत्कृतत्वमत आह संख्येति। अन्यथा तस्य तत्र कारणत्वाङ्गीकारे। पत्तिरिति तथाच द्विवचनाद्यापत्तिरिति तथा प्रयोगोच्छेद एव स्यादिति भावः। वाचका इति अपिर्व्युत्क्रमे। वृत्तौ तल्लुक्यप्यवयवे उपसर्जनपदार्थे तदभानमित्यर्थः।

कैयटहरदत्तदीक्षितभूषणकृदादिसिद्धान्तं खण्डयितुमनुवदति यत्त्वित्यादि अत्र घटकोपसर्जनपदार्थे। एवेनोक्तव्यवच्छेदः। नन्वेवं निशेषरूपभेदरहितैकत्वमित्यर्थस्य युक्तत्वेऽपि विशिष्टस्य कथं संख्यात्वमत आह यथैकत्वमिति। अत्र व्युत्पत्तिं प्रदर्शयन् संमतिमाह-द्वित्वेति।

शेषसंख्यासामान्यमेवाभेदैकत्वसंख्या, यथैकत्वं द्वित्वादीनां निमित्तं तथेदमभेदैकत्वं सर्वेषामेकत्वादीनां निमित्तमिति सापि संख्येत्युच्यते द्वित्वाद्यनुस्यूतैकत्वादेकस्वभावत्वेनाभिन्नामिवेति तेन पदेनोच्यते इति-हेलाराजः।

यथा दूराद्रूपमात्रं गृह्यते नतु शुक्लकृष्णादिविशेष एवं राजपुरुष इत्यादौ सत्वभूतत्वात् संख्यावानत्रार्थ इत्येतावत्प्रतीयते न त्वव्ययार्थवद् असंख्यो नापि घटादिवद्विशेषसंख्यावच्छिन्न इति। विशेषपरित्यागश्च तदभानमेव।

यद्वा राजपुरुष इत्युक्ते राजद्वयादिसंबन्धिनोऽपि भानात्सर्वविशेषाणां सामान्यरूपेण भानं मधुनि रसानामिव। अतएव तत्र राज्ञो राज्ञां वेति जिज्ञासा। विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात्सति तु निमित्ते मासजातादौ तत्प्रतीतिर्भवत्येव।

उक्तं भाष्यं तु राजपुरुष इत्यादिप्रयोगविषयमेव। तदुक्तं हरिणा—

उक्तमर्थं वक्ष्यमाणहर्युक्तदृष्टान्तेनोपपादयति यथेत्यादीत्यंतेन। नन्वेवं सामान्यस्य विशेषानालिङ्गितस्याभावात् कथं तत्त्यागोऽत आह विशेषेति। आदिना बहवस्ते। अपिनैकराजसम्बन्धी। अत्रापि वक्ष्यमाणतदुक्तमवाह मधुनीति। अस्यावश्यकत्वमाहातएवेति। अस्यार्थमाह विशेषेति। इदमपि गमकाभावे इत्याह सतीत्यादि तत्प्रतीतिर्विशेषरूपेण विशेषप्रतीतिः।

नन्वेवमुक्तभाष्यविरोधोऽत आहोक्तमिति। यमेव यकमेव। तदुक्तमिति इतीत्यन्तेनेति भावः। वाऽनास्थायां नतूक्तविकल्पे। तत्रेत्यस्या-

अभेदैकत्वसंख्या वा तत्रान्यैवोपजायते।
संसर्गरूपं संख्यानामविभक्तं तदुच्यते।

वृत्तावुपसर्जनपदार्थानामपि सत्त्वभूतत्वात्संख्यायोगावश्यकत्वेन विशेषसंख्याऽभावेन च सामान्यसंख्यारूपं सर्वसंख्याविशेषाणां संसर्गरूपं तादृ-ति तदर्थः।

यथौषधिरसास्सर्वे मधुन्याहितशक्तयः।
अविभागेन वर्त्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुः। इति

अनेन यद्वेति पक्ष उक्तः। आद्यमाह-

भेदानां वा परित्यागात्संख्यात्मा स तथाविधः।
व्यापनाज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते।

पूर्वं समस्तभेदसंसर्गरूपं तदित्युक्तम्। इदानीं तु समस्तभेदानुगतं भेदापोहरूपं तदिति विशेषः। अर्थस्य सामान्यविशेषरूपानेकधर्मवत्त्वेऽपि विचित्रत्वाच्छब्दशक्तीनामुपसर्जनपदेन सर्वविशेषसंसर्गभानं सर्वविशेषाणां संख्यात्वेन वा भानम्।

अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान्।
प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपं तु गृह्यते। इति।

र्थो वृत्ताविति। अपिना विशेष्य। अपृथगुपस्थितेराह विशेषेति। अभावेन चेति च्छेदः। अविभक्तमित्यस्यार्थः सामान्येति। तृतीयपादार्थमाह सर्वेति। तदिति सामान्ये नपुंसकं तत्पदवाच्यमिति तदर्थः। एवमग्रेऽपि। इत्यंतरमाह यथौषेति स्पष्टोऽर्थः। इतिर्हरिसमाप्तौ एवमग्रेऽपि।

अनेन उक्तपद्यद्वयेन। आह स एव। प्राग्वत् पूर्वतो विशेषस्य स्पष्टतयाऽप्रतीतेरादौ तमाह पूर्वमिति। अथ मतद्वयतात्पर्यमाहार्थस्ये-

तन्न। तथा बोधाननुभवात्। द्रव्यस्य संख्याव्यभिचारेण तज्ज्ञानसंभवात्। तत्र तादृशजिज्ञासायाः स्वरसतः सिद्धत्वाभावेन स्ववासनाकल्पितत्वाच्च। अतएव हेलाराजेनैतन्मतद्वयोपपादकहरिकारिका मतान्तरमाहेत्यवतारिता। तस्य चारुचिग्रस्तत्वं तन्मते भाष्यस्य संकोचेन व्याख्यां कुर्वता गोषुचरार्थं प्रत्याख्यातमपि जात्याख्यायामिति सूत्रमावश्यकमिति वदता हरिणा कैयटेन च बोधितम्। नच तत्प्रत्याख्याने द्रव्याभिप्रायेणैव बहुवचनस्य साधुत्वं वाच्यं तत्रैकशेषार्थमेकशेषसूत्रारम्भे गौरवमिति वाच्यम्। द्रव्येऽपि पदार्थे तत्प्रत्याख्यानस्य भाष्ये कृतत्वेनाक्षतेः। निरूपयिष्यते चेदमुपरिष्टात्।

अतएव भाष्येऽभेदैकत्वसंख्येति व्यवहारो भासते इति च नास्ति। वृत्तौ संख्याविशेषो न भवतीत्येतावदेव समर्थसूत्रे भाष्यम्। तेन रूपेण संख्याभानस्यान्यत्रादृष्टत्वाच्च।

ति। हर्यन्तरमाहागृहीतेति। इति एतेन 'भेदापोहस्तु गम्यते' इति भूषणधृतपाठः प्रत्युक्तः पौनरुक्त्यापत्तेः। स्पष्टोऽस्यार्थः। पूर्वपक्षार्थस्तु भावप्रकाशे स्पष्टः। नन्वेवं विशेषजिज्ञासा न स्यादत आह द्रव्यस्येति अव्यभीति च्छेदः। जिज्ञासायां न शब्दजन्यं तज्ज्ञानं नियामकं आम्रफलदर्शनमात्रेण सविशेषजिज्ञासानापत्तेरिति भावः।

अभ्युपेत्येदमतो वस्तुतत्वमाह तत्रेति राजपुरुषादावित्यर्थः। अतएव उक्तार्थस्यानुभवविरुद्धत्वादेव। तस्य च मतान्तरस्य। जातावेकवचनं भाष्यस्य उक्तस्य। ग्रस्तेत्यस्य बोधितमित्यत्रान्वयः समुच्चितस्य प्रत्येकमन्वयो नात्र यथासंख्य। द्वितीयेऽसङ्गतिमाशङ्कते नचेति। तत्र तथा सति। कथमित्याशङ्कायामाह निरूपेति

अतएव कालाः परिमाणिनेति सूत्रे एकवचनान्तानामुपसंख्यानं मासो जातस्येत्याद्यर्थे माभूदिति वार्त्तिकमनभिधानान्नेत्युक्तमिति प्रत्याख्यातम् ।

एवमलुक्सूत्रेऽपि भाष्ये द्विवचनबहुवचनान्तानामसमासोऽनभिधानादित्युक्तम् । अनभिधानादित्यस्य समासेन द्वित्वादिसंख्यावैशिष्ट्येनानेकव्यक्त्यनभिधानादित्यर्थः । द्विवचनेत्यादेश्च द्वित्वादिवैशिष्ट्येन बोधकानामित्यर्थः ।

किंचार्द्धं नपुंसकमिति सूत्रेऽर्द्धं पिप्पलीनामित्यर्थे समासमाशङ्क्यैकाधिकरणेनेत्यनुवृत्त्या समाहितम् । तत्र तूपसर्जनपदार्थे एकत्वस्यैवाङ्गीकारेण समासप्रसङ्ग एव नास्ति । मम तु पिप्पलीत्वेनानेकव्यक्तिभाने समासशङ्कोचितैव । किंचात्रपक्षे गोपुचरे जात्याख्यायामभेदैकत्वे बहुत्ववदतिदेशाद्बहुवचनमुक्त्वा स्तोकान्मुक्त इत्यादावेकवचनमुत्सर्ग इत्येकवचनमित्युक्तं, तत्परस्परविरुद्धम् । तदैकत्वे बहुत्वातिदेश-

---

एकशेषप्रकरणे इत्यर्थः । तन्त्रेणेत्यर्थः तन्त्रेणेतिभावः । अतएव मासजातादौ सिद्धान्तरीत्यङ्गीकारादेव । उक्तमितिहैतौ इत्युक्तेत्यर्थः। तत्र तु तत्प्रतीतिसत्त्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। एवमग्रेऽपि । उभयत्र स्वमतेनाहानभीति । नन्वेव कथ तदन्तत्वमत आह द्विवचनेति । तत्र दोषान्तरमाह किञ्चेति। एवमग्रेपि। रणे इत्यन्वितिपाठः ।

अत्र पक्षे मतान्तरे । एवमनेक भाष्यादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेनात्र विषये हरेरपि महाप्रमाद इति तदनुयायिनामन्येषां प्रमादः सुतरामिति ते सर्वेऽयुक्ता एव किन्त्वभेदैकत्वस्य संख्यात्वे तद्गणनायामादावेकत्ववत्तस्याप्यादौ तद्गणनापत्तिः । किञ्च नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वस्य बहुत्वे इव तत्र दुर्वचत्वमिति

वदेकवचनस्यापि प्राप्तेरिति दिक् ।

एवं चकारयोगो वाक्ये राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेत्यादौ भवति, नतु राज्ञो गवाश्वपुरुषा इत्यादौ समासे । वृत्तौ समूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवृत्त्या भेदनिबन्धनसमुच्चयरूपस्य द्योत्यत्वाभावेन द्योतकस्याप्यप्रयोग इति कैयटः । पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य द्योत्यतया चप्रयोगाभावस्यापि समासे एकार्थीभावकृतत्वम् । लोकेऽपि पृथक्ज्ञातयोरेवैकदेशस्थत्वे समूहव्यवहारात् ।

नच समासेन चार्थस्याभिहितत्वात्तदप्रयोगः । समासेन सत्त्वभूतस्य विशेष्यतयाभिधानेऽपि असत्त्वभूतस्य विशेषणतया बोधार्थं चप्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । चार्थे द्वन्द्व इति तु सादृश्याच्चार्थत्वारोपेण ने-

---

बोध्यं तदाहेति दिगिति ।

तस्यफलान्तरमाहैवमिति । आदिभ्यां दत्तस्य च गौः 'दत्तचैत्रमैत्राणां गौरित्यनयोः सङ्ग्रहः । तत्र द्वितीयमुपपादयति वृत्ताविति । नन्वेवमप्येतस्य कथमेकार्थीभावकृतत्वमत आह पृथगिति ननु तत्रैव किम्मानमत आह लोकेऽपीति । अपिना वेदः । अस्य तत्वं विघटयति नचेति । दुर्वारत्वादिति अतएव तस्य तद्विवरणत्वम् ।

नन्वेवं चार्थे द्वंद्व इत्यस्यासङ्गति रतआह चार्थे इति । नच वस्तुतश्चार्थे सति द्वन्द्व इति तदर्थः । भूसत्तायामित्यादावपि तथात्वापत्त्याऽनुशासनस्यार्थनिर्णायकस्य क्वाप्यभावापत्तेः । सह विवक्षाविरहेऽपि भरीपटहं वादयेति द्वंद्वापत्तेश्च । यद्यपि समूहस्य द्वन्द्वबोधाननुभवान्न तत्र चप्रयोग इति मतस्य तत्कृतत्वं तथापिचेनासत्वभूतविशेषणोपस्थितेर्वृत्तौ तद्वैपरीत्यस्यान्यत्र विशेष्यविशेषणभावादवैपरीत्यवदेकार्थभावकृतत्वमेवेति तस्यापि तद्द्वारोक्तरीत्या तत्कृतत्वम् । यद्यपीदमपि भाष्ये नोक्तमतएव कैयट इत्युक्त तथाप्युक्त-

यमिति दिक् ।

अन्ये त्वेकार्थीभाववशादपृथगुपस्थितेर्वृत्तौ नोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः, पृथगुपस्थितेस्तथान्वये तन्त्रत्वात् । अविमृष्टविधेयांशदोषनिरूपणावसरे यत्रोद्देश्यविधेययोः पदाभ्यां पृथगुपस्थितिस्तत्र तथान्वयः । नच समासे पदात् पृथगुपस्थितिः, अपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पत्तिरिति काव्यप्रदीपाद्युक्तेः । अत एव चतुर्थी चाशिषीति सूत्रविहितचतुर्थ्या न समासः । आशीर्विषये हि उद्देश्यविधेयभावो गम्यते, समासे तदवगमाभावादिति हरदत्तादयः । अयमेवैकप्रसरताभङ्गो नाम यद्विशिष्टैकोपस्थितिजनकत्वरूपसामर्थ्यभङ्गः । उद्देश्यविधेयभावेनान्वये पृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वेन तथाऽन्वये तद्भङ्गादिति ।

रीत्या युक्तियुक्तमिति दिगिति ।

परादिमतमाहान्येत्विति । अत्र भाष्यादिमानाभावादाहाविमृष्टेति । तत्रेति तत्रैवोद्देश्यविधेयभावेनान्वय इत्यर्थः । नच नहि । पदादिति जातावेकवचनं । प्रकाशोऽपि नैवमित्याह काव्यप्रदीपेति । अत्र स्वीयसंमतिमप्याहात एवेति । हितादियोगे ज्ञापकाच्चतुर्थीति भाष्योपपादकोऽयं तद्ग्रंथः । हि यतः । तदिति उद्देश्यविधेयभावेत्यर्थः ।

तन्त्रान्तरसंमतमपीदमित्याहायमेवेति वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यादौ तथान्वयो मीमांसकैरुक्त इत्यर्थः । तदर्थमाह यदिति । नच एवं स कुतो नातआहोद्देश्येति । तदिति तद्रूपसामर्थ्येत्यर्थः । इतीत्यस्याहुरितिशेषः । क्वचित्तथापाठ एव । नन्विदं व्यभिचरितं किंचैवं तत्र तथान्वयापत्तिरतआहाकिंचोद्देश्येति । उप बंधः समीपोच्चारणं तदिति यद्वादीत्यर्थः । ननु नायं नियमः अन्यत्रापि तत्तत्प्रतीतेरत आहैकार्थीति अनेन व्यतिरेकव्यभिचार उक्तः । अन्वयव्यभिचारमाहाभ्यासेति । ननु तथा व्युत्पन्नस्य तथा बोधो दुर्वार इति तस्यावार-

तन्न। भाष्यकृतानुक्तत्वात्। किंचोद्देश्यत्वविधेयत्वे यच्छब्दतच्छब्दोपबन्धव्यङ्ग्ये, वृत्तौ रूढत्वादिवत्तदन्वयासंभवान्न तथान्वयः। एकार्थीभावाभावेऽपि घटमित्यादौ तथान्वयाभावेन, अभ्यासलोपश्चेत्यादौ समासेपि तथान्वयेन च तस्य तत्कृतत्वाभावाच्च। तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगेऽपि प्राप्तत्वाप्राप्तत्वादिपर्यालोचनोत्तरं लोहितोष्णीषा इत्यादौ तथा बोधो भवत्येवेति नासाधुतेत्याशयेनायं भाष्ये नोक्तः।

विशेषणं विशेष्येणेति सूत्रे 'उभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धि'रिति वार्त्तिके उभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतेश्च। अतएव प्रकाशकृतेदृशसमासवाक्यानि च्युतसंस्कृतिदोषे नोदाहृतानि, किन्त्वविमृष्टविधेयांश एव। एवं च पृथगुपस्थितयोस्तथान्वय इत्युत्सर्गस्य त्यागेन सहृदयहृदयस्य वैमुख्यं तस्य दूषकताबीजम्। प्रदीपेऽपि तत्र तथान्वय इत्यस्य उत्सर्गेणेति शेषः।

आशीर्विषयचतुर्थ्यन्ते तु न समासः। विप्राय

णीयत्वेपि तत्रासाधुत्वं वृत्तेर्वाच्य मिति अयमपि भगवता वक्तव्य एवेत्यत आह तथान्वयेति समस्तान्वयेत्यर्थः।

एवं सूत्रकृत्संमते भाष्यसंमते च वार्त्तिककृत्समातिमप्याह विशेषणमिति। काव्यप्रदीपमूलसंमतमपीदमेवेत्याहात एवेति। तथा बोधे समासस्यासाधुत्वाभावादेवेत्यर्थः। ईदृशेति तथान्वयेन बोध जनकेत्यर्थः। नन्वसाधुत्वाभावे किंतस्य दूषकत्वबीजमत आह एवचेति। तत्र तथान्वयेचेत्यर्थः। तस्याप्यनियतत्वादाहोत्सर्गेति। नन्वेवं प्रदीपासंगतेरेवात आह प्रदीपेति

नन्वेवं इरवृतमात्रासांगत्यपर्यवसाने इष्टापत्तावपि तदुक्तदोषका-

भद्रं भूयादित्यादौ विप्रभद्रार्थयोरुभयोरपि तिङन्तार्थान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । चतुर्थी चाशिषीत्यस्य चाशीर्विषयार्थान्वय्यर्थकात् तद्वाचकभद्रादियोगे चतुर्थीषष्ठ्यावित्यर्थात् । भद्रकर्तृकं विप्रसंबन्ध्याशंसाविषयो भवनमित्यादिक्रमेण बोधः। राजकुलं शुभं भूयादिति तु साध्वेव ।

किंच समासादावपि तथा व्युत्पन्नस्य तद्बोधो दुर्वारः। नचासाधुत्वम्। भाष्याद्यनुक्तेः। विशिष्टोपस्थितावपि विशेषणादौ प्रकारतादिस्वीकारवदुद्देश्यतादिस्वीकारे बाधकाभावादधिकमग्रे वक्ष्यामः। अतएव कैश्चिदुद्देश्यत्वादि प्रकारत्वादिरूपमेवोक्तमन्यैस्तु तत्समानाधिकरणम् ।

किंच अन्वादेशस्य किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरविधानाय पुनरुपादानरूपस्य समासे त्वदुक्त-

---

रणे कथमत आहाशीरिति। आदिना षष्ठी। तार्थान्वेतिक्रियाभित्यर्थः।नन्तु कथमिदं सूत्रतो लब्धमत आह चतुर्थीति। चो वाक्यालंकारे।यार्थेति क्रियारूपेत्यर्थः। कात्प्रातिपदिकात् ।आदि प्रकारार्थः सौत्रक्रमेणाह चतुर्थीषष्ठ्याविति । उक्त सूत्रार्थफलमाह राजेति ।राजकुलस्य संबोधनविभक्त्यंतस्याध्याहृते जानीहीत्यत्र प्रागुक्तरीत्याऽन्वयो न भूयादित्यत्रात एव न तत्द्वारा शुभमित्यत्रेति नतत्प्राप्तिरिति भावः।

तत्रदोषांतरमाह किंचेति। ननु वृत्तौ विशिष्टोपस्थितौ कथमुद्देश्यत्वादिप्रतीतिरत आह विशिष्टोपेति । ननु तदपि कथं विरोधादत आहाधिकमिति। सति प्रकरणे इत्यर्थः। अतएव तद्वृत्तत्स्वीकाराभावभिन्नरूपेण प्रतीतेराहान्यैरिति। दीक्षितादिमतेन दोषांतरमाह किंचेति। अज्ञानेन शंकोपपत्तावप्याहग्रेति । धानामित्युभयपरस्येतिपाठः। आहुरित्यरुचिबीजं तु न तत्र तादृशा विधानामिष्ट किंतु बोधनमात्रमित्य-

रीत्या संभवाभावेन एतच्छिन्नक इत्यादौ एनाद्यादेशशङ्कया, अप्रयुक्तत्वेन तत्समाधानपरस्य द्वितीयादौ-इत्येन इति सूत्रस्थभाष्यस्य चासङ्गतिरित्याहुः।

यत्तु निष्कौशाम्बिः गोरथो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः स्वर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्णो गौरखर इत्यादिषु क्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसंघातविकारसुच्प्रत्ययलोपवीप्साजातिविशेषाद्यभिधानमेकार्थीभावकृतमित्युक्तम्।

तन्न। भाष्यानुक्तत्वात्। निरादिपूर्वपदानां क्रान्ताद्यर्थवृत्तितयोक्तार्थानामिति न्यायेन तदप्रयोगसिद्धेश्च। गौरखरादेश्च समुदायस्य जातिविशेषे रूढिस्वीकारेण न दोषः पङ्कजादिवत्। एकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावकृतत्वस्य क्रान्तादिलोपे संभवाभावाच्च।

अतएव संख्ययाऽव्ययेति सूत्रे समासेनाभिहितः सुजर्थ इति कृत्वा समासे सुज्न भविष्यति। किंचभोऽसुजर्थ इति समास उच्यते, न खलु सुजर्थ इत्युच्यते, गम्यते तु सुजर्थ इति भाष्ये उक्तम्। तत्र

न्यत्र स्पष्टमिति नायंदोष इतीतिबोध्यं

दीक्षितभूषणकृदाद्युक्तिं खंडयति यत्त्विति। यथाक्रममाहक्रांतेत्यादि। प्राग्वदाह निरादीति। नन्वेवमपि चरमे दोष एवात आह गौरेति चस्त्वर्थे। इदंच तत्संभवमभ्युपेत्य। वस्तुतः सएवनेत्याह एकोपेति। अतएव निरादेस्तद्वृत्तित्वादेव। द्विदशा इत्यादावाह समासेनेति सुजर्थे समास इतीत्यर्थः।

नन्वितो नोक्तार्थलाभोऽत आह तत्रेति भाष्ये इत्यर्थः। नोपयत्या आह पूर्वेति। नन्वेषं तथैव कुतोनोक्तमत आह पूर्वेति। नचैवमभ्यु-

समासेनेत्यस्य समासघटकपूर्वपदेनेत्यर्थः। पूर्वपदस्य तदर्थस्य द्योतकश्च समास इति समासेनोक्त इत्युक्तिः। द्योतकविषयेऽपि उक्तार्थानामिति न्यायोऽस्त्येव। अतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वात्परिहरणीयः। द्रष्टुं गतश्चैत्रः कृष्णं, श्रितो गुरुकुलं मैत्र इत्यादौ न समासः कृष्णाश्रितयोः परस्परमसंबन्धेनाकाङ्क्षामूलकैकार्थीभावस्यासंभवात्।

विशिष्टशक्तिस्वीकारादेव समासस्यार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वसिद्धिः। अतएव वृत्तौ विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषपदाभ्यामभिधीयते इति कैयटः। भाष्ये चैकार्थीभावपक्षे 'संसृष्टार्थं समर्थ'मिति समर्थपदव्युत्पत्तिरुक्ता। विशिष्टबुद्धिं प्रति च विशेषणविषयकस्यैव हेतुत्वमिति न विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वे व्यभिचारः। अतएव घटपदाद् घटत्वविशिष्टज्ञानोपपत्तिः।

कार्थानामितिन्यायस्य वाचनिकविषयत्वाद्भाष्यासंगतिरेवातआह द्योतकेति। नन्वेवं व्यतिलुनत इत्यादि न स्यादतआहानीति। परैर्व्यपेक्षापक्षसाध्यत्वेनोक्तफलं सिद्धांतेऽपि निष्प्रत्यूहमित्याह द्रष्टुमिति। प्रागुक्तरीत्यैवाहाकांक्षेति। अथ विशिष्टशक्तेः फलमाह विशिष्टेति।

यत्तु राजपुरुषपदाभ्यां प्रत्येकमुभयोपस्थितिरित्ययमेवैकार्थीभाव इति। तन्न। बोधावृत्त्यापत्तेरनुभवविरोधाच्च। तदेतत्ध्वनयन्नाहातएवेति उक्ताशयादेवेत्यर्थः। अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव। भाष्यसंमतमपीदमित्याह भाष्येचेति। पक्षान्तरेऽन्यव्युत्पत्तेः सत्त्वादाहैकार्थीति। ननु विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वाद्विना पृथगुपस्थितिं विशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तिरत आह विशिष्टेति। इदमन्यत्र तवाप्यावश्यकमित्याहात एवेति तां प्रति तस्य हेतुत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः।

यत्तु न विशिष्टे शक्तिः, किंत्ववयवशक्तिज्ञानसहकृताद्वृत्तिरूपपदश्रवणरूपादुद्बोधकाद्राजसंबन्धी पुरुषः, चित्राणां गवामयमित्यादेर्विग्रहवाक्यतोऽनुभूतस्य विशिष्टार्थस्य स्मरणमयमेवैकार्थीभावो नामातो नोक्तदोषाः। अतएव भट्टपादैस्तेषामेव विग्रहत्वं स्वीकृतम्। स्वावयववृत्तिज्ञानसहकारेणार्थोपस्थापकत्वस्याप्यर्थवत्सूत्रे ग्रहणात्समासस्य प्रातिपदिकत्वम्।

यद्वा वाक्यवत्समासेऽपि पृथगुपस्थितयोरेव परस्परान्वयः। अयन्तु विशेषः—वृत्तिघटकपदोपस्थितयोः प्रथमं परस्परमेवैकरूपेणान्वयो वृत्तिस्वभावादतो न तत्र विशेषणान्वयादिकं, वाक्ये तु यदैव विशेष्ये राज्ञोऽन्वयस्तदैव राज्ञि ऋद्धत्वान्वयः, तदास्यैकदेशत्वज्ञानाभावात्। एकरूपेणेत्युक्तेर्नोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः।

यद्वा विशिष्टलक्षणया वृत्तौ विशिष्टोपस्थितिरि-

मीमांसकैकदेशिमतं खण्डयति यत्त्विति। ननु राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्यतो न समासाज्जायमानस्मृतिसमानाकारानुभवोऽत आह राजेति। अत्यंतसमानार्थतया एतेषामेव विग्रहत्वांगीकारादिति भावः। नोक्तदोषा इति उद्देश्यविधेयभावेनान्वयविशेषाः। समासस्यार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वं न स्यादतआह स्वावयवेति। स्व वृत्तिः। अपिना स्ववृत्त्यार्थोपस्थापकत्वपरिग्रहः।

एतद्दोषाभावादेव पूर्वतो लघूभूतं पक्षमाह यद्वेति। नन्वेवं प्रागुक्तदोषापत्तिरेवातआहाय त्त्विति। एतेन ऋद्धस्त्वादिनिरासः। तत्र बीजांतरमनुपलंभादाह वृत्तीति

इतोपि लघुभूतं पक्षमाह यद्वेति पूर्वपदोत्तरपदलक्षणेति मतस्य भूषणादौ सविस्तरं निरस्तत्वेनायुक्तत्वादाह विशिष्टेति

ति षष्ठीतत्पुरुषलक्षणायाः सम्बन्धिरूपाधिकाविषय-त्वेन षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वम् बोध्यमिति।

तन्न। आद्ये तादृशविग्रहवाक्यमजानतां विशिष्टोपस्थितेः शक्तिं विनोपपादयितुमशक्यत्वात्। द्वितीये वृत्तिपदन्तादृशबोधकारणमिति ज्ञानस्य तद्बोधकारणत्वकल्पनापेक्षशक्तिकल्पनाया लघुत्वात्। बोधकारणत्वस्य सम्बन्धं विनानुपपत्त्या शक्तिसिद्धेश्च।

किंचैवं समासादीनां वृत्तित्वासिद्धिः वृत्त्याश्रयत्वेनैव तेषां वृत्तित्वव्यवहारात्। तृतीये बोध्यज्ञानं विना बोध्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अज्ञानेन तया विशिष्टोपस्थितेर्वक्तुमनौचित्यात्।

किंच पङ्कजपदादेरपि पद्मत्वविशिष्टे लक्षणाया एवापत्तौ रूढिशक्त्युच्छेदः। बाधादिप्रतिसंधानं विनापि बोधात्तत्र शक्तिसिद्धिश्चेत्प्रकृतेऽपि समम्।

नन्वेव षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वानापत्तिरत आह षष्ठीति। तादृशेति राजसम्बन्धी पुरुष इत्यादीत्यर्थः। विशिष्टोपेति वृत्तितो जायमानेत्यादिः। वृत्तिपदमिति तद्रूपपदं। प्रथमं मिथ एवैकरूपेण तयोरन्वयबोधेत्यर्थः। अन्यथा वैलक्षण्यं न स्यादतः सिद्धांतमतेनाह बोधेति।

अयंभावः यथा प्रयोज्य प्रयोजकवृद्धव्यवहारेण तत्पदजन्यत्वं प्रयोज्यबोधेऽनुमायासंबद्धस्य बोधकारणत्वानुपपत्त्या तत्पदवृत्तिं तदर्थे कल्पयति बालस्तथा वृत्तिपदेपि तादृशबोधकारणत्वं त्वदभिमतं संबंधं विनाऽनुपपन्नं कंचित्तदतिरिक्तं कल्पयेदेवान्यथा तव पदेऽप्यतिरिक्ता शक्तिर्नसिध्येत्, वाक्ये चसंसर्गांशे लक्षणा नसिध्येदिति। एवं विशिष्टशक्त्यनंगीकारे गम्भीरायांनद्यामित्याद्यनुरोधेन सिद्धां-

किंच कर्मधारये शक्यान्यबोधाभावेन लक्षणा न युक्ता। शक्यसंबन्ध्यशक्यार्थबोधो हि सर्वत्र लक्षणया दृश्यते। विशेष्यविशेषणभावस्तथेति चेद्वाक्येऽपि तद्बोधेन तत्राप्येकोपस्थित्यापत्तेः। एवंच प्रथमभक्ष इत्यादौ त्वदसंमतस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्यापत्तिरित्यलम्।

इदं वृत्तेर्विशिष्टशक्तिमत्त्वं लोकसिद्धमेव। शास्त्रेऽर्थविधानाभावात्। अचतुरेत्यादावदर्शनात्। वृक्षादीनामर्थाविधानाच्च। चार्थे इत्यादि तु चार्थे वृत्तिमनूद्य द्वन्द्वसंज्ञामात्रविधायकमन्यथानेकं सुबन्तं चार्थे वर्तते तच्च द्वन्द्वसंज्ञकमिति वाक्यभेदापत्तेः। किंच स्वसमानार्थकवाक्यनिवृत्तये विभाषाधिकारस्यापूर्वस्य करणे गौरवम्। मम तु एकार्थीभावे समासो, व्यपेक्षायां वाक्यमिति शास्त्रकृत्कल्पितसिद्धार्थानुवाद एव सः।

इयञ्चैकार्थीभावोपपादिका विशिष्टशक्तिः समर्था-

तद्रीत्या आहबोध्येति। आदिनायोगादि। स्यादिसिद्धांतेनाहकिंचकर्मेति। तत्र लक्षणायास्तस्यापीष्टत्वादाहैकोपेति। त्यापत्तेःत्यापत्तिरितिपाठः। अत्रेष्टापत्तावाहैवचेति समासे इति शेष। अन्यथा तत्र वाक्येऽपि स्यादितिभावः। पूर्वपदस्योत्तरपदे वा लक्षणेत्यादि सविस्तरं भूषणेखंडितं तत एव बोध्यं तदाहेत्यलमिति

नन्विदं वृत्तेर्विशिष्टार्थत्वं लोकव्यवहारसिद्धमुतशास्त्रैकगम्यमतआहेदमितिलोकस्तद्व्यवहारः। नन्वेवमपि चार्थे इत्यादौ कश्चित्त दस्त्येवात आह चार्थे इति। मात्रपदेनार्थविधानव्यवच्छेदः। अन्यथा अर्थस्यापि विधाने। अस्याप्यसिद्धांतत्वादाहशास्त्रकृदिति। एतेन वृत्त्यवृत्त्योः स्वभावसिद्धत्वस्यापि निरासः सूचितः। विशेषमाहेयं-

अतः पदविधिरित्याद्यर्थक 'समर्थः पदविधि' रिति शास्त्रबलाद् अलौकिके विग्रहेऽप्यारोप्यते। अतएव तत्र समाससंज्ञायामर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वे विभक्तिलुक्सिद्धिः। षष्ठीत्यादिशास्त्रबलेन भेदोपस्थितिनिबन्धनषष्ठ्यादिनिर्वाहाय पृथगर्थत्वमप्यारोप्यते। उभयोरपि काल्पनिकत्वेन विरोधाभावः शास्त्रप्रामाण्यात्।

नन्वेकार्थीभावनिर्वाहकविशिष्टशक्तिवादे बहुव्रीहेस्तत्पुरुषोऽन्तरङ्ग इत्यादिव्यवहारोच्छेदः। बहिर्भूतपदार्थविषयकबोधजनकत्वं हि बहुव्रीहौ बाहिरङ्गत्वम्। न चात्र पक्षे तदस्ति अन्यपदार्थेऽपि प्रत्येकातिरिक्तविशिष्टशक्यत्वसत्त्वेन स्वपदार्थत्वस्यैव सत्त्वादिति चेन्न।

स्वघटकपदघटितवाक्यदृष्टार्थमात्रविषयकतत्पुरुषीयशक्तिग्रहापेक्षया बहुव्रीहिसंज्ञकपदसमुदायीयशक्तिग्रहस्य स्वघटकपदघटितवाक्यदृष्टार्थातिरिक्ता-

---

[illegible] आदिनाभाष्योक्तार्थांतरम्। तत्र अलौकिके। लुक्ग्रहण नलोपा[illegible]क्षणं नन्वेवं षष्ठीत्यादिशास्त्रस्य निर्विषयता स्यादत आह [illegible]ं विरोधापत्तिरत आहोभयोरपीति। न च न हि।

[illegible] चेद् नदीभिश्चेति सूत्रे भाष्ये तत्रहि द्वारावतिको देश [illegible] समस्यमानपदाभ्यामुक्ते पूर्वपदार्थतेति पूर्वपदार्थप्राधा[illegible]व्ययीभावः प्राप्नोतीत्याशक्य समासेन विशिष्टेन स उ[illegible]त्तरपदाभ्यामन्यथा चित्रग्वादावन्यपदार्थप्रधानता न [illegible]मेव तदभिधानात्। यदि तु समुदायरूपान्यपदार्थत्वेन [illegible]ना तर्हि प्रकृतेऽपीत्युक्त।

र्थविषयकत्वेन बहिरङ्गत्वाक्षतेः। एवमेव षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वं बोध्यं कर्मधारयसंज्ञकपदसमुदायजशक्तिग्रहापेक्षया षष्ठीतत्पुरुषसंज्ञकतज्जन्यशक्तिग्रहस्य षष्ठ्याद्यर्थरूपाधिकविषयत्वेन गुरुत्वात्।

एवं च निषादस्थपत्यादिशब्दानां षष्ठीसमासकर्मधारयबहुव्रीहिभिर्नानार्थत्वेन क्व तात्पर्यमिति संदेहे शक्तिग्रहलाघवानुरोधात्कर्मधारयार्थे तात्पर्यं कल्प्यते संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्।

तदुक्तं जैमिनिना 'स्थपतिर्निषादः स्यात् शब्दसामर्थ्यात्' इतिनिषादस्थपतिशब्दस्यान्तरङ्गत्वेन नि-

---

कार्थेति बहिर्भूतान्यपदार्थेत्यर्थः। इदमपि तत्रैव भाष्ये उक्तं यद्यप्यत्र चित्रग्वादावेताभ्यां पदाभ्यामेषोऽर्थ उच्यते अन्यपदार्थोऽपि तु गम्यते इति विग्रहवाक्ये समासघटकपदातिरिक्तपदेन प्रतीयमानस्येह विशिष्टेन प्रतीयमानतया तस्यान्यपदार्थप्राधान्यमिति तद्भावः। एवमेवेत्यस्यार्थमाह कर्मेति तदिति पदसमुदायेत्यर्थः। षष्ठ्याद्येति त्वाद्यकेत्यादि।

परसंमतमपीत्थमेवोपपन्नमित्याहैवं चेति तथा लाघवगौरवाभ्यां तद्व्यवहारोपपादने इत्यर्थः। पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वादाह षष्ठीसमासेति। नानेति निषादसंबन्धिस्थपतिनिषादस्वामिकपुरुषांतररूपेत्यादिः नानार्थेतात्पर्याद्विशेषावगतिरितिन्यायादाहक्वेति आदिना पदार्थोपस्थितिः। इदमेवाभिप्रेत्य—

पर्यवस्यच्छाब्दबोधाविदूरप्राक्क्षणस्थिते।
शक्तिग्रहेऽतरंगत्वबहिरङ्गत्वचिंतनम्॥
इति वैयाकरणमतोन्मज्जने दीक्षिताः।

आद्यनिरासे हेत्वंतरमप्याह संभवतीति स्थपताविति तद्विषयकधीप्रोपस्थितेत्यर्थः। अतएव शब्दसामर्थ्यपदेन तादृशतत्शक्ति-

षादरूपस्थपतौ शीघ्रोपस्थितिजनकत्वानुकूलात्साम-र्थ्यात् शक्तिरिति तदर्थः । अतएव बहुव्रीह्यर्थको न सः । अन्यथा बहुव्रीहौ मीमांसावार्त्तिककारैः शक्ति-कथनेन निषादपदस्य तत्राल्लाक्षणिकत्वेन च तदभा-वस्य सूत्रतो न लाभः स्यात् ; एतेन शब्दसामर्थ्या-दित्यस्य निषादशब्दस्य निषादबोध एव सामर्थ्यात् शक्तेः षष्ठीतत्पुरुषे तु पूर्वपदस्य लक्षणेति न तस्य ग्रहणं जघन्यत्वादिति शबरस्वामिकृतं व्याख्यानं प्रौढ्येव। वक्ष्यमाणे भाष्यसंमते व्यपेक्षावादे तत्रापि लक्षणाभावाच्चेति दिक् ।

ननु स्थपतिशब्दः स्वामिश्रेष्ठान्यतरपर्याय इति-

ग्रहणादेवैतदर्थकः सोपि । अन्यथा तस्योक्तार्थानंगीकारे । यत्तु षष्ठी-तत्पुरुषाशयेनोक्तं तदुपलक्षण मास्तामतआह वक्ष्येति । सिद्धांतेऽस-म्भवादेवाह व्यपेक्षेति । असंभवाच्चेति च्छेदः एवंच तदधिकरणोच्छे-दापत्तिः ।

एतेन कर्मधारये यावंतः श्रुतपदार्थास्तावतां वाक्यार्थेऽन्वय इति तस्य प्राबल्यं बहुव्रीहितत्पुरुषयोस्त्वेकस्यैवेति ततस्तयोर्दौर्बल्यं षष्ठीतत्पुरुषात् बहुव्रीहौ द्वयोरिति बहुव्रीहिदौर्बल्यमित्यपि तदु-क्तमपास्तं । बहुव्रीहौ शक्तिपक्षे बहुव्रीहौ श्रुतिवृत्तता कर्मधारयतत्पु-रुषयोर्वाक्यवृत्ततेति श्रुतिलिंगाधिकरणन्यायेन बहुव्रीहेरेवापत्तेस्तद-धिकरणोच्छेदावारणात् ।

नच बहुव्रीहावपि विनियोजकं वाक्यमेवेति न तत्रतन्न्यायप्रवृत्ति-रिति वाच्यं श्रुतिर्न विनियोजिका किंत्वभिधात्री अतएव रथकाराधि-करणेयोगात्रूढेः प्राबल्यंसिद्धांतितमिति वाक्याच्छ्रुतेः प्राबल्ये य-च्छीघ्रप्रवृत्तत्वादि बीजं तन्न्यायेन कर्मधारयेऽपि शक्ते प्राग्व्यवस्था पनात् । द्वयोरपि श्रुतित्वेन विरोधाधिकरणन्यायस्याप्रवृत्तेस्तदा-हेति दिगिति ।

नस्य गुणशब्दत्वान्निषादस्य जातिशब्दत्वात्कर्मधारये स्थपतेः पूर्वनिपातापत्तिः। किंच स्थपत्यर्थस्य सबन्धिनि नित्यसाकाङ्क्षत्वात्षष्ठीसमास एव न्याय्यो नरपत्यादिष्विवेतिचेन्न।

'लिङ्गदर्शनाच्चे'ति जैमिनिसूत्रेण हेत्वन्तरोक्तेरदोषात्। लिङ्गं च दृश्यते कूटं च दक्षिणेति। कूटं हि निषादानामेव स्वमिति शबरस्वामिनः। एवंच राजदन्तादित्वात्कर्मधारये स्थपतेः परनिपातः। संबन्ध्याकाङ्क्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादानामेव तत्वलाभादुपपन्ना। लिङ्गं चानेकार्थस्य शब्दस्यार्थनियामकं दृष्टम्। तस्मादनेकार्थं निषादस्थपतिशब्दस्यार्थनियामकं शीघ्रोपस्थितिजनकशक्तिकत्वं लिङ्गं चेत्येव सूत्रतात्पर्यं वक्तुं युक्तम्।

दपदस्यचेति पाठः। जातिगुणयोगे गुणवाचकस्यैव पूर्वनिपातनियमादाहकर्मेति। लिंगेति पूर्वत्रेत एवास्वरसादित्यादिः। कूटं हीति यतस्तेषामेवोपकारकं नार्याणामतस्तेषामेव तत्स्वमित्यर्थः।

मायानिश्चलयंत्रेषु कैतवानृतराशिषु।
आयोधने शैलशृंगे सीरांगे कूटमस्त्रियाम्॥

इत्यमरादिः। एवच तद्दर्शनेन तदसंभवेच। अग्रे व्यु[illegible] नन्वेवं कथमाकांक्षाशांतिरतआह संबंधीति। तत्वेति [illegible]। क्वचित्तथैवपाठः। नात्राक्लृप्तकल्पनेत्याह लिंगं [illegible]दौ तस्य परिगणनात् तदधिकरणसिद्धांतमुपसंह[illegible]ति। एतेन स्वाम्याद्युक्तिनिरासः। उत्सर्गत इत्युक्ते फ[illegible]। इदमन्यसंमतमपीत्याहात एवेति लिंगस्य तन्नियाम[illegible]। एवंच तत्र लाघवादिविचारो मीमांसकानां कथं[illegible] नेयो च वास्तव इति बोध्यं। तदाहेत्यलमिति।

किंच षष्ठीतत्पुरुषेऽपि ऐश्वर्यस्योत्सर्गतो निरूपकसजातीयनिष्ठस्यैव लाभेन कर्मधारयादविशेषः। अतएव नरपतिसुरपत्यादिशब्दतो नरसुरयोरेवेश्वरत्वेन प्रतीतिः। अश्वपतिगजपत्यादौ त्वगत्या तात्पर्यानुपपत्त्या चोत्सर्गस्य त्यागः। अतएव शंकरभगवत्पादैर्दहराधिकरणे ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारयसमासः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एनं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीतिलिङ्गेन साधित इत्यलम्।

तत्र स्वाभाविकत्वपक्षे श्रोत्रियादिवदखण्डा निरवयवा नित्याः शब्दास्तदन्वाख्यानाय कल्पिते रेखागवयस्थानीये शास्त्रप्रवृत्तिः। तदुक्तम्।

अबुधं प्रत्युपायाश्च विचित्राः प्रतिपत्तये।
शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोः॥

इति। अतएव गोरथादौ युक्तादीनां लोपाविधानम्। गवां रथ इत्येव वाक्यस्य कल्पनेति। क्रियाम-

---

जहत्स्वार्थत्वादिकं सखंडपक्षे नाखंडपक्षे। अतएव भाष्ये एकार्थीभावसामर्थ्यमुक्त्वा तस्य फलानि चोक्त्वा शब्दैरर्थाभिधान स्वाभाविकमेव [illegible] शास्त्रगम्यमित्यादि वावचनानर्थक्यमित्यतेन ग्रंथेन। [illegible] एकार्थीभावसामर्थ्यं व्युत्पादितं ननु तत्र जहत्स्वार्थत्वा[illegible]दि विचारित। तत्पक्षे तद्विचारस्यैवाप्रवृत्तेः। पदानामर्थस्य [illegible]त् ध्वनयन्तन्मतमादावाह तत्रेति भाष्योक्तपक्षद्वयमध्ये [illegible]तोरेवेति। तदुक्त हरिणा—

प्रयुज्यमान[illegible]पायत्वमित्याह शब्दांतरत्वादिति। अतएव उपायवैचित्र्य[illegible]मिति। नन्वेव कथं युक्तत्वप्रतीतिरत आह क्रियामिति। ह[illegible]यति वृक्षादिपदं यथा विशिष्टेर्थे एव व्यवस्थितामित्यर्थः। वस्तु[illegible]त्वादाह कल्प्येति स्वभावेति। वि-

न्तरेणानन्वयात्तत्र तदवगतिः। गोयुक्त रथइति लौकिकं तु समासस्य पर्यायरूपम्। तथा—

पदं यथैव वृक्षादि विशिष्टेऽर्थे व्यवस्थितम्।
नीलोत्पलाद्यपि पदं भागाभ्यां वर्त्तते तथेति।

भागाभ्यां कल्पिताभ्याम्। सादृश्यमूलकस्तु वाक्यस्थैरत्रत्यानामभेदभ्रमो बालानान्तन्मूलक एवैकार्थीभावव्यवहारो ऽत्र पक्षे वास्तवः। खण्डास्तु नात्र पक्षे पदानां पृथगर्थत्वस्वभावत्वेन स्वभावभङ्गापत्तेः। तथा—

रूढ्यरूढिविभागोपि क्रियते प्रतिपत्तये। इति।

शास्त्रकृद्भिरबुधानामितिशेषः। पङ्कजादिपदं योगरूढं सप्तपर्णादिपदं रूढं राजपुरुषादि यौगिकमित्यादिरपि काल्पनिकः प्रतिपादनोपाय एवेति तदर्थः। तत्र वाक्यार्थानुगमाद्राजपुरुषादिर्यौगिकः सप्तपर्णादौ क्वचिदर्थानुगमेऽपि शीर्णपर्णे तदभावाद्रूढिरेव पङ्कजादौ वाक्यार्थानुगमादर्थान्तराननुगमाच्च योगरूढिरिति दिक्।

परेतु वाक्याद्वृत्तिः शास्त्रनिष्पाद्या। अर्थाभिधा-

शिष्टार्थाभिधानस्वभावेत्यर्थः। हर्यंतरमाह रूढ्यरूढीति। साकांक्षत्वादाह शास्त्रेति अन्वाख्यानाविशेषेऽपि तत्तदुपपादयन्ति त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः। क्वचिद्दर्पणे। एवं च तत्र नैयायिकादीनामवयवाद्यर्थविचाराभिनिवेशो भ्रांतिमूलकत्वान्निष्फलत्वाच्चायुक्त एवेति बोध्यं तद्वाहेतिदिगिति।

अथ भाष्योक्तद्वितीयमत माह परेत्वित्यादिना आहुरित्यंतेन॥ यद्यपि सखंडानित्या इति पक्षेऽजहत्स्वार्थतैवार्थत्यागे मानाभावा-

नमपि शास्त्रकृतमेव । एवं चानेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्त-मानं च द्वन्द्वसंज्ञकमित्यर्थाद् घटकपदानामेव चार्थे वृ-त्तेरुक्तार्थत्वाच्चकाराप्रयोगः सिद्ध इति नैकार्थीभाव-स्य फलं स्यः ।

नच तन्मते शब्दवदर्थोऽपि शास्त्राधीनः शास्त्रका-र्यतया शब्दानां लोकतोऽर्थज्ञानासंभव इति वृत्तिम-त्समुदायत्वं वृत्तित्वमित्यस्य वक्तुमशक्यतया किं-वृत्तिलक्षणमिति वाच्यम् । परार्थाभिधानं वृत्तिरित्य-स्य भाष्ये एवोक्तत्वात् । परस्य शब्दस्योपसर्जनार्थ-कस्य यत्र शब्दान्तरेण प्रधानार्थकपदेन अर्थाभिधानं विशेषणत्वेन ग्रहणं सा वृत्तिरिति तदर्थः ।

यद्वा । परार्थस्य प्रधानार्थस्याप्रधानपदैर्यत्र स्वार्थ-विशेष्यत्वेन ग्रहणं सा वृत्तिरित्यर्थः । राजपुरुष इत्य-त्र पुरुषपदेन वाक्यावस्थायामनास्कन्नो राजार्थो राज-पदेन वा पुरुषार्थ आस्कन्द्यते, तत्संवलितः स्वार्थ उपस्थाप्यत इति यावत् । एतावतैवैकार्थीभाव इति व्यवहारः ।

त्फलाभावाच्च तथापि तत्रापि वृत्तिवर्त्तनवादिनां मतमाह वाक्यादिति ते एव मन्यमाना इति भावः । नासूयेत्युक्त्यान्यत्राकरणस्यादोषत्वेन प्रामाणिकत्वे वाक्यभेदापत्तिरिष्टैवेति न प्रागुक्तः स दोष इत्याशये-नाहार्थेति एवेन स्वाभाविकत्वव्यवच्छेदः ।

एवं चकारयोग इत्यादिदिगित्यंतप्रागुक्तग्रंथासंगतिमाह एवं-चेति तयोः शास्त्रगम्यत्वेचेत्यर्थः । स इति अत एव तत्र कैयट इत्यु-क्तं सत्वभूतत्वादिविशेषस्तु तत्कृत एवेति भावः । तन्मते वृत्तिवर्त्तन-वादिमते । धीनइति शास्त्रेतिपाठः । इत्यस्य नित्यवादिनोच्यमान-स्य वृत्तिलक्षणस्य । भाष्योपप्रश्नमेवाह किमिति । विशेषणेति अर्थस्ये-

बहुव्रीहावपि प्रधानं पदं समुदाय एव घटके पदे चाप्रधाने तत्र प्रधानपदेनावयवार्थास्कन्दनेनैव स्वार्थबोधनम्। अवयवैर्वा तदर्थास्कन्दनेन। समुदायस्य प्राधान्ये चावयवाप्रतिपाद्यप्रधानभूतान्यपदार्थबोधकत्वात्।

द्वन्द्वेऽपि प्रधानपदसमुदायोपस्थाप्यसाहित्यस्यावयवार्थास्कन्दनेन बोधः, अवयवाभ्यां वा तदर्थास्कंदनेन बोधः। समाहारेतरेतरयोरुभयोरपि साहित्यं समूहो विशेष्यमाद्येऽनुद्भूतावयवभेदोऽन्त्य उद्भूतावयवभेद इति वक्ष्यते। नचेदमसंभवि अप्रधानेन सर्वथा स्वार्थत्यागे तदत्यागे वा असंभवात्। अन्त्ये तत्नैवार्थबोधे सिद्धे प्रधानेन तदभिधानासंभवात्।

यद्वा स्वार्थबोधनक्षयग्रस्य परार्थाभिधायकत्वासंभवात्। किंचाद्ये शब्दार्थसंबन्धानित्यतापत्तिः राजपुरुषादितः पुरुषादिमात्रबोधापत्तिश्चेति वाच्यम्।

त्यादिविनिगमनाविरहादाह यद्वेति। तत्वं लक्ष्ये। उभयथापि योजयन्ति राजेति यथेत्यादि । इत्यत्र चेति पाठे नायं। एवंनोक्तप्रकाराविशिष्टशक्तिरूपव्यवच्छेदः।

एवं तत्पुरुषे उक्त्वा अन्यत्र क्रमेणाह बहुव्रीह्याविति [illegible] च न स्वतः। कित्वर्थकृतमेव प्राग्वादित्याह समुदा[illegible] बोध इति। ननु प्राचां मते समाहारेऽस्यस्त्रुवचत्वे[illegible]ऽतआह समेति। तस्यैवार्थः समूह इति। साहित्या[illegible] विशेष्यमिति। नन्वेव कथ शब्दवैलक्षण्यमत आहा[illegible] द्वन्द्व[illegible] नचेत्यस्याद्यवाक्यमित्यत्रान्वयः अ[illegible] मयुक्तं[illegible]विशेष्यपदे पक्षद्वयस्यानिष्टत्वा[illegible]आद्ये स्प[illegible]क्ष्याहांत्य इति तत्रैव पक्षांतर[illegible]आद्येऽन्यदोषद्वयमाह [illegible]वति।

उभयथाप्यदोषात्। नचान्त्ये राजादिपदैः स्वार्थस्य विशेष्यत्वावच्छिन्नस्य बोधनात्कथमितरविशेषणतयोपस्थितिरिति वाच्यम्। गुणभूतपदे प्रधानपदार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविरोधिनः स्वार्थभूतस्य राजाद्यर्थगतविशेष्यत्वस्य त्यागेन जहत्स्वार्थत्वाङ्गीकारेणादोषात्।

यद्वा सर्वथोपसर्जनपदेन स्वार्थस्य त्यागः। वृत्तौ राजपदसम्बन्धमात्रेण पुरुषपदमेव राजसम्बन्धिपुरुषबोधकमामोदान्वयमादाय चम्पकपुट इत्यादिव्यवहारवद् राजपदार्थः पुरुषविशेषण मित्यादिव्यवहारः।

अत्रपक्षे एकार्थीभावो नाम पदद्वयबोध्ययोरेकपदबोध्यत्वरूपः। अलौकिके तु प्राग्वदेवासावारोपितः। अतएव जहत्स्वार्थापदस्य जहत्युपसर्जनपदानि स्वार्थं यस्यां सेत्यर्थ उक्तो हेलाराजेन।

यद्वा भेदसंसर्गौ सामर्थ्यम्। तथाहि वृत्तौ रा-

तत्रादावन्त्येऽदोषं शङ्कापूर्वमुपपादयति नचान्त्ये इति। स्थितिरिति शास्त्रबलादिति भावः। त्यागेनेति शास्त्रबलादिति भावः। एवं च तस्यतत्रपक्षे तद्बोधत्वेन सर्वथा स्वार्थत्यागेपि त्यागेन तदङ्गीकारेण परार्थाभिधायकत्वसम्भव इति तात्पर्यं।

आद्येप्यदोष मुपपादयति मात्रपदेन तदानित्यतापत्तेरुद्धारः राजसम्बन्धीत्यनेन द्वितीयोद्धारः। नन्वेवं व्यवहारोच्छेदापत्तिरत आह चंपकेति. क्रियमाणेत्यादिः तावन्मात्रेणेत्यर्थः। न न्वत्र पक्षे कथमेकार्थीभावो द्वितीयपदार्थस्यैवाभावादत आहात्र पक्षे इति। नन्विदं कथमलौकिकेऽत आहालौकीति। प्राचामसाङ्गत्यायोपसर्जनपदे एव तत्त्यागेन जहत्स्वार्थात्वं नतु विशेष्यपदेपीत्युक्ते सम्मतिमाहातएवेति। अयमेवार्थोस्य। तदग्रिमभाष्योक्तमेव पक्षान्तर माह यद्वेति। नैकार्थीभाव इति भावः। राजसम्बन्धेति यत इत्यादिः। सो-

जपदसंनिधानात्पुरुषपदेनैव राजसम्बन्धवती राजान्य-
स्वामिसम्बन्धाभाववती च या पुरुषव्यक्तिः सोप-
स्थाप्यतेऽतो न राज्ञः स्वान्तरेण सम्बन्धः राजपद-
स्यार्थाभावाद् । नापि पुरुषस्य स्वाम्यन्तरेण सम्बन्धः ।

यथा वेदान्तिनामखण्डार्थबोधो लक्षणवाक्यादौ तद्वत् । अखण्डार्थत्वं च पदार्थसंसर्गानवगाहिप्रतीतिजनकत्वम् । यथा कश्चन्द्र इति प्रश्नोत्तरे प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्ये प्रकृष्टप्रकाशपदार्थं जानतस्त-

पेति पुरुषत्वेनेति भावः । अत इत्यस्यार्थो राजपदेति । संसर्गफलं केवलपुरुषबोधाभावरूपं स्पष्टमेवेति भेदफलमाह नापीति ।

अस्यादृष्टचरत्वं निराचष्टे यथेति । सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिलक्षणवाक्येषु सत्यादिपदसमभिव्याहृतब्रह्मपदंसच्चिदानन्दरूपब्रह्मव्यक्तिविशेषं निर्धर्मतयैव शुद्धचित्तस्य बोधयति । अन्यस्य तु औपाधिककल्पितभेदव्यक्तिवृत्तिसाजात्याश्रयत्वेनान्त करणवृत्युपलब्धभेदच्चिदानंदानुगतज्ञानं तत्त्वाभ्यां च बोधयति । तथा बोधेपि तेषां धर्माणांन वास्तवत्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वबोधकानन्तादिपदविरोधात् ।

एवंच यौक्तिकः कल्पितत्त्वग्रहस्तेषु अशुद्धचित्तस्य सत्यादिवाक्यं विशिष्टार्थतात्पर्यरहितं लक्षणवाक्यत्वात्प्रकृष्टप्रकाशादिवादित्यानुमानिकश्च । एवं तत्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थमुपाधिभेदभिन्नैकार्थप्रतिपादकत्वात् महाकाशो घटाकाश इति वाक्यवदिति तस्यापि तत्वग्रहः । शुद्धचित्तस्य तु बोध उक्त एवेत्यर्थः ॥

नन्वेवमपि प्रकृते धर्मभानेन नाखण्डार्थत्वमत आहाखण्डेति ।

अत्र दृष्टान्तमाह यथेति । तत् प्रकृष्टप्रकाशरूपं । प्रश्ने चन्द्रत्वे । चन्द्रस्यैव चत्वमित्याह बुभुत्सितेति । प्रकृष्टेति अबुभुत्सितेत्यादिः । तस्य प्रत्यक्षरूपमानान्तरात्सिद्धेः । नन्वेवं किमर्थमुपादानमत आह मानान्तरेति । एवेनानुपात्तव्यवच्छेदः । अत एव जन्माद्यस्य यत इति जन्मस्थितिनाशरूपत्रितयकारणत्वमेव लक्षणमुक्तं नत्वन्यतमकारणत्वमेव लक्षणम् ।

दाश्रयस्य बुभुत्सितचन्द्ररूपस्य वस्तुनश्चन्द्रत्वेन चन्द्रपदवत्त्वेन च बोधः, न तु प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यविषयकः मानान्तरसिद्धस्याप्युपात्तस्यैव व्यक्तिविशेषनिर्द्धारणोपायत्वमतस्तदुपादानम्। एवं प्रकृतेपि राजपदप्रयोगः। शक्तिग्रहोपि राजपदयुक्तं पुरुषपदं पुरुषत्वेनोक्तव्यक्तिविशेषे शक्तमित्याकारः। एवं प्रकारत्रयं भाष्ये स्पष्टं। अन्त्ययो र्महाराज इत्यादौ पूर्वपदे आत्वादि भूतपूर्वगत्यार्थवत्त्वमादाय बोध्यं।

वाक्यानां वाच्यतावच्छेदकतत्तद्धर्मोपस्थितिद्वारा तदुपलक्षिताखण्डव्यक्तितात्पर्यकत्वमिति सिद्धान्तेन कश्चन्द्र इति प्रश्ने चन्द्रत्वेन चन्द्रस्यैव बुभुत्सितत्वेन तत्प्रतिपादकत्वस्य प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्याकारे उत्तरे आवश्यकत्वेन तत्रैकैककारणत्वोक्तौ त दुपस्थितिद्वारा एकैकगुणोपलक्षितब्रह्मस्वरूपस्यैवोक्तवाक्याल्लाभेन तात्पर्यविषयीभूतस्य गुणत्रयोपलक्षितेश्वरेण जीवाभेदस्य तत्वमसीत्यादिप्रतिपाद्यस्यासिद्धेस्तदर्थं त्रितयोपादानात् स्पष्टं चेदं व्याससूत्रे न्दुशेखरे

एवञ्च लक्षणवाक्येनाज्ञाते लक्ष्ये चन्द्रत्वादिना बोधिते इतरव्यावृत्तिस्तत्पदवाच्यत्वं चार्थात् सिद्धं। तथापि केवलपुरुषपदोपादाने न तथा प्रतीतिरिति राजपुरुषादिवृत्तेर्जहत्स्वार्थत्वोपपादनायैव तद्भाष्यप्रवृत्ते स्तदाहैवमिति ॥

नन्वत्र पक्षे कथं शक्तिग्रहः। असिद्धरीत्यसंभवादत आह शक्तिरिति। भेदसंसर्गयोर्भाने तु संसर्गस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्पूर्वपदार्थस्यापि बोधविषयत्वावश्यकत्वेन पूर्वपदांशेपि तत्वाभावात्तदसंगतिः स्पष्टैव। अत एव तच्छेषे उक्तं 'एवमस्मिन व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति नैतावता पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति तत् ध्वनयन्नुपसंहरति; एवमिति। अहत्स्वार्थत्वोपपादनायेतिभावः। नन्वत्र पक्षत्रये आद्ये पूर्वपदस्यार्थवत्त्वेनात्वादिसिद्धावपि अन्त्ययोस्तदभावात्तदसिद्धिरत आह राज इति। एवंचाद्य एव युक्तर इति गूढाकूत।

यद्यपि भेदसंसर्गौ भेदः संसर्गो वा सामर्थ्यमिति भाष्ये उक्तं तथापि वृत्तौ सामर्थ्यस्य लक्षणत्रये भेदवदर्थोपस्थापकत्वं संसर्गवदर्थोपस्थापकत्वं वोभयवदर्थोपस्थापकत्वं वेति। भेदवदित्यादाववधारणमाद्ययोर्बीजं भेदसंसर्गयोः समनैयत्यात्। विनिगमनाविरहस्तृतीये बीजम्।

को भेदः संसर्गो वेत्युपक्रम्य भाष्य उक्तम्। वाक्ये प्रसक्तं सर्वस्वान्निर्दिश्यते राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेत्यादि तथा प्रसक्तः सर्वः स्वामी च प्रयुज्यते राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेति राजपुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरान्निवर्त्तयति पुरुषो राजानं स्वान्तरान्निवर्त्तयति एवमुभयस्मिन्परस्परेण व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति राजपदन्तदा कामं जहात्विति स्वाम्यन्तरादित्युक्त्या राजरूपस्वामितोऽनिवृत्तिलाभेन तत्संसर्ग उक्तः। अनेन च तयोस्तत्तद्रूपेण बोधाविषयत्वमुक्तं बोधविषयत्वे राजपदार्थस्य भेदसंसर्गस्य प्रतियोगितयान्वयावश्यकत्वे तत्त्यागकथनासङ्गतिः। अर्थस्य

ननु भेदसंसर्गावित्यत्र भेदः संसर्गो वेत्युक्त्या अन्यतरस्यैव तत्वलाभो नोभयोरिति इदमयुक्तमत आह यद्यपीत्यादि। ननु लक्षणत्रयासंगतिरविविक्तत्वादत आह भेदवदिति। तथापि नातिप्रसङ्ग इति प्रागुक्तसिद्धिरेवेत्याह भेदेनेति। यद्यपि भाष्येऽयमादावुक्तस्तथापि स्वोक्तलक्षणत्रयक्रमाशयेनाह तृतीये इति। युक्तत्वं चास्येति सूचयितुं तत्र क्रमं विहाय तत्र तथा क्रमः।

अस्य जहत्स्वार्थत्वोपपादकत्वं समनैयत्ये मानं सूचयन्नाह को भेद इति। प्रसक्तमित्यनेनान्यव्यावृत्तिः। चेति इत्यादि। पुरुषः सोऽपि। नोत्तरपदे तत्वमित्याह राजपदमिति। इतिभाष्यसमाप्तौ। सूचन

बोधाविषयत्वमेव हि त्यागः । तस्मादुक्त एवार्थो भाष्यसंमतः ।

यत्तु अर्थवत्सूत्रे कैयटे समासग्रहणं तुल्यजातीयानां नियमार्थं, सुबन्तानामिति भाष्यप्रतीकमुपादाय सुबन्तानामित्युपलक्षणं भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्तायुक्तानान्तेन कुम्भकारेत्यादिसमाससंग्रह इत्युक्तं तत्र वाक्ये पदार्थयोर्विभागेनापि बोधे सति इतरसंसर्गाकांक्षा भेदसंसर्गः स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थस्य तद्युक्तानामित्यर्थ इति न तद्विरोधः ।

हरिरपि—

भेदसंसर्गशक्ती द्वे शब्दस्यैते व्यवस्थिते । इति ।

भेदशक्त्या पृथग्भानं संसर्गशक्त्यैकभानमिति तदर्थः ।

यत्त्वन्त्यपक्षे भेदसंसर्गौ वाच्यौ राजसम्बन्धी-अराजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधः । यद्वा भेद एव वाच्योऽराजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधः । एतद्विरोधा-

---

विपथमेवाह स्वाम्यन्तरादिति । अनेन यदि स्वार्थमित्यनेन च तयोः भेदसंसर्गप्रतीतिः एतदुभयप्रतीत्यर्थः । ननु बोध विषयत्वेऽपि त्यागस्वीकारे किम्बाधकमत आहार्थस्येति । हियतः । त्यागः शब्दकृतः ।

तृतीयपक्षे कैयटाविरोधं परिहरति यत्त्वित्यादि । कैयटे तदीये उक्तमित्यत्रान्वयः । तानेवाह सुबंतानामिति इयत्यन्नसुबंतानामिति भाष्यप्रतीकमित्यर्थः । अन्यथाकारेत्यस्यासुबंतत्वेन तदसङ्ग्रहः स्पष्ट एव । ततो भेदसंसर्गयोस्तु तद्रूपेण मानलाभ इति विरोधः । तत्र कैयटीये । अपिनान्यसमुच्चयः । तयोर्मानं न हरितात्पर्यविषय इत्याह भेदशक्त्येति । प्रागुक्तमिदं । दीक्षितभूषणकृदाद्युक्तिं खण्डयति

देव राजपुरुषो भार्याया इति न । संसर्गस्त्वनुमेयः ।

यद्वा संसर्ग एव शक्यो राजसंबन्धीति बोधः अराजकीयभेदस्त्वनुमेय इति । तन्नानुभवाविरोधात् । गौरवाच्च । द्वन्द्वे भेदादेर्वाच्यताया उपपादयितुमशक्यत्वाच्च । किंच भेदसंसर्गयोर्भाने तयोः प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्पूर्वपदार्थस्यापि बोधाविषयत्वावश्यकत्वेनानेन प्रकारेण पूर्वपदे जहत्स्वार्थत्वोपपादनपरभाष्यविरोधात् ।

किंच राजनिष्ठयोरपि भेदसंसर्गयोर्भाष्ये दर्शितत्वेन तयोरपि वृत्तिजबोधे विषयतापत्तिरिति दिक् ।

यद्वोपसर्जनपदेऽप्यजहत्स्वार्थैव भिक्षुको द्वितीयां भिक्षामासाद्य न पूर्वां जहाति संचयायैव प्रवर्त्तत इति भाष्यात् ।

अयं भावः स्वस्मिन्स्वपदार्थभूतायां विशेष्यतायां

यत्त्वित्यादि । अन्त्येति प्रागुक्तजहत्स्वार्थत्वोपपादकभाष्यीयप्रकारत्रयान्त्यपक्षे इत्यर्थः ।

लाघवादाह यद्वेति । अस्यावाच्यत्वे राजपुरुषः सुन्दर इतिवद्राजपुरुषो भार्याया इत्यपि स्यादित्यस्य तत्त्वमावश्यकमिति ध्वनयन्नाहैतदिति । द्वन्द्वे रामकृष्णावित्यादौ । अपिना पुरुषनिष्ठसमुच्चयः । विषयतापत्तेरिति पाठः । तथानुभवाविरोधादिना तदनङ्गीकारेऽर्धजरतीयानौचित्यं भाष्यस्यान्यथाप्युपपत्तेरुक्तत्वात् तदाहेति दिगिति । एवं जहत्स्वार्थापक्षमाह यद्वेति । अपिना प्रधानपदं । भिक्षुक इति उक्तप्रकारत्रयेण जहत्स्वार्थत्वमुपपाद्यास्तु वा जहत्स्वार्था स्वार्थत्यागं विनापि अधिकार्थग्रहणे प्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या यथेत्युक्तेदमुक्तं तत्र ।

नन्वन्त्यपक्षद्वयप्रतिपक्षतयाऽस्याः सुवचत्वेऽपि नाद्यपक्षप्रतिपक्षतया विरोधात्त आहायं भाव इति । स्वस्मिन्नुपसर्जनपदे त-

सत्यामेवेतरानिरूपितां विशेषणतामङ्गीकरोति विशि-ष्टशक्तिबलात्। तत्र सा विशेषणता राजादिपदोपस्था-प्ये सम्पूर्णे अविशेषात्। एवंच स्वपदार्थभूतविशेष्य-ताया अपि विशेषणत्वेनैव भानेन तत्र विशेषणान्वयः स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्येनोपस्थित एव तदन्व-यात्। वाक्ये तु पदजन्योपस्थितौ स्वरूपतो विशेष्यत्व-वैशिष्ट्ये च भानमिति तदन्वयसिद्धिरित्याहुः।

यत्तु सखण्डाः शब्दा इति पक्षेऽप्यवयवशक्तिं तल्लक्षणां चाजानतां बालानां समुदायशक्त्यैव बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेनावश्यकल्प्यया तयैव राजविशिष्ट-पुरुषबोधोपपत्तौ तयोस्तद्बोधकत्वं न कल्प्यम्। वृषभा-दिपदे वृषादेरिव। आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभाव विशि ष्टानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वात्। अतएव रामादिपदान्नाग्निनारायणादीनां बोधः। वाक्ये तु पदान्यर्थवन्त्येव। राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थे राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इत्यनयोः शक्तिकल्पनापेक्षया-

---

त्र अङ्गीक्रियमाणायां पस्थाप्य इति यावानर्थस्तस्य कृत्स्नस्तस्मि-न्ताद्विशिष्टे इत्यर्थः। एवेन स्वरूपव्यवच्छेदः। ष्टयेन तेनैव। एतच्च ऽनित्यशब्दवादिपक्षायां जहत्स्वार्थायामपि तु ल्यामिति बोध्यम्।

भूषणादिप्रतिपादितान्यथाजहत्स्वार्थापक्षं खण्डयति यत्त्वित्यादि। अपिनाऽखण्डपक्षसमुच्चयः। नैयायिकादिमतनिरासायाहावयव-मिति। तयोः राजपुरुषपदयोः। आदिना यावकादि। नन्वानुपू-र्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे तद्भिन्ना तदसम्भवोऽतआहानुपूर्व्यन्तरे-ति अस्यावश्यकत्वमाहातएवेति। रमित्यस्याग्निबीजत्वादकारस्य वासुदेववाचकत्वादाहाग्निनेति। एकार्थत्वं चैकवृत्त्यार्थबोधकत्वं च्चिप्रत्ययस्तु प्राग्वदेवेति बोध्यम्।

पदशक्तेर्लघुत्वात् । आरोपितार्थमादाय विग्रहवाक्ये-प्रत्येकं विभक्त्यादि पदत्वं च। वृत्तिप्राग्वर्त्यर्थारोपेणैव, सुपन्था इत्यादावात्वादीति ।

तन्न । आरोपितेनैवार्थवत्त्वस्य ततो बोधस्य च दुर्वारत्वात् । प्रातिपदिकादीनां सर्वत्रारोपितमेवार्थ-वत्त्वम् । कस्य चिद्विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्बोधस्त्ववय-वानां नानर्थकत्वं साधयितुमीष्टे। वाक्यादपि कस्य-चित्तथा बोधेन तत्राप्यवयवानर्थक्यापत्तेः । केवलशा-स्त्रप्रक्रियोपयोगिविचारवतां तदज्ञानस्य विशिष्टश-क्तिग्रहमात्राद्बोधस्य च वक्तुमशक्यत्वाच्च ।

तदुक्तं वृद्धैः ।

जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति ।

रूढिः समुदायशक्तिर्यत्रावयवार्थविरोधिनी तत्रैव। यथा रथंतरशालिपर्णीगौरखरादाविति तदर्थः । तत्र

ननु वृत्त्यन्तर्गतानामर्थवत्त्वाभावे तन्निमित्तकप्रातिपदिकत्वाद्य-तापत्तिरत आहारोपितेति । नन्वेवमपि तेषामात्वे विशिष्टरूपापो-दानविहितपथिमथीत्यात्वाद्यनापत्ति रथवत् ग्रहणे इति परिभाषा-सत्वादत आह वृत्तिप्रागिति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यादिसूत्रस्थभा-ष्यसंमतमिदं । अधिकं भूषणगुरुमंजूषादौ द्रष्टव्यं ।

उक्तरीत्या तदावश्यकत्वादाहारोपीति । अवयवानामित्यादिः । नकेवलमत्रैवेदं किंत्वन्यत्रापीत्याह प्रातीति कस्यचित्तादृशबालस्य । पत्तेरिति तथाच विशेषणान्वयाविन्यस्यापृथगर्थानामिति भाष्यविरो-धापातिश्च । तदिति अवयवादीत्यर्थः । ग्रहमात्रात् बोधस्य चेति-पाठः । यथाश्रुतासंगतेराह रूढिरिति । सा जहत्स्वार्था ।

नन्वेवं शास्त्राविषयत्वेन कथं रथंतरादिशब्दसाधुत्वमत आह तत्रेति रथंतरादावित्यर्थः । नन्वेवं रीती राजपुरुषादावपि सुवचात-आह त्वयात्विति । एवंच तादृशतस्यास्तदसंमतत्वेन रामादितस्त-

पदद्वयस्य नैरर्थक्येऽपि रथकरणकतरणकर्तृत्वादिकस्याहार्यारोपेण प्रक्रियानिर्वाहो बोध्यः। त्वया तु राजादिपदे आहार्यार्थारोपो वक्तुमशक्यः तदर्थबाधाभावात्।

किञ्च राजपुरुष इत्यादावुत्तरपदार्थत्यागे न फलम्। किञ्चैषा जहत्स्वार्था न भाष्यसंमता 'यदि जहत्स्वार्था पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोती'ति भाष्यासङ्गतेः। उभयो रप्यनर्थकत्वे कस्याप्यानयनं न प्राप्नोतीति वक्तव्यं स्यात्। एवंच वृत्तावानुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्वी शक्तताच्छेदिकेति न नियमः पूर्वपदेऽप्यनर्थकत्वमेकार्थीभावोपपादनाय शास्त्रकृत्कल्पितमेव प्रकृत्यादेरर्थवत्। बहुव्रीहिद्वन्द्वयोस्तु उभयोरपि उपसर्जनत्वेनोक्तरीत्यैव जहत्स्वार्थत्वं वक्तुं युक्तम्।

जहत्स्वार्थविकल्पे च सर्वार्थत्यागमिच्छता।
बहुव्रीहिपदार्थस्य त्यागः सर्वस्य दर्शिनः॥

इति हर्युक्तेः। एतेन जहत्स्वार्थैवैकार्थीभावोऽजहत्स्वार्था च व्यपेक्षैवेति भूषणोक्तमपास्तम्। भाष्ये संख्याविशेषाभावं च योगाभावरूपमेकार्थीभावकृत-

---

द्वोधवारणाय तत्रावश्यकत्वेऽप्यत्राह वृत्ताविति। भाष्य मते तत्त्वमपि न वास्तवमित्याह पूर्वेति। तत्रानर्थकत्वमपीत्यर्थः। एवं सामान्यतदुक्तिं संबध्य विशेषपरत्वे प्रागुक्तरीत्या इष्टापत्तिरेवेत्याह बहुव्रीही त सौत्रक्रमेण प्रयोगः। उभयोः अवयवयोः। समुदायस्यैव प्रधानपदत्वं प्रागुक्तं तदाहोक्तेति। एवं उभयोरनर्थकत्वरूपं। तत्रांशे संमतिमाह जहादिति।

भूषणादिस्वीयसिद्धांतं खण्डयति एतेनेति। अस्यार्थमाह भाष्ये इत्यादि विरोधादित्यतेन। भाष्यइत्यस्योक्तमित्यत्रान्वयः। संख्यानि मु-

विशेषमुक्त्वा अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरर्थाभिधानमाहोस्विद्वाचनिकमिति विकल्प्य स्वाभाविकत्वपक्षं व्यवस्थाप्य अथ ये वृत्तिं वर्त्तयन्ति किन्त आहुः परार्थाभिधानं वृत्तिरिति ग्रन्थेन वाचानिकमिति पक्षमुक्त्वा अथ तेषामेवं ब्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्तिरुताजहत्स्वार्थेत्युक्तं तद्विरोधात्।

अनेन हि एकार्थीभावमुपक्रम्योक्तेस्तत्रैव पक्षद्वयमिति लभ्यते। वाप्यश्वे संज्ञायामिति समासे जहत्स्वार्था, सुप्सुपेति समासे त्वजहत्स्वार्थेत्याशयेनेदूतौ च सप्तम्यर्थे इति सूत्रे तत्र जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थे द्वे अपि भाष्यकृतोक्ते इति न तद्विरोधः।

यद्वा पूर्वपदे जहत्स्वार्थत्वमात्रेण तदुपपत्तिरित्यलम्।

कार्थीभावः। अस्याशयः प्राक् प्रतिपादितः तमेवाहानेनेति। हि यतः। नन्वेवमीदूतौचेति सूत्रभाष्यविरोधापत्तिर्द्वयोरेकत्रासंभवादत आह वाप्यश्व इति। अत्र वाप्यश्वे।

नन्वनुशासनभेदमात्रेण तदुपपादनमयुक्तं सिद्धान्ताव्यापकत्वाच्छास्त्रस्य।

तत सिद्धांतमतेनाह यद्वेति समासद्वयेऽपीति भावः। एतेनारोपितार्थग्रहणे वाप्यश्व इत्यादौ ईदूतौचेति प्रगृह्यत्वमाशंक्य जहत्स्वार्थायां वृत्तावानर्थक्यान्नदोष इति भाष्योक्तं विरुध्येतारोपितार्थमादायेतरशास्त्रवत्तस्यापि प्रवृत्तिसंभवादित्याशंक्य तत्रार्थग्रहणसामर्थ्येनेहशार्थस्याग्रह इति सकलप्राचीनग्रंथकारोक्तमपास्तं तदाहेत्यलमिति।

व्यपेक्षेति वदंतीत्यत्रान्वयः। इसुसोः सामर्थ्ये इत्यत्रक्लृप्तत्वादिति भावः। अत्र वृत्तौ। एवव्यवच्छेद्यमेवाह नत्विति। ननु तस्याः वाक्येपि

व्यपेक्षावादिनस्तु परस्पराकाङ्क्षारूपा व्यपेक्षैवात्र सामर्थ्यं नत्वेकार्थीभावः। तदुक्तं भाष्ये 'परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके' 'संप्रेक्षितार्थं समर्थ'मितिचेति।

अयं भावः। राज्ञः पुरुष इत्यादौ परस्परसाकाङ्क्षयोः राजपुरुषयो सम्बन्धस्य राजादिपदोत्तरविभक्तिर्वाचिका, राजपुरुष इत्यादावपि पृथगुपस्थितयोस्तयोः परस्पराकाङ्क्षयोः सम्बन्धो राजा सुन्दर इत्यादौ विशेष्यविशेषणभाववत्समुदायशक्यो न-त्वयं विशिष्टैकोपस्थितिनियामकः उपस्थितयोराकाङ्क्षानन्तरमेव तत्प्रतीतेः। शक्तिग्रहश्चोपस्थितयोरवयवार्थयोः संसर्गे इदं शक्तमित्याकारः सप्तम्यर्थसम्बन्धस्य विशिष्टशक्यत्वादेव वाप्यश्व इत्यादौ वापीपदस्य सप्तम्यर्थेऽवृत्तेर्न प्रगृह्यत्वम्। अतएव समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिः।

अयमपि पक्षो वृत्तिवर्त्तनवादिन एवेति भाष्ये स्पष्टतया वाक्यादेवेयं वृत्तिर्निष्पन्नेति मन्यमानस्य वृत्तावपि वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एव सत्त्वेन भेद-

---

सत्वात्कथमिदमत आहायं भाव इति। नन्वत्र पक्षे कथं शक्तिग्रहोऽत आह शक्तीति। अत्र मते वाप्यश्वे दोषमुद्धरति सप्तेति। अतएव संबंधे समुदायशक्तेरेव। एवेन स्वाभाविकत्वव्यवच्छेदः मानस्येत्यस्याकांक्षायामन्वयः। एवेन विभिन्नव्यवच्छेद.। भेदेति विरुद्धविभक्तिराहित्येपीत्यादिः। ननुनामाथयोरितिसत्त्वे कथमिदमत आह पदेति। नन्वेवमतिप्रसङ्गापत्तिरतआहाकाङ्क्षेति अतएवेत्यस्यार्थमाह तदर्थेति समुदायादेवेत्यर्थः। अतएव तल्लुक एव। अत्र वृत्तौ तद्बोधे तज्जन्योपस्थितेर्हेतुत्वावगतिरित्यग्रे।

सम्बन्ध बोधः, पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदादाकाङ्क्षावशेनैव तत्तद्व्युत्पत्तिकल्पनात् । अतएव विभक्तेर्लुक् तदर्थस्यान्यत एव प्रतीतेरत एवात्र न संख्याविशेषावगतिः वाक्यदृष्टविरुद्धविभक्तिकत्वस्यात्राप्यनुसन्धानान्न नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिविरोधः अत एव दधि द्रष्टेत्यादौ भेदान्वयः विभक्तिलोपमजानतोऽपि तज्ज्ञानकृतोपदेशाल्लोकव्युत्पत्त्या तथा बोधः । तदभावे तु तत्तद्व्युत्पत्तेरप्यज्ञानान्न दोषः। विभक्त्यर्थस्य च प्रकृतिबोध्यार्थेऽन्वयाद्राजपुरुषं पश्येत्यादौ विशिष्टे कर्मत्वधीः ।

यत्तु राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणा । अत एव राज्ञि न विशेषणान्वयः भेदसम्बन्धेनान्वये तु ओदनः पचतीत्यादावन्वयबोधवारणाय भेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकशाब्दबोधे तद्धितप्रत्ययजोपस्थि-

यत्र तु तत्प्रतीतिनिबन्धनमस्ति तत्र भवत्येव तत्प्रतीतिर्यथा तावकीनादौ तत्रहि तवकममकावेकवचने इत्यादेशविधायकं। द्वन्द्वादौ चशब्दाभावस्तु तदर्थे एव तस्य विधानात् वृत्तिवाक्ययोः पर्यायतैव। वचनं सार्थकमिति पाठः क्वचिद्दृश्यते । नन्वेवमपि नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोध एवात आह वाक्येति । अयमेव युक्त इति ध्वनयन्नाहातएवेति तदनुसंधानादेवेत्यर्थः । अन्यथा तदतिप्रसङ्ग एवेति भावः। ननु तज्ज्ञस्यैतत्सम्भवेपि कथमतज्ज्ञस्यात आह विभक्तीति । अनेन शास्त्रव्युत्पत्त्यभावः सूचितः । अतएवोपदेशो लोकव्युत्पत्तौ हेतुः । अतएव त्पावेत्यपाठ. । तदुपदेशः । तत् लोकः । अपिना शास्त्रीया । नन्वेव सम्बन्धस्यैव कर्मत्वप्रतीत्यापत्तिरत आह विभेति । वृत्तेस्तत्रानिवेशात इति भाव. ।

एतत्पक्षावलंबिव्यपेक्षावाद्येकदेशिनव्यनैयायिकादिमतं खण्डयति यत्वित्यादिना सम्बधिनीति। अयं भावः एव सति राज्ञः

तेर्हेतुत्वावश्यकत्वेन तदसम्भवः। प्रत्ययत्वं संकेतविशेषसम्बन्धेन प्रत्ययपदवत्वं जातिविशेषो वा। नचैवं कर्मधारयत्वापत्तिरिति वाच्यम्। समासघटकपदार्थस्य विशेष्यत्वे सति यदलौकिके विग्रहे पदद्वयेपि एकविभक्तिनिर्देशस्तत्रैव कर्मधारयत्वस्वीकारात्। सत्यन्तेन चित्रगुः पञ्चपूलीत्यादेर्व्यावृत्तिरिति।

पदार्थैकदेशत्वेन न तत्र विशेषणान्वयः। अन्यथा ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादि स्यात्। नच शोभनायां गङ्गायां घोष इत्यादौ लाक्षणिके एकदेशभूतेपि शक्यार्थे लिंगशोभनादिविशेषणान्वयवत् प्रकृतेऽपि तदन्वयो दुर्वार इति वाच्यम्। तत्रापि गङ्गापदस्यैव शोभनगङ्गातीरे लक्षणायां पदांतरस्य तात्पर्यग्राहकत्वात्।

नचैवमपि चैत्रस्य नप्तेत्यादाविवैकदेशान्वयो दुर्वारः। तत्र हि नप्तृत्वं स्वजन्यजन्यपुस्त्वं तदेकदेशे जन्यत्वे चैत्रस्यान्वय इति वाच्यम् ससम्बन्धिकातिरिक्ते तथानङ्गीकारात्। यद्वा तत्रापि स्वजन्यपुत्रत्वसम्बन्धेन नप्तर्येवान्वयः।

एवं घटादन्य इत्यादावपि स्वप्रतियोगिकभेदसंसर्गेणान्यस्मिन्नेवान्वय इति न दोषः। अतएव देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ समासो भवत्येवेति। ननु राज्ञो भेदसम्बन्धेन पुरुषेन्वयोऽस्तु किं लक्षणयाऽत आहेतिभेदेति नान्वय उच्यमाने त्वित्यर्थः। अत एवाग्रतदो नासंगतिरन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैव तेनान्वयस्यैव परामर्शात् उपस्थितेरिति, प्रत्ययभिन्नत्वेनागृहीतं यत्तज्जन्योपस्थिते रित्यर्थः। अतो राजसम्बन्ध इत्यादौ सम्बन्धादिपदे ङस्पदत्व भ्रमदशायां जायमानस्य भेदसम्बन्धेन राजादिप्रकारकसम्बन्धादिविशेष्यकान्वयबोधस्यानुपपत्तिर्नापि राज्ञः पुरुष इत्यादौ ङसादौ सम्बन्धपदत्वभ्रमदशायां सम्बन्धाद्यंशे भेदसम्बन्धेन राजादिप्रकारकान्वयबोधापत्तिः।

प्रत्ययत्वेन गृहीतमिति तु नोक्तं राज्ञः पुरुषइत्यादौषष्ठ्यादेःप्रत्ययत्वादिनोपस्थितिदशायामपि तथाबोधानुभवादिति भावः। नन्वेवं प्रत्ययानामनेकत्वादननुगमापत्तिरत आह प्रत्ययत्वं चेति। तत्रादौ

तन्न । कण्ठे कालो दास्याः पुत्र इत्यादौ लक्षणायां मानाभावेन तत्र विशेषणान्वयापत्तेः । नच तत्रापि दासीपदस्य तत्संम्बन्धिनि लक्षणा । दासीसंबन्धिसम्बन्धीति बोधाननुभवात् । विभक्त्यन्तस्य तु न लक्षणा । तस्य तत्र शक्त्यभावात् विभक्त्यर्थस्य संसर्गतयैव भानाच्च । भेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकबोधे च संसर्गबोधकत्वेन गृहीतपदज्ञानस्य कारणत्वेनादोषाच्च ओदनादिपदस्य लक्षणया संसर्गबोधकत्वमेव नानभिधानाद्रूढिप्रयोजनयोरभावाच्च ।

पराङ्गवद्भावानुरोधाच्चात्रापि व्यपेक्षैव सामर्थ्यमन्यथा पराङ्गवद्भावे एतत्, समासादावेकार्थीभाव इति वाक्यभेदः स्यात्तत्र परिभाषाप्रवृत्त्यभावे तु ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशेत्यादौ ऋतेनेत्यादेः पराङ्गवत्वे आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्ततापत्तिः । तत्प्रवृत्तौ तु ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोरानशाथे इत्य-

---

चतुष्टयीपक्षे आह संकेतेति । त्रयीपक्षे आह जातीति । एवं लक्षणांगीकारे । सामानाधिकरण्यात्तत्रेति भावः ।

अलुक्समासे विभक्तिश्रवणेन दोषमाह कण्ठे इति । षष्ठ्याः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि दासीपदार्थस्यैकदेशत्वं दुरुपपादमेव वस्तुतः सा दुर्वचैव सुब्विभक्तौ न लक्षणेति त्वदीयसिद्धांतात् । तदेतदभिप्रेत्योक्तदोषाभावायाह विभक्त्यतेति षष्ठ्याद्यन्तेत्यर्थः । नन्वेवमपि बोध्यत्वमादाय स्यादेवातो भाष्यसिद्धांतेनाह विभक्त्यर्थेति । नन्वेवं भेदसम्बन्धेनान्वयासम्भव उक्तकार्यकारणभावादतस्तत्सिद्धांतेनैवाह भेदेति । एवचौदनःपचतीत्यादावदोषेण स कार्यकारणभाव एव नेति भावः ।

ननु तस्यैवावश्यकत्वं अत्र कार्यकारणभावे तत्र लक्षणया दोषस्यैव सत्त्वादत आहौदनादीति । तयोः अन्यतरस्येति शेषः ।

र्थैकेनाशाथे इत्यनेनान्वयेन परस्परमसामर्थ्यान्न दोषः। मित्रावरुणावित्येतच्च सम्बोधनप्रथमान्तम्। स्पष्टं चेदं भाष्ये।

कर्मधारयेऽपि विशेष्यविशेषणभावेनान्वयो व्यपेक्षासाध्यः। उपकुम्भमित्यादावव्ययीभावे नञ्तत्पुरुषे च निपातानां वाचकत्वेन पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपेक्षा, निपातानां वाचकत्वस्याप्यङ्गीकाराद् निष्कौशाम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थस्याकाङ्क्षावशादेव पदैकदेशन्यायेन भानं न ह्याकाङ्क्षावशात्संसर्गस्यैव भानं नान्यस्येत्यत्र मानमस्ति। वाक्यदृष्टाकाङ्क्षातुल्याया आकाङ्क्षाया वृत्तौ जायमानत्वेन तद्वशाद्वाक्यैकदेशन्यायेनान्यत्रेवात्रापि बोधः। द्विदशा इत्यादौ सुजर्थस्य सप्तपर्णे वीप्सायाश्चैवमेव बोधः।

एवमेकदेशिमतं सदूष्य व्यपेक्षावादी स्वमतं समर्थयते परांगेति। चेनेसुसोरित्यस्य समुच्चयः। तत्र परांगवद्भावे परांगेति सुबामंत्रित इतीत्यादिः। आपत्तौ निमित्तं सूचयन्नाह मित्रेति तत्र श्रुतौ। तथाप्यामन्त्रितस्य सत्वमिति तत्प्राप्तिः। मित्रावरुणावृतावृधिन्यनयोस्तु पार्ष्णिकान्वयसत्वादस्त्येव सामर्थ्यम्। नच तन्निमित्तग्रहणान्नायं दोषः परिभाषामाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् तदाह स्पष्टं चेदमिति कौस्तुभेऽप्येवम्।

नन्वेवमपि कर्मधारये किं फलं तस्या अत आह कर्मेति। नन्वेवमपि निपातानां द्योतकतयाऽव्ययीभावादौ सा दुर्वचैवेति आह चेति। पदयोरर्थद्वारा हेत्वासिद्धिं सिद्धान्तमतेन परिहरति नियेति। अपिना द्योतकत्वम्। प्रतिपादितमिदं प्राक्। नचैवमपि बोधकाभावेन कथं क्रांताद्यर्थप्रतीतिरत आह निष्काविति। आदिना गोरथादौ युक्तादिपरिग्रहः। सिद्धांतमतेन तदुपायमाह पदैकेति। इदमेवोपपादयति वाक्यदृष्टेति दृष्टान्तमपि सिद्धान्तमतेनैवाह वाक्यैकेति प्रविश पिण्डीमित्यादावित्यर्थः। एतेनार्थाध्याहारो निरस्तः

बहुव्रीहावपि समुदायवाच्येनान्यपदार्थेन चित्रगोपदार्थयोराकाङ्क्षया परस्परान्वितयोरन्वयः। अन्यपदार्थस्य समुदायवाच्यता चानेकमन्यपदार्थे इति शास्त्रबलात्।

द्वन्द्वेऽपि चार्थे द्वन्द्व इति शास्त्रबलात्साहित्यं समुदायशक्यमिति वदन्ति।

तन्न। उक्तानामेकार्थीभावकृतविशेषाणां विशेषणे संख्याविशेषानवगमविशेषणसंम्बन्धाभावादीनां वचनसाध्यत्वेन गौरवात्। दधीत्यादौ लुक्यपि संख्याविशेषावगमे तस्य तदनवगमप्रयोजकत्वाभावाद् द्वावित्यादावन्यतो बोधेऽपि लुगभावाच्च। किञ्च समानार्थकवाक्यस्यानिवृत्तयेऽपूर्ववावचनारम्भे तव गौरवम्।

किञ्च यत्र युगपदुभयसन्बन्धाविवक्षा परत्वादिना च क्रमेण वृत्तिद्वयं यथाऽब्राह्मणत्वमित्यादौ नञर्थभावार्थयोर्युगपद्विवक्षायां परत्वात् त्वप्रत्यये ततः

उक्तप्रकारमन्यत्रातिदिशति द्विदशा इति। अन्यत्रापि तामुपपादयति बहित्यादिना। चित्रेति चित्रं गोपदार्थश्च तयोरित्यर्थः। अन्वयः स्वस्वामिभावादिना। वाच्यताचेति साच तत्तद्रूपेण किंचित्वेन सामान्येन चशक्यामति। तथाच तत्राप्याकाङ्क्षावशादवयवयोः सम्बन्ध इति भावः। लक्षणाया दूषितत्वात्तथोपपादनं क्वापि न कृतमिति बोध्यम्। अन्यत्र निर्वाहस्य तेन कृतत्वाद्विशिष्य तानेवाह विशेषणे इति आदिना राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यादि।

ननु विभक्तिलुक एव तदनवगमप्रयोजकत्वामिति नाद्यदोषोऽत आह दधीति नन्वेवं विभक्तिभिन्नत स्तद्बाधानङ्गीकारे द्वावित्यादौ दोषोऽत आह द्वाविति। तथाच तदसमभिव्याहृतान्यतो बोधेपि तदाद्यसमभिव्याहृतान्यत इति न दोषः।

गौरवान्तरमाह किंचेति एवमग्रापि। तदेव विशिष्याह यथेति

समासस्तत्र विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति विषयताशाल्येव बोधः। तत्रैव यदा पूर्वं नञर्थसम्बन्धाविवक्षा ततो भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति विषयताशाल्येव बोधः। यदा तु पूर्वं भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति विषयताशाल्येव बोध इत्येतत्सर्वं तादृशतादृशविषयताशालिबोधे विशिष्टशक्तिस्वीकारादेकार्थीभाववादेऽक्लेशेन निर्वहति न व्यपेक्षावादे। स्पष्टं चेदं तस्य भाव इति सूत्रे भाष्ये।

किञ्चाकाङ्क्षितसम्बन्धस्य न समुदायशक्यत्वं मानाभावात्। किन्तु शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन पूर्वपदशक्यत्वमेवोचितम्। एवंच वाप्यश्व इत्यादावपि प्रगृह्यत्वापत्तिः। सोमो गौरी अधिश्रित इत्यनेन समत्वात्। किंचैवं समुदायस्यार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वानापत्तिः। नाचार्थवत्त्वमर्थबोधकत्वमिवावयववृत्त्यार्थबोधकत्वमपीति वाच्यम्। अशब्दार्थत्वात्।

यत्तु समासे सर्वत्र उत्तरपदे लक्षणा प्रातिपदिकत्वमपि तस्यैवेति तन्न। तन्मात्रस्य प्रातिपदिकत्वे

कथंचिन्निर्वाहेऽप्याह क्लेशेनेति। स्पष्टमिति तत्र हि नञ्समासाद्भावप्रत्ययो विप्रतिषेधेन त्वाद्युक्तं। इष्टापत्तावाह एवंचेति। तस्य पूर्वपदशक्यत्वे चेत्यर्थः। नन्वर्थग्रहणसामर्थ्येन तद्वारणमिति इष्टापत्तौ नायं दोषोऽत आह किं चैवमिति तस्य पूर्वपदशक्यत्वेचेत्यर्थः। अर्थेति ववृत्त्येत्यादिः।

व्यपेक्षावाद्येकदेशिप्रागुक्तनैयायिकादिमतं खण्डयति यत्त्विति प्रत्ययानां संनिहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेराहोत्तरेति तत्र-

पूर्वपदस्य सुपो लुगनापत्तेः। उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेन तदसंभवाच्च। पराङ्गवद्भावे तु न समर्थपरिभाषोपस्थितिः। आमन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तदेव पराङ्गवदित्यर्थकेन तन्निमित्तग्रहणेन कृतेनेत्यादेः पराङ्गत्ववारणात्। अतएव भाष्ये 'क्षत्रेणाग्ने स्वायुः संरभस्व'त्यादौ क्षत्रेणेत्यादेः पराङ्गवत्त्वं माभूदिति तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्य मित्युक्तं समर्थपरिभाषोपस्थाने ह्यसामर्थ्यादेवाप्राप्तौ भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव।

क्रियाद्वारकमत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमिति कैयटोक्तं तु न युक्तम्। परस्परव्यपेक्षाया एव भाष्ये सामर्थ्यपदार्थत्वेनोक्तत्वात्। किंचैवं सति कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ समासापत्तिः तादृशसामर्थ्यस्य तत्र ग्रहणे फलाभावश्च। वेदभाष्यं तु फणिभाष्यविरोधादनादेयमेवेति दिक्।

त्यर्थः। तदिति प्रातिपदिकसंज्ञेत्यर्थः। ननु सिद्धान्ते परांगवद्भावे का गतिरत आह परागेति। यद्यपि भाष्ये वचनान्तरमपि प्रागुक्तं तथापि तेनैव पक्षान्तरं ततो लाघवादुक्तमाहामंत्रितेति। अतएव गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि पराङ्गवत्त्वसिद्धिः। समर्थपदस्यात्रोपस्थितौ तस्य वैरूप्यापत्तिरिति भाष्याशयः। मद्राणां राजन् परशुना वृश्चनित्यादौ मद्रपरश्वादीत्यर्थः। तत्प्रत्याख्यानं तु न भाष्यसम्मतमित्याहातएवेति। तत्र तदनुपस्थितेरेवेत्यर्थः। आदिभ्यां मित्रणाग्ने मित्रधेये यतस्वेत्यादौ मित्रेणेत्यादि। तदेवाहसमर्थेति क्षत्रेणेत्यादौ तत्पक्षेप्याह परस्परेति। अनभिधानेन वारणं त्वगतिका गतिरितिभावः। तादृशेति क्रियाद्वारकस्य तस्य समर्थ इति सूत्रे इत्यर्थः। वार्त्तिकेननिर्वाहादिति भावः। नन्वेवं वेदभाष्य विरोधोऽत आह वेदेति। एव कौस्तुभादिकमपि। एवचेदूताविति सूत्रभाष्ये व्यपेक्षावादे एवेति भूषणोक्तमयुक्तमुक्तरीत्या तदुपपत्तिरिति बोध्यं तदाहेति दिगिति।

यत्तु समर्थ सूत्रे इतरनैरपेक्ष्यमपि सामर्थ्यं पदविधिशब्देन पदत्वसंपादको विधिः कर्तृकरणयोरित्यादिश्च । तेन पदविधिविधेय इतरानिरपेक्षस्वार्थबोधक इत्यप्यर्थ आवृत्त्या सूत्रस्य । तेन व्रीहिभिर्यजेतेत्यादावितरनिरपेक्षैर्व्रीहिभिर्यजेतेत्याद्यर्थसिद्धिरितरव्यासजातीयमेव गृह्यते तेन दण्डेन चक्रेण घटं करोतीत्यादीनां नासाधुतेति ।

तन्न । भाष्यानुक्तेः । पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्यादौ त्वदुक्तसामर्थ्यप्रत्ययकाभावेऽपि विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेन न्यायत एवेतरानिरपेक्षकर्मत्वादिबोधस्येव व्रीहिभिरित्यादावपि तस्य संभवेन फलाभावाच्चेति दिक् ।

नन्वेवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावेकदेशे गुर्वादौ देवदत्ताद्यन्वयो न स्यादिति चेन्न । ससम्बन्धिकपदार्थस्थले चैत्रस्य नप्तेत्यादाविवैकदेशान्वयस्याप्यङ्गीकारात् । नप्तृत्वं हि स्वजन्यजन्यपुंस्त्वं तदेकदेशे जन्यत्वे चैत्रस्यान्वयात् ।

मीमांसकमतं खंडयति यत्त्विति । इष्टसंग्रहायापीति एवमग्रेपि । एवं चोपि अग्रे अतएवावृत्तिः । नन्विदं व्यभिचरितमत आह तच्च जातीति नन्वनुक्तमप्यग्रेति न्यायेनेष्टमेव सर्वसंमतमतः फलाभावमाह पश्येति । दृष्टांतघटकमिदं आवृत्तौ मानाभावाच्च प्रतिनिधेस्तु तद्बुद्ध्यैवोपादानमिति न दोषस्तदाहेति दिगिति ।

अथ सिद्धांते शंकते नन्वेवमिति तत्फलकैकार्थीभावांगीकारे इत्यर्थः । अपिना तदभावः । दृष्टान्ते तदाह नप्तृत्वमिति हि यतस्तदित्थमतस्तत्र तदन्यथा तद्भत्वमित्यर्थः । इदं च विशेषणेविशेषणानन्वयस्य तत्फलत्वस्य खंडकभाष्यानुरोधेनोक्तं ।

यद्वा तत्रापि स्वजन्यजन्यपुंस्त्वसम्बन्धेन नरार्थ-वान्वयः। एवं गुरुद्वारकेण स्वगुरूत्पाद्यत्वरूपेण स-म्बन्धेन देवदत्तस्य कुले एवान्वयः।

घटादन्य इत्यादावपि स्वप्रतियोगिकभेदसम्बन्धे-नान्यस्मिन्नेवान्वयः। अन्यत्र नेदंप्रकारकगमनभिधा-नात्। यत्र नेष्यते । यत्र त्विष्यते शिवभागवतादौ तत्र भवत्येव शिवो भगवान् भक्तिरस्येति तदर्थः।

एवंच सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते।
स्वार्थवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते॥
इतरसापेक्षस्वार्थस्यैव तैः प्रतिपादनादित्यर्थः।
समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना॥
संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह।

इति कारिकायां सम्बन्धिशब्द इत्युपलक्षणम्। तस्माद्गमकत्वे भवति विशेषणसम्बन्धोऽगमकत्वे तु

अथ तत्फलत्ववादिभाष्यानुरोधेनाह य[illegible]ति। दृष्टान्तेपि। दार्ष्टान्ति-के आहैवमिति। दृष्टान्तेआदिसंग्राह्यमाह घटादीति। नन्वेवमतिप्रसं-गापत्तिरत आहान्यत्र त्विति। तदपि न सार्वत्रिकमिति यथाश्रुतह र्थासंगतये आह यत्रनेष्यते इति। नन्वेव हरेर्न्यूनताऽतआहेवचेति। ततोन्यत्रापिकचिदिष्टत्वेचेत्यर्थः। तत्राद्यपक्षमाह संबंधीति। स्वार्थवदितिवाक्यवदितिपाठान्तरमित्थमित्यस्य सापेक्ष इत्यत्रान्वय-इत्याह तैरिति तैः सम्बन्धिशब्दैः। द्वितीयपक्षमाह समुदाये नेति इति हरिकारिकायामित्यर्थः। हरितात्पर्यमाह तस्मादिति गम-कत्वमपि नान्यत्रैवं ज्ञापकत्वमित्याह गमकत्वमिति। एवं च भगवता तत्खण्डकेन गमकत्वस्यैवोक्त्या तदन्यत्र तदन्वयो नतु सर्व त्रेति न भाष्यविरोधो नाप्यतिप्रसंगादिरिति बोध्यम्।

अत्राधिकमन्यत्र स्पष्टं हरिव्याख्यानादिकं एवचैकार्थीभावस्वसा-मर्थ्यं तत्रैव तत्पक्षेतत्स्वार्थत्वादितिकैयट हरदत्तादिसामंजस्ये तत्खं-

नेति तत्त्वं। गमकत्वं तथा बोधजनकत्वमित्यलम्।

तत्र वृत्तिश्चतुर्धा समासतद्धितकृत्सनाद्यन्तधातु भेदात। तत्र समासत्वं संकेतविशेषसंम्बन्धेन समासपदवत्त्वम्।

यत्त्वर्थबोधायानुसन्धीयमानविभक्तिकपूर्वपदकनामसमुदायत्वं तदिति।

तन्न। दधि मधुरमित्यादावतिव्याप्तेः। तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेन बोध इति चेद् राजपुरुषादावपि तुल्यम्। लोपमजानतो बोध इत्यप्युभयत्र समम्। श्रुतेरिवार्थमित्येनद्घटके इवार्थमिति समुदायेऽतिव्याप्तेश्च।

डकभूषणाद्युक्तिरयुक्तैवेति स्पष्टं गुरुमंजूषयां तत्राहेत्यलमिति।

अथ विशेषजिज्ञासायां प्राचीनावभागासाङ्क्न्याय वृत्तिविभागमाह तत्रेति। समर्थ इति सूत्रविषयभूतायां वृत्याश्रयत्व वृत्तित्वमित्येवं तथोक्त्या निरूपितायां सत्यामित्यर्थः। उक्तसूत्रसिद्धक्रमेणाह समासेति तत्र तासां मध्ये संज्ञाशब्दत्वादाह संकेति।

नैयायिकाद्युक्तिं खंडयति यत्त्विति। ननु तत्र लुप्तविभक्त्यनुसंधानाददोषः। अतएव भावनान्वये प्रथमांतपदजन्यापस्थितेर्हेतुत्व संगच्छते। नीलोत्पलादौ तु नानुसंधानं लोपमजाननोपि बोधात् अतएव षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य जायस्त्वं सगच्छत इत्याशयेनाह तत्र इति दधि मधुरमित्यादौ वाक्ये इत्यर्थः। तुल्यमिति तथा च लक्षणावैयर्थ्यं। किन्त्वानंतस्थले तदनुसंधानकल्पने गौरव तदभिप्रेत्याह लोपमिति। श्रुतेरिवेत्यस्य समस्तत्वादाहेवार्थमिति। तिङन्तेति अतएव।

सुपां सुपा तिङानाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा।
सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः॥

इति वैयाकरणमतोन्मज्जने सूत्रभाष्यादिसिद्धमत्प्रतिपादनं दीक्षितैः कृतं। अप्रथमांतपदाभिन्नपदजन्योपस्थितेरेव भावनान्वयहेतुत्वेन न दोषः। वस्तुतः प्रथमात्त्वाद्यजानतस्तादृशकार्यकारणभावम-

पर्य्यभूषद् पचतभृज्जतेति तिङन्तघटितसमासेऽव्याप्तेश्च।

समासो द्विधा विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः सुप्सुपेति विहितस्तद्युतश्च । अन्त्यश्चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात् । तत्पुरुषत्वादि संकेतविशेषसम्बन्धेन तत्पुरुषादिपदवत्त्वम् ।

तत्राद्योदाहरणं पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः। पूर्वमिति क्रियाविशेषणं पूर्वकालवृत्तिपरं भूधातोः सत्तोत्पत्तिर्वार्थः पूर्वकालवृत्तिसत्ताश्रय इत्यादिर्बोधः। द्विर्बद्धमिति न्यायेन पूर्वशब्देनोक्तेऽपि अतीतत्वे क्तः । एवं विस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुः विस्पष्टपटुत्ववानिति बोधः । विस्पष्टमिति पटुत्वविशेषणतया नपुंसकम् ।

अथाव्ययीभावः ।

हरौ इत्यधिहरि भक्तिः। हर्यधिकरणिका भक्तिरिति बोधः। अधिः सप्तम्यर्थवाचकः। उपकृष्ण-

---

हासम्भवात्तस्यापि बोधानुभवाच्च तत्तद्वाक्यसमभिव्याहारकारणत्वज्ञान कारणमित्येवं ज्यायः । किंच नघटोऽस्तीत्यानुपूर्वीतो बोधे व्युत्पन्नानां तत एव बोधेन तत्रा तिव्याप्तिः । एतेनानुसंधीयमानविभक्तिकत्वं शाब्दबोधे प्रयोजकानुपूर्व्यां ग्राह्यं तेनात्र नातिव्याप्तिः। घटोनेत्याद्यानुपूर्वीज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादित्यपास्तम् ।

प्राचामासाङ्गत्याय तद्विभागमाह समास इति । सौत्रक्रमेणाहाव्ययीभावेति । प्राग्वदाह तत्पुरुषत्वादीति । तत्र तयोर्वाक्ययोर्मध्ये काचित्कत्वाशयेनाहोत्पत्तिर्वेति । अस्यै वोदाहरणान्तरमाहैव मिति ।

अथाव्ययीभावः ।

उद्देशक्रमेणाहार्थेति प्राचामसाङ्गत्याय्याह तत्रेति । अव्ययीभावे वक्ष्यमाणमभिप्रेत्याहोत्सर्गस्येति एवव्यवच्छेद्यमेवाह (इत्यर्थः) । द्योतेति हि यतः।

मित्यादावुपः समीपवाचकः कृष्णसमीपमित्यर्थः । अत्राव्ययानां वाचकत्वादेव पूर्वपदार्थप्रधानाव्ययीभाव इत्युत्सर्गस्य निर्वाहः । द्योतकत्वे हि द्योत्यार्थस्य विशेषणताया एव न्याय्यत्वात्तद्बाधः स्पष्ट एव । स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये ।

एतेन कुम्भादिपदानां तत्समीपे लक्षणा, उपादि तात्पर्यग्राहकमित्यपास्तम् ।

द्योतकस्य प्रजयतीत्यादौ द्योत्यार्थविशेषणकबोधे प्रकृते च तद्विशेष्यकबोधे कारणत्वेन कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात् ।

निद्रा संप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रं । युज समाधाविति दिवादेरकर्मकस्य युज्यते इति रूपम् । अत्र निद्राकर्तृकवर्त्तमानयुक्तत्वाभाव इति बोधः । अतः संप्रति न युज्यत इत्यर्थः । अतिनिद्रमासीदित्यादौ तथा व्यवहारविषये लक्षणा । इतिहरि हरिशब्दः शब्दस्वरूपपरः इतिः प्रकाशनार्थो हरिशब्दप्रकाश इति बोधः । रूपस्य योग्यमनुरूपम् । सतृणमत्ति । साहित्यं समभिव्याहृतक्रियाकारकवृत्तिसाकल्यं च सहार्थः । तृणसहितं सकलं भोज्यमत्तीति बोधः । तृणसाहि-

---

नैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति एतेनेति एतेनापीत्यर्थः । तेन पूर्वसमुच्चयः अस्यार्थमाह द्योतकेति । णत्वेन तस्यवाच्यत्वेन बोधानुरोधात् । नार्थे कर्मणि प्रत्यय इत्याह युजेति वृत्तौ तदुपायमाहातेरिति । एवं सति काचित्कं विरोधं परिहरति अतीति अनुयोग्यार्थक इत्याह रूपस्येति सहार्थस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं अतएवाह तृणेति ।

एतेन साहित्यमेवार्थः । उक्तरीत्यैवसाकल्यद्योतकतास्येतिउत्तरपदंसाधुत्वमात्रार्थं साकल्येनात्तीत्येवं इतिच परास्तं । नन्वेवं सूक्

त्यं त्वत्रारोपितं प्रतीयते न वास्तवं शब्दशक्तिस्वभावात्। सकलभोज्यभोजनप्रतिपादने एव तात्पर्याच्च। सूत्रे साकल्येति प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः। एवं सादृश्यपदेऽपि।

साग्नि अधीते। अग्निग्रन्थसहितं तदन्तग्रन्थकर्मकमध्ययनमिति बोधः। यावत् श्लोकमच्युतप्रणामाः परिमाणपरिच्छिन्नत्वं यावदर्थः। श्लोकपरिमाणसंख्यापरिच्छिन्नाः प्रणामा इति बोधः। एकपरि। विपरीतवर्त्तनं परेरर्थः एकहेतुकं विपरीतवर्त्तनं, पराजय इति यावत्। सप्तगङ्गमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तगङ्गासमाहार उन्मत्तगङ्गाधिकरणमित्यादि क्रमेण वा बोधः।

एतेन पूर्वपदार्थप्रधानत्वमव्ययीभावलक्षणमित्यपास्तम्। उन्मत्तगङ्गमित्यादावव्याप्तेः उत्सर्गस्त्वङ्गीक्रियत एव। इत्यव्ययीभावः।

अथतत्पुरुषः।

कृष्णश्रितः कृष्णकर्मकश्रयणकर्त्तेत्यादिरीत्या बोधः। मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्र इत्यत्र माससम्बन्धिप-

---

विरोधात आह सूत्रे इति तदेकदेशेत्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तांशे आहैवमिति अंतरत्वं साहित्यंच सहार्थः अग्निशब्दोग्रंथविशेषपरस्तदाहाग्निग्रंथेति। परिमाणमत्र मानसामान्यं तच्चात्रासंभवान्नान्यदित्याह संख्येति वैपरीत्यं च जयापेक्षया एकस्तत्र हेतुत्वेऽन्वय इत्याहैकेति दिक्संख्येइति समासादाह सप्तगंगेति।

प्राचीनवैयाकरणानुक्तिं खंडयति एतेनेति। अस्यार्थमाहोन्मत्तेति। अन्यथा तत्त्यागोऽतआहोत्सर्ग इति।

अथतत्पुरुषः।

अन्याभिप्रायेणाहादीति। कालाध्वनोरिति द्वितीयेत्याह संबंधीति। प्रकृत्यादिभ्य इत्यस्य खंडनप्रकारमाह हताविति प्रयोग

रिच्छेदारम्भकर्त्तेति बोधः । आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । हेतौ तृतीया । अर्थशब्दो धनवाची धान्यहेतुकं धनमिति बोधः । मासेन पूर्वो मासपूर्वः । अवध्युत्पत्तिकालावधिमदुत्पत्तिकालयोर्मासस्य व्यवधायकत्वेऽयं प्रयोगः । पूर्वसदृशेतिसमासविधाना-दूनार्थकलहमिश्रयोग इव पूर्वयोगेपि तृतीया । माषोनम् । ऊनशब्दार्थः पूर्णत्वसंपादकवस्त्वभाववान् । कलहः क्रोधपूर्वको व्यापारः । वाक्कलहः । वाग्रूपः स इति बोधः । दध्योदनः दध्युपसिक्त ओदनः । वृत्तिस्वभावलभ्य उपसेकः । यूपदारु । यूपरूपविकारोपकारकं दार्विति बोधः । अश्वघासादयः षष्ठीतत्पुरुषा इत्यन्यत्र विस्तरः ।

पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः स्नानोत्तरकालिकानुलेपनाश्रय इति बोधः । एवमादिः समानाधिकरणपदस्तत्पुरुषः कर्मधारय इत्युच्यते । उ-

---

इति तथाचावध्युत्पत्तिकालप्राग्वर्तिव्यवधायककालप्राग्वर्तिकालोत्पत्तिकः पूर्वशब्दार्थः । प्रकृत्यादिभ्य इत्यस्य खंडनेन लक्षणाभावादाह पूर्वेति । तथाच तृतीया अभेदे । तेषां तत्राभेदेन सर्वत्रान्वयस्तदेवाह माषोनमिति । स्वार्थे तृतीये त्याह वाग्रूप इति । बोधमाह दध्युपेति तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेन समासादाह पूर्वरूपेति प्रकृतिविकृतिभाव एवायं अन्यत्र चतुर्थ्या नैव समासो लक्षणापि तदूध्वनयन्नाहाश्वेति । अन्यत्र शेखरादौ ।

अथ समानाधिकरणसमासमाह पूर्वमिति । पूर्वकालैकेत्यनेन वृत्तिवललभ्यमाह स्नातः स्नानोत्तेति । तत एवावांतरसंज्ञामाहैवमादिरिति तत्रबीजमाह समेति । पदयोस्तत्वं वक्ष्यतेऽनुपदमेव । पूर्वमित्यादिरुच्यते इत्यंतः पाठऽहैवोचितः सौत्रक्रमात् तत्त्यागेबीजाभावेचायमाद्रियतएवेत्यग्रे क्वचिद्दृश्यमानो लेखकप्रमादात् । प्राग्वर्त्तिव्यवधायककालप्राग्वर्ति । घनश्यामः पुरुषव्याघ्र इत्यादौ उपमानान्युपमि-

पमानेोपमित समासयोर्द्वन्द्वकण्ठं तन्निपातार्थप्रसङ्गे उ-क्तम् । प्रसन्नेन दृगब्जेनेत्यादौ मयूरव्यंसकादिसमा-सः । पूर्वपदार्थप्रधानता परवल्लिङ्गता च तत एव । राजान्तरमित्यादौ तद्विहितसमासस्यापि पूर्वपदार्थ प्रधानत्वात् । नतूपमितं व्याघ्रादिभिरिति सामान्य-धर्मप्रयोगात् । नचानुपात्तधर्मेणात्र सादृश्यम् । धर्मो-पादाने उपात्तधर्मेणैव सादृश्यमित्यर्थस्य प्रकाशे द-ृष्टमे स्फुटत्वात् । पुरेन्दुः सकलकल इत्यादावुपात्त-धर्मातिरिक्तधर्मेण सादृश्यस्याभावाच्च ।

किंचेदं सूत्र समानलिङ्गवचनत्वे एव प्रवर्त्तते अ-तएव परवल्लिङ्गमिति सूत्रे 'तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजय-ति यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमास' । इति भाष्यं द्वन्द्वैकदेशिनोरिति न्यासेन तत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्यान-परं भाष्यं च सङ्गच्छते । अन्यथा दृगब्जेनेत्यादेः पूर्व-पदार्थप्रधानस्य दृश्यमानपरवल्लिङ्गस्य सत्त्वेन तदस-ङ्गतिः स्पष्टैव । दृगब्जस्य वीक्षणान्वयस्तु तस्य पूर्व-

---

तमिति सूत्रद्वयविषये बोधादिकं सर्वं प्राक् निपातार्थवादे निरूपि-तमित्याहोपमेति ।

यत्तु दृगब्जेनेत्यादौ नोपात्तधर्मेण सादृश्यं किंत्वनुपात्तेनैव सा-मान्याप्रयोगादुपमितसमासेनोपमैवेति न दोष इति प्राञ्चस्तन्नेत्याह प्रसन्नेनेति । नन्वेवं कथं पूर्वपदार्थप्रधानत्वाद्यत आह पूर्वेति तत समासादेवेत्यर्थः । नन्वन्यत्र तद्विषये नेदं दृष्टमतआह राजान्तरमिति अत्रोपपत्तिरग्रे वक्ष्यते । अपिनोपमितसमासः । तदुक्तेः प्रामाण्यनिरा-साथाह पुरेन्दुरिति । तस्य विरुद्धधर्मद्वयाक्रांतत्वस्य तत एवेत्यत्र पा-णिनिसम्मतमप्युपमितसमासा भावस्तत्रेत्याह किंचेदमिति । उप-मितमितीत्यर्थः । समानाधिकरणाधिकारादन्यत्रोपमाया दुष्टत्वाच्चे-ति भावः । प्राथमिकभाष्यसम्मतिमप्याहातएवेति तस्य तत्वस्य

पदार्थप्रधानत्वान्निर्बाधः । मुखचन्द्र इत्यादावपि मयूर-व्यंसकादिसमास एव तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् च-न्द्ररूपकव्यवहारः परवल्लिङ्गतापि तत एव ।

एतेनोत्तरपदार्थप्रधानत्वं तत्पुरुषलक्षणमित्यपा-स्तम् । दृगञ्जेनेत्यादावव्याप्तेः । सूपप्रतीत्याद्यव्ययीभा-वेऽतिव्याप्तेश्चौत्सर्गिकत्वादाद्रियत एव ।

नीलंच तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । अत्र वाक्ये च-कारप्रयोगेण प्रवृत्तिनिमित्तोत्पलत्वनीलत्वयोर्वक्ष्यमा-णरीत्या नीलोत्पलयोर्वा साहित्यं भासते । अतए-वात्र द्वन्द्वमाशङ्क्यानवकाशेन कर्मधारयेण बाधान्नेति भाष्ये उक्तम् । एवंच नीलत्वोत्पलत्वसमूहवन्नीलमु-त्पलमिति बोधः । नीलसमानाधिकरणं तदभिन्नमुत्प-

---

तद्विहितसमासत्वादेवेत्यर्थः । तस्योपलक्षणत्वेनाप्युपपत्तेराह द्वंद्वैके-ति अन्यथा तस्यतत्वस्य तत्वानंगीकारे । सत्वेनेति तत्यागेन तावत्प-र्यंतधावने बीजाभावेन विशिष्याऽऽजेहकृतादात्म्यप्रतीत्या निर्बाध एवातएवात्र परिणामालंकारः । मुखचन्द्र इत्यादावपि विशेषणस-मास एव । चन्द्ररूपकत्वव्यवहारस्तु तद्बोधोत्तरं मनसा चन्द्रप्रतियो-गिकाभेदस्यापि मुखेप्रतीतिरुपपद्यत इति ।

तन्नेत्याह दृगञ्जस्येत्यादि । व्यवहारे हेतुमाह तस्येति प्राग्वदाह परेति । स्पष्टं चेदं काव्यप्रदीपोद्योतेऽलंकारसुधायां च । प्राचीनवैया-करणोक्तं खण्डयति एतेनेति अस्यार्थमाह दृगिति दोषांतरमाह सूपेति प्राग्वदाहोत्सर्ग इति ।

विशेषणं विशेष्येणेत्यस्य विषयमाह नीलं चतदिति । अत्र स्वी-यजीर्णनैयायिकादिसकलमतासाङ्गत्यायाहात्रेति कर्मधारयविशेषे इ-त्यर्थः । एवमग्रेपि । नीलत्वोत्पलत्वयोरिति पाठः । अन्यथा तु अभ्य-र्हितत्वविवक्षा बोध्या अत एवाग्रिमविरोधो न वक्ष्यति । अतएव साहित्यभानादेव । अज्ञानतः शङ्कायामाहानवेति । आद्ये आह नीलंचो-त्पेति । द्वितीये आह नीलेति । नैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति एतेनेति

लमिति वा। तत्र वाक्ये इव वृत्तौ चशब्दाप्रयोगायै- कार्थीभावः।

एतेन कर्मधारयेऽवयवशक्त्योपस्थितयोरर्थयोर्वि- शेष्यविशेषणभावसंभवान्न तत्रैकार्थीभाव इत्यपास्तम्।

केचित्तु पण्डितो ब्राह्मणः दधि रुचिकारी- त्यादिवाक्ये इव पण्डितब्राह्मण इत्यादिवृत्तावुद्देश्य- विधेयभावेनान्वयवारणायैकोपस्थितये सः। अतएव वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र भक्षान्तरविधिरेव। नतु होतृचमस इतिसमाख्याबलात्प्राप्तवषट्कर्तृसम्बन्धिभ- क्षानुवादेन प्राथम्यविधिरिति मीमांसकाः।

तदर्थं तस्यावश्यकत्वेनेत्यर्थः।

केचिदिति भूषणकारादय इत्यर्थः। तर्हि बहूनां वृत्तिधर्माणामिति कारिका पक्षांतरतया एवं सिद्धान्तत्वेन व्याख्याता। सः एकार्थी- भावः। सति हि तस्मिन्घटपदात्घटघटत्वयोरिवेतरसंसृष्टस्वार्थस्यै- वोपस्थित्या तथाच नियामिकायाः पृथगुपस्थिते रभावान्न दोषः। नच नामार्थस्य तादात्म्यावच्छिन्नविधेयतया बोधे प्रथमांतपदज- न्योपस्थितिर्हेतुरिति न दोष इति वाच्यं दधि द्रव्यमित्यादावपि तथा बोधानापत्तेः। लुप्तप्रथमया प्रथमान्तत्वेनापि समानं।

अत्र संमतिमप्याहातएवेति तत्र तदङ्गीकारादेवेत्यर्थः। नच प्र- धानस्य सविशेषणत्वेपि वृत्तिस्वीकारेण वषट्कर्तृविशिष्टभक्षानु- वादेन प्राथम्यविधिरिति वाच्यम्। प्रथमभक्ष इति समस्तपदे एक- प्रसरत्वेनैकांशेन तदुद्दिश्यापरांशे तेन तद्विध्यसम्भवादन्यथा प्रसर- भेदादसामर्थ्यात्समासानापत्तिः। प्रसरेत्यस्योपस्थितिभेदादित्यर्थः। भिन्नोपस्थितिं विना तथान्वयासम्भवात्। एकोपस्थितिविषयार्थ- कत्वं हि सामर्थ्यं अनुसंहितत्वं विग्रहवाक्यात्तथा बोधसम्भवेपि गौरवमुपात्तस्यावाचकत्वापत्तिश्च। एतेन केवलभक्षानुवादेन प्रा- थम्यविधिरित्यप्यपास्तम्। तदभिप्रेत्याह भक्षान्तरेति। ननु वचना न्तराभावात्तस्य तत्प्राप्तिरेव कथमतआह होत्रिति। तस्या भक्षणनि-

यद्वृत्तयोगप्राथम्ये उद्देश्यतानियामके। पश्चात्त्व-तद्वृत्तयोगौ विधेयतानियामकाविति तु न युक्तम्। प्रथमो भक्षः पण्डितो ब्राह्मण इत्यादौ तथा बोधदर्शनेन तस्य व्यभिचारात्। अपृक्त एकाल् प्रत्यय इत्यादिसूत्रेषु व्यभिचाराच्च। अतएव वृद्धैरपि 'यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षण'मित्यत्रादिपदोपादानेनास्यानैयत्यं सूचितम्।

नच विशेष्यतयोपस्थितिर्विधेयतयान्वयनियामिकेति वाच्यम्। पदार्थविशेष्यतयैवोपस्थितेः। विशेष्यतासमानाधिकरणैव विधेयतेत्यपि न युक्तम्। अज्ञातार्थस्यैव विधेयत्वेन तस्य विशेष्यत्ववद्विशेषणत्वस्यापि संभवेन नियमे मानाभावात्।

नच तथा शाब्दबोधं प्रति उद्देश्यविधेयवाचकघटितैकसमस्तपदभिन्नपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति पूर्वोक्ते पीतवासाश्चतुर्भुज इत्यादौ च न दोष इति वा-

---

मित्तत्वादिति भावः। इदं वषट्काराच्च भक्षयेदिति सूत्रे शेषभक्षणंते रुक्तम्।

नन्वत्रोद्देश्यतागमकस्य यद्वृत्तयोगादेर्विधेयत्तागमकस्य तद्वृत्तयोगादेश्चाभावेन कथं तथान्वयापादनमत आह यद्वृत्तेति । इत्यादौ तत्रापि। क्वचित्तथा पाठ एव। प्राचां ग्रन्थासांगत्याय शास्त्रीयमपि तमाहापृक्तेति आदिनार्धधातुकं शेष इत्यादि। तेषामपीदं सार्वत्रिकतया नेष्टं किंतु तथैवेत्याहातएवेति। तस्य तत्र व्यभिचरितत्वादेवेत्यर्थः। एवं च तथान्वयबोधे उद्देश्यवाचकसमभिव्याहृततदसंसृष्टार्थबोधकविधेयवाचकपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वेऽन्यत्रदोषस्य स्पष्टत्वादाह नच तथेति। पूर्वोक्ते पडितब्राह्मण इत्यादौ आदिना गङ्गाधरः। सर्वेश्वर इत्यादि।

एतेन प्रकारान्तरं ततो दुर्वचमिति भूषणोक्तमपास्तं। समासव-

व्यम्। सकलवृत्तिभेदघटितगुरुतरकार्यकारणभावक- ल्पनापेक्षयैकार्थीभावस्वीकारस्य लघुत्वादित्याहुः।

तन्न। तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगे प्राप्तत्वा- दिपर्यालोचनोत्तरं बोधस्येष्टत्वात्। अतएवालंकारि- कैरुद्देश्यानन्तर्याभावेऽपि विधेयाविमर्श उक्तो न्यक्- कारो ह्ययमित्यादौ। तत्र विलम्बेन तथा प्रतीतिस्तादृ- शोत्सर्गपरित्यागात्सहृदयवैमुख्यं वा दुष्टिबीजं। तथा प्रकृतेऽपि विलम्बेन प्रतीतिः। समासे तथाऽप्रतीतिरित्यु-

---

दन्यवृत्तावपि तथाबोधस्य नेष्टत्वादाह सकलवृत्तीति प्रागुक्तमेव दो- षमाह तथेति। उद्देश्यविधेयभावेनेत्यर्थः। अनेनातिप्रसङ्गो वारितः। अपिना व्यस्तप्रयोगे। आदिना अप्राप्तस्थले तथाबोधस्येति पाठः। अर्थ उक्त एव। अतएव तदभिप्रयोगेण तदुत्तरं तथा बोधस्येष्टत्वमित्याश- यके वाक्यदोषकथनावसरे प्रकाशकारादिभिर्विधेयाविमर्शदोषे इद- मुदाहृतम्।

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरय स्तत्राप्यसौ तापसः।
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः॥
धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा।
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेतैर्भुजैः॥

इति रामेण राक्षसक्षये क्रियमाणे क्षुब्धस्वान्तस्य रावणस्य स्वा- धिक्षेपोक्तिरियम्। अत्र प्रासारिसत्त्वमयमित्यनूद्य न्यक्कारत्वस्याप्राप्त- स्य विधेयत्वं। तत्र चोद्देश्यविधेयताशालिबोधे विधेयवाचकपदप्राग्व- र्त्ति उद्देश्यवाचकपदजोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावादयमेव न्य- क्कार इत्युचितम्। तस्य चाकरणादविमृष्टविधेयांशत्वं। अत्र शब्दर- चनाविपरीता कृतेति वाक्यस्यैवायं दोषो न वाक्यार्थस्य। तथा च तत्र न विधेयत्वाप्रतीति दूंषकताबीजं तदेतदभिप्रेत्याह तत्रेति। वि- लम्बेनेति विपरीतानुपूर्वीप्रतिसंधानपूर्वकमित्यादिः। क्वचित्तथा पाठः एवमग्रेऽपि। अविलम्बिता प्रतीतिर्हि उद्देश्या। ध्वनितं चेदं वृद्धि- संज्ञासूत्रस्थभाष्यादिषु।

पक्षान्तरमाह तादृशोत्सर्गेति। उद्देश्यानन्तर्येत्यर्थः। विलम्बे

त्सर्गपरित्यागेन सहृदयोद्वेगो वा दुष्टिबीजन्तद्वदेव चास्यापि नासाधुता। अपृक्त एकाल्प्रत्ययोऽभ्यासलोपश्चेति सौत्रप्रयोगात्। अतएव सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ वाजपेययूपारत्निनुष्णीषश्चानूद्य सप्तदशत्वलौहित्यादिविधिरिति मीमांसकाः।

नचात्र यूपारत्न्युष्णीषयोरतिदेशप्राप्ततयातिदेशादुपदेशस्य बलवत्त्वेन पूर्वमेतैरेव विशिष्टविधिरिति वाच्यम्। यूपऋत्विजामप्यतिदेशप्राप्ततया तत्पर्यालोचनोत्तरमेवास्य विधेः प्रवृत्तेः प्रथमतोऽत्र विशिष्टविधिरेव। प्राप्ताप्राप्तविवेके तु विशेषणे पर्यवसानमित्यस्याप्ययमेवार्थः। आपाततः प्रतीतावपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचने तथा तात्पर्यग्रहाच्छाब्दबोध इति। उच्चारितशब्दस्य तात्पर्यम्, तत्तात्पर्याद्वाक्येऽपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचनमेव तथान्वये तात्पर्यग्राहकम्। अतएव पण्डितो ब्राह्मण इत्यादौ यस्यैवाप्राप्तत्वं तत्रैव विधेयता पर्यायेण दृश्यते। यद्वृत्तयोगादिकमपि प्राप्त-

---

नेति वाक्यानु संधानपूर्वकमित्यादिः। पक्षान्तरमाह समासे तथाऽप्रतीतिरिति अत्राकारप्रश्लेषः असमासे तथा प्रतीतिपाठान्तरम्। उभयत्र मानद्वयं यथाक्रममाहापृक्त इति। सौत्रेति इदमुपलक्षणं प्रागुक्तवार्त्तिकप्रयोगस्यापि। इदं परसंमतमपीत्याहातएवेति। समासेपि तथान्वयांगीकारादेवेत्यर्थः। आदिभ्यां यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पंचावत्तैवइडाकार्येत्यादाववत्ताद्यनूद्य पञ्चत्वादिपरिग्रहः। अत्र (सयुतो) स्तदोदः पूर्वमिति। तत्प्रवृत्तेरित्यादि

अस्यविधेरुपदेशत्वावच्छिन्नस्य तदीयादिविरुद्धग्रन्थान्तरमपि योजयति प्रथमत इति एतेन तस्य मानसत्वव्यवच्छेदः। इदमर्थमाहापेति। तस्य कारणत्वं न केवलं तत्रैव किंत्वन्यत्रापीत्याह वाक्येपी

त्वादेरेव गमकमेवं च समासे तथान्वये एकप्रसरताभङ्गेनासामर्थ्यात्समासानापत्तिरिति मीमांसकनव्योक्तमपास्तम्। प्रथमभक्ष इत्यत्र तु समाख्यापेक्षया वाक्यश्रुत्योर्बलवत्त्वेन प्रथमतोऽनेनैव भक्षान्तरविधिरिति नदोषः।

नन्वेवं कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीति भाष्योक्तपक्षे परमेण कारकेण कृतं परमकारकेण कृतमित्यादौ तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रभाष्योक्तस्य परिनिष्ठित विभक्त्या समासस्यानुपपत्तिः। विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि तत्र पक्षे करणत्वेन क्रियायामन्वयेन सामर्थ्याभावात्।

नच यद्यत्क्रिययाप्तुमिष्टतमं तत्सर्वं कर्म। यद्यत्क्रियायां साधकतमं तत्तत्करणं द्रव्यं गुणश्च। नह्यसौ कटमात्रेण सन्तुष्यति। एवंच सर्वेषां क्रियायां प्रत्येकं कारकत्वात्सर्वेभ्यः कर्मादावेव तत्तद्विभक्तिरिति हि तत्पक्षबीजं। तदयुक्तम्। आसनशयनादिक्रियोपयोगित-

---

ति नन्वेवमभियुक्तोक्त्यसङ्गत्यापत्तिरत आह यद्वेति। एवेन तथान्वयव्यवच्छेदः। एवंच उक्तरीत्या तदुपपत्तौ च नन्वनया रीत्या प्रथमभक्ष इत्यत्रापि तथान्वयसम्भवे भक्षांतरविधिर्मीमांसकोक्तो दुःसङ्गतः प्रागुक्तः स्यादत आहप्रथमेति। समाख्येति होतृचमस इतीत्यर्थः। प्रबलक्रमेणाह वाक्येति एवं उक्तरीत्या कर्मधारयेऽप्येकार्थीभावाङ्गीकारेण पक्षान्तरे शङ्कानुदयादेवाह कटोऽपीति। निर्मूलत्वं निराचष्टे तत्पुरुष इति तत्र हि तदतिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोक्तपरिभाषया समाहितम्। तत्र पक्षे कटोपीति भाष्योक्तपक्षे।

कैयटोक्तिं दूषयति नचेति। भाष्याशयं तदुक्तमाह यद्यदिति प्रकृतशङ्कास्थल आह यद्यदिति बीजं वाच्यं तदयुक्तमिति पाठः।

या द्रव्यस्योपसिततमत्वेऽपि गुणादेस्तत्त्वाभावादिति वाच्यम्। कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षणात्। नतु स्वकक्षायामपि। अन्यथाऽश्वेन पथा दीपिकया व्रजतीत्यादौ सर्वेषां करणत्वानापत्तेः।

नच पार्ष्णिकपरस्परान्वयेन सामर्थ्यमिति वाच्यम्। तस्य दुर्वचत्वात्। तथाहि स न शाब्दः, शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात्।

नच गुणादेः परिच्छेद्याकाङ्क्षासत्त्वेन द्रव्यस्य च परिच्छेदकाकाङ्क्षासत्त्वेन प्रथमं द्रव्यगुणयोः श्रौतक्रियासम्बन्धेऽपि पश्चादुक्ताकाङ्क्षावशात्परस्परं विशेषणविशेष्यभावेन विशिष्टस्य क्रियासम्बन्धविषयो बोधः। आकाङ्क्षावशादेव पुनरनुसन्धानं शब्दस्य। कारकस्य क्रियान्वय इति च श्रौतप्रथमबोधेनोपपन्नम्। द्वितीयमादाय च सामर्थ्यमिति वाच्यम्। एवं हि श्रौतसम्बन्धस्य बलवत्त्वात्तत्रच प्रत्येकं साधुत्वबोधाच्च श्वेतं छागमालभेतेत्यादिविषये श्वेतच्छागाभावे कृष्णच्छागेनैव येन केनचित् श्वेतेनापि यागस्य साङ्गत्वापत्तेः।

एवार्थमेवाह नत्विति। कैयटप्रयोगमेवाहाश्वेनेति। ननु स किं शाब्द उत आर्थस्तत्र नाद्य इत्याह स नेति। सत्त्वेनेत्यस्याग्रेऽन्वयः। उक्तरीत्या आह प्रथममिति। उक्तेति उभयाकांक्षेत्यर्थः। अस्याव्यवहितान्वय.। पश्चादित्यस्य बोधेऽन्वयः। अतएव सम्बन्धेत्यस्य तद्बोधेपीत्यर्थो बोध्यः। तस्यापि शाब्दत्वमाहाकांक्षेति उभयाकांक्षेत्यर्थः। पन्नमिति एतदप्यपोद्धारबुद्ध्याश्रयेण कल्पनामिति बोध्यम्।

ननु पुनरनुसंधानमपि किं प्रत्येक विभक्त्यन्तस्योत तद्रहितस्य

किंच तत्तद्विभक्त्यन्तस्यानुसन्धाने कारकत्वेन द्रव्यान्वयायोगात्। नच विभक्तिरहितस्यानुसन्धानं तस्याबोधकत्वात्। न केवला प्रकृतिरिति निषेधाच्च। नच समस्तपदानुसंधानम्। यत्र समासात्प्राक्परस्परान्वयस्तत्रैव समासाभ्युपगमेन तदनुसन्धानासम्भवात्।

किंच समस्तपदानुसन्धानेन सामर्थ्यवर्णनं सामर्थ्यज्ञानाधीनश्च समास इत्यन्योन्याश्रयापत्तिः। किंचैवं सति वाक्ये परस्परमुद्देश्यविधेयभावेन परस्परान्वयस्य दौर्लभ्यापत्तिः। समस्तपदे परैस्तथान्वयास्वीकारात्।

नच

यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ॥

इत्यभियुक्तवाक्ये प्रथमं क्रियान्वयरूपमेव प्राथम्यमन्यादृशस्यातिप्रसक्तत्वात्। एवंच तयोरुद्देश्यविधेयत्वाभ्यां क्रियान्वय आवश्यकः। नहि समासपदैकदेशस्याख्यातेनान्वयसंभवः। आदौ समासघटकपदार्थान्वये एव तस्य साधुत्वाङ्गीकारादयमेव समासादावेकार्थीभावो नामातो न समस्तपदे तथान्वयः। प्रकृते

समस्तपदस्य वा। तत्र नाद्य इत्याह किञ्चेति। कारक इत्यधिकारबलेन कर्मादिविभक्तीनां क्रियान्वयौचित्यात् इति भावः। न द्वितीय इत्याह नचेति। अन्त्ये दोषान्तरमाह किञ्चेति। एवमग्रेऽपि एवं सति समस्तपदानुसन्धाने सति। वाक्ये इत्यस्यान्वये ऽन्वयः। दौर्लभ्यं चानुसहितसमस्तपदे तदाह समस्ते इति।

नायं स्वपक्षे दोष इति सूचयन्नाह परैरिति। ननु समस्तपदे तथानन्वयेऽन्यदेव बीजं, न प्रागुक्तमिति नायं परीत्यापि दोष इत्याशयेनाह नचेति वाच्यमित्यत्रान्वयः। अतीति अपृक्त एकालित्यादाविति भावः। तयोः उद्देश्यविधेययोः। इदं तत्र नास्तीत्याह नहीति आख्यातेन पदान्तरेण। तस्य समासस्य। एवेन विशिष्टैकोपस्थिति

तु आदावुपात्तासमस्तपदयोः क्रियान्वयसम्भवेन पश्चादनुसंहितसमस्तपदेऽपि तथान्वयसंम्भव इति वाच्यम्।

पूर्वमनुसंहितासमस्तपदे तथान्वयसंभवेनोपात्तसमस्तपदेऽपि तथान्वयापत्तेः। किंचोद्देश्यत्वविधेयत्वाभ्यां तयोः क्रियान्वय इत्युक्तिमात्रं रमणीयम्। तयोः परस्परनिरूपितत्वेनोद्देश्यविधेययोरेव तद्रूपेणान्वयात्। किंच नीलमुत्पलमस्तीत्यादौ सत्तायामुत्पलस्योद्देश्यत्वेनान्वये तस्या विधेयत्वं वाच्यं, नीलस्य विधेयत्वेनान्वये च तस्या उद्देश्यत्वं वाच्यम्। न चेदमावृत्तिं विना संभवति वैरूप्यात्, वाक्यभेदश्च नैवंविधे विषयेऽनुभवसिद्धः। किंचाभियुक्तोक्तित उद्देश्यस्य प्राथम्यलाभेऽपि विधेयस्य न तल्लाभः।

तद्वृत्तयोगः पश्चात्त्वं स्याद्विधेयस्य लक्षणम्।

इति तच्छेषात्। किंचेको यणित्यादाविक इति षष्ठ्यन्तस्यादौ क्रियान्वयासंभवः। स्थान्यादेशभावसंम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वेन तस्य क्रियायामभावात। एवं राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धाद्यर्थकषष्ठ्यामपि तथान्वयासम्भवः। किंच भवदुक्तं प्राथम्य-

---

जनकत्वव्यवच्छेदः। विशिष्टविषयवृत्त्यभावात्। एवमप्यत्र न दोष उक्त इत्याहप्रकृते त्विति। परमकारकेण कृतमित्यादावित्यर्थः। प्रकृतविरूद्धस्थले दोषं तावदाह पूर्वमिति तथान्वयेति। तयोस्ताभ्यां तदन्वयेत्यर्थः। अभ्युपेत्य वादोऽयं वस्तुतस्तदयुक्तमेवेत्याह किंचोद्देश्येति। तयोः उद्देश्यत्वविधेयत्वयोः।

अभ्युपेत्य वादेनैवाह किंच नीलमिति। सत्तायां एकपदार्थोपस्थितायां। तस्याः सत्तायाः। तथैवाह किञ्चेति। प्राथम्येति प्रथमं क्रियान्वयित्वरूपेत्यर्थः। तथाचैवंचेत्याद्युक्तिरसगतैवेति भावः। तथैवाह किंचेकइति। तथैवाह किञ्च भेति। शेषेति तद्वृत्तयोग इत्यादी-

मप्यसङ्गतम् । अभियुक्तोक्तवाक्यशेषविरोधात् । न्य- क्कारो ह्ययमित्यादावुद्देश्यस्य प्राथम्याभावेनाविस्पष्ट- विधेयांशतेति प्रकाशोक्तेरसङ्गतेश्च ।

अपिच वृद्धिरादैच्सूत्रभाष्ये पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञेत्यादिग्रन्थेन पूर्वोच्चारितत्वरूपप्राथ- म्यस्यैवोक्तत्वात् । उक्त एकार्थीभावोऽपि निर्मूलः तत्त- त्प्रत्ययविधायकशास्त्रीयप्रत्यासत्तिन्यायमूलिकया प्र- कृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इति भाष्यसंमतव्युत्पत्त्यैव प्रकृतिप्रत्यययोस्तल्लाभेन तद्धितविधौ समर्थपरिभाषो- पस्थितेर्भाष्योक्ताया वैयर्थ्यापत्तेः । अस्मदुक्तैकार्थी- भावस्यैव समर्थ(पदार्थ)पदार्थताया भाष्ये उक्तेश्च ।

नच मानसः पार्ष्णिकबोध इति वाच्यम् । शब्द- योरर्थद्वारकपरस्परान्वयाभावेनासामर्थ्यस्य तदवस्थ- त्वात् । किंच नीलमुत्पलं पश्येत्यादौ दर्शनकर्मत्वस्य साक्षादेव गुणे सत्वेनाकाङ्क्षाभावेन पार्ष्णिकबोधे मा- नाभावात्तत्र समासानापत्तिः । यत्र गुणवाचकानां स्वपरिच्छेद्यद्रव्यद्वारा क्रियाकारकत्वं तत्र परिच्छेद्यं द्रव्यं किमित्याकाङ्क्षायामुपात्तमेवेत्यरुणाधिकरणवा- र्त्तिकोक्तेः ।

त्यर्थः । किंचेत्युक्तावेव भाष्यविरोधरूपदोषमाहापिचेति । उक्त इति अयमवेत्यादिना समासे दोषाभावादाह तत्तदिति एकोपस्थिति- जनकरूपेत्यर्थः । एव तस्य शाब्दत्वं निरस्यांत्यपक्षं निराचष्टे नचेति मानसत्वादेवाह शब्दयोरिति । तथाचोक्तस्थले समासानापत्तिः ।

अभ्युपेत्य दोषांतरमप्याह किंचेति । भावात् असामर्थ्यादिति शेषः तत्र नीलोत्पलं पश्येत्यादौ । यत्र अरुणया पिंगाक्ष्येत्यत्र गुणिनि नैव-

किंच नीलादिपदार्थानां परिच्छेद्याकाङ्क्षायां द्रव्यमुपात्तगुणवदेव, गुण उपात्तद्रव्यवृत्तिरेवेति भेदसंसर्गविषयकस्यापि पार्ष्णिकस्य लाभेन नियमतोऽभेदविषयकपार्ष्णिकबोधालाभेन सामानाधिकरण्यानिमित्तसमासानापत्तिस्तन्निमित्तपुंवत्त्वानापत्तिश्च। दर्शनीयामातेत्यादौ तद्वारणाय वृत्तौ वृत्तेः प्राक्च यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुंवत्त्वप्रवृत्तेः। एतच्च बहुव्रीहिप्रकरणे स्फुटीभविष्यति। एतेन समासघटकीभूतं गुणिपरमित्यपास्तमिति चेत्।

अत्राहुः। भीष्मं कटं कुर्वित्यादौ भीष्मादिगुणविशिष्टकटस्य करोतिक्रिययेप्सिततत्वात्कर्मत्वं तच्च कटपदोत्तरद्वितीयया विशिष्टस्य प्रधानानतिरिक्ततया प्रधानगतस्य तस्योक्तौ विशिष्टगतं तदभिहितमेवेति भीष्मादिभ्यो द्वितीया न स्यादित्याशङ्क्य भाष्ये विशिष्टकर्मत्वस्य समानविभक्तिकाविशेषणं विना प्रत्याययितुमशक्यत्वेन भीष्मादीनामपि कर्मत्वशक्तिमत्त्वादु-

---

लक्षणेति भावः। उपात्तमेवेति पार्ष्णिकमानसबोधेनेति भावः। एवंच तद्रीत्यायं दोष इति बोध्यम्। तद्रीत्यैव दोषान्तरं तत्राह किञ्चेति। च्छेद्येति द्रव्येत्यर्थः। कस्य बोधस्य। ननु समासघटकीभूतस्य गुणिपरत्वान्नायं दोषः समासे भिन्नव्युत्पत्तिस्वीकारादत आह तन्निमित्तेति बहुव्रीहिः। उक्तरीत्या नात्र निर्वाह इत्याह दर्शेति। आदिना कुमारीपुरुष इत्यादि। तत् पुंवत्वं। वृत्तेः स्वीकारात्। अन्यथाषष्ठीसमासेऽपि तत्सम्बन्धिबोधेन वृत्तौ सामानाधिकरण्याविघातेन तदापत्तिरेव तदाहैतच्चेति।

एतेन पुंवत्वानापत्तिरूपद्वितीयदोषेण। तावताप्यनिर्वाहादितिभाव। तत्वात् तत्तमत्त्वात्। तत्रकटेति पाठः तच्चकटेत्यपाठः। असं

क्तत्वेऽपि द्वितीयेत्येकं समाधानं कृतं ।

तस्यायं भावः-विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमन्यथा विशिष्टं कर्मेत्युक्तिव्याघातः। कुण्डली पण्डित इत्यादौ कुण्डलादेः पण्डितत्वप्रमा तु न। शिखी ध्वस्त इत्यादौ विशेष्ये बाधे विशेषणगतस्य तत्रारोपेण प्रतीतिवत् अत्र विशेषणे बाधे विशेष्यगतस्यारोपेणोपपत्तेः। एवंच तदंशे भ्रमत्वं ज्ञानस्य, यत्र त्वबाधस्तत्र नांशेऽपि तत्त्वम्। विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादनं च नोभयत्र द्वितीयां विनेति विशेषणादपि सा। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयित्वमिव विशेषणविशिष्टस्वप्रकृत्यर्थान्वयित्वमपि। अत्र विशेषणपदात्कर्मत्वाद्यनालिङ्गितैव तदुपस्थितिर्विशेष्यस्य तु तद्विशिष्टे प्रतीतेर्विशिष्टस्यैककर्मत्वबोधः। तथा बोधे विशेषणोत्तरद्वितीयापि सहकारिणीत्यत्र सामर्थ्यं नानुपपन्नम्।

ततः 'अथवा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपी'त्युक्तम्।

म्बद्धत्वात् विशेषणभेदेऽप्याह प्रधानेति। उक्तत्वेऽपि कटपदोत्तरद्वितीयया एवं सत्यतिप्रसङ्गं निराचष्टे कुंडलीति। प्रवृत्तेरिष्टत्वादाह प्रमेति तत्र विशिष्टे प्रमेत्युक्तफलमाहैवंचेति तत्र तदारोपश्चेन्यर्थः अत्र तु कुण्डली सुन्दर इत्यादौ। प्रकृतमाह विशिष्टेति। नन्वेवमपि प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिविरोध एव शुद्धप्रकृत्यर्थान्वयित्वस्य क्वाप्यभावादत आह प्रत्ययानामिति। तत्र व्युत्पत्तिभेदाङ्गीकारादिति भावः।

नन्वेवं बोधद्वयापत्तिरतआहात्रेति एवं सति तद्वैयर्थ्यं परिहरति तथा बोधे इति। इतिर्भावसमाप्तौ। अत्र पक्षे शंकां निराचष्टे त्यत्रेति। इति हेतोरत्र पक्षे परमकारकेण कृतमित्यादौ सामर्थ्यं मि-

तस्यायं भावः—उभयोरपि कर्मत्वात्कटपदोत्तरद्वितीयया कटगतकर्मत्वोक्तावपि विशेषणगतकर्मत्वप्रतिपादनाय विशेषणादपि द्वितीया। तत्रोत्पत्तिरपि गुणस्य द्रव्यद्वारैव वाच्या दानादिकर्मता च द्रव्यद्वारैवेति साक्षात्फलाश्रयादेरिव द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कर्मत्वादिकम्। एवंच विशेषणं पृथक्कर्मादिशक्तिवैशिष्ट्येनैव बोधकम्। द्रव्येणाभेदात्तु तस्याः शक्तेर्वाक्यार्थबोधे विशिष्याग्रहः। अत्रापि पक्षे विशेषणविशेष्ययोः परस्परान्वयपूर्वकमेव क्रियान्वयः। नच कारकाणां भावनान्वयनियमहानिः, साक्षात् क्रियाजनकानां साक्षादेव तदन्वयः। इतरद्वारा कारकाणां तु तदन्वयद्वारक एव क्रियान्वय इति नियमेन तदहानेः।

एतेन 'गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्या'दिति न्यायविरोधः परस्परान्वये इत्यपास्तम्। उक्तरीत्या समत्वाभावात्। एवमेव युक्तं ज्ञानद्वयकल्पने गौरवात्। अननुभवाच्च।

त्यर्थः विशिष्टस्यैव क्रियान्वयादिति भावः।

ननु स्वतः कथं भीष्मादेः करणत्वमत आह तत्रोत्पत्तिरपीति। उक्तवाक्ये कटमित्यादावित्यर्थः। अपिना कर्मत्वं न केवलमत्रैवास्य किंत्वन्यत्रापीत्याह दानादीति। कृष्णां गां दद्यादित्यादौ आदिभ्यामाधारपरिग्रहः। एवंच उभयोः कर्मत्वे च। एवे नोक्तव्यवच्छेदः। नन्वेवं शक्तिद्वयबोधापत्तिरत आह द्रव्येणेति एवं तदाशयमुक्त्वा सामर्थ्यमत्राप्यस्तीत्याहात्रापीति अपिना पूर्वः। इतरद्वारेति अत एव कर्तृकर्मद्वारा क्रियाजनकस्याधिकरणस्य तद्द्वारैव क्रियान्वयः। अतएवाक्षप्रवीण इत्यादौ समास इत्युक्तं।

एतेनेत्यस्यार्थमाहोक्तेति साक्षात्परंपरारूपेत्यर्थः। ननु शंक-

किंच कारकविभक्तिसाधुत्वाय प्रथमं क्रियान्वयः समासस्य पार्ष्णिकान्वयमादाय साधुत्वम्, उत समासस्यैव प्राथमिकपरस्परान्वयेन साधुत्वं, विभक्तेस्तु पार्ष्णिकेनेत्यत्र विनिगमनाविरहात्। द्वितीयोपपत्त्यर्थमेवैषा कल्पना भाष्यकृतः, सूत्रकृतः प्रकृत्यादिविभागकल्पनावत्, नत्वत्र बोधे विशेषः। कैयटस्याऽप्यत्रैव तात्पर्यमिति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्योते एवं चात्रापि सामर्थ्याविघातः स्पष्ट एव।

नच तवापि श्वेतं छागमित्यादौ श्वेतच्छागाभावे येन केनचिच्छ्वेतेनापि यागसाङ्गता कुतो नेति वाच्यम्। जातेः शब्देन कथमपि भेदास्पर्शेन द्रव्यात्मकत्वान्न तत्त्यागः। नहि भवति शाबलेयस्य गौरिति। गुणस्य तु पटस्य शुक्ल इति भेदेन प्रतीत्या द्रव्ये सत्येव

कोक्तमेव कुतो नात आहैवमेवेति। प्रामाणिकगौरवस्यातत्त्वादाह—नत्विति। तदनुभवसत्त्वादाह किंचेति। भाष्यसंमतमपीदमित्याह द्वितीयोपपत्तीति तावता अवास्तत्वायाह सूत्रकृत इति। एवंव्यवच्छेद्यमेवाह न तत्रेति।

नन्वेवं करोतिक्रियायाः पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः। पश्चात्त्वेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव इति कैयटविरोधोऽत आह कैयटेति। करोतिक्रियायां तदर्थोत्पत्तौ पृथक् सर्वेषां साक्षात्परंपरया वोद्देश्यत्वेन कर्मत्वे तत्संज्ञकत्वे द्वितीयोत्पत्तिः। पश्चात् द्वितीयोत्पत्त्यनन्तरमेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभावस्तेनाऽन्वयः इति तदर्थं तु इति भावः। एवञ्च परस्परान्वयपूर्वकमेव क्रियान्वये च। अत्रापि इतिर्भावसमासौ। परमते प्रागुक्तदोषोऽत्रापि पक्षे तदवस्थ इत्याह नच तवापीति। एवं भाष्याशयं वर्णयतः सिद्धान्तिनोऽपीत्यर्थः। अपिना परः। हेतुमाह जातेरित्यादि त्यागादि

गुणापगमेन च विप्रकृष्टत्वेन तस्य त्यागात्। जातेस्त्यागे सर्वथैव साधनभेदात् क्रियान्तरमेव स्यात्। मन्मते तु साहश्यात् खदिरबुद्धेरनपगम इत्यदोषात।

अतएव न ङिसंबुध्योरिति सूत्रे भाष्ये संबुध्यन्तानां राजवृन्दारकेत्यादौ न समासः। इह तावत्समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते, नासौ जातुचित्समासेन गम्यते। अवयवसंबोधनं वाक्येन गम्यते समुदायसंबोधनं समासेनेत्युक्तम्। पृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परस्यैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यायोगादिति कैयटः। संबोधनविभक्त्यर्थस्यानुवाद्यतया विधेयान्वयित्वेनोभयोरपि क्रियान्वयित्वेन परस्परान्वयाभावान्नैकार्थीभाव इति तद्भावः।

तव तु नीलमुत्पलमित्यादौ पार्ष्णिकान्वयेन सामर्थ्यवदत्रापि वक्तुं शक्यत्वेन भाष्याद्यसङ्गतिः स्पष्टैव। तस्मान्मदुक्तरीत्या नीलमुत्पलमित्यादौ प्रत्येकं कर्मत्वेऽपि विशिष्टस्यैवेतरान्वयादस्ति सामर्थ्यं, संबोधनस्थले

न। युक्त्यन्तरमाह द्रव्ये सत्येवेति। दोषान्तरमाह जातेरिति। किञ्च यत इत्यादिः। नन्वेवं प्रतिनिध्युच्छेदापत्तिस्तत्रजातिभेदादत आह मन्मतेत्विति। तथाच साधनभेदे इति तत्र तथा सत्वेऽपि प्रकृते वैषम्यमिति न दोष इति भावः।

भाष्यस्योक्त एवाशयो न कैयटाद्युक्त इति द्रढयति अतएवेत्यादिना विभावयंत्वित्यन्तेन। अतएव भाष्यस्य तथाशयकस्वभावादेव सामान्येनोक्तं विशिष्याहावयवेति। पृथगिति वाक्येनेत्यादि। परस्परस्येति अन्वयाभावे इति शेषः। तदाह सम्बोधनेति। तद्भावः भाष्यकैयटाशयः। अतएवेति सूचितं विशदयति तव त्वित्यादिना। तव तु तत्प्रागुक्त भाष्याद्यवादिनस्तु। उपसंहरन्नाह तस्मादिति स-

प्रत्येकमभिमुखीभावे एवोभयत्र संबोधनविभक्तिरिति न तस्याः विशेषणविभक्तितुल्यत्वमिति न तत्रान्त्यप्रकारत्रयसंभवः। प्रत्येकं संबोधनविभक्तौ कदापि विशिष्टसंबोधनाप्रतीतेः। यश्चेहार्थ इत्यादिना भाष्येण स्पष्टमेवास्य वाक्यस्य विशिष्टाबोधकत्वमुक्तमिहेत्यनेन च अन्यत्र वाक्यस्य समाससमानार्थबोधने सामर्थ्यं च दर्शितमिति भाष्यविदो विभावयन्तु।

कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीयेति तृतीयपक्षे तु तस्य कर्मत्वाभावेऽपि स्वविशेष्यगतकर्मत्वेन तत्र द्वितीया। यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि तद्धनेनैव धनफलभाजस्तद्वत्तदेकयोगक्षेमत्वादिति कैयटः।

अयंभावः—सामानाधिकरण्यं नामैकार्थबोधकत्वं यदि भिन्नशक्तित्वं स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थभेदादेकार्थत्वभङ्गस्तस्माद्विशेष्यसमानशक्तिकत्वं तदभिन्नविशेषणानामिति तत्समानविभक्तिकत्वमेव फलाश्रयत्वादेव। तद्वत्समानाधिकरणत्वमपि तत्तच्छक्तौ नि-

---

म्भवेऽन्वयः स्थले तत्रतु। तस्याः सम्बोधनविभक्तेः।

प्रसङ्गादाह प्रकारेति। अत्र हेतुमाह प्रत्येकमिति। अस्य भाष्यारूढत्वमाह यश्चेहेति। विशिष्टेति विशिष्टसम्बोधनेत्यर्थः।(वक्ष्यमाणं गादाहेहत्येति) चस्त्वर्थे। दर्शितं च तस्य विशेषणस्य। कैयटमाह यथेश्वरेति ईश्वरो राजा। ननु दृष्टान्ते तथा सत्त्वेऽपि नात्र तथा वक्तुं शक्यं तस्य फलानाश्रयत्वादत आहायं भाव इति। प्रवृत्तिनिमितस्यान्यत्र दूषितत्वादाह हैकार्थेति। शक्तिः कर्मत्वादिः बहुव्रीहिः। अनतिप्रसङ्गायाह तदभिन्नेति। ननु उक्तरीत्यासम्भवोऽत आह फलेति। आदिना साधकतमत्वादि। तद्वदिति फलाश्रयत्वविशिष्टसमेत्यर्थः॥

यामकमिति । एवंच पूर्वोत्तरपक्षैकवाक्यतया मध्यमपक्षेऽप्युक्तरीत्यैव बोध उचितः ।

अरुणाधिकरणसिद्धान्तोऽप्येवमेव 'अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्या'दिति जैमिनेः सिद्धान्तसूत्रात् । द्रव्यगुणवाचकशब्दयोरर्थैकत्वे परस्परमभेदान्वयेनैकार्थबोधकत्वे सति ऐककर्म्याद्विशिष्टैकस्यैकक्रियासंबन्धान्नियमः परस्परावच्छेदरूप इति तदर्थात् । लोकसिद्धाया आरुण्यविशिष्टैकहायन्याः क्रियानुवादेन विधानान्न वाक्यभेदः । गुणवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वं तद्गतलिङ्गादिग्राहित्वं चेत्येष ह्येतदधिकरणसिद्धान्त इत्यलम् ।

नन्वेवं रीत्या नीलघटमानयेत्यादौ समासे कृते नीलादिपदोत्तरद्वितीयाद्यापत्तिरुक्तरीत्या कर्मत्वसत्वाद् इति चेन्न । जातविभक्तेः सुपो धात्विति लुको-

---

शङ्कोक्तं न युक्तमित्युपसंहरति एवञ्चेति । भाष्योक्तपक्षत्रयोपपत्तौ चेत्यर्थः । एवेन तदुक्तव्यवच्छेदः । स्वोक्ते परसंमतिमप्याहारुणयेति शङ्कोक्तिनिरासायाह सिद्धान्तेति । सूत्रतः स्पष्टं तदप्रतीतेराह द्रव्येति । तत्रास्य लक्षणेति भावः । तत एवास्यार्थमाह परस्परामिति । एवमग्रेऽपि । नन्वेवं वाक्यभेदापत्तिरत आह लोकेति तदंशे विधेरनुपयोग इति भावः । क्रियेति क्रयेत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । तस्या वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात् । तस्य परमतात्पर्यमाह गुणेति विशेषेति विशेष्येत्यर्थः ।

एतेनान्यथा सूत्रार्थवर्णनेनान्यथामीमांसकोक्तमतएव तदधिकरणविरुद्धं च कर्मधारये एकार्थीभावकल्पनादिकं प्राचीनोक्तं चापास्तं तदाहेत्यलमिति ॥

एवं रीत्येति परमकारकेण कृतमित्यत्रोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । समासे कृते इत्यत्रान्वयः । त्तरं त्तरमपि । कर्मत्वेति तदादावित्यर्थः । सर्वत्र तेन

ऽक्षतेः। समासादिशिष्टस्यैवोपस्थित्या विशिष्टोत्तरवि-
भक्त्यैव तद्गतस्य तस्योक्तत्वाच्चेत्याहुः।

अभेदान्वये च समानविभक्तिकनाम्नोरेव साधु-
त्वमिति सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नामपदेन च विभ-
क्त्यन्तमिति निरूपितं। तद्दधि पश्येत्यादावपि लुप्त-
विभक्त्या तत्त्वम्। विभक्तिलोपमजानतस्तद्व्युत्पत्त्य-
ज्ञता च। उपदेशात उभयज्ञानमपि सुलभं। राजपुरुष
इत्यादौ लुप्तविभक्त्यैव विरुद्धविभक्तित्वम्। विशेषण
विभक्तिरभेदार्थेति तु न युक्तं मानाभावाल्लक्षणाया
विभक्तावभावाच्च। विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थेत्यपि
चिन्त्यमेव तथानुशासनाभावात्। समानविभक्तिक
त्वं समानार्थकविभक्तिमत्त्वं, तेन राज्ञः सुतस्य धनमि
त्यादौ न दोषः, एकत्र षष्ठ्या जन्यत्वार्थत्वेनापरत्र
स्वत्वार्थत्वेन तत्त्वाभावात्।

तस्य ग्रहणं। लुकेति एवं च प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वान्न तदाप-
त्तिः। तेन तत्त्वे तदप्रवृत्तावप्याह समेति। आहुरित्यरुचिबीजं तु पर-
रीत्येदं नतु सिद्धान्तमतेन तस्य तत्रातस्त्वादेव तदप्राप्तेरिति।

यत्तु नैयायिकादयः भूषणकृदादयश्च विशेषणविभक्तिः साधु-
त्वार्था अभेदार्था वा। प्रागुक्तभाष्यीयतृतीयपक्षोऽत्र मूलं अन्यथा त-
दसङ्गतिः स्पष्टैवेति तत्खण्डयितुं पररीत्यैवाहाभेदेति। प्रागुक्तपरम-
तासाङ्गत्यं स्मारयति नामेति। नन्विदमपि व्यभिचरितमत आह त-
दधीति आदिना तदधितिष्ठतीत्यादि॥ तत्त्वं समानविभक्तिकनामत्वं। न-
न्वेवं तदन्वस्य बोधानापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिरित्याह विभक्तीति। स-
मानविभक्तिराहित्यरूपमिति वदतां मते तद्धीत्यादावदोषवत् राजपु-
रुषादावप्यदोषं तुल्ययुक्त्यैवाह राजेति। तदेवाह विशेषणेत्यादिना-
मानेति शास्त्रेत्यर्थः। उक्तव्युत्पत्तौ शब्दतः समानत्वग्रहणे तत्राति-
प्रसङ्गनिरासायाह समानेति तत्प्रयोगोपपत्तिरन्यत्रेव।

समानवचनत्वसमानलिङ्गत्वे च नाभेदान्वये तन्त्रे। वेदाः प्रमाणं, गोदौ ग्रामः, तेन तुल्यं क्रिया चेत्, शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादौ व्यभिचारात्। मुख्यं सामानाधिकरण्यं तु वचनलिङ्गैक्य एवेत्याहुः।

कर्मधारयविधायके विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे विशेषणविशेष्यत्वे विषयताविशेषरूपे निविष्टे नतु परिच्छेद्यत्वपरिच्छेदकत्वे। तथा सति सामान्योपक्रमे उत्पलस्य परिच्छेदकत्वेन विशेषणत्वादुत्पलनीलमित्याद्यापत्तेः। अतएवेतरस्य प्रधानत्वादितरस्य विशेषणत्वादिति प्रधानशब्देन विशेष्यं भाष्ये व्यवहृतं, तत्र विशेष्यभूतेनाप्युत्पलेन नीलस्यार्थान्तरव्यवच्छेदः क्रियते, यथा राजपुरुष इत्यत्र विशेष्यभूतोऽपि पुरुषो राजानं स्वान्तरेभ्यो व्यवच्छिनत्ति। एतेन परिच्छेदकत्वरूपं भेदकत्वं विषयताविशेषरूपविशेषणतासमनियतमित्यपास्तम्।

अत्र सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वे चार्थयोरेव। सूत्रे तु तत्प्रतिपादकशब्दे लक्षणा विशेषणादिशब्दानां। नचो भाभ्यामेकद्रव्यस्यैवाभिधानाद्भेदाश्रयविशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरिति वाच्यम्। धर्मभेदेन द्रव्यभेदात्। निरुपाधिकं द्रव्यं वाधिष्ठानं चैतन्यरूपन्तयोराश्रय इति सामानाधिकरण्यमप्युपपन्नं वि-

यद्वा विरुद्धार्थकविभक्तिराहित्यमेव समानविभक्तिकत्वमित्यपि बोध्यम्। नाम्नोरेवेत्येवव्यवच्छेद्यमाह समानेति। तत्रापि विशेषमाह मुख्यमिति। अभ्यर्हितत्वादाह वचनेति। इदमपि सर्वं प्रक्रियाश्रितं न सिद्धान्तभूतमिति प्राक् प्रतिपादितमित्यरुचिराहुरित्यनेन सूचिता। विशेषान्तरमाह तत्रेति जातिशब्दादीनां मध्ये इत्यर्थः। गुणपदेनात्र

शिष्टशक्तिग्रहकाले तदुपलक्षित शुद्धेऽपि शक्तिग्रहः। अतएव कर्मधारयविषये भाष्योक्तं द्वन्द्वापादनं सङ्गच्छते नीलसमानाधिकरणं नीलमुत्पलमिति बोधः। उक्तं च हरिणा।

द्रव्यात्मानस्त्रयस्तस्माद्बुद्धौ नाना व्यवस्थिताः।
आश्रयाश्रयिभावेनेत्ययं पूर्वस्य आगमः॥ इति॥

यत्तु प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकद्रव्यवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यम्। विशेष्यविशेषणभावस्तु प्राग्वदेवेति। तन्न विशेषणेन समानाधिकरणेनेति सूत्रविरोधात्।

अन्ये तु शब्दयोरेवैकाविशेष्यभूतार्थप्रतिपादकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं, विशेषणाविशेष्यत्वमपि तद्रूपार्थप्रतिपादकत्वरूपं तयोरेवेत्याहुः।

तत्र जातिशब्दसंज्ञाशब्दार्थस्य गुणक्रियासमभिव्याहारे विशेष्यतैव स्वभावात्। यद्वा जातिसंज्ञाशब्दघटित वाक्ये कृष्णादयो द्रव्यवचना अपि समासे गुणादिमात्रबोधकाः, तादात्म्येन गुणादिविशिष्टद्रव्यप्रतीतेश्च गुणादयो विशेषणं। स्पष्टं चेदं हरिग्रन्थे। गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोश्चानियम एवातो नीलोत्पलमिति व्यवस्थित एव प्रयोगः।

खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इत्यादावव्यवस्थित एव। व्याप्यव्यापकभावानापन्नजात्योरनियम एव। यथा भूतमूर्त्तयोः। व्याप्यव्यापकभावापन्नयोस्तु व्यापकस्य विशेष्यतैव तेन शिंशपावृक्ष इत्येव। 'नैतयोरावश्यकः स-

जातिसंज्ञाक्रियाभिन्नं धर्ममात्रं। कलसयुक्त्यैव निर्वाहे स्वभावादरो न युक्त इत्याह यद्वेति। नन्वेवमपि कथं नियमासिद्धिरत आह तादात्म्येने

मावेश' इति भाष्यादेतत्प्रयोगाभाव एवेत्यन्ये । एवंच डित्थसोमयाजीत्याद्यसाध्वेव । क्वचिदन्यदेवेत्यर्थका-द्बहुलग्रहणाद्वा साधु। सर्वं चेदम्भाष्ये स्पष्टमित्यलम् ।

अन्यो राजा राजान्तरं मयूरव्यंसकादिसमासस्त-त एव परवल्लिङ्गता भिन्नवाच्यन्तरशब्दस्य नपुंसकत्वा-त् । तदर्थश्च पूर्वपदार्थे विशेषणम् । अत्र पूर्वपदजन्यबोध-प्रकाराश्रयबुद्धिस्थयत्किंचित्प्रातियोगिकत्वं च तदर्थे भेदे व्युत्पत्तिविशेषलभ्यम् । पूर्वकायोऽर्धपिप्पलीत्यादौ कायसम्बन्धी पूर्वो भाग इत्यादिप्रकारेण बोधः । एक देशिसमासप्रत्याख्यातृभाष्यमते कायादिशब्दानां-तदवयवपरतया कायावयवरूपः पूर्वो भाग इत्यादि-क्रमेण बोधः ।

मासो जातस्य मासजातः । अत्र विग्रहे वृत्तौ चोत्त-रपदार्थप्रधानत्वम् । नच विग्रहे तत्वे जातात्षष्ठ्यनु-पपत्तिः । विशेषणादेव तद्विधानादिति वाच्यम् । तस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वाविवक्षापाताद्यत्यासेऽपि पूर्वजा-तसंस्कारानिवृत्तेरित्यग्रे निरूपयिष्यामः । मासपरि-

---

ति । वस्त्वर्थे अत इत्यस्योभयत्रान्वयः । आदिना पाचकपाठकादि । मतांतरमाह नैतयोरिति एवञ्चान्यथा प्राचामुक्त्यादिकं चिन्त्यमेव तदाहेत्यलमिति ।

पूर्वं प्रासङ्गिकमुक्तमतस्तद्विषयमाहान्य इति तद्विहितसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वध्वननायैतावत्पर्यन्तधावनं । घटाय इत्यादौ कल्प्स-व्युत्पत्त्या निर्वाहादाहात्रेति यत्किञ्चित् (प्रयाद्यभिन्नराजा) ।

एकदेशिसमास स्थले क्रमप्राप्ते आह पूर्वेति । समुदाये दृष्टाः शब्दा इति न्यायेनाह कायादीति ।

कालाः परीत्यस्य विषयमाह मास इति । यत्तु प्राञ्चः यद्यपि वा-क्ये समास. प्रधानं तथापि वृत्तौ मासजातो दृश्यतामित्यादौ

च्छेद्यो जात इति बोधः। जातस्य परिच्छेद्यत्वं तु परिच्छेद्यजननाश्रयत्वेन। अस्य जातस्य कियान्काल इति प्रश्ने मासजात इत्यस्यार्थमुत्तरत्वं बोध्यम्।

नञ्समासे बोधस्तु नञर्थनिर्णये निरूपितः। कर्मधारयान्नञ्तत्पुरुषाच्च न मत्वर्थीयः। मत्वर्थीयान्तेन च न तौ। वृत्तिद्वयकल्पने गौरवेण तत्र बहुव्रीहेरेव साधुत्वात्। क्वचित्तु शिष्टप्रयोगानुरोधेन लाघवानादराद्भवत्येव यथाऽदण्डी अपुच्छी अवाग्मी एकदेशिन इत्यादि।

प्रगत आचार्यः प्राचार्यो, निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिरित्यादौ प्रनिरादीनां गतक्रान्ताद्यर्थे वृत्तिः।

इति तत्पुरुषः।

जातस्यैव दर्शने कर्मत्वप्रतीतेरिति तत्रेति ध्वनयन्नाहात्रेति। कत्वेति तद्रूपाविग्रहत्वमित्यर्थः। तदर्थो विशेषणविशेष्यभावः। अग्रे बहुव्रीहिप्रकरणे। ननु कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वेनायुक्तमिदमत आह जातस्येति। नन्वेवं प्रश्नोत्तरभावासङ्गतिरत आहास्येति। न कर्मेत्यनुशासनमिति। नैयायिकाद्युक्तेरसाङ्गत्यायाह कर्मेति। आदिनाअसुन्वन्तइत्यादि।

कुगतीत्यस्य विषयमाह प्रगत इति॥

इति तत्पुरुष।

अथ बहुव्रीहिः

चित्रगुः चित्रा गावो यस्येति विग्रहः। चित्रगोसंबन्धीति समासार्थः। यत्संबन्धिन्यश्चित्रा गाव इति विग्रहे बोधः। वृत्तौ विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासः। यत्तु बहुव्रीहावन्यपदार्थे उत्तरपदस्य लक्षणा, नच गोपदेनैव गोस्वामिलक्षणायां तत्र चित्रपदार्थानन्वयः एकदेशत्वादिति वाच्यम्। चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकतया गोपदेनैव चित्रगोस्वामिलक्षणान्न दोषः।

एवं प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतो लक्ष्यते, प्राप्तपदं तात्पर्यग्राहकम्। प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमिति बोधोत्तरं स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वसम्बन्धेन तत्संबन्धिग्रामे लक्षणेति तु न युक्तम्। उदककर्तृकप्राप्तिकर्म ग्राम इति विवक्षितार्थानिर्वाहात्। प्राप्तेति क्तस्य कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणाप्राप्तौ चोदकस्य कर्तृतासम्बन्धेनान्वय इत्यपि न युक्तम्। उदकरूपकर्तुरनुक्तत्वेन ततस्तृतीयायां वैयधिकरण्याद्बहुव्रीह्यनापत्तेः॥ उदककर्तृकप्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्कर्म ग्रामो लक्ष्यते इत्यपि न युक्तम्। प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य नाम्नः सत्त्व-

---

अथ बहुव्रीहिः

अथ क्रमप्राप्तं बहुव्रीहिमाह चित्रगुरिति। चित्रगवीसम्बन्धीति पाठः। तत्रादौ दीक्षितादिसकलप्राचां मतमाह यदिति। नव्यनैयायिकमतं खण्डयति यत्त्विति। वक्ष्यमाणाशयेनाहोत्तरेति। तत्र गवि। चित्रेति यत इत्यादिः। चित्रगवीस्वामीति पाठः। षष्ठ्यर्थबहुव्रीहावुक्त्वाऽषष्ठ्यर्थबहुव्रीहावाहैवमिति।

स एव स्वैकदेशिमतानि क्रमेण खण्डयति प्राप्तेत्यादिना। तदिति प्राप्तिकर्त्रभिन्नोदकेत्यर्थः। उक्तरीत्यैवेति भावः। अतएवाहोदकेति-

प्राधान्यस्य च भङ्गापत्तेः। विशेषणे कर्त्तरि एकदेशत्वेनोदकान्वयासम्भवाच्चेति नव्यन्यायविदः।

तन्न। उत्तरपदे एव लक्षणायां विनिगमकाभावात्। नच प्रत्ययानां संनिहितपूर्वपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरुत्तरपदे तत्करणे विनिगमिका, राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यर्थस्य पुरुषेऽन्वयवारणाय 'पूर्वपदार्थे'ति, वाच्यम्। सर्वक इत्यादौ व्यभिचारात्। दधीयद्ददातीत्यादौ दध्नि वत्वर्थान्वयापत्तेश्च। दधि बहुपटुर्ददातीत्यादौ दध्नि बहुजर्थान्वयापत्तिः। पटावनन्वयापत्तिश्च। किंचैवमन्यपदार्थे वर्त्तमानानेकसुबन्ताभावेन बहुव्रीहेरेवानापत्तिः। अपिचैवं घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्याप्रत्ययरूपस्य लक्षणयैवोपपत्तौ विशिष्टशक्तिकथोच्छेदापत्तिः। अवयवतल्लक्षणाद्यजानतामपि बोधात्तत्र सा चेत्प्रकृतेऽपि तुल्यम्। कस्याचिदवयवलक्षणाज्ञानाद्बोधेऽपि न तत्तत्साधुत्वं सूत्राविरोधात्। सूत्रे लाक्षणिकार्थान्वाख्यानस्यादृष्टत्वात्। व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वभङ्गापत्तेश्च।

तदिति उदकप्रासीत्यर्थः। उक्तरीत्यैवेति भावः। तमाशयमाह नचेति। पदे तत्रैव। सन्निहितार्थेत्येव तु नोक्तमित्याह राज्ञ इति। सर्वक इति। अत्र पूर्वस्यासुबन्तत्वेनापदत्वं। शक्तत्वरूपपदत्वमपि अकारान्ते न हलन्त इति भावः।

अभ्युपेत्य दोषान्तरमाह दधीति। तृतीयदोषमाह किञ्चेति। यत इति शेषः। एवमग्रेऽपि। एवं तत्पदे लक्षणाङ्गीकारे एवमग्रेऽपि। तस्य निरर्थकत्वात्तदसम्भवनिरासायाह तत्रेति। बोधस्य व्युत्पत्त्यधीनत्वेनानिवार्यत्वादाह कस्याचिदिति तयोर्ज्ञानादित्यर्थः। विरोधमेवाह सूत्रे इति। तदभ्युपगम आह व्याकेति। इति शास्त्रत इति इत्यर्थकविशि-

किंचैवं प्रातिपदिकात्कर्मत्वादौ स्वादय इति शास्त्रतः प्रत्यासत्त्या लब्धायाः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तल्लब्धस्य परस्परं प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वये एव तयोः साधुत्वस्य च भङ्गः उत्तरपदमात्रस्याप्रकृतित्वात् । प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वम् । तज्जन्यज्ञानविशेष्यत्वं च प्रकृत्यर्थत्वं । एतेन प्रासादको ग्राम इत्यादौ यदुक्तन्तदप्यपास्तम् । किंच स्ववाच्यार्थघटितलक्षणायान्तात्पर्यग्राहकत्वस्य चित्रगुरित्यादौ क्लृसस्य भङ्गापत्तिः । व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारे विशिष्टशक्तिरेवोचिता, एवमूढरथादावपि । वि-

---

ष्टशास्त्रत इत्यर्थः । तदिति उक्तशास्त्रेत्यर्थः । तयोः प्रकृतिप्रत्ययोः । नच प्रकृतित्वं न तत्तात्पर्यान्त्यधिकरणत्वं किंतु तदाश्रयत्वमात्रं तच्चावयवमात्रेऽपीति वाच्यं चित्रगुमानय दंडिनं पश्येत्यादौ सति तात्पर्ये विना लक्षणां चित्रगोदंडादावानयनकर्मतान्वयापत्तेः । नच दण्डादीनां पदार्थैकदेशत्वान्न तत्रान्वयः, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजादीनामपि स्वातन्त्र्यस्याबाधात् ।

एतेन संनिहितार्थगतव्युत्पत्तिः सनिधानं चानुशासनिकमित्यप्यपास्तं । नच दण्डिनमित्यादावपि न स्वतंत्रत्वादेवान्वयः नहि पदाव्यवधानमासत्तिः गिरिरग्निमान्भुक्तं देवदत्तेनेत्यर्थे तात्पर्यग्रहवतः पुंसो गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यतो वाक्याद्बोधानापत्तेः । किंतु पदजन्यपदार्थोपस्थितिमात्रं सा च समूहालम्बनादिरूपास्त्येव अत एव भजे सरोरुहसदृशं भगवतश्चरणारविंदमित्यादितः शाब्दबोधः संगच्छते ।

एतेन प्रत्ययाव्यवहितप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वं तच्च द्वंद्वादावुभयोरव्ययीभावादौ पूर्वपदार्थस्यैव अव्यवधानांशनिवेशाद्दण्डिनमित्यत्र प्राग्वर्त्तिदंडपदजन्यबोधाविशेष्यदंडेनातिप्रसङ्ग इति परास्तं । बहुपटुः सर्वक इत्यादावव्याप्तेः । दधीयद्दातीत्यादौ दध्नि यत्वर्थान्वयापत्तेश्च तदेतदभिप्रेत्याह प्रकृतित्वं चे-

शिष्टशक्तिवादिनान्तु न काश्चिद्व्युत्पत्तिविरोधः। सर्वव्युत्पत्तीनां भिन्नोपस्थितिजनकशब्दाविषयत्वात्। तत्र विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यान्तर्भावेणैव संसर्गेऽन्यपदार्थे च शक्तिकल्पना चित्रगुरित्यादौ स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन चित्रगोविशिष्टः समासार्थस्तत्राश्रयः स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धश्चेत्युभयं समासार्थः।

यद्वा संसर्गरूपो विभक्त्यर्थ एव बहुव्रीहिशक्यः। न च विभक्त्यर्थस्यासत्त्वरूपतया लिङ्गसंख्याकार्यानुपपत्तिरिति वाच्यं। गुणवचनवत् यत् द्रव्याश्रितोऽसौ संबन्धस्तल्लिङ्गसंख्याभ्यान्तस्य योगाङ्गीकारात्। एवं च समासेनाभिधीयमानः संबन्धः संबन्धितादात्म्येनैवाभिधीयते, तत्र द्विष्ठत्वेऽपि सबन्धस्य संबन्धयन्तरस्य विशेषणतया शब्देनैवोपात्तत्वात् प्राधान्याच्च स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्थाप्यते इति तद्गतलिङ्गसख्ये भवतः, संबन्धसंबन्धिनोः स्वरूपातिरिक्तसंबन्धाभावेन संबन्धितादात्म्ये एव पर्यवसानं बोध्यम्। शब्दश-

---

ति। सिद्धांते तु न कोप इत्याह विशिष्टेति। इदमुपपादयन् प्रागुक्तरीत्या प्रागुक्तं विशदयति तत्रेति। विशिष्टशक्तिवादिमते इत्यर्थः बुत्ताविति भावः। इदमपिपर्यवसितमित्याह चित्रगुरिति। तत्रविशिष्टमध्ये, आश्रयः संबन्धानुयोगी। कारकप्रकरणोक्तरीत्येदं लाघवादेकरूपत्वात्तथैव लाभाच्चाह—

यद्वेति। एवेनाश्रयव्यवच्छेदः। ननु सम्बन्धस्योभयाश्रितत्वेन वर्तिपदार्थगतलिंगकार्यादेरव्यापत्तिरत आह तत्रेति तथासतीत्यर्थः। सम्बध्यंतरस्य गवादेः शब्दशक्त्या आह व्यवेति। नन्वेवं कथं तादात्म्यलाभोऽत आह सम्बन्धेति। नन्वेवमपि भेदविवक्षायां दोष

क्तिस्वभावाच्च पटस्य शुक्ल इत्यत्रेव न भेदेनात्र विवक्षा, वाक्ये तु भेदेनैव विवक्षेत्यन्यत । पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्पष्टमिति बहवः ।

परे तु एवं सति प्रासादिपदेपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासकल्पने गौरवं बहुव्रीह्युपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य भङ्गश्च । प्राप्तभार्यं इत्यादौ पूर्वोत्तरपदयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावात्पुंवत्त्वानापत्तिश्च । किंचालौकिकविग्रह एकार्थीभावरूपसामर्थ्यकल्पनया तत्र तन्मूलके विशेषणत्वव्यत्यासे पदयोः सामानाधिकरण्याभावेन समासशास्त्राप्राप्तिः । स्वशक्यार्थघटितैकार्थीभावस्य चित्रग्वादौ क्लृप्तस्य भङ्गश्च ।

तस्मात्प्राप्तिकर्तृकोदककर्मेत्यादिप्रकारेण बोधः । उदके तन्निरूपकत्वबाधेन तु विशेषणभूतप्राप्तौ तत्पर्यवसानम् । स्वर्गी ध्वस्त इतिवत् । अतएव विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्यैकार्थीभावकृतविशेषेऽनुक्तिर्भाष्ये । विभक्त्यर्थस्य प्राधान्येऽपि धर्मिबोधकत्वमुक्तरीत्यैव ।

एवेत्यत आह शब्देति चस्त्वर्थे । नन्वेवं वाक्येऽपि षष्ठ्याद्यनापत्तिरत आह वाक्ये त्विति । बहवः दीक्षितभूषणकृदादयः ।

इदं दूषयन् सिद्धान्तमाह परेत्वित्यादिना आहुरित्यन्तेन । एवं सति तद्वैपरीत्यांतर्भावे सति । विवक्षितार्थनिर्वाहायाह प्रासादीति तदभ्युपगमे आह बह्विति । तत्र तस्यैव निमित्तत्वादाहैकेति । वृत्तौ वृत्तेः प्राक् च सामानाधिकरण्ये एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः । सिद्धान्तमाह तस्मादिति । तत् कर्म । तत् तन्निरूपकत्वं । इदमेव भाष्यसंमतमित्याहातएवेति ईदृशबोधांगीकारादेवेत्यर्थः । प्रागुक्तपक्षद्वय-

यत्तु मीमांसकाः। बहुव्रीहौ चित्राणां गवामयमिति विग्रह उचितो नतु चित्रा गावोऽस्येति। वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वस्यानौचित्यात् प्राप्तोदक इत्यादेरपि प्राप्तस्योदकस्यायमिति विग्रहः। प्राप्तोदकसम्बन्धीति बोधः। सम्बन्धश्च स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वादिरिति।

तन्न। एवं विधविग्रहस्य मत्वर्थे बहुव्रीहिः, कर्तृकर्मवचनेनाप्रथमायाः, अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिः, शेषो बहुव्रीहि, त्रिकतः शेष इत्यादिमुनिवचनाविरुद्धत्वात्। नचालौकिके प्रथमान्तानामेव प्रवेशेन न तद्विरोध इति वाच्यम्। अलौकिके प्रविष्टानामेव पक्षान्तरे समासाभावे परिनिष्ठितानां तदर्थबोधनाय प्रयोगसंभवे उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितपदघटितलौकिकविग्रहवाक्यकल्पनाया अनौचित्यात्।

किंच न केवलमर्थबोधनायैव तद्वाक्यप्रयोगः। किंतु समासादेर्वैकल्पिकत्वप्रदर्शनायापि तद्दर्शकं चोक्तरीत्या चित्रा गावो यस्येत्याद्येव न त्वदीयमतएवास्विग्रहो नित्यसमास इति वृद्धाः। अन्यथा कुम्भकार इत्येतत्समानार्थकस्य कुम्भस्य कर्त्तेत्यस्य संभवेन तस्य नित्यसमासत्वं भज्येत। कर्तृपदस्य न समा-

---

मध्येऽपि द्वितीयपक्ष एव युक्त इत्याह विभक्त्यर्थेति। इत्यादि विग्रह इति पाठः।

मत्वर्थे इति वार्त्तिकं। षष्ठ्यर्थः सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थः। वार्तिकांतरमाह कर्तृकर्मेति। अप्रथमाया इत्यस्य व्याख्या अप्रथमेति। सूत्रमाह शेष इति। भाष्यमाह त्रिकत इति। आदिग्राह्यं चिन्त्यं। अनौचित्यादिति चित्रा अस् गोअसित्यादिस्थितौ विभाषा समाससंज्ञायां यदा सा जाता तदा प्रातिपदिकत्वे विभक्तिलुक्। यदा तु सा न

सघटकत्वेति चेदलौकिकसमासवृत्त्या चित्राणामित्यादेरपि तद्घटकत्वं तुल्यम्।

नच चित्रा गावो यस्येत्यपि विग्रहोऽस्तु तद्वैकल्पिकत्वबोधकः। अर्थनिर्णयार्थं तु मदुक्तोऽपि समासघटकपदघटितवाक्यासंभव एव नित्यसमासत्वमिति न बहुव्रीहेस्तत्त्वमिति वाच्यम्। फलद्वयार्थं युगपद्वाक्यद्वयप्रयोगापत्तेः। किंच समसनमेकीभाव इत्यर्थकसमासे पदप्रतिद्वन्द्विविग्रहपदस्य समासघटकपदानां विभिन्नत्वेन ग्रह इत्यर्थकस्य त्वदुक्ते प्रयोगासंभवात्। अनेन हि वृत्तिघटकपदानां भेदेन स्वरूपज्ञापकस्य विग्रहत्वं लभ्यते। नच त्वदुक्ते तदस्तीत्यलम्।

वृत्त्यर्थप्रदर्शनार्थं कल्पिते चित्रा गावो यस्येत्यादावपि विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासाच्चित्रगोसम्बन्धीत्येव बोधः। व्यत्यासबोधनायैव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति प्रदर्श्यते वृद्धैः। सर्वनामसंज्ञासूत्रभा-

---

तदातस्याः तदेति(?)एतेन षष्ठीतत्पुरुषादावपि राजा चासौ पुरुष इति विगृह्णन्तः परास्ताः। वैकल्पिकेति तन्मात्रेत्यर्थः। अतएवाहार्थेति। अन्यथा विग्रहाच्छक्तिनिर्णयो न स्यात् इति भावः।

ननु समस्यमानपदे विवरणाभावाद्बहुव्रीहेर्नित्यसमासत्वापत्तिरत आह समासेति। फलेति समासार्थबोधनार्थं तद्वैकल्पिकत्वबोधनार्थं चेत्यर्थः। न तथा प्रयुञ्जते सचेतस इति भावः। अनेन तत्प्रतिद्वन्द्विनातेन। किंच सूत्रकृता दीव्यतिखनतीत्यादिशब्दैः प्रत्ययार्थविवरणाद्यथाऽक्षकरणकभावनाश्रय इत्यर्थकाक्षिक इत्यस्याक्षनिष्ठव्यापारजन्यभावनेत्यर्थकाक्षैर्दीव्यतीत्येतद्विशेषणविशेष्यभावांशे समानार्थत्वविरहेऽपि विवरणं शक्तिनिर्णायकं च। तथा प्रकृतेऽपि स्यादिति क्लिष्टकल्पनाश्रयणं व्यर्थमेव तदाहेत्यलमिति।

सकलप्राचां ग्रन्थासांगत्याय सिद्धांतमाह वृत्त्यर्थेत्यादिना फ-

ष्येऽपि सर्व आदिर्येषां तानीति विग्रहो दर्शितः । स-र्वनाम्नामुत्सर्गतःप्रधानपरामर्शित्वात्स चित्रगुरित्यनेन स्वामिप्राधान्यं प्रदर्श्यत इति कैयटः ।

अत एव मासजात इत्यादेर्मासो जातस्य यस्य स इति विग्रहं प्रदर्शयन्ति । चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति वाक्ये चित्रगुपदं तत्पदबोध्यपरं चि-त्रगोसम्बन्धी यो भवति स चित्रगुपदबोध्य इति बोधः । पचतीति पाचक इत्यादेः पाचकपदं प-चतीत्येतत्समानार्थमिति बोधः । पचति पाकं करोतीत्यतोऽपि पचतिपदमेककर्तृकपाकक्रियाबोधक-मिति बोधः । एवमन्यत्रापि । एवंच वृत्तिविग्रहयोः समानार्थता स्पष्टैव । विग्रहश्च वृत्त्यर्थवृत्तिवैकल्पिकत्व-वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनोद्देशेन प्रवृत्तं वाक्यम् । ते-न लोके स्वातन्त्र्येणार्थबोधार्थं प्रयुक्ते यथास्थित एव विशेष्यविशेषणभावः । तदुक्तं हरिणा ।

क्व चिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितम्

इत्युपक्रम्य

आख्यातं तद्धितार्थस्य यत्किंचिदुपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः

ल्पिते वाक्ये चित्रगवीसम्बन्धीति पाठः । एवमग्रेऽपि व्यत्यासेति तदित्यादिः । अतएव तत्र तथाबोधादेव । तदुपपादयति चित्रा गा-व इति लक्षणया आह परमिति । तथैवाह पदमिति । अतो विवरण-वाक्यघटितादपि । वृत्त्यर्थेति वृत्त्यर्थश्च वृत्तिवैकल्पिकत्वं च वृ-त्तिघटकपदस्वरूपं च एतत्त्रितयबोधनोद्देशेनेत्यर्थः । अतएव परा-कस्य कुम्भं करोति कुम्भस्य कर्तेत्यादेर्न विग्रहत्वं । तेन तत्रैव तत्कल्प नेन । तदुक्तमिति तदेतदभिप्रेत्योपक्रमेत्युक्तं तेनेत्यर्थः । दीक्ष्यती

इति। दीव्यतीत्याद्यर्थविहिततद्धितानां साधनप्रधानत्वेन सूत्रस्थे दीव्यतीत्यादौ विग्रहवाक्यस्थे च गुणप्रधानभावो विपरीतो दृष्टोऽन्यथावृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वं भज्येतेति तदर्थः।

यत्तु तत्र तद्धिते विपर्ययो दृष्ट इत्यर्थवर्णनं भावप्रधानम्, अतिङन्तार्थविहितस्यापि सत्त्वप्रधानतेत्याशय इति।

तन्न अक्षरस्वारस्यानुगुणं, यत्पदपरामृष्टस्य प्रधानस्यैव तच्छब्देन परामर्शात्। एकत्राधिकरणे पूर्वदृष्टगुणत्यागपूर्वकं गुणान्तराङ्गीकारस्यैव विपर्ययपदार्थत्वाच्च। अतएवैतद्व्याख्यायां तेन दीव्यतीत्यादौ निर्देशे गुणप्रधानभावो न विवक्षित इत्याह पुञ्जराजः।

अनेन तुल्यन्यायात्सर्वत्र वृत्त्यर्थप्रदर्शनाय प्रवृत्ते वाक्ये वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वाय विशेषणत्वादिव्यत्यास इति सूचितम्। तथाच तद्वहतीति सूत्रे भाष्यं 'वहत्यर्थे रथादिभ्यः प्रत्ययविधिरनर्थकस्तस्येदमिति विहितत्वादि'त्युक्त्वा वहतीत्यस्य क्रियाप्रधानत्वेन वोढेत्यस्य सत्त्वप्रधानत्वेन 'शब्दभेदान्न प्राप्नोत्यन्यः शब्दो रथं वहति अन्यो रथस्य वोढे'तीत्याशङ्क्या'र्थसामान्यात्सिद्धं य एवार्थो रथं वहति स एवार्थो रथस्य वोढे'तीति तद्वैयर्थ्यं दृढं कृत्वा द्विरथ्य इत्यादौ यतो लुगभावार्थं तदिति सिद्धान्तितम्।

त्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः।

प्राचोक्तं खण्डयति यत्त्विति। तत्रेत्यस्यार्थस्तद्धिते इति। अतएव तदर्थाभावादेव। निर्देशे सौत्रे, अनेन तत्र तथा वदता पुंजराजेन। अत्र भाष्यसंमतिमप्याह तथाचेति। आदिना युगादि। तद्रथा

'य एवार्थ' इत्यादेः रथ्य इत्यस्य विग्रहभूते रथं वहतीत्यत्र योऽर्थः स एव तद्विग्रहभूते रथस्य वोढेत्यत्रेत्यर्थः। एवंच तद्व्यत्यासस्तत्रैव स्पष्टमुक्तः। एवंच वृत्तिविग्रहयोर्विषयतापि समाना।

अतएव समर्थ सूत्रे भाष्ये महत्कष्टं श्रित इति विग्रहे कष्टश्रितयोः समासः कुतो नेत्याशङ्क्य इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महत्कष्टं श्रित इति न जातुचित्समासेनासौ गम्यते इत्युक्तम्।

तत्र पदार्थानां वाक्ये समासे च प्रतीतिस्तुल्यैव तथापि महत्कष्टं श्रित इति वाक्ये कष्टपदार्थो विशेषणत्वानाक्रान्तस्वनिष्ठविशेष्यतया बुध्यते। समासे तु श्रितानिरूपितविशेषणत्वाक्रान्ततयैवेति न महत्पदार्थस्य तत्र विशेषणत्वम्। एवंच विषयताविशेषस्य वाक्ये भासमानस्य समासे न कथमपि भानमिति तदर्थः। एतदेवाभिप्रेत्य कैयटः। यः कष्टं श्रितः स महत्कर्म करोति इत्यादि प्रतीयेत न तु महतः कष्टविशेषणत्वमिति। एवंचालौकिक इव वृत्तिविग्रहभूते लौकिके एकार्थीभावारोप एतद्भाष्येण बो-

---

दिग्रहणं। असार्वत्रिकत्वायाह य एवेति तत्रेत्यादिः। क्वचित्तथा पाठ एव तदेवाहैवंचेति। विशेष्यविशेषणव्यत्यासो विग्रहवाक्यस्य सौत्रोक्त्येत्यर्थः। एवेन स्वातन्त्र्यव्यवच्छेदः, एवंच तत्र तद्व्यत्यासे च।

भाष्यान्तरमाहातएवेति। तस्याः समानत्वादेवेत्यर्थः। महदिति भिन्नं पदं। जातुचित् कदाचित्। तदर्थमाह तत्रेति उक्तविषय इत्यर्थः। आक्रान्तत्वादि च तद्वैशिष्ट्यादि। तत्र कष्टपदार्थे य इति

धित इत्यपि केचित् ।

युक्तं चैतत् । अन्यथा कष्टं श्रित इत्यस्यापि विग्रहत्वं न स्यात् तद्वदेव विषयताभेदात् । विशेषणसमभिव्याहारे तु तत्संबन्धानुपपत्त्या न श्रितादिरूपप्रधाननिरूपितविशेषणतयोपस्थितिस्तदसमभिव्याहारे तु तथैवोपस्थितिः । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । समासतद्घटकपदमात्रघटितविग्रहयोः समानार्थत्वे एतद्भाष्यतात्पर्यम् ।

अतएव कालाः परिमाणिनेति सूत्रे किंप्रधानोऽयं समास, उत्तरपदार्थप्रधान इत्युक्तं, नायं प्रश्नः समासमात्रविषय उचितः, तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानताया अव्ययं विभक्तीत्यादिसूत्रेषु भाष्ये उक्तत्वेन मासजातो द्व्यहजातामित्यादौ जातस्यैव कार्यसम्बन्धदर्शनात्प्राधान्यनिश्चयेन च तन्मात्रविषयप्रश्नानुपपत्तेः ।

तस्माद्वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहमपश्यतो विग्रहसमासोभयविषयः प्रश्न उत्तरं चेति भाति । समासपदं च समासविग्रहोभयपरम् । नच विग्रहेऽपि जातस्य प्राधान्ये जातस्य मास इति षष्ठ्यनुपपत्तिः विशेषणादेव षष्ठीविधानादिति वाच्यम् । वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य वृ-

तत्र समासे सतीति भावः । प्राग्वदाह वृत्तीति । तत्समर्थयते युक्तमिति । अन्यथा तत्साम्यानंगीकारे । तत् महदित्यादि । नन्वेवं कथमुक्तातिप्रसंगनिरासोऽत आह विशेषणेति । प्रकृतमाह समासेति मात्रपदेनान्यव्यवच्छेदः ।

भाष्यांतरमाहात एवेति । तयोस्तत्वादेवेत्यर्थः । मात्रपदेन विग्रहव्यवच्छेदः । विशेषसाधकमाह मासेति । नन्वेवं कथं समास इत्यु-

न्यर्थबोधकत्वरूपविग्रहत्वविवक्षायां विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येऽपि पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तेः ।

एवंच विग्रहे तदुत्तरषष्ठ्येव मासविशेषणकसम्बन्धप्रतीतिवत्समासेऽपि विशिष्टोत्तरषष्ठ्या तत्प्रतीतिसंभव इत्याशयेन यथैवमन्येपूत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासावुत्तरपदे प्रधानेऽन्तर्भाविनी विभक्तिस्तस्याः समासे श्रवणं भवति, यथा राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । इह पुनर्वाक्ये षष्ठीसमासे प्रथमा केनैतदेवं भवति इत्याशङ्क्य योऽसौ मासजातयोरभिसंम्बन्धः स समासे निवर्त्तते । अभिहितः सोऽर्थो न्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थःसंपन्न इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति अन्यथा विशेषणविभक्तेः षष्ठ्याः प्रधानबोधकसमासादापत्त्यसङ्गतेः ।

कैयटोऽपि वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वं न्याय्यम् अत्र तु वाक्ये जातो विशेषणं समासे तु मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसम्बन्धावगमात्प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैधर्म्यं च लक्ष्यते इति मत्वा पृच्छतीति प्रश्नद्वयाशयं वदन्नुत्तरेण तयोः समानार्थत्वमभिप्रैति । तत्र सम्बन्धस्य समासे निवृ-

---

त्तिरत आह समासेति ॥ एवंच उक्तरीत्या पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तौ च । तदिति जातपदेत्यर्थः । येनेत्यस्याशङ्कायामन्वयः । एवं उत्तरपदार्थप्रधानत्वे । पुनस्तु । मेतीत्यस्याग्रे उक्तामिति शेषः । अन्यथा उक्तरीत्या तस्य तत्र प्राधान्याभावे । प्राधान्यमित्यन्तेन किंप्रधानोऽयमितिपूर्वप्रश्नाशयः । अग्रिमेण केनैतदेवमिति द्वितीयप्रश्नाशयः ।

ननु तत्रापि सम्बन्धभानसत्वेन कथं तन्निवृत्तिरत उत्तराशयमाह तत्रेति उत्तरे इत्यर्थः । यत इति शेषेणानुषंगेण चासम्बद्धत्वं निराचष्टे

त्तिः । षष्ठ्यनिमित्तत्वेन तत्र हेतुः अभिहितः समासेनातएवान्तर्भूतः । सम्बन्धिविषयकोपस्थितिविषयत्वमन्तर्भावः ।

अतएव प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनं षष्ठ्यभावनिमित्तकथनं च । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तस्य शेषत्वात् । नच मासस्य जात इत्येव विग्रहोऽस्तु एवंच वृत्तिवाक्ययोः समानार्थतापि भवति षष्ठीप्रसक्तिश्च न । षष्ठीतिसूत्रेण सिद्धे कालाः परिमाणिनेत्येनतु कालाः परिमाणिना-समस्यन्ते, नतु परिमाणं कालेनेत्यर्थेन जातमास इत्येतन्निवृत्त्यर्थमिति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन परिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यादेव षष्ठीस्वीकारेण तथा विग्रहासंभवात् । एवमवयवावयविसमभिव्याहारेऽवयवत्वादिसम्बन्धेऽवयविवाचकादेव षष्ठीति बोध्यम् ।

तन्तूनां पट इत्यादौ तु जन्यजनकभावसम्बन्धे षष्ठी विशेषणत्वादिव्यत्यासे च शब्दस्वभाव एव बीजम् । यत्त्वेकार्थीभावबलाद् वृत्तौ विशेषणत्वादिव्य-

---

तत्र हेतुरिति । अपौनरुक्त्यायाह सम्बन्धीति । अस्य फलमाह प्रथेति उक्तभाष्यशङ्काया असङ्गतिमाशङ्कते नचेति । एतेनोक्तव्यवच्छेदः । नन्वेव षष्ठीतिसिद्धसूत्रवैयर्थ्यमत आह षष्ठीति । नियमार्थमितिभाव. । अन्यथोपपत्तेरभावादाहैतदिति । द्वितीयशङ्कादिपरेत्यर्थः । प्रसङ्गादाहैवमिति वृक्षे शाखेत्यादौ तदभावायाहावयवत्वादीति । नन्वेवं लक्ष्यविरोधोऽत आह तंतूनामिति नियमार्थमिति भावः । अन्यथोपपत्तेरभावादाहैतदिति द्वितीयशङ्कादिपरेत्यर्थः । प्रसङ्गादाहैवमिति वृक्षे शाखेत्यादौ तदभावायाहावयवत्वादीति । नन्वेवं लक्ष्यविरोधोऽत आह तन्तूनामिति ।

त्यास इति तन्न । एकार्थीभावफलेषु भाष्येऽस्यागण-नात् । वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभङ्गापत्तेश्च । एवमे-व बहुव्रीहिवाक्येऽपि षष्ठीस्थितिर्बहुव्रीहौ प्रथमादीत्य-पि बोध्यमित्यत्र विस्तर इत्याहुः ।

बहुव्रीहिर्द्विधा तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंवि-ज्ञानश्च । लम्बकर्णमानयेत्यादावाद्यः । तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां विशेषणानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्रे-त्यर्थात् । चित्रगुमानयेत्यादावन्त्यः । विधेयानन्वयि-स्वघटकावयवार्थकत्वं च तत्त्वम् । लम्बकर्णं भोजये-त्यादावप्ययमेव । यदि विधेयान्वयित्वमिव विधेयक्रि-याकाले संनिहितत्वमपि तद्गुणसंविज्ञानत्वमित्यु-च्यते तदा लम्बकर्णं भोजयेत्यादावप्याद्य एव । सं-योगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धी यत्रान्यपदार्थ-

---

भूषणकाराद्युक्तिं खण्डयति एवमेव मासजातवदेव । एवं वृत्ति-विग्रहयोः समानार्थत्वाय मीमांसकानां दुरभिनिवेशोऽयुक्त एव समासार्थबोध्यरूपस्य विग्रहप्रदर्शनफलस्य तेषां सिद्धावपि सम-स्यमानपदस्वरूपबोधनरूपतत्फलस्यासिद्धिर्मम तु सर्वेष्टसिद्धिस्त-दाहान्यत्रेति गुरुमञ्जूषादावित्यर्थः ।

तं विभजते बहुव्रीहिरिति ॥ तत्र योग्यार्थमाह तस्येति विशेषणेति । ध-र्तिपदार्थरूपाणामित्यर्थः । कौस्तुभादिरीत्येदं । कर्मणि ल्युटा तद्गुणानां संविज्ञानं यत्रेति तत्त्वं । अयमेव अंत्य एव । यदीति । तथाच न प्रागुक्तं लक्षणं, किंतु विधेयक्रियान्वयितत्संनिहितान्यतरस्वघटकावय-वार्थक आद्यस्तद्भिन्नोऽन्त्य इति । तथाच कार्यित्वतत्संनिहितत्वा-न्यतरधर्मेणेति फलितं । एवं योगार्थमुक्त्वा कैयटाद्युक्तं पारिभाषिकं तल्लक्षणमाह संयोगेति । दण्डी विषाणी चानीयतामिति लक्ष्ये अस्यापि दण्डी विषाणी च भोज्यतामित्यादौ व्यभिचारादाह प्राय इति तथाचौत्सर्गिकोऽयं नियम इति भावः । एवंच सामान्यतस्तदुक्तं चिंत्यमेव । इदंच भेदद्वयमनेकेति विहितबहुव्रीहेः । अधिकंभावप्रकाशे

स्तत्र तद्गुणत्वं प्रायोऽन्यत्रान्य इत्यलम् ।

बहुव्रीहौ विशिष्टशक्तिस्वीकारादेवारुणाधिकरणमुपपद्यते । तत्र ह्यरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति वाक्ये ज्योतिष्टोमप्रकरणपठिते किमरुणिमा वाक्याद्भित्वा प्रकरणे सर्वद्रव्येषु निविशते उत क्रीणातिना सम्बध्य तदङ्गमेकहायन्यां निविशत इति संशयः ।

तत्र गुणस्यामूर्त्तत्वात्क्रयरूपक्रियासाधनत्वासंभवेन पृथग्भूतोऽविशेषात्प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निविशते । अरुणादिशब्दाश्च गुणवचना एव । ननु तदाश्रितद्रव्यस्य क्रयसाधनत्वसंभवोऽन्यथा प्रकरणेऽपि निवेशो न स्यात् । अमूर्त्तत्वात्क्रियाभिः, कारकत्वाच्च द्रव्यैः सम्बन्धासंभवादितिचेन्न । श्रौतैकहायन्यवरोधेन क्रये तदन्वयासंभवात् । नच सत्यपि बलाबले

व्यक्तं तदाहेत्यलमिति ।

कल्पतरुकृता तु तस्यान्यपदार्थस्य गुणत्वेन विशेषणत्वेन संविज्ञानं यत्रेत्यक्षरार्थः । अत्र सर्वस्य तस्य विशेषणत्वे समासासम्भवात्तदेकदेशो विशेषणमिति लभ्यते इति जन्मादिसूत्रे उक्तं ।

स्वोक्ते परसम्मतिमप्याह वह्वीति तत्र हीत्यस्य संशयादावन्वयः । अंगमिति क्रियाविशेषण । तत्र तयोर्मध्ये पूर्वपक्षेऽन्वयोऽस्य । मात्र कार्त्स्न्ये । आकृत्यधिकरणन्यायेनाहारुणादीति । नच गुणस्य स्वाश्रयवृत्तित्वरूपपरंपरया करणत्वेनान्वयः । नामार्थविभक्त्यर्थयोः साक्षात्सम्बन्धेनैवान्वयस्य क्लृप्तत्वात् । अन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादावपि लक्षणानापत्तिः ।

असम्भवादिति नच करणतृतीयया करणद्रव्याणि प्राकरणिकान्यनूद्य गुणविधिरस्तु । विभक्तीनां निष्कृष्टशक्तिमात्राभिधायकत्वमिति मीमांसकसिद्धान्तात् सुप्विभक्तौ लक्षणाभावाच्च । तस्मात्प्रकरणे निवेशवादिनाप्यरुणपदाल्लक्षणया आक्षेपेण वोपस्थितानि

द्रव्यस्य वस्तुत एकत्वेन विरोधाभावादयुक्तमेतत्। अन्तरङ्गबहिरङ्गभावेन क्रमेणान्वये द्रव्यैक्यस्यैवाभावात्। एवंचाविशेषादरुणापदलक्षितन्तदर्थाक्षिप्तं वा द्रव्यं प्राकरणिकं सर्वमेवेति पूर्वपक्षः।

सोऽयुक्तः स्यात्। एकहायनीति समस्तस्यापि लाक्षणिकत्वेन श्रौतत्वाभावात्। निरपेक्षा हि रवः श्रुतिः। इतरपदार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानसापेक्षप्रतीतिकं हि लाक्षणिकमन्यथारुणापदलक्षितं द्रव्यमपि श्रौतमेव स्यात्।

नच लक्षणादिकं विनैव प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितैकदेशानिष्पन्नेनारुणया ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूतद्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्याकारेण वाक्येन प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्गत्वमिति वाच्यम्।

तृतीयासंयोगात्करणत्वविशिष्टानि प्राकरणिकद्रव्याण्यनूद्य गुणो विधेयः। नचैकप्रसरताभङ्गः एकोपस्थितिविषये एव तन्न्यायप्रवृत्तेः। इहतु शक्तिलक्षणाभ्यां भिन्नोपस्थितिविषयत्वान्न दोषः। समासादिवृत्तौ तु शक्तिलक्षणाभ्यां वा समासादिरूपाद्बोधकवशात् विग्रहवाक्यानुभूतविशिष्टार्थस्यैकैवोपस्थितिरिति न तत्र तथाऽन्वयः। अयमेव चैकार्थीभावो नाम। इत्थं हि वचनव्यक्तिः यत्किंचिद्यया कयाचिद्व्यक्त्या क्रियते तदरुणगुणिकयेति। अतएव स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति वक्तव्यं। एवंच क्रये एवान्वयसम्भव इति भावः।

बलेति समाहारद्वंद्वः। अभावादिति गवा क्रीणातीति क्रमप्राप्तं मंत्रे गवेति जातावेकवचनमिति भावः। एवंच श्रौतैकहायन्यवरोधेन क्रये तदन्वयासम्भवे च। प्रोक्तदोषाभावायाहारुणापदेति तदस्वीकारे आह सोऽयुक्त इति।

कैश्चिदनयैवानुपपत्त्याऽरुणयेति भित्वाऽन्यथा पूर्वपक्षो वर्णितस्तत् खण्डयति नचेति। आदिना आक्षेपः। यथाक्रममेवाहारुणेति ननु तद्वत् तृतीयया तस्यापि श्रौतत्वमत आहारुणयेतीति। ननु तथा-

द्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्यंशस्य प्रकरणतोऽप्यलाभात् । तस्माल्लक्षणया प्रकरणे निवेश इति वृद्धोक्तमेव ज्यायस्तत्र चानुपपत्तिरेव । अरुणयेति टाब्निर्देशस्तु छान्दस इति पूर्वपक्षी मन्यते । आश्रयलिङ्गग्राहित्वादि च गुणवचनानां पूर्वपक्षी न जानीते । आश्रयानिर्णयाच्च । नच स्त्रीद्रव्यलक्षणायां टाप् । अरुणापदलक्षितन्द्रव्यमित्यस्यासङ्गतेः । प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निवेश इत्यसङ्गतेश्च ।

यत्तु टाप् साधुत्वार्थ इति तन्न । एकवचनात्यन्तस्वार्थिकप्रत्ययातिरिक्तप्रत्ययानां साधुत्वमात्रार्थताया भाष्यकारादिभिरनभ्युपगमात् । किंच समासशक्त्यनङ्गीकारे एकहायनीपिङ्गाक्षीपदयोरप्यरुणापदतुल्यतया तत्र पूर्वपक्षाद्यकरणे बीजानापत्तिः । मीमांसावार्त्तिककृतोऽप्येवमेव—

सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते ।
नहि सम्बन्धवाचित्वं संभवत्यगौरवात् ॥

इति तदुक्तेः तन्मात्रवाचित्वमित्यर्थः । सम्बन्धस्य सांसर्गिकविषयतयैव वाच्यत्वे तस्य सम्बन्धान्तरभानं विना भानायोगात् ।

विशेषणं च गावोऽत्र न सम्बन्धः कथंचन ।

इति तदुक्तेः । अत्र चित्रगुरित्यादौ सम्बन्धस्य स-

पि गुणवचनानामिति न्यायेन तस्य तत्त्वमत आह आश्रयेति । अज्ञानं न केवलं तन्त्रान्तरस्थत्वमूलकं किंत्वन्यथापीत्याहाश्रयेति ।

तदुक्तिमेव खण्डयति यत्त्विति पूर्वपक्षानुरोधेनाहैकेति सम्बन्धमात्रेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह सम्बन्धस्येति । च्यत्वे सति । अयोगात् अभानात् । ननु विशेषणतयैव तद्भानं कुतो नात आह विशेषणं

खण्डत्वेन तत्र वाच्यत्वं कल्प्यं, संबन्धिनश्चाक्षेपाद्भानं स्वीकार्यमित्यर्थोऽतिगौरवादित्यस्य। शक्तिमदवयवकत्वे सति संसर्गबोधकशब्दत्वं यौगिकशब्दत्वम्। शक्तिमदवयवत्वं च राजपुरुषादौ लोकसिद्धं, पाचकादौ शास्त्रसिद्धं। जातेस्तु व्यक्त्यभेदेन गोपदादिभ्यो भानमिति अजेत्यादौ टाप्सिद्धिः। अतएव शाबलेयस्य गौरिति कदापि न।

सिद्धान्तस्त्वस्य गुणितादात्म्येन गुणबोधकत्वम्। गुणिद्रव्यं च वाक्ये श्रुतत्वेन सन्निहितत्वादेकहायन्येवेति विशिष्टविधिरयम्। अतएव टाप् न्यायेन तस्मिन्संभवति च्छान्दसत्वकल्पनाया अयुक्तत्वात्। अतएव—

गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति।

इतिकोशः सङ्गच्छते। भेदेन भानेऽप्याश्रयलिङ्गग्राहिता वा, गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्युक्तेः। एकहायनी च गौरेव क्रमप्राप्तत्वात्। गवा ते क्रीणानीति मन्त्रलिङ्गात्।

चेति। नन्वेवं गौरवमेवेति आद्यदोष एवात आह सम्बन्धस्येति। अनतिप्रसङ्गायाह शक्तिमदिति। सत्यंतमपि सर्वत्र न निर्मूलमित्याह शक्तीति। नचैवमतत्वादजेत्यादौ द्रव्यानभिधानात्कथं टाबत आह जातेस्त्विति। अतएव अभेदेनैव भानादेव। अस्य अरुणयेत्यस्य। तद्वदेवाह गुणीति विशिष्टेति गुणविशिष्टद्रव्येत्यर्थ.। अत एव तस्य तद्रूपत्वादेव पूर्वपक्ष्युक्तिं खण्डयति न्यायेनेति। तस्मिन् टापि। तत्र कोशविरोधमपि सूचयन्नाहात एवेति। तथा गुणिबोधकत्वादेवेत्यर्थः। आदिना एतेऽपि न रूपादयः। जातिशब्दतोऽत्रवैलक्षण्यमाह भेदेनेति गुणिभेदेनेत्यर्थः। उभयथाप्यत्र प्रयोगदर्शनात् गुणवचनत्वं हि गुणोपसर्जनगुणिबोधकत्वम्।

एतदभिप्रायेणैव वार्त्तिके उक्तं गुणस्यैवास्य द्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्वमित्यरुणादीनां योग्यत्वाद्द्रव्यपरिच्छेद एव व्यापारस्तत्रैषां कर्तृत्वादितरत्र करणत्वं भविष्यति। तत्रारुणापदादेतदवगतम्, किंचिद्द्रव्यं परिच्छिन्दतारुणगुणेन क्रयः साधयितव्य इति, एकहायन्यपि केनचिद्गुणेन मे परिच्छेदः कार्य इत्येतावदपेक्षते, उभयापेक्षालक्षणश्च सम्बन्धः शीघ्रतरं निवर्त्तते तेन नष्टाश्वदग्धरथवत्तयोरेव विनापि षष्ठीं सम्बन्ध इति संनिहितातिक्रमे कारणाभावाच्चैवमेव ज्ञायते इति। परिच्छेदश्च स्वतादात्म्येन ग्रहणं स्वाश्रयत्वेन ग्रहणं वा एतदधिकरणसिद्धान्तसूत्रमपि कटं भीष्मं कुर्वित्येतद्व्युत्पादनावसरे तत्पुरुषप्रकरणे उक्तं व्याख्यातं चेति दिक् ।

यत्तु स्वशक्यार्थविशिष्टव्यक्तिविषयकप्रसिद्धलक्षणावृत्तियोग्यं यत्प्रकारतया व्यक्त्यनन्वय्यर्थकपदं तत्वं गुणवचनत्वं । अजायाः शुक्ल इत्यादौ टाप्वारणायांत्यरूपम् । अस्तीत्यादावपि प्रकारतया व्यक्त्यन्वयादाद्यमिति । तत्र शुक्लस्याश्रय इयमजेत्यादावेवमप्यतिव्याप्तेः ।

नन्वेवमप्यतिप्रसङ्ग एवात आहैकेति । उक्तमित्यस्येतीत्यन्तेनान्वयः । अस्यआरुण्यस्य । तत्र परिच्छेदे । इतरत्र क्रये । तदेवाह तत्रेति वाक्ये इत्यर्थः ।

युक्त्यंतरमप्याह संनीति प्रागुक्तपक्षद्वयमेवाह परीति । तत्र विनापि षष्ठीमित्यनेन भेदेनैव सम्बन्धो दर्शितः । अस्य निर्मूलत्वं निराचष्टे एतदिति पिङ्गाक्ष्येकहायन्योस्तु सन्निधानात्प्रत्यासत्त्या एकद्रव्यावगमः । अतएव पाचकपाठकेन कृतमित्यादौ समासोपपत्तिरेवञ्च वाक्यभेदे मानाभावेन न प्रकरणे निवेशः । एवं च यदैवैकहायन्यन्वयस्तदैवारुण्यस्याप्यन्वय इति न श्रौतकहायन्यवरोधशंकेति बोध्यं तदाहेति दिगिति ।

अतएवेन्द्रपीताधिकरणं सङ्गच्छते । तथाहि-प्रातः सवनस्य गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्योपहूतस्यो-पहूतो भक्षयामीति मन्त्र इन्द्रदेवत्यसोमभक्षण एव नान्यदेवत्यसोमभक्षणे । इन्द्रपीतस्येति लिङ्गात् । न-चै'न्द्राग्ने तु लिङ्गात्स्या'दिति सूत्रात् डित्थकपित्थ-योर्मातरि डित्थमातृत्ववदिन्द्राग्निपीते इन्द्रपीतत्वरू-पलिङ्गस्य सत्त्वेनेन्द्राग्निदेवत्यसोमभक्षणे मन्त्रापत्तिरि-ति वाच्यम् । अग्नौ भस्मीकृतस्य पानासंभवेनेन्द्रपीतश-ब्दस्य तृतीयातत्पुरुषेण सोमपरत्वस्यायुक्तत्वेन दान-लक्षणया साधनं कृतेनेति चतुर्थीतत्पुरुषेण सोमपरस्ये-न्द्रोद्देशेन दत्तस्येत्यर्थकतयेन्द्राग्न्युद्देश्यकस्येन्द्रोद्देश्य-कत्वाभावेनादोषात् ।

यत्तु इन्द्राग्निविषये इन्द्रस्याग्निसापेक्षत्वेनासाम-र्थ्यादिन्द्रपीत इति समासो न स्यादिति शबरस्वामि-नोक्तं तत्प्रौढ्या । उपात्तपदजप्रतीतिविषयसापेक्ष ए-व सापेक्षमसमर्थवदित्यस्य प्रवृत्तेः पतञ्जलिनोक्तत्वा-

---

अत एव बहुव्रीहौ विशिष्टशक्तिस्वीकारादेव । रणं तदपि । दशइ-न्द्रपीतस्योपहूत इति पाठः । नान्येति तस्य त्वमन्त्रकमेव भक्षण-मिति भावः । लिङ्गादिति तृतीयातत्पुरुषेण तस्य तदीयसोमप-रत्वादितिभावः । लिङ्गातिप्रसंगाददतिप्रसङ्ग शङ्कते नचेति । सूत्रात् अनेन निर्मूलत्व तत्र निरस्त । एवमग्रेऽपि । तदर्थं सूचयन्नाह डित्थेति भक्षण तत्रापि यद्वापत्तिः सैव ।

यद्यपि देवताधिकरणन्यायेनाचेतनदेवतायाः पानासम्भव एव तथापि चैतन्यपक्षेऽप्याहाग्नाविति दानेति पिबतेरित्यादिः । परस्य इन्द्रपीतशब्दस्य विषये मन्त्रप्रवृत्ताविति शेषः । उक्तदोषपरिहाराय तदुक्तिरियं पीतेति सेति पाठ । विषयेति तेन सापेक्ष एवेत्यर्थः ।

त् । विशेषणस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेन व्री-
हिभिर्यजेतेत्यादाविवेन्द्रायैव दत्त इत्यर्थेनेन्द्राग्निदेव-
त्ये मन्त्राप्रवृत्तेश्च ।

तथाच सूत्रं 'मेकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागव' दि-
ति । एकेन्द्रदैवत्य एवायं मन्त्रः यथा देवतान्तरसो-
मादस्य विभागोऽसंबन्धस्तद्वदित्यर्थ इति पूर्वपक्षे सो-
मपरत्वे हुतशिष्टस्य भक्षणार्थमुपहूतस्येन्द्रपीतत्वाभा-
वेन तत्संबन्धिलक्षणा सोमपरोपहूतशब्देन ऽप्यधिक-
रणान्वयो वा स्यात् । एतच्चावन्तस्यैव देवतायै दानेन
सर्वस्येति भाष्यमते स्पष्टमेव । इन्द्राय वसुमते गृह्णा-
मीति मन्त्रलिङ्गादिन्द्रस्य समुदायसंबन्धबोधनात्सर्व-
स्यैव दानं प्रक्षेपस्त्वंशस्यांशान्तरस्येत्यन्यो विनियो-
गो वचनबलादिति ।

वार्त्तिकमतेऽप्येतदावश्यकम् । अवशिष्टमात्रस्य
तद्दत्तत्वाभावात् । नच समुदायदानेऽवयवस्यापि दाना-
न्न लक्षणादि अन्यथा समुदायदाने ततः पुनर्दातुरेक-
देशस्वीकारे प्रत्यवायो न स्यादिति वाच्यम् । इन्द्रा-

शङ्कायां दोषान्तरमाह विशेषणेति विनिगमनाविरहादाहायोगेति ।
अस्यादृष्टत्वनिरासायाह व्रीहिभिरिति । देवत्यसोमभक्षणे एवमग्रेपि ।

वार्थमाहैवेति । अस्य इन्द्रस्य । इतिपूर्वेति इत्येवं प्रकारेण पूर्व-
पक्षविषय भूत इन्द्रपीतशब्दस्य सोमपरत्वे इत्यर्थः । ननु वक्ष्यमाण-
प्रकारेणेति भावः । तदवयवत्वस्य दुरुपपादत्वादवयवे लक्षणेत्ययु-
क्तमिति सूचयन्नाह तत्सम्बन्धीति तदभावजलाघवादाह सोमपरेति
षष्ठ्यन्तेत्यर्थः । नन्विदं न भाष्यादिसम्मतमत आहैतच्चेति तिङन्त-
सम्बन्धि लक्षणादिकश्चेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । नसर्वेति यावतो दानं
तावत एव प्रक्षेप इति भाव. । मतान्तरमाहेन्द्रायेति मात्रमवधारणे
वार्त्तिकमतेन चेति । आदिना तथान्वयः समुदायेति धान्यराश्यादी-

ग्न्यादौ दानोद्देश्यत्वस्य समुदाये पर्याप्तिवत्तत्कर्मत्वस्यापि समुदाये एव सत्त्वात्। स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वोत्पत्त्याश्रयत्वेन क्रियोद्देश्यतायाः समुदाये एव सत्त्वात्। नान्तरीयके पुनः स्वत्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्ती अवयवेष्वपीत्येकदेशस्वीकारे प्रत्यवायोपपत्तिः। नान्तरीयकमादाय श्रौतव्यवहारस्तु न। नान्तरीयकदानोद्देश्यत्वस्यापि प्रत्येकं सत्त्वेनेन्द्राग्निदेवत्ये सोमभक्षणे तव मन्त्रापत्तेः।

यत्तु स्वीकारे पाधातोर्लक्षणा सच लाघवादैन्द्राग्न्यादिविषये उभयनिरूपित एक एव न प्रत्येकनिरूपित इति। तन्न। इदं ममेत्याद्याकारकबुद्धिविषयत्वरूपस्य तस्य बुद्धेः प्रत्येकवृत्तित्वयोभयनिरूप्यत्वाभावात्। निर्वापप्रभृतिप्रतिपत्तिपर्यन्तममुकदेवतासंबन्धीदमिति याज्ञिकव्यवहारस्तु देवतोद्देशेनोपकल्पितत्वमात्रेण। उपकल्पननिरूपितोद्देश्यता च प्रतिपत्तिनाश्येति न तदुत्तरन्तथा व्यवहारः।

तस्माद्बहुव्रीहिरिन्द्रेण पीतो यस्मिन्निति। प्रातः

त्यर्थः। ततः समुदायात् कर्त्तुरिति सूत्रात्तथैव लाभ इति सूचयन् पदार्थमाह स्वत्वेति। नन्वेवमुक्तदोषएवात आह नान्तेति पुनस्त्वर्थे।

एतद्दोषपरिहारकृन्मतं निराचष्टे यत्त्विति। तस्य स्वीकारस्य अग्रेऽन्वयः। अचेतनदेवतापक्षे स्वीकारासम्भवाच्च। चेतनत्वसविग्रहत्वपक्षेऽपि अहं ममेत्याद्यभिमानरहितानां शिवादीनां तदुपपादनासम्भवो निष्प्रमाणकश्च। देवस्वं नगृह्णीयादित्यादेश्च देवतोद्देशेन त्यक्तं न गृह्णीयादित्यादौ ददातिर्भाक्त इति बोध्यम्।

नचैवमपि याज्ञिकव्यवहारबलेनातिरिक्तसम्बन्धकल्पनाऽत आह निर्वापेति। इदं हविः। मात्रपदेन दानव्यवच्छेदः। एवंसति तदतिप्रसङ्गमाप्तं निराचष्ट उपेति। एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह तस्मादिति।

सवनस्येत्यधिकृतं प्रातः सवनमन्यपदार्थः। नच कर्मसमुदायाधारकालरूपस्य तस्य भक्षणासंभव इति वाच्यम्। तेन तत्संबन्धिहविषो लक्षणाया उपहूतस्येत्याद्यन्वयाय तत्राप्यावश्यकत्वात्।

सवनीयं हविरन्यपदार्थ इति तु न युक्तम्। तस्मिन् हुतशिष्टे इन्द्रपीतस्याभावेन तस्य तदधिकरणत्वाभावात्। अतीतासु गोषु चित्रगुरिति व्यवहाराभाववदिन्द्रेण पीतस्य नष्टत्वेन तमादाय हविःषु इन्द्रपीत इति बहुव्रीहिणाऽव्यवहाराच्च।

नच पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव बहुव्रीहित्वनिर्णय इति तदर्थमधिकरणारम्भो वृथेति वाच्यम्। इन्द्रेण पीत इति तृतीयातत्पुरुषेऽपि 'तृतीया कर्मणि'त्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैव सत्त्वात्। देवानामग्निमुखत्वेनेन्द्राय स्वाहेत्यादिमन्त्रेणाग्नौ दाहस्यैवेन्द्रकर्तृकपानत्वान्न तदनुपपत्तिः। अतः पाधातोर्दाने न लक्षणेत्याशयात्। पूर्वपक्षे दानलक्षणायामपि चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसी-

---

अधिकृतं उपक्रान्त। न च कर्मेति कर्मसमुदायश्च तदाधारकालश्चेतदुभयरूपस्य सवनस्यचेत्यर्थः। भक्षणेति भक्षयामिपदोपात्तेत्यर्थः। तेनेति तत्परेन्द्रपीतशब्देन कर्मसम्बन्धीत्यर्थः। हविष इत्यधिकरणस्य सम्बन्धित्वविवक्षया षष्ठी। आदिना भक्षण तथा च तत्सवनसम्बन्धि भक्षणमात्रेऽयमिति सिद्धान्ताशयः। तस्मिन् हविषि। नन्वेवं मास्तु सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिरपि तु षष्ठ्यर्थे एवास्त्वत आह अतीतास्विति तत्तत्रास्तीत्युक्तेरिति भावः। इन्द्रपीतेति षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिणेति पाठः।

कौस्तुभाद्युक्तिं खण्डयति नचेति। ननु तेषां मते तत्कर्तृकपानासम्भवेन पूर्वपक्ष एवायुक्तोऽतआह देवानामिति तदेति तृतीयातत्पु-

ति तृतीयान्तेनैव समासाच्च। प्रकारान्तरेणापि पूर्वपक्षोपपादनस्य कृतत्वाच्च।

किंच दानलक्षणायामपीन्द्राय पीन इति चतुर्थी समासो दुर्लभः। चतुर्थी तदर्थार्थेति समासस्य प्रतिपदोक्ततादर्थ्यचतुर्थ्यैव प्रकृतिविकृतिभाव एव च प्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। साधनं कृतेत्यपि न, चतुर्थीतदर्थेतिसूत्रे रक्षितग्रहणेन चतुर्थ्यन्तस्य तेन समासाभावबोधनात्। तादर्थ्यचतुर्थ्यां कारकविभक्तित्वाभावेन तत्र तेन समासस्य दुर्लभत्वाच्च।

किंच तेन समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव बहुव्रीहित्वनिर्णयेऽधिकरणोच्छेदः। न च चतुर्थी तदर्थे इत्यनेन तत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति वाच्यम्। तस्य स्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। प्रतिपदोक्ततादर्थ्यचतुर्थ्यन्तसमास एव तत्प्र-

---

र्षेत्यर्थः। नन्वेवं प्रागुक्तलक्षणं किमर्थमत आहात इति आशयः। परेषां स्वोपपादितरीत्यापि ततो अनिर्णयमाह पूर्वेति स्वोपपादिते इत्यर्थः। स्तीति इति विहिततृतीयान्तेनेत्यर्थः। अभ्युपेत्याप्याह प्रकारान्तरेति। स्वोपपादितपूर्वपक्षे लक्षणादिदोषान्तरमाह किञ्चेति नन्विदमत एव नोक्तमपि तु साधनं कृतेतीत्यत आह साधनमिति हितादियोगे विधिसत्त्वादाह रक्षितेति। ननु गोबलिरितिवत्तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेन समासोऽतआह तादर्थ्येति तच्च देवानामपीत्युक्तरीत्योपपाद्यं।

यद्यपि रक्षितग्रहणवत् बलिग्रहणं ज्ञापकं सम्भवति तथापि मूले एव कुठारमाह कारकेति। तत्र तस्यां सत्यां। तेन वार्तिकेन। अभ्युपेत्याह किञ्चेति सम्प्रदानचतुर्थ्यन्तेनेत्यर्थः। प्रागवदुभयं तस्येति अपिना तत्समासः। आद्यस्य स्पष्टत्वाद्द्वितीयमुपपादयति प्रकृते त्विति।

वृत्तेश्च। प्रकृते तु न तादर्थ्ये चतुर्थी उपपदविभक्तेरितिन्यायात्। क्ते चेत्यत्रापि तदर्थ इत्यनुवर्त्तते गोरक्षितमित्येव तदुदाहरणं नतु गोहितमित्यन्यत्र निरूपितम्।

अतएव चतुर्थी तदर्थे इत्यस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तौ क्तेचेति ज्ञापकं भाष्योक्तं सङ्गच्छते। समासे शक्तिमनङ्गीकुर्वतां बहुव्रीहावन्यपदार्थे लक्षणा व्यधिकरणत्वात्। त्वद्रीत्या पूर्वपदस्य विभक्त्यर्थान्तर्भावेण लक्षणेति तत्पुरुषादविशेषः। नच दानार्थकपाधातोर्भावक्तान्तादर्शं आद्यचि पीत इन्द्रो यस्येति बहुव्रीहिर्दानसम्बन्धीन्द्रसम्बन्धिन इति बोधः। आहिताग्न्यादित्वात्पीतशब्दस्य परानिपात इति न बहुव्रीहौ लक्षणाद्वयमिति वाच्यम्। धातोः सकर्मकतया भावे क्तस्यासम्भवात्। अनुपपत्तिप्रतिसंधान-

---

नन्वेव मपि अर्थे इत्यस्याविषयत्वेऽपि तदग्रिमेण क्तचेत्येनेन विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्ध एवेति आह क्तेचेत्यत्रेति। एवञ्च तादर्थ्यचतुर्थ्यामेव तदप्रवृत्तिरिति नात्र तदपीति भावः।

नन्वेवं गोहितमिति वृत्त्युक्ततदुदाहरणासङ्गतिरत आह गोरक्षितमिति अन्यत्र उद्योतादौ। अतएव तत्र तदनुवृत्त्या तत्रैव तत्प्रवृत्तेरेव। तत्र हि अश्वघासादिषु चतुर्थी समासोपसंख्यानं षष्ठीसमासेन प्रत्याख्याय तत्रारम्भे चतुर्थी तदर्थे इति प्रकृतेः स्वरः स्यात्-षष्ठीसमासे त्वतोदात्तत्वमिति स्वरभेदमाशङ्क्यक्तेचेति ज्ञापकाच्चतुर्थी इत्यस्य प्रकृतिविकृतिभावे एव प्रवृत्त्या न स्वरे विशेष इत्युक्तं। त्वद्रीत्याऽत्र तादर्थ्यचतुर्थ्यभावेन तदप्राप्तौ विध्यर्थत्वेनास्य सार्थकयात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। तस्मात्स्वरेणानिर्णय इति तदारम्भः सफल एवेति सिद्धम्।

अतएवेत्युक्त्या सूचितामन्यथानुपपत्तिमाह समासे इति। ननु

मूलकतयैवंविधे वृत्तिद्वयकल्पनाया लक्षणातोऽपि दुष्टत्वाच्च ।

तदुक्तं जैमिनिना—'सर्वेषां चैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्सवनाधिकारो हि'ति भक्तिपानत्वादित्यनेन तत्पुरुषनिराकरणं दानलक्षणानिराकरणं च । सवनाधिकारो हीत्यन्यपदार्थप्रदर्शनमतस्तत्सवनसम्बन्धिनां सर्वेषामैन्द्राणां अनैन्द्राणां च हविषां समन्त्रकं भक्षणं यथाम्नानामेक एव च मन्त्रः सर्वत्रेति त-

---

तत्पुरुषे लक्षणाद्वयं पूर्वपदसमासे बहुव्रीहौ त्वेकैवेति न तदसंगतिरत आह वहीति । अपिना तत्पुरुषः व्यधिकरणबहुव्रीहित्वेन नामार्थधात्वर्थयोर्विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य साक्षाद्भेदेनान्वयाव्युत्पत्त्या पूर्वपदस्य तृतीयार्थलक्षकत्वं समुदायादेश्चान्यपदार्थलक्षकत्वमिति साम्यमिति भावः । वहीति समानाधिकरणेत्यादि । इति इतिच । त्वात त्वाच्च । ननु नपुंसके भावे इत्यनेन सम्भवत्यत आहानुपेति अत्रान्यपदार्थे लक्षणाया अपि सत्वादाह लक्षणातोऽपीति तत्पुरुषीयलक्षणातोऽपीत्यर्थः । एतदग्रे गुरुत्वाच्च एतन्मूलक एव न कर्मधारयान्मत्वर्थीयइत्युद्घोषः । निषादस्थपत्यधिकरणोक्तरीत्या तत्पुरुषेप्यवान्तरलक्षणाया अभावेन तयोः समत्वाच्चेति क्वचित्पाठो दृश्यते ।

उक्तसिद्धान्तं समूलयति तदुक्तमिति सिद्धान्ते यत्रेन्द्रेण पीतं तत्सवनमिन्द्रपीतं प्रातः सवनसामानाधिकरण्यात् तथा चानैन्द्रोऽपि इन्द्रपीतसवनांतर्भवतीति मन्त्रेण वदितुं शक्यत्वात्समानविधाने कथं मन्त्रो न भवेत् भक्त्या ह्यपीतः पीत इत्युच्यते । इत्यैतिशायन आचार्यो मन्यते तत्कीर्तनं पूजार्थत्वेन स्वसंमत्यर्थमिति भाष्यकृत्तदाह भक्तीति । व्यधिकरणबहुव्रीहिणा पानपदार्थकथनं अतएवोभयं व्यवच्छेद्यमाह तत्पूर्वीति । हिसूचितमाहात हीति तत् प्रातः यथाम्नानमित्यनेनोहनिरासः । आदिना वार्त्तिकादि ।

एतेन यदत्र कौस्तुभकृतोक्तं यच्च तत्समर्थनाय भूषणकृतोक्तं यच्च मीमांसकैकदेशिभिः स्वरेणैव बहुव्रीहिनिर्णय इत्युक्तं तत्सर्वमपास्तम् । गर्भशंकादि तु क्त्वाचिन्तान्यायेनात्रानेकविधमिति स्पष्टमन्यत्र तदा-

दर्थ इति तद्भाष्यादौ स्पष्टमित्यलम् ।

उपदशाः । दशानां समीपे ये सन्तीति विग्रहः । अत्रायं समीपसंख्यावत्परः । दशपदार्थस्य स्ववृत्तिदशत्वसमीपसंख्यासम्बन्धेनान्वयः । दशसमीपसंख्यावन्त इति बोधः । ईदृशसम्बन्ध एवास्य साधुत्वं शब्दशक्तिस्वभावात् । संख्ययाऽव्ययेत्यादिसूत्रबलाच्च । अत एव नवैकादश वानेन प्रत्याय्यन्ते, नतु दशानां वृक्षादीनां समीपे ये गवादयस्ते प्रत्याय्यन्ते । एतेनासन्नविंशा अदूरत्रिंशा इति व्याख्यातम् ।

द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । अत्र वाशब्दो विकल्पार्थकः । अत्र कार्ये विकल्पो नतु शब्दाद्बोधेऽतः शब्दान्नियमेन बहूनामुपस्थितेर्नित्यबहुवचनान्तता अत्रापि एककालं समभिव्याहृतान्वयिपदार्थासम्बन्धत्वरूपो विरोधो भासते, प्रायोऽयमेव सर्वत्र विरोधो वार्थः। क्वचिदेकाधिरणावृत्तित्वरूपः यथा शब्दो नित्यो न-

---

हेत्यलमिति ।

अथ संख्ययाऽव्ययेत्यस्य विषय क्रमेणाहोपदशा इत्यादिना सामीप्यपरत्वनिरासायाहात्रेप इति समीपेति शेषः । क्वचित्तथा पाठ एव । एकार्थीभावविशेषेष्वस्याभावादाह शब्दशक्तीति । अतएव सामान्यतोऽन्वयादेव एवव्यवच्छेद्यमाह नत्विति । एतेन उक्तप्रकारेण इतीति इत्यपि व्याख्यातप्रायमित्यर्थ. । अधिकचत्त्वारिंशा इत्यस्य चत्वारिंशतोऽधिकाइत्यर्थः । स्पष्टत्वादाह द्वौ वेति अत्र विग्रहे । नन्वेवमन्यतरबोधे पक्षे द्विवचनापत्तिरप्यत आहात्रेति वृत्तावित्यर्थः । अत्रापि विकल्पार्थकत्वेऽपि । अपिना वक्ष्यमाणसमुच्चयः । एककालिकैकाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधमेव कोट्योः शब्दान्तरेणाहैकेति अन्वर्थो कार्यरूपः ।

मतान्तरमाह प्रायोऽयमिति एवेन विकल्पव्यवच्छेदे अयं विरोध

वेति विप्रतिपत्तिवाक्ये। तस्य शब्दो नित्यत्वविरुद्धानित्यत्ववानित्यर्थः।

क्वचिदेककालावृत्तित्वरूपो विरोधो यथा व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेत्यादौ वाशब्दं विनापि तात्पर्यवशात्। देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीतिवदेकविशेषविधेर्विशेषान्तरनिषेधफलकत्वान्निरपेक्षत्वलाभेन समुच्चयासम्भवाद्विकल्पो बुध्यते। स च समभिव्याहृतकारकविशिष्टक्रियायां भिन्नकालिकत्वरूपः। अत्र व्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यमिति प्रश्नवाक्यं यागत्वावच्छेदेन यवानिरपेक्षव्रीहिकरणकत्वव्रीहिनिरपेक्षयवकरणकत्वसंशयपरम्। उत्तरमपि तथैव, परन्तु तद्यागत्वसामानाधिकरण्येन तत्परमित्याहुः।

अन्ये तूत्तरे वा शब्दोऽन्यतरार्थः। एवं च द्वयोरपि यागसाधनत्वादिच्छयैकतरग्रहणादैच्छिको विकल्पः। इदमेवाभिप्रेत्य प्रश्ने वा शब्दः सर्वात्मना पक्षान्तरप्रतिक्षेपार्थः। उत्तरे तु स्वप्राप्तपक्षे तत्प्रतिक्षेपार्थ

एव सर्वत्र वार्थ इत्यर्थः। सर्वत्रेत्यस्योक्ते तद्भिन्ने चेत्यर्थः। प्रायः पदं सफलयति क्वचिदित्यादिना। वृत्तित्वेति तन्मात्रेत्यर्थः। तेनैककालावृत्तित्वव्यवच्छेदः। एवमग्रेऽपि। स विरोधः। नन्वत्र वाशब्द एव नेति कथं सोऽत आहात्रेति सच नोक्त इत्याह सचेति। तथाच वाशब्दप्रयोगे इदं तद्यात्यं तदभावेतात्पर्य मिति बोध्यम्। तद्ध्वनयन्नाहात्रेति उक्तोक्तविषय इत्यर्थः। अतएवाहोत्तरमपीति व्रीहिभिर्यजेतेत्याद्युक्तरूपमित्यर्थः। तथैव संशयपरमेव तत्पर निरपेक्षव्रीहिसाधनत्वानिरपेक्षयवसाधनत्वसंशयपर।

एके इति सूचितारुचिस्तु निश्चायकस्यैवोत्तरत्वेन तस्य संशयपरत्व उत्तरत्वानुपपत्तिरिति अतएवाह अन्येत्विति। स्वार्थे तरप् यद्वा अवधारणार्थः तेन परिगृहीतात्यागः सूचितः। उत्तरविषयेऽन्यत्रा-

इति प्रवादः। द्वित्रा इत्यत्रापि द्वित्र्यन्यतर इत्यर्थः। अन्यतरत्वमुपात्तेतरव्यावृत्तैकत्वरूपं, तच्च क्वचिद्व्यक्तिगतं क्वचिद्धर्मगतं तात्पर्यवशात्।

यत्तु स्वभिन्नभेद एवान्यतरत्वमिति तन्न। घटपटान्यतरमानयेत्यादितः कदाचिदुभयस्याप्यानयनापत्तेः। तद्भिन्नभेदस्य प्रत्येकं घटपटयोरिव समुदितयोरपि सत्वादित्याहुः। तत्र धर्मगतमेकत्वमिति पदार्थः पदार्थेनेति न्यायविरुद्धमिति द्वित्र्यन्यतरेत्यर्थकथनमसङ्गतम्। किञ्च द्वित्रा इत्यादौ नित्यबहुवचनान्ततानापत्तिः। अन्यतरत्वेनानेकबोधे तु घटपटान्यतरमानयेत्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिरित्यन्ये।

क्वचित्तूद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन पाक्षिकः समभिव्याहृतार्थप्रतियोगिकाभावोऽपि वार्थः। यथा दीर्घात्पदान्ताद्वेत्यादौ। शास्त्रीयव्यवस्थितविकल्पे तु उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन भावाभावबोधो लक्ष्यानुसाराच्च व्यवस्था॥

स्थाणुर्वेत्यादौ संशयात्मकज्ञानजनके एकाभि-

प्येवमित्याह द्वित्रा इति तर इत्यर्थ इति पाठः। एवमग्रेऽपि त्वंच क्वचित्तथैव।

नैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति यत्त्विति स्वमुभयं तयोः सत्वादिति। अतएवान्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावात् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्त्तेते इत्याकरः सङ्गच्छते। इदमंशं दूषयति तत्रेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः। ननु तत्र तद्विरोधेऽपि व्यक्त्याशयेन तदर्थकथनमत आह किंचेति। अत्राप्यरुचिरन्ये इत्यनेन सूचिता। अन्यतरत्वमपि कार्ये नतु बोधे इति प्रागुक्तरूपशास्त्रीयेति व्याकरणेत्यादिः चरत्वर्थे। प्राग्वदाह स्थाणुरिति। रूपः रूप एव। ननु तदुपस्थापकशब्दाभावे

करणावृत्तित्वरूपो विरोधो वार्थः । अन्यतरकोटेः सर्वथा बाध्यत्वात् । अनेककोट्युपस्थितिरपि वाशब्दसमभिव्याहारादेव । स्थाणुर्नेत्युक्ते स्थाणुभिन्न इत्येव प्रतीतेः । क्वचित्त्वेकाधेयानाधिकरणत्वरूपो विरोधो वार्थः । यथा घटे पटे वा सौन्दर्यमित्यत्र ।

केचित्तु द्वित्रा इत्यादौ संशयविषयत्वं वार्थः । संदेहविषयद्वित्वत्रित्ववन्त इति बोधः । त्रित्वेनापि संदेहविषयत्वाद् बहुवचनं । शब्दो नित्यो नवेत्यस्यापि नित्यत्वादिसंदेहविषय इत्यर्थः । स्वसंशयज्ञापनाय च तथोक्तिरित्याहुः ।

परे तु वाशब्दसमभिव्याहारे परस्परप्रतिक्षेपकानेकधर्मवत्वं धर्मिणि गृह्यते तदेव विषयनिष्ठं संशयत्वं, तदेव वाशब्दवाच्यम् । इदमेव विकल्पितरूपं तद्विषयकत्वाच्च ज्ञानं संशयः । एवंच स्थाणुर्नवेत्यादौ स्थाणुतदभावरूपः संशय इति बोध्यम् ।

द्वित्रा इत्यादौ द्वित्रिरूपसंशयसाधनिका क्रियेत्यादिरीत्या बोधः । अतएव भवेद्यदा बहूनामानयनं

कथमिदमत आहानेकेति एवव्यवच्छेद्यमाह स्थाणुरिति णत्वं तद्रूपविरोधः । नन्वेवं कथं नित्यबहुवचनं ततोऽत आह त्रित्वेनापीति नित्यत्वादीति नित्यत्वादिः सन्देहविषयो यत्रेत्यर्थः । तथाच सन्देहविषयनित्यत्वतदभाववान् शब्द इति बोधः । तस्य तत्वे बीजमाह स्वसंशयेति चो ह्यर्थे ।

अत्रारुचिबीजं तु प्रश्नवाक्ये एवं सुवचत्वेपि नोत्तरवाक्ये प्रोक्तरीत्या तथा वक्तुं शक्यमिति बीजान्तरमपि सूचयन्नाह—

परेत्विति प्रामाणिका अतिप्रांचस्त्वित्यर्थः । असमभिव्याहारे नैवमित्याह वाशब्देति सर्वत्रैवाऽन्यव्यवच्छेदे ज्ञाने तु नस्वतस्तत्वमित्याह तद्विषयेति । अतएव तस्य वार्थत्वादेव । अनेन सिद्धान्ताशय-

तदा बहुवचनमुपपन्नम् । यदा द्वावानीयेते तदा न सि-
ध्यतीत्याशङ्क्य द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते । त्रयो
वेत्युक्ते द्वौवेति गम्यते सैषा पञ्चाधिष्ठाना वागिति
भाष्ये उक्तम् । अन्यतरार्थो वाशब्द इत्याशङ्काशयः ।

कैयटोऽपि विकल्पो वार्थ इति छित्रशब्दः कदाचि-
द्द्वयोर्वाचक इति शङ्काशयमुक्त्वा संशयोऽत्र वार्थः ।
नतु विकल्पः विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्य पर्याय-
स्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसंकलनया पञ्चाधिष्ठानत्वमु-
च्यत इति आह । अनेकविषयत्वाद् अनेकविषयरू-
पत्वात् विमर्शस्य संशयस्येत्यर्थः । तत्र क्वचिद्ब-
लवत्प्रमाणेनैका कोटिर्बाध्यैव यत्र तु नतथा बाध-
कन्तत्रैच्छिकं पाक्षिकानुष्ठानं क्वचित् । यथा व्री-
हियवविषये । क्वचिद्व्यवस्थयेत्यूह्यं ।

संशयत्वस्य विषयनिष्ठत्वादेव संशयलक्षणपरे
गौतमीये सूत्रे तद्वार्त्तिककृता संशयपदे विरुद्धत्वात्
संशय्यते विषयोऽनेनेति करणव्युत्पत्तिर्दर्शिता विष-
योऽत्र विशेष्यभूतः । अतएव प्रमाणप्रमेयेति सूत्रे वि-
षयभूतपदार्थेषु संशयस्य पाठः । अतएव प्रमादयो
ज्ञानभेदा न तत्रोक्ताः ।

स्योक्तत्वादाहान्यतरेति । टापीत्यस्याहेत्यत्रान्वयः । तदाशयवर्णन-
मेवेदं तत्र शङ्कांशो भेदमात्रमित्याह विकल्प इति । संशयत्वस्य ज्ञाना-
वृत्तित्वाभ्रमायाहानेकेति । विशेषमाह तत्रेति तदर्थकतत्समभिव्याहारे
इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि इत्याह ऊह्यमिति । अत्र परसंमतिमप्याह सं-
शयत्वेति । सूत्र इति । समानानेकधर्मोपपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यव-
स्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इत्यत्रेत्यर्थः । विरुद्धत्वात् सं-
शयत्वस्य विषयनिष्ठत्वात् ज्ञानलक्षणपरं हीदं सूत्रं विशेषणभू-

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्य
मार्याः समर्याद मुदाहरन्तु ।
सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणां
किंवा स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥

इति पद्ये च संशयो वाच्यो निश्चयो व्यङ्ग्य इति प्रकाशे उक्तम् । संदेहालङ्काराद्विकल्पालङ्कारश्च न तेन पृथगुक्तः । निश्चयान्तससंदेहालङ्कारेण गतार्थत्वादित्याहुः ।

द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । अत्र सुजर्थान्तर्भावेणावृत्तिक्रियान्तर्भावेण च द्विशब्दस्यावृत्तिविषये वृत्तिः । आवृत्तिजन्मगणने च द्विशब्दो, द्वित्वसंख्याविशिष्टोत्पत्तिकावृत्तिविषया दशेति बोधः । अन्यथा द्वित्वान्वयो न स्यात् । दशत्वसंख्यायाः संख्येयं प्रत्युपसर्जनत्वादेकत्वाच्च न तदन्वयः । संख्येयेष्वपि न । विरोधात् नहि दश द्वौ भवन्ति । तदुक्तं हरिणा—

न संख्यायां न संख्येये द्वौ दशेत्यस्ति सम्भवः ॥
भेदाभावान्न संख्यायां न विरोधात्तदाश्रये । इति।

तताहशसंशयत्वाभावादाह विषयोऽत्रेति । अत एव तस्य विषयनिष्ठत्वादेव तदन्यपरसंमतिमप्याह मात्सर्येति सशयत्वस्य विषयनिष्ठत्वादेवेत्यस्यानुषङ्गः । भर्तृहरिपद्यमिदं चो व्युत्क्रमे उक्तं च एवमग्रेऽपि ।

इदमेवेत्युक्तं सफलयति सन्देहेति । तेन प्रकाशकृता एतेन नव्यालंकारिकोक्तिरपास्ता । तद्विशेषेषु अस्याभावादाहात्रेति तदेवाहावृत्तीति । अन्यथा तस्य तदनर्थकत्वे तदभावमेव धर्मधर्मिभेदेन त्रेधोपपादयति दशत्वेति । च्वितोन्यत्रानियमादाह भवन्तीति। क्रमेण तत्र हेतुद्वयमाह भेदेति ।

केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं केशाकेशि । अत्र क्त्वाप्रत्ययोऽध्याहृतास्थित्यादिक्रियामादाय बोध्यः । ग्रहणकर्मत्वं च प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टपुरुषयोरेव । परस्परग्रहणादिरूपः कर्मव्यतिहारः समुदायशक्त्यो युद्धादिरूपक्रिया च । एवंच परस्परकेशाधिकरणकत-त्पुरुषकर्मकग्रहणोत्तरकालिकास्थितिकर्तृपुरुषकर्तृका क्रियेति बोधः । क्रिया युद्धादिरूपेति क्वचित्प्रकरणात्क्वचिद्युद्धादिवाचकपदसमभिव्याहारान्निर्णेयम् । यथा

मृधं किमच्छत्रकदण्डताण्डवं ।
भुजाभुजि क्षोणिभृतां दिदृक्षवः ॥

इत्यादौ । एतेन कर्णाकर्णि प्रथितमयश इति व्याख्यानम् । कर्णाभ्यां कर्णाभ्यामाकर्ण्येदं प्रथितमित्यर्थः । एतेनायं समासो युद्धक्रियायामेवेत्यपास्तम् ।

इति बहुव्रीहिः

तत्र तेनेदमित्यस्य विषयमाह केशेष्विति । ग्रहणस्य प्रवृत्तिवैयाधिकरण्यादाहात्रेति विग्रहे इत्यर्थः । न्यूनतां निराचष्टे ग्रहणेति । अत्रैकार्थीभावकृतविशेषमाह परस्परेति । अन्यसङ्ग्रहायाह युद्धादीति । परस्परेत्यादिविशेषणत्रयं ग्रहणान्वयि । क्त्वार्थमाहोत्तरेति तत्राद्योदाहरणमुक्तमेवेति द्वितीयमाह यथेति । एतेन प्रकारेण । अनेनाक्लिसमाख्यं सूचित इत्यपि प्रथित प्रथनं प्रवृत्त क्रियाविशेषणमेतत् । अनेन ग्रहोऽपि बोधितः ।

एव-हस्ताहस्तिमिषात्स्पृशन्कुचतटीमित्यत्रापि बोध्यम् ।

कैयटादिसकलग्रन्थकारोक्तिं खण्डयति एतेनेति । उक्तप्रयोगदर्शनेनेत्यर्थः ।

इति बहुव्रीहिः ।

अथ द्वन्द्वः

धवखदिरावित्यादावितरेतरयोगद्वन्द्वे उद्भूतावयवभेदः समूहः समासार्थः । अत एव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रे भाष्ये चार्थे विधीयमानस्य द्वन्द्वस्य तद्वदेवालिङ्गसंख्यतामाशङ्क्य शब्दशक्तिस्वाभाव्येन गुणवचनानामिवाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यनेन वा परिहृतम् । बहुव्रीहावन्यपदार्थस्येवात्रापि चार्थस्यैव प्राधान्यौचित्यात् । अत एव गोस्त्रियोरिति सूत्रभाष्ये कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र ह्रस्वमाशङ्क्य 'द्वन्द्वे प्रतिषेधो वक्तव्य' इत्युक्तं समासार्थेऽवयवार्थस्याप्राधान्यात्प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्चोपसर्जनत्वमिति कैयटेनोक्तं । प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे न्यायभाष्यकारोऽपि चार्थे द्वन्द्वः समास इति । अतः सर्व एते प्रमाणादयो विज्ञेया इति सिद्धमिति वार्त्तिकं च । तेन हि समासस्य चार्थे वृत्तिः स्पष्टमुक्ता । तेन च समूहस्य ज्ञेयत्वला-

---

अथ द्वन्द्वः ।

प्राचीनादिसकलग्रन्थासांगत्य प्रतिपादयितुमादौ सन्निधानस्थलसिद्धान्तमाह धवेति । द्विवचनाद्यर्थमाहोद्भूतेति । तत्वाभावादेवाहेवेति । नेद भाष्यं समाहारविषयं तस्य वाचनिकलिंगैकवचनयोः सत्वात् । आश्रयलिंगवचनग्राहित्वाच्च इतरेतरयोगपदेन तादृशः समूह एवोच्यते इति भावः । ननु चार्थसूत्रस्थैकसुबन्तानां द्वन्द्व इत्यर्थेन तस्य प्राधान्यमत आह बहुव्रीहाविति । भाष्यान्तरसंमतिमप्याहातएवेति तस्य प्राधान्यादेवेत्यर्थः । लौकिकं पारिभाषिकं चोपसर्जनत्वमस्तीत्याह समेति । परसंमतमपीदमित्याह प्रमाणेति । इति प्रथमसूत्रे इत्यर्थः । वार्त्तिकग्रन्थमाहात इति । चार्थे द्वन्द्वसमासादित्यर्थः । तेन हि तद्भाष्यकृता हि । तेन च तस्य तद्वृत्तित्वेन च । अत एव

भः । अन्यथा समासान्तरे इव चकाराघटितवाक्ये इव चात्रापि समासे कथं सर्वेषां प्राधान्यलाभः स्यात् । एवंच पदाबोध्येऽर्थे समासस्य शक्तिरित्युक्तमेवेति दिक् ॥

पाणिपादमित्यादि समाहारे स्वरूपतो न्यायव भेदः समूहो विशेष्य इति बोध्यम् । उद्भूतावयवभेदत्वं चावयवगतसंख्याद्यारोपवत्त्वं तद्विपरीतमनुद्भूताव- यवभेदत्वमुभयत्रापि द्वन्द्वे समूहो नावयवव्यतिरिक्तः । धवखदिरं धवखदिराविति स्वशब्दैरेवाभिधानात् अवयवातिरिक्तस्तु यूथं वनमिति शब्दान्तरेणैवोच्यते । एतेनेतरेतरयोगे तदनतिरेकेण भानं समाहारे तु तदतिरेकेणेति भेद इत्यपास्तम् ।

यत्त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं तच्च समुदायशक्यं । उत्तरपदलक्ष्यमिति तु बहुव्रीह्युक्तरीत्या निरसनीयम् । समुदायलक्ष्यमिति तु न युक्तम् । अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि प्रतीतेः । समाहारे तु तद्विशे-

सर्वपद तदेवाहान्यथेति तथानङ्गीकार इत्यर्थः । आदिना समुच्चयादिपद । अत्रापि द्वन्द्वेऽपि । तेषां परमतात्पर्यमाहेवश्चेति । तथोक्त्या तथासिद्धेरित्यर्थः । अर्थे वृत्तिपदाबोध्ये चार्थे । एतेन तत्र सा नेति नदंतोऽन्ये सर्वनैयायिकमन्याः परास्ताः मूलविरोधात्तदाहेति दिगिति

समाहारे य उक्तो भेदस्तमाह पाणीति । अस्य भासमानयथाश्रुतार्थनिरासायाहोद्भूतेति भेदपद अदस्महचारितद्वित्वादिपरमत एव तद्गतलिंगादि ग्राहित्वमेवोक्तमिति भा.व. । आदिना लिंगं । तदर्थमेवोभयत्र सिद्धान्तमाहोभेति । इति इत्यादि । परमतमेव खण्डयति एतेनेति उक्तहेतुनेत्यर्थः । अय हि तदाशयः तस्याश्रयलिंगादि ग्राहित्वोक्त्याऽवयवतादात्म्येन भानमिति स्पष्टमेवोक्तं । समाहारे तु न तथा एतावतैवोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इति व्यवहारः । समूहस्येतरेतरयोगे गुणत्वमिति च सिद्धान्ते इव समूहस्य सर्वथाऽवयवेभ्यो

र्थ्यं । साहित्यस्येतरेतरयोगद्वन्द्वेऽभाने तु क्रियान्वयाऽन्वयायोग्यतावच्छेदकसाहित्यमन्तरा तदन्वयो दुर्लभः स्यात् ।

ननूपस्थिते योग्य एव तदन्वयनियमो न तु योग्यतावच्छेदकोपस्थित्यपेक्षा । अत एव घटेन जलमाहरेत्यादौ छिद्रेतरस्यैव योग्यतयान्वयो नतु छिद्रेतरत्वप्रकारको बोधः ।

नच घटाकाशद्वित्वादेः प्रत्येकावृत्तेः समुदायावृत्तित्वेनाकाशेऽपि सत्वेनाकाशपदाद् द्विवचनाद्यापत्तिवारणाय संख्याया अन्वयितावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वये तेषां साधुत्वमवश्यं वाच्यम् । अत एवैको न द्वावित्याद्युपपद्यते । द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकोभयवृत्तिधर्मव्याप्यसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । अन्यथा

भेदाभावात् इति दीक्षितभूषणकृदादिसकलप्राचीनतन्त्रान्तरमतं खण्डयति यत्त्वित्यादिना । तत्साहित्यं ।

नव्यनैयायिकोक्तिं खण्डयति उत्तरेति । तज्जीर्णोक्तिं खण्डयति समुदेति । तत्रैकत्वार्थमाह समेति ।नन्वितरेतरयोगे तस्य भवनफलाभावादिति किमिति तथा विशेषोऽत आह साहीति ।

यत्तु नव्यतराः नेतरेतरयोगे शक्तिर्नवा लक्षणा एकस्मृत्युपारूढपदद्वयात्स्वस्वशक्त्यार्थयोरेकदा स्मृतिसम्भवात् उपस्थिते तत्र द्वित्वान्वयसम्भवाच्च । साहित्यमप्येकक्रियान्वयित्वमेवेति न तदर्थमपि ते । समस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वस्यैव स्वीकारान्न प्रकृत्यर्थान्वयानुपपत्तिरिति तन्मतं खण्डयितुमनुवदति नन्वित्यादि चेन्नेत्यंतेन । त्यपेक्षेति तथाहि सति द्वित्वाद्यन्वयेति भवदुक्तं सम्भाव्येत तदेव नेति भावः ।

प्रकारान्तरेण तद्भानावश्यकत्वमाह नचेत्यादि पपत्तिरिति वाक्यमित्यन्तेन । द्वित्वादेरित्यस्य सत्त्वेनेत्यत्रान्वयः । तत्र हेतुमाह प्र

केवलसमवायस्यैकस्मिन्नपि सत्त्वेन तदनुपपत्तिः। समवायस्तु नाना तस्यैकत्वे तु तद्व्याप्यत्वविशिष्टा पर्याप्तिः सम्बन्धोऽस्तु। एवंच धवखदिरावित्यादौ साहित्यभानमावश्यकम्। अन्यथान्वयितावच्छेदकधवत्वखदिरत्वादिव्याप्यद्वित्वद्वयादिप्रतीत्यापत्तिरन्यथाचैकैकखदिरादितात्पर्येण तथाप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्।

घटद्वयवृत्तिद्वित्वस्य घटत्वव्याप्यसम्बन्धेनान्वये एकघटाभिप्रायेणापि घटावित्यापत्तेः। तस्माद् द्वित्वं द्वयोरेव पर्याप्तमेको न द्वावित्यादिप्रतीतिबलात्पर्याप्तेः प्रत्येकावृत्तेरपि समुदायवृत्तित्वं स्वीकार्यं प्रत्येकावृत्तेरपि वनत्वादेः समुदाये वृत्तित्ववत्। अन्तः करणविशिष्टब्रह्मरूपजीववृत्तिजीवत्वस्य प्रत्येकावृत्तेरेव विशिष्टवृत्तित्ववच्च।

यद्वा द्वित्वादिसमवायस्यैव तादृशत्वमेको नद्वाविति प्रतीतिः। समवायविषयताया एवानुभवाद् द्वित्वादिसमवायस्यैव च पर्याप्तिरिति नामान्तरम्।

त्येकेति। तेषां द्विवचनादीनां अस्य फलान्तरमाहातएवेति। अस्यार्थमाह द्वित्वेति। अन्यथा तस्य तत्वानङ्गीकारे। अपिनोभय। नन्वेवमपि विशेषस्य समवायस्यैकत्वादुक्तदोष एवात आह समेति। लाघवात्सिद्धान्तविरोधाच्चाहतस्यैकेति। रिक्तस्तद्रूपः सम्बन्ध इत्यर्थः।

नन्वेतावतापि किं प्रकृतेऽत आह एवंचेति तथाङ्गीकारेचेत्यर्थः। इदमेव विशदयति अन्यथेति तदभाने इत्यर्थः। इष्टापत्तावाह तथाचेति। तत्सिद्धांतमाह तस्मादिति। तदीय युक्तिं खण्डयति एक इति तत्रादृष्टचरत्वनिरासायाह प्रत्येकेति पर्याप्तेरतिरिक्तसम्बन्धत्वं न। गौरवादाह यद्वेति। एवेनातिरिक्तपर्याप्तिव्यवच्छेदः। एवमग्रेपि। ता-

अन्यथा साहित्यमानाङ्गीकारेऽपि तत्र प्रत्येकधर्मयोरेव सम्बन्धितावच्छेदकतया साहित्यद्वयबोधापत्तिरिति चेन्न ।

घट इत्यादौ विभक्त्युपस्थाप्यसंख्यायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वदर्शनात्तदुपस्थाप्यत्वस्यापि तत्त्वावच्छेदेनैव तत्त्वकल्पनेन द्वन्द्वे तद्व्यापकस्य पदार्थतावच्छेदकस्य साहित्यस्यावश्याभ्युपगन्तव्यात् ।

किंचान्वययोग्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वेनोपस्थित एव द्वित्वादेः साकाङ्क्षत्वात्तद्भानमावश्यकम् ।

किंच दत्तचैत्रौ पचत इत्यादावाख्यातोपात्तद्वित्वान्वयेऽन्वयितावच्छेदकलाभाय तद्भानमावश्यकम् । सुबुपात्तद्वित्वमेव तदर्थति तु न युक्तं चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावनन्वयापत्तेः । चशब्दस्तु न द्वित्वबोधकः कोशभाष्यादावनुक्तेः । चार्थे द्वन्द्वविधानेन द्वन्द्वाच्चशब्दस्येव द्विवचनस्याप्यनापत्तेश्चेति तन्न ।

प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेकधर्मावच्छिन्नान्वयेऽपि द्वित्वादेराकाङ्क्षायोग्यतयोः सत्त्वेनाक्षतेः । क्वचित्संख्यायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वेऽपि सर्वत्र तत्त्वक-

दशात्वं प्रत्येकावृत्तेः समुदायवृत्तित्व सच नाना औपाधिकाभिन्नो वा । एवं सति तान्त्रिकव्यवहारासङ्गतिरपि नेत्याह द्वित्वादीति अस्यावश्यकत्वमाहान्यथेति उक्तसिद्धान्तानङ्गीकारे इत्यर्थः । तदिति-विभक्तीत्यर्थ । तत्वेति प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वेत्यर्थः । तदिति विभक्त्यर्थसख्येत्यर्थः ।

ननु भिन्नव्युत्पत्तिरेव तत्रास्तामत आह किंचेति । तत साहित्यं । ननु उक्तरीत्या तत्रापि साकाङ्क्षत्वमत आह किंचेति तथा अन्वयितावच्छेदकं । पत्तेरिति द्विवचनाभावात् द्वंद्वादिति चशब्दस्यैवेति भावः । द्वित्वाद्यन्वयेत्यत्र दोषमाह प्रकृत्यर्थेति घट इत्यादावित्यत्र-

ल्पने मानाभावाच्च। मम तु न दोषः द्वित्वादिसम्बन्धस्य प्रत्येकावृत्तेरेव समुदायवृत्तितास्वीकारात्समूहस्य विशेष्यतया भानाङ्गीकारेण द्वित्वादेः समूह एव भानात्। घटावित्यादावेकशेषेऽपि द्वन्द्ववत्समूह एव विशेष्ये तदन्वयः।

किंच साहित्यस्य विशेषणत्वे प्रमाणप्रमेयेत्यादौ सर्वस्य ज्ञेयत्वासिद्धिरेव सहितद्वित्र्यादिज्ञानेऽपि शास्त्रार्थसिद्धेः। परस्परसहितानां सर्वेषां ज्ञेयत्वमित्यर्थस्य समूहस्य विशेष्यत्व एव सिद्धेः। एकस्याप्यज्ञाने समूहाज्ञानात्। समूहस्य विशेषणत्वेऽप्येवमेव। नह्यनेकघटपटराशौ अस्य राशेर्घटपटमानयेत्युक्ते इमं राशिमानयेत्यत इव सकलघटाद्यानयनं नियमेन प्रतीयते। अतएव समासस्याऽलिङ्गासंख्यत्वादिशङ्कापरमुक्तभाष्यं सङ्गच्छते।

तत्र नैतद् भाष्यं समाहारविषयं तस्य वाचनिकलिङ्गैकवचनयोः सत्त्वात्, तस्याश्रयगतलिङ्गसंख्या-

---

दोषमाह कश्चिदिति घट इत्यादावित्यर्थः।

भाष्यसिद्धान्तमाह ममत्विति। नन्वेवमपि तद्रीत्या प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभङ्गोऽत आह समूहस्येति उक्तन्यायमन्यत्राप्याह घटाविति। यत्त्विति मते दोषांतरमाह किंचेति। त्यादौ गौतमसूत्रे। ननु साहित्यस्य विशेषणत्वेऽप्युक्तरीत्या सर्वज्ञेयत्वासिद्धिरेवात आह समूहस्येति। अत्रहेतुमाह नह्यनेकेति हि यतः। कदाचित्तथा सत्वेऽप्याह नियमेनेति। अतएव समूहस्य विशेष्यत्वादेव। समासस्येति चार्थवृत्तेः समासस्य तद्वदेवालिङ्गासंख्यत्वेनाव्ययत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य स्वाभाविकत्वेन गुणवचनवद्यदसौ द्रव्यं श्रितः समासस्तस्य लिङ्गवचनाङ्गीकारेण च परिहारपरमित्यर्थः। त्वशङ्कादिपरामिति पाठः।

ननु तत्समाहारविषयकमेवेति नेष्टार्थसाधकमत आह तत्रेति

आहित्वाभावाच्च। इतरेतरयोगपदेन च समूह एव तस्याश्रयगतलिङ्गसंख्याश्राहित्वोक्त्याऽवयवतादात्म्येन भानं स्पष्टमेवोक्तम्। एतावतैवोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इति व्यवहारः। समूहस्यावयवेभ्यो भेदेनाप्रतीतेः।

किंच दशसाध्योत्थापनकभारोत्थापनाक्रिया तत्कर्तृत्वं च प्रत्येकसम्बद्धमपीतरसाहित्येनैव बुध्यते, अतएवैको नोत्थापयति समूह उत्थापयतीति च प्रयोगः। तत्राद्य एकशब्दोऽसहायपरः। एवं द्वित्वादिकमपि प्रत्येकसम्बद्धमेव। इतरसाहित्यरूपसमूहबुद्धिश्च तद्व्यञ्जिका इतरसाहित्यबुद्धिरेवापेक्षाबुद्धिः। अपेक्ष्यते सापेक्षा समूहस्तद्विषया बुद्धिरित्यर्थः। लोके द्वावित्यादिप्रयोगे चैकशेषं विनापि द्व्यादिशब्दानां समूहबोधकत्वमतएव द्वन्द्वैकशेषयोश्चार्थसमूहभानाङ्गीकारस्तदज्ञाने तदबोधात्। स्पष्टं चेदं सरूपसूत्रे भाष्ये।

तस्य पूरणे इति सूत्रे भाष्येऽप्युक्तमन्योन्यं वाक्यमाश्रित्य सर्वस्मिन् द्व्यादयः प्रवर्त्तन्ते इति। अ-

---

चार्थे द्वंद्व इत्यत्रेत्यर्थः। एतत् उक्त शङ्कायां। असङ्गतिरपि नेत्याहैतावतैवेति। एवेन तत्संमतव्यवच्छेदः। अस्यार्थमाह समूहस्येति। तत्राद्य इति एको न द्वावित्यादाविवेति भावः। एवं उक्तक्रियातत्कर्तृत्ववत् तस्य नित्यत्वपक्षे आह तद्व्यंजिकेति अतएव तत्रैवास्यान्वयः।

तंत्रान्तरविरोधोऽप्यत एव नेत्याहेतरेति तत्र योगतोपीत्याहापेक्षेति कर्मण्यङ्। ननु ततबुद्धेर्द्वित्वादिव्यजकत्वात् द्वंद्वैकशेषान्यतरस्य तद्व्यञ्जकत्वमिति तत्र तस्यैवाभावात्कथं तद्बुद्धिरेवात आह लोके इति। चो ह्यर्थे। अतएवेत्यस्यार्थमाह तदज्ञाने इति। समूहाज्ञाने द्वित्वाद्यबोधादित्यर्थः। इदं सर्वं। अतएव लोके इत्यत्र भाष्यान्तरसंमतिमाह तस्येति। एवमग्रेऽपि। वाक्ष्यीति। तत्र यथाऽवयवस-

न्योन्यम् अन्योन्यसापेक्षम्। वाच्यं संख्येयमाश्रित्य पूरणप्रत्ययान्तपञ्चमादिप्रकृतयः पञ्चादयः सर्वस्मिन्प्रत्ययवाच्यसहिते वर्त्तन्ते। तत्र तत्संख्याश्रयसमूहस्य प्रकृतिवाचकात्तदन्तर्गतस्यैकदेशस्य प्रत्ययो वाचको यथा वार्क्षी शाखा वृक्षस्यावयव इत्यर्थः। अनेनहि तत्तत्संख्यावत्त्वेन परस्परसापेक्षसमूहप्रतीतिः स्पष्टमेवोक्ता सर्व एव द्व्यादयोऽन्योन्यमपेक्षन्त इतिच तत्रोक्तम्।

तत्र समूह उद्भूतावयवभेद एव वाच्यः। अतएव पञ्चादयो नित्यं बहुवचनान्ता एव। ननु—

द्वित्वादियोनिरेकत्वं भेदास्तत्पूर्वका यतः।
विना तेन न संख्यानामन्यासामस्ति सम्भवः।

एकत्वेन विना द्वित्वादीनामुत्पत्त्यसम्भवाद् द्वित्वादीनामेकत्वं योनिः कारणं तेन विना ऽन्यासामसम्भवं दर्शयितुः भेदा इति तत्पूर्वका अभेदमूलकैकत्वपूर्वका इत्यर्थः। तस्मादेकत्वमाद्यं द्वित्वादयस्तु पदार्थान्तरसंनिधौ तत्पूर्वका जायन्ते! तदेवाह—

एकत्वे बुद्धिसहिते निमित्तं द्वित्वजन्मनि।
एकत्वाभ्यां समुत्पन्नमेव वा तत्प्रतीयते॥

एकत्वद्वयविषया बुद्धिर्द्वित्वादेः कारणं, तत्र द्रव्यस्यैव समवायिकारणत्वात्प्रत्यासत्त्यभावाच्च समवायिकारणत्वासम्भवेन तस्या निमित्तकारणत्वमेव।

मुदायो वृक्षशब्दार्थः। तद्घटकैकोऽवयवश्च प्रत्ययार्थः। तद्वदित्यर्थः। तत्र तस्य पूरणे इत्यत्र। द्व्यादावेव ताभ्यां विशेषमाह तत्रेति द्व्यादावित्यर्थः। आदिशब्दः प्रकारे। हरिग्रन्थमाह द्वित्वादीत्याद्युक्तमित्यंतेन। एकत्वं बुद्धिसहितमिति पाठः। सप्तम्यन्तपाठेनिमित्तशब्दो धर्मपरः। जन्मनीति विषयसप्तमीविशिष्टेऽपे वै-

समवाय्यसमवायिकारणाभिन्नं सामान्यसमानरूपगा निमित्तमित्युच्यते ।

यद्वैकत्वाभ्यामेव द्वित्वमुत्पन्नमेकत्वद्वयबुद्ध्या तु तज्ज्ञानमेतदेव मीमांसकमतम् ।

द्वित्वादिस्वरूपे मतभेदमाह—

एकत्वसमुदायो वा सापेक्षे वा पृथक् पृथक् ।
द्व्येकयोरिति निर्देशो प्राप्ते रामस्तथा मति ॥

एकत्वाभ्यां नापूर्वं द्वित्वमुत्पाद्यते किन्तु तयोः समुदाय एव द्वित्वम् । तत्रावयवाश्रयो भिन्नाकारावभासः संघाश्रयश्चैकाकारावभासः । यथा वृक्षसमुदायो वनशब्देनोच्यते तथैकत्वसमुदायो द्वित्वशब्देनोच्यते । यद्वा परस्परापेक्षे एकत्वे एव द्वित्वम् । अन्त्यं दूषयति एकत्वाद्वित्वपरे द्व्येकयोरिति निर्देशे एकत्वद्वयस्य द्वन्द्वविषयत्वाद्बहुवचनापत्तिस्तथाङ्गीकारे इत्यर्थः । तस्मादेकत्वाभ्यां जनितमन्यदेव समुदायरूपं द्वित्वमेवं त्रित्वादयोऽपि इत्येव न्याय्यम् ।

ननु द्वित्वादेरेकत्वाद् द्वयोर्द्विवचनमित्याद्यनुपपन्नम् । तत्रोक्तम्—

एकोऽपि गुणभेदेन संघो भेदं प्रकल्पयेत् ।

परीत्यं मतभेदायाहैकत्वेति द्वित्वेत्युपलक्षणमित्याह द्वित्वादेरिति तत्र कारणानां मध्ये । चो व्युत्क्रमे त्वासम्भवेन च ।

वार्थमाह यद्वेति । तदर्थमाह द्वित्वामिति । एवमित्यस्यार्थमाह एकत्वद्वयेति । इदं द्वितीयपक्षे एवेत्याहैकत्वाभ्यामिति । तत्र द्वित्वं । अनेन प्रतीतिद्वयोपपत्तिः कृता । अन्यसमूहस्यान्यपदवाच्यत्वे उपपत्तिमाह यथेति ।

द्वितीयपक्षं सिद्धान्तमाह तस्मादिति प्रकोति स्वीकुर्यादित्यर्थः ।

गुणाः समूहावयवास्तेषां भेदेन स्वात्मनः॥ एकस्या-पि द्वित्वादभेद इति तदुपपत्तिरिति हरिणोक्तम्।

ननु पङ्क्तिविंशतीति सूत्रे भाष्ये विंशत्यादिषु प्रकृतिप्रत्यययोस्तदर्थयोश्चाज्ञानमिति प्रश्ने द्विशब्दादयं दशदर्थाभिधायिनः शतिच्प्रत्ययो द्वौ दशतौ विंशतिः विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्सामानाधिकरण्याभावेन विंशतिगवमिति समासानापत्तिः। विंशतिर्गाव इत्यस्य चासिद्धिः। दशतोर्द्वित्वात् द्विवचनं च प्राप्नोतीत्युक्ते सिद्धान्तिनोक्तं समुदाये एते विंशत्यादयो भविष्यन्ति कथं 'सङ्घ' इति वर्त्तते। नच प्राणिसमूहः सङ्घ इति वृक्षाणां विंशतिरिति न सिद्ध्येत्। सङ्घः समूह समुदाय इत्यनर्थान्तरं द्वयोर्दशतोः सङ्घो विंशतिरिति।

नच विंशको गोसङ्घ इति न स्यात्। विंशतिशब्देनैव गोसंघस्योक्तत्वात्। तत्र परिमाणिनो वुनोऽनापत्तेरिति वाच्यम्। द्रव्याणां द्रव्यसंघस्य दशतां दशत्सङ्घस्य दशतो गवां च पारमार्थिको भेदो नास्ति केवलं बुद्ध्या परिकल्प्यते बुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दा बुद्धिमेवार्थाकारामुपजनयन्तोऽसत्यपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्तीत्यदोषात्। दशतोः सङ्घे वृक्षाद्विंशतिशब्दात् द्रव्यसङ्घे परिमाणिनि वुन सिद्धेः। वास्तवमभेदमादाय सामानाधिकर-

---

इत्युक्तौ भाष्यविरोधमाह नन्वित्यादिना चेदित्यंतेन। शतिच् स्वार्थे प्रकृतेर्विंनादेशः। चो व्युत्क्रमे तेवाध्यौ सङ्घइति यतइत्यादिः। इतिः सिद्धांत्युक्तिसमाप्तौ। तदाशयमाह नचेत्यादि। तत्र तस्मिन् द्रव्याणां द्रव्येति पाठः। असत्यपीति भेदे इति च च्छेदः। दोषमेवाह दशतो रि-

ण्यं च सिद्धं विंशतिर्गाव इति। गवां दशतश्च नान्विकभेदाभावात्तत्रापि दाशतसङ्ख्यागुणितत्वेन गुणिनागुणाविशेषणे गवां विंशतिरिति षष्ठी। समुदायाभिधाने समुदायस्यैकत्वादेकवचनं सिद्धम्। सामानाधिकरण्येऽपि विंशतिर्गावइत्यादौ विंशतिसंख्या समुदिनद्रव्यसमवायिनी नतु प्रत्येकं समाप्तेति गावो धनानित्यादिवत्तद्गतैकत्वस्य विशेष्ये आरोपणैकवचनासिद्धिरतएव द्रव्यगतलिङ्गसङ्ख्यानुवृत्तिः।

प्राक् शतादेषां स्त्रीलिङ्गत्वमेकवचनान्तत्वं च-शतस्य तु नपुंसकत्वम्। विंशती विंशतय इत्यादि त्वेकशेषे साध्वेवेति कैयटः। तदुक्तं भाष्ये त एत विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति। भाववचनाः सन्तो गुणवचना भवन्ति, गुणवचनाः सन्तोऽविशिष्टा भवन्त्यन्यैर्गुणवचनेषु कदाचिद् गुणो गुणिविशेषको भवति, यथा पटः शुक्ल इति कदाचिद् गुणिना गुणो विशेष्यते पटस्य शुक्ल इतीति भाववचनत्वं संहननक्रियावचनत्वात्। गुणवचना इत्यस्य तत्सादृश्यात्तच्छब्दव्यवहार्या इत्यर्थः। गुणवचनाः

ति गावइतीति इदमुपलक्षणं समासस्यापि। तृतीयफलमाह गवामिति मिथ इति शेष.। अपिना दशतः।

तृतीयदोषमवशिष्टं परिहरति समुदेति विशेषमाह सामेति तत्सङ्ख्याविशेष्ये द्रव्ये। अतएव तस्य तत्रारोपादेव। अस्याः फलमाह प्रागिति उत्तरान्वयी एषां विंशत्यादीनां पूर्वत्राप्यस्यान्वयः। शते एकवचनस्य सत्त्वादाह शतस्येति। नन्वेव द्विवचनाद्यसिद्धिरत आह विंशतीति।

उक्ते भाष्यसंमतिमाह तदुक्तमिति।इतिर्भाष्यसमाप्तौ। अत्र भावः

सन्त इत्यादिना तत्साद्दश्योपपादनात् । अतएव गोविंशत्यादिषु षष्ठीसमाससिद्धिः । गुणवाचित्वे हि पूरणगुणेति निषेधः स्यात् । मुख्यगुणत्वेन कैयटादिकृतो व्यवहारस्त्वसङ्गत एव । भाष्यविरोधात् ।

एवंच विंशतिद्रव्यसमुदाय एव विंशतित्वमिति भङ्ग्यन्तरेण प्रकृतिप्रत्ययविभागबोधनायोक्तम् । तथाच द्व्यादयोऽपि तत्तद्द्रव्यसमूहवचना इत्युक्तमेव । असमूह एव चैकत्वम् ।

आहेत्सूत्रे भाष्येऽपि भेदमात्रं संख्या आहेत्युक्तं । भेदो वैलक्षण्यमिति कैयटः । एकत्वस्याभेदबोधकत्वात्तथा व्याख्यानम् । तदुक्तं हरिणा—

भेदाभेदविभागोऽपि लोके संख्यानिबन्धनः । इति द्वित्वादि भेदव्यवहारकृदेकत्वमभेदव्यवहारकृदिति हेलाराजः । विलक्षणविलक्षणसमूहरूपत्वं च द्व्यादय आहुः । असमूहरूपत्वं चैकशब्द आह । एवंच हरिणा कथमेकत्वसमुदायरूपत्वमुक्त मिति चेत् ।

क्रियेत्याह भावेति संसर्गाद्यर्थमाह संहननेति । गुणवचनत्वं तु वास्तवमित्याह गुणेति । आदिनान्यैर्गुणवचनैरिति । अवैलक्षण्यं च गुणगुणिनोरिवैनत्क्रियाक्रियवतोर्भेदौ । आदिना क्रोशशतयोजनशतादि ।

भाष्यं यथाश्रुतार्थे तु न सर्वथा गावो धनमित्याद्युपक्रम्य धनमेको गुणोऽपत्यमेको गुण इत्यस्यापि भाष्ये उक्तत्वेन चैत्रधनचैत्रापत्यामित्यादेः समासस्यासाधुत्वापत्तेः । मुख्येति संख्याया इत्यादिः । भाष्येति साद्दश्योपपदकभाष्येत्यर्थः । एकादशान्तानां नित्यं संख्येयतया तत्र षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति भावः । भाष्यतात्पर्यमाहैवंचेति विंशतीति । प्रकृतमाह तथाचेति । उक्तमेवोक्तप्रायमेव सहस्रादिवत् मात्रमवधारणे । नन्वेवं न्यूनताऽतआहैकत्वेति । ननु द्व्यादेः समूहवचनत्वे पर्यायतापत्तिरत आह विलक्षणेति द्रव्यसमूहेत्यर्थः ।

सत्यम् ।

परमतेन तथाभिधानात् । अत एवोपक्रमे—

संख्यावान्सत्वभूतोऽर्थः सर्व एवाभिधीयते ।

स धर्मो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा । इत्युक्तम् । सधर्मः संख्यारूपो धर्मः व्यतिरिक्त इति वैशेषिकमते । तेषां हि द्रव्याश्रिता गुणरूपा संख्या । स्वमतमाह तेषामात्मैवेति । तेषां सत्वभूतार्थानां समूहस्य समूहिभिरत्यन्तभेदाभावादात्मैवेत्युक्तं । तथा संख्यात्ववान् । असमूहरूपमेकत्वं समूहरूपं द्वित्वादि । तत्रैव संख्यात्वस्याप्यङ्गीकारेण समूहप्रत्ययापेक्षया विलक्षणः प्रत्यय उपपन्नः । एतेन पदार्थमात्रादनुपाधेर्विलक्षणप्रत्ययानापत्तिरित्यपास्तम् । संख्यात्वस्य समूहरूपत्वस्य चोपाधित्वाद् इति पुञ्जराजादयः ।

तत्र द्यादावनुद्भूतावयवभेदः स संख्या, तद्विपरीतश्च तदाश्रयः । यद्वा समूहत्वेनाधारता द्वित्वत्वेन चाधेयता संख्यागतैकत्वस्य तु विशेष्ये ऽनारोपः शब्दशक्तिस्वभावात् । दशच्छब्दश्च दशसंबन्धिसमूहबोधकः । अनुद्भूतावयवभेदः स विशेष्यः समूह-

---

नन्वेतावता प्रकृते किमत आहैवंचेति । तद्विष्टमेवेदमित्याहात एवेति । तेनैव पुंजराजादिग्रन्थमाह सधर्म इत्यादि । नन्वेव समूहप्रतीतितो विलक्षणद्वित्वादिप्रतीतिर्न स्यादत आह तत्रैवेति समूहे एवेत्यर्थः । मात्रव्यवच्छेद्यमेवाहानुपाधेरिति । एतेनेत्यस्यार्थमाह संख्येति । विशेषमाह तत्रेत्यादि । तत्र तथा सति । सः सत्समूहः । विपेति उद्भूतावयवभेद इत्यर्थः । त त्संख्या ।

तथाऽप्रतीतेरेव यद्वेति दोषं परिहरति संख्येति एवमन्यत्राप्याह दशादिति । ननु स्वभेदकत्वं स्वस्याः कथमत आह संख्याचेति ।

त्वेन च विशेष्यता। संख्या च सर्वपदार्थभेदिका। स्वस्यापि भेदिका गुणक्रियादिभेदिका च।

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका।

इत्युक्तेः। एकविंशत्यादयोऽपि संख्यान्तराण्येव न संख्यासमूहः। संख्या कार्यानापत्तेः। स्वाङ्गसमुदायादौ स्वाङ्गादिकार्याभाववदित्यलम्।

एवं चेतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणमिति सूत्रभाष्याद्यसंमतम्। एतेनोपस्थितधवखदिरयोरेव द्वित्वान्वयः। एकक्रियान्वयित्वस्यैकबुद्ध्यवच्छिन्नत्वरूपस्य वा साहित्यस्य पश्चादेव भानेन तत्र वृत्तिकल्पनाया अनौचित्यात्। अन्यतरस्यान्यतरत्रान्वयविवक्षायां पश्य धवखदिरौ छिन्धीति तु न, असामर्थ्येन समासाप्राप्तेः। एकरूपेणैकविशेष्यान्वयित्वरूपसामर्थ्यस्यैव द्वन्द्वनिमित्तत्वात् द्वित्वरूपैकधर्मावच्छिन्नयोरेकत्रान्वयस्यैवौचित्याच्च। कुतः सर्वो मृत्तिकयेत्यादावेवं रीत्या समासो नानभिधानात्।

सर्वेत्यादेर्व्याख्या स्वस्यापीति संख्यारूपवत्समूहस्यापीत्यर्थः। तत्र द्रव्यभेदकत्वस्य सर्वेषां निर्विवादत्वेनोक्तदृष्टान्तसूचनायाह गुणेति विशेषान्तरमाहक्रेति। एतेन तद्रूपत्व तस्येति उक्तभाष्यात्तस्य समूहरूपत्वे समूहः समूहिषु समवायीति स्वान्वये स्वयमन्वयीति महती दुरवस्थेति चापास्त। एकस्यैव पदार्थस्य समूहत्वेनान्वयित्वं द्वित्वत्वादिना च विभक्तिवाच्यतेत्यदोषात्तदाहेत्यलमिति।

दीक्षितानुक्तिखण्डनमुपसंहरति। एवञ्चेति तथा भाष्यादिसिद्धान्ते चेत्यर्थः।

नव्यनैयायिकाद्युक्तिं खण्डयति एतेनेति तस्य तदसंमतत्वेनेत्यर्थः। एवेन साहित्यव्यवच्छेदः। लाघवादाहैकबुद्धीति तत्र साहित्ये तथा सति दोषं परिहरति अन्येति। ननु व्यपेक्षा तत्राप्यस्त्येवात

किंच नात्र द्वन्द्वः एकरूपेण तथान्वयाभावात्। नापि तत्पुरुषस्तत्र तथा सामर्थ्यग्रहणे मानाभावात्। चार्थे द्वन्द्व इत्यस्य चार्थे सति यथाविशेष्यान्वयस्तथा विशेष्यान्वये सति द्वन्द्व इत्यर्थः। समर्थसूत्रे च तन्त्रेणोभयविधसामर्थ्यग्रहणं। परन्तु व्यवस्थितं। समुच्चयान्वाचययोस्तु न समासोऽनभिधानात्। क्षौमे वसानावग्निमादधीयातामित्यादौ संहितयोरधिकारलाभस्तु यत्कर्त्तव्यं तदनया सहेति वाक्यात् इत्यपास्तम्। तदुक्तसूत्रार्थस्याशाब्दत्वाच्च।

धवखदिरावित्यादौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयित्वेन विभक्त्यर्थानन्वयापत्तेश्च। संनिहितार्थबोधकत्वमिति तु बहुव्रीहिप्रकरणे दूषितम्। धवे द्वित्वानन्वयापत्तेश्च। न चानुशासनिकसन्निधानग्रहणेन यदुत्तरं यः प्रत्ययोऽनुशिष्टः स तद्घटकार्थतदर्थैतदन्यतरगतस्वार्थबोधक इति धवेऽप्यन्वयो, योग्यतादेर्नियामकत्वाच्चार्धपिप्पलीं राजपुरुषं पश्येत्यादौ न

आहैकेति तदनङ्गीकारेऽप्याह द्वित्वेति। अतिप्रसङ्ग तथा सति निराचष्टे कुत इति। अत्र कुतः सर्वेत्यादौ। तथेति एकविशेष्येत्यर्थे तथेति तत्पुरुषे एकरूपेत्यादि सामर्थ्येत्यर्थः। किन्तु व्यपेक्षारूपमेव तत्रेति भावः।

ननु सूत्रात्कथं तल्लाभोऽत आह चार्थे इति। नन्वेवमपि व्यपेक्षावादिनां कथमिदमत आह सूत्रेऽथेति। नन्वेवमप्यति प्रसङ्गोऽत आह परंत्विति। व्यपेक्षाङ्गनातिप्रसङ्गं निराचष्टे समुच्चेति। नन्वेवं क्षौम इत्यादौ समुच्चितयोरधिकारो न स्यात्तेन रूपेणानुपस्थितेरत आह क्षौमे इति उक्तरीत्या तद्बोधासिद्धावपि युक्त्यंतरमविप्रतिपन्नमाह यदिति दोषांतरमाह त्वदुक्तेति इत्यादावित्यस्याग्रेऽन्वयः। तत्र हेतुः प्रत्येति। इमं दोषमुद्धरति नचेति। नन्वेवमनिष्टमपीत्ययोग्येति आदि-

दोष इति वाच्यम् । व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने गौरवाद् एकरूपेणैकक्रियान्वयित्वसमानियतसमस्यमानपदार्थसमूहभानानुरोधेन वृत्तेरावश्यकत्वाच्च । अतएवात्र विग्रहवाक्ये इव चादिप्रयोगो नेत्युक्तम् ।

चार्थे द्वन्द्व इति त्वनेकमन्यपदार्थे इतिवच्छक्तिग्राहकमेव । एतेन चार्थे इत्यस्यैकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्यं सति द्वन्द्व इत्यर्थ इत्यपास्तम् । एकक्रियान्वयित्वे चशब्दशक्तेरभावाच्च । अग्नीषोमावित्यादौ समुदितस्य देवतात्वाद्यत एव सङ्गच्छते ।

नच चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावाख्यातोपात्तसंख्यान्वयाय चार्थसमूहस्य विशेष्यत्वाय च चस्य तद्वाचकत्वं वाच्यम् । एवंच चैत्रस्य मैत्रस्य च समूह इत्यत्रेव षष्ठ्यापत्तिरिति वाच्यम् । तदात्मकत्वेन समूहप्रतीत्या भेदनिबन्धनषष्ठ्यप्राप्तेः । सच समूहः क्वचिद्वास्तवः क्वचिद्बौद्ध इत्यन्यत् ।

ना आकांक्षा । अत्र द्वंद्वे ।

नन्वेवं सूत्रवैयर्थ्यमत आह चार्थे इति । एतेन तस्यावश्यकशक्तिग्राहकत्वेन । दोषांतरमाहैकेति । फलांतरमाहाग्नीति । अतएव विशेष्ये समूह शक्तेरेव । तस्योक्तरीत्यासंभवादाह चार्थेति । समूहस्य शक्यत्वमन्यत्रापश्यावश्यकमित्याह पुष्पेति । अतएवेति अन्यथा तदन्वयानुपपत्तिः स्पष्टैव । इत्यस्येति अवयवावयविभावः षष्ठ्यर्थः ।

तांतोऽदंतोवेति अतएव पुष्पविकसने भावे घञ् पुष्पौ विकासः प्रकाशश्च तद्वन्तौ मतुप् एकयोक्त्या साधारणवचनेन प्रत्येकं पुष्पवानिति प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारांतोऽपि पुष्पवंतशब्दः अव रक्षणे सुविशिभ्यां झच् बाहुलकादवतेरपि झच् झोन्तः पुष्पस्यावंताविति विग्रहः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपं रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्याविति नाममाला । तथाच पुष्पवन्ताभ्यां पुष्पवन्तयोरित्यादीति त-

पुष्पवन्तादिपदेऽपि समूहः शक्योऽत एव द्वित्वान्वयः। पुष्पवन्तावित्यस्य प्रकृतिस्तान्ताऽदन्ता वा एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरावित्यमरे द्वन्द्वेन पर्यायप्रदर्शनात्पुष्पवन्तावित्यत्र द्विवचनोच्चारणाच्चैकयोक्त्येत्युक्तेश्च। समूहस्य शक्यतायाः स्पष्टमेव लाभात्। पुष्पवन्तपदं चन्द्रसूर्यसमूहे शक्तमित्याकारः शक्तिग्रहोऽतो न तत एकतरमात्रबोधो नापि शक्त्यानन्त्यम्।

यत्तु भेदश्चार्थ इति तन्न। तद्बोधाननुभवात्। चेन क्वापि तदर्थाप्रतीतेश्च। चार्थः साहित्यं परं भिन्नानामित्यन्यत्। शिवरामयोरभेद इत्यादौ तत्तदुपाधिकृतभेदवतोरेवोपाधीनामोकेऽभेदप्रतिपादनान्न विरोधः। समूहश्च समूहिभ्यो भिन्नाभिन्न इति निरूपितम्।

सहिताभ्यां कृतमित्यादेः समूहबुद्धिविषयाभ्यां कृतमित्यादि क्रमेणार्थः। धवखदिरौ छिन्धि इत्यादौ क्रियान्वय एव समूहस्य। क्रियोत्पत्तिस्तु समूहेऽसंभवात्प्रत्येकमेव। एवं पित्रोः श्राद्धं कुर्यादित्यादावपि। इदमेवाभिप्रेत्य तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं साहित्यमिति प्राञ्चः। यथा तुल्ययोरेककालमेकधर्मसंबन्धानिमि-

व्याख्यातारः। तस्य शक्यत्वं तादिष्टमित्याहैकेति वक्ष्यमाणदोषाभावायाह पुष्पेति द्वितीयमतेनेदम्।

नयायिकाद्युक्तिं खण्डयन्ति यत्त्विति एव तानि प्रसक्तविरोधं परिहरति शिवेति विरोध इति साहित्यमित्यादेः। वक्ष्यमाणरीत्या यथाश्रुतासङ्गतेराह सहीति। आदिना संहितो दृष्टौ सहितेभ्यो दत्तं सहितयोरन्वय इत्यादि। तदन्वयस्य तदुत्पत्तेश्च साम्यमाहेवमिति तामीति बहु-

त्वकं तुल्यत्वन्ताद्विना तुल्यत्वासंभवात् तथैककालमे-ककियान्वयित्वनिमित्तं साहित्यं समूह इत्यक्षरार्थः।

समुच्चयान्वाचययोस्तु न समासः। ईश्वरं गुरुं च भजस्वेत्यादौ समुच्चये एकस्यान्यसाहितस्यान्वयित्व-निमित्तसाहित्येऽप्येकस्य केवलस्यैवैकधर्मावच्छिन्नान्व-येन चार्थेऽनेकसुबन्तस्य वृत्त्यभावात्। एकधर्मावच्छिन्न इत्युक्तेर्वस्तुतो भजनस्य भिन्नत्वेऽपि न दोषः। अत्रैक-स्य केवलस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्यान्यसाहितस्यावृ-त्त्या तदन्वयः। स च विशेष्यतया विशेषणतया वा आद्ये देवः पचति हसति चेत्यादौ। अन्त्यस्तूक्ते स-मुच्चये।

चैत्रो मैत्रश्च पचतीत्यादौ नित्यमेकवचनान्ता-ख्यातप्रयोग एव। चरहितस्य केवलस्यैवान्वयात्। च-सहितेनाप्यनुद्भूतावयवभेदसमूहस्यैव प्रतीतेः। किं-चात्र समासे एकपदोपस्थाप्यसमूहस्यैककालमेवेत-रान्वयस्य पुष्पवन्तादौ क्लृप्तत्वेन समुच्चयत्वस्यैव भङ्गापत्तिः।

व्रीहिः। तथाचैकरूपेणैककालिकैकपदोपस्थाप्यक्रियान्वयित्वसम-नियतम् पदार्थांतरमेव समूहापरपर्यायमिति रिक्त(!)विशिष्टवत् इति बोध्यम्।

सिद्धांते नातिप्रसङ्ग इत्याह समुच्चेति। तत्राद्ये हेतुमाहेश्वरामिति अत्र समुच्चये। एकस्येश्वरस्य। अपरस्य गुरोः। एवंप्रागपि तयोः प्रथमान्यार्थकत्वात् सकृदिति व्युत्पत्त्यविरोधायाहावृत्त्येति। तत्र विशेषमाह सचेति इत्यादौ क्रियासमुच्चये प्रसंगात् अन्त्यं विशेषमाह समुच्चेति आद्ये आह चरेति। द्वितीये आह चसेति।

समुच्चयसमासाभावे युक्त्यंतरमाह किञ्चेति। अत्र समुच्चये

अतएव भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचयेऽपि न समासः। अत्र चकारसमभिव्याहारे आनुषङ्गिकत्वमितरसाहित्यं च भासते। आनुषङ्गिकत्वं स्वान्यानिष्पादकयत्ननिष्पाद्यत्वमेवं च तद्व्याप्यत्वं फलति। एवं चानुषङ्गिकं भिक्षाटनसाहितं गवानयनमिति बोधः। प्रायेणान्वाचयश्चस्य क्रियान्वये भवति।

यत्र तु क्रियान्वयेऽपि चद्वयं यथा पचन्ति च हसन्ति चेत्यादौ तत्र परस्परसाहित्यावगमान्नानुषङ्गिकत्वप्रतीतिः। एवं समुच्चये चसमभिव्याहृतस्य किंचिदप्राधान्यं प्रतीयतेऽतएव समकक्षयोरेकस्य समुच्चयत्वे दुःखं दृश्यते।

इतरेतरयोगे तु मिलितस्यैकधर्मावच्छिन्नेनरान्वयः। धवखदिरौ च्छिन्धीत्यादौ तथैवानुभवात्। मेलनं च समूहरूपता अतएव तद्विग्रहवाक्ये चद्वयप्रयोगः। तेन ह्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यसाहित्यङ्गम्यते तेन समूहरूपतासिद्धिः। अतएव चैत्रश्च मैत्रश्च पचत इत्यादौ नित्यं द्विवचनाद्यन्ताख्यातप्रयोग एव। एकैकत्वेन द्वित्वादेर्विरोधेऽपि समूहबुद्धिविषयगतनानैकत्वैरविरोधात्।

एकधर्मावच्छिन्नेत्युक्तेरजां ग्रामं नयतीत्यादौ न समासः। क्वचिदेकचकारप्रयोगेऽपि प्रकारान्तरगृहीत-

अस्याग्रेऽन्वयः। तत्र हेतुरेकयेति। द्वितीय आहातएवेति उक्तयुक्तिद्वयादेवेत्यर्थः। अत्रान्वाचये प्रायेणेत्यस्य फलमाह यत्रेतिवति। एवं अन्वाचये एव तेन चद्वयप्रयोगेण। अत एव तस्य तदन्वयादेव अत्रेति शेषः। नन्वेकत्ववक्तयोपास्थिते कथं द्वित्वाद्यन्वयोऽत आहैकैकत्वेनेति। विशेषमाह क्वचिदिति। एवमग्रेअपि प्रकारांतरेति प्रकरणादी-

तात्पर्यवशात्परस्परसाहित्यावगतिर्भवत्येव । यथा सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यादौ । स्पष्टं चेदं द्विवचनविभज्योपपद इत्यत्र भाष्यकैयटयोः ।

एवं क्वचिच्चकाराभावेऽपि तत्प्रतीतिर्यथाऽहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुमित्यादावहरहः पदसमभिव्याहारात्तत्प्रतीतिः । क्वचित्तु चद्वयसत्त्वेऽपि न तत्प्रतीतिः वाक्यालङ्कारमात्रार्थत्वात्तयोः, यथा यदग्नये च प्रजापतये चेत्यादौ । मन्त्रलिङ्गेन तत्र प्रत्येकं देवतात्वस्यैव प्रतीतेः । समाहारेऽनुद्भूतावयवभेदः समूहो विशेष्योऽतएव तत्रैकवचनं सिद्धं । द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणं तु नियमार्थमिति भाष्यं स्पष्टम् । पाणिपादं वादयेत्यादौ वादनकर्मत्वन्तु वस्तुतस्तस्य पाणिपादाभिन्नत्वाद्बोध्यम् ।

यत्तु अत्र समाहारो न भासते, द्विवचनादि त्वनुशासनेनासाधुत्वबोधनान्नेति । तन्न । सर्वत्र तद्बाधका-

---

त्यर्थः ।

तदन्यत्रापीत्याहैवमिति । तत् मिथः साहित्यं । तदेव स्पष्टयति यथेति । नन्वेवं यदग्नये चेत्यादौ मिथः साहित्यावगमात्समुदितस्यैव देवतात्वं स्यादत आह क्वचित्त्विति । अर्थः प्रयोजन । तत्रबीज माह मन्त्रेति । नन्वेवं प्रकरणवैयर्थ्यमत आह द्वंद्वश्चेति । नन्वेवमपि समूहस्य कथं तत्कर्मत्वमत आह पाणीति । तस्य समूहस्य ।

नव्यनैयायिकोक्तिं खण्डयति यत्त्विति । अत्र पाणिपादमित्यादौ पदार्थमात्रप्रतीत्या शक्तिलक्षणयोरभावात् । नन्वेवं पाणिपादानेकत्वात्द्विवचनाद्यापत्तिरत आह द्वित्वेति । द्वंद्वश्चेत्यादेर्विधायकत्वमतेनाह सर्वत्रेति संज्ञापरिभाषमित्यादौ तदभावादिति भावः । तदितिसिद्धांतमतेनाहैकेति । अपूर्वविधायकत्वाङ्गीकार आह समेति । पा-

नुशासनाभावात् । एकवचनविधायकाभावात् समाहारद्वन्द्वगर्भेतरेतरयोगे द्विवचनानापत्तेश्चेत्यलम् ।

स्यादेतदहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुमित्यादौ इन्द्रो वरुणस्त्वष्टादित्य एते लोकपाला इत्यादौ च चार्थसंप्रत्ययाद्द्वन्द्वः प्राप्नोति चार्थे चशब्दस्य द्वन्द्वस्य चेत्युभयोरेव साधुतायाः शास्त्रेण बोधनात् । आद्येऽहरहरित्यनेनान्त्ये लोकपाला इत्यनेनेतरेतरयोगप्रतीतेः।

ननु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इतिन्यासेन न दोषः । अधिकरणं वर्त्तिपदार्थौ तयोर्युगपत्पदद्वयेनाभिधाने द्वन्द्व इति तदर्थः । एवंच रामकृष्णावित्यादौ रामपदेन रामकृष्णयोः कृष्णपदेन च तयोराभिधानाद्भवति द्वन्द्वः । गामश्वमित्यादौ तु गवादयो भिन्नैः शब्दैरेकैकरूपा एव पृथक्प्रत्याय्यन्त इति न दोषः ।

विरूपाणामित्येकशेषस्तु नात्र द्वन्द्वविधिसामर्थ्येन समानार्थानामिति सामर्थ्येन च युगपदधिकरणतां विनापि समानार्थतायामेवैकशेषात् । पट्वीमृद्व्यावित्यत्र पुंवत्त्वमपि न,वृत्तेः प्रागपि यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव

णिपादं रथिकाश्वारोहावित्यत्रेत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्यार्थचतुष्टयानुस्यूतं साहित्यमेव चार्थ इति वृद्धाः । एतेनोभयपदार्थप्रधानो द्वंद्व इति द्वंद्वलक्षणमित्यपास्तं समाहार द्वंद्वेऽव्याप्तेस्तदाहेत्यलमिति ।

सर्वत्रैकार्थीभावांगीकारे समर्थसूत्रे च तस्यैव ग्रहणे चार्थे द्वंद्व इति सूत्रभाष्यविरोधपरिहारं सूचयन् तत्रत्यमेव क्रमेणाह स्यादेतदित्यादिना दिगित्यंतेन । इत्यादौ असमासे यथान्यासेऽयं दोष इत्याह चार्थेति । एवञ्च चशब्दाघटित वाक्यमसाध्वेव स्यात्तदाह चार्थे इति ।

नन्वेवं घटकुम्भाविति विरूपाणामपीत्येकशेषेण बाधात् द्वन्द्वस्यासाधुतापत्तिरत आह विरूपेति । अत्र रामकृष्णावित्यादौ । तत्रैव अ-

तत्प्रवृत्तेः। सहभूतयोरेव युगपदर्थद्वयबोधसामर्थ्यमिति नान्यतरवैयर्थ्यं। द्वन्द्वविषये चैतदतः केवलरामपदाद्रामं कृष्णंचेति वाक्यघटकाच्च नोभयबोधः।

वेदेतु क्वचिद्वाक्येऽपि द्यावाहक्षामेत्यादौ। एकैकेनार्थद्वयाभिधानेऽपि तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रस्थबहुवचनस्येत्यनेन सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति ज्ञापनात् पक्षे धवखदिरमित्यादिसिद्धिरिति चेन्न। सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा चेत्यादिना भाष्ये एव तस्या दूषितत्वात्। तत्र दुःखत्वं प्रतीतावनुपारोहात्।

तथाहि वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थनिर्णयः। नच प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं लोके दृश्यते नच प्लक्षशब्दस्य लक्षणा न्यग्रोधशब्देनैव तल्लाभाद् द्विवचनाद्यन्तप्रयोगस्यान्यथासिद्धेश्च समूहस्यावयवापेक्षद्वित्वादिमतः समुदायात्प्रतीतेः। दुरुपपादेत्यस्य दुष्टं निःसारमुपपादनं यस्याः सा निष्प्रमाणेत्यर्थः।

नच द्यावाहक्षामेत्यादौ व्यासे दर्शनात्समासेऽपि सेति वाच्यम्। तस्य च्छान्दसत्वेन तत्र सुपां सुप इत्येव सिद्धिः। नच समासाद् द्विवचनबहुवचनोत्प-

---

न्यथा दर्शनीयामातेत्यत्रापि तदापत्तेः। एतत् युग्मपदार्थद्वयबोधनसामर्थ्यम्। चेति पश्चात शेषः। अन्यथा प्रत्येकं द्विवचनापत्तेः। सा युगपदधिकरणवचनता नन्वेवं धवखदिरमित्यादि पाक्षिकं न स्यादत आह एकैकेनेति। तत्र तयोर्मध्ये। हि यतः। नच नहि। अन्यथासिद्धौ हेतुमाह समूहेति। आदिना द्यावाचिदस्मै पृथिवी सन्नमेते इति दर्शनादिति मिथः साहचर्येण तदित्यादिः। तस्य द्यावाहक्षामेत्यादेः।

स्यर्थे तदावश्यकता। पूर्वमुपपादितत्वात्। समुच्चया-न्वाचययोः समासाभावार्थमपि न सा। उक्तरीत्याऽ-सामर्थ्येनैव तत्र समासवारणात्। आङ्गश्च वाङ्गश्च कालिङ्गश्चेति अङ्गवङ्गकलिङ्गा इत्यादौ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति लुक् तु तद्राजप्रत्ययार्थे समुहगत-बहुत्वविवक्षायान्तद्राजप्रत्ययस्य लुगित्यर्थात्तं विना-पि सिध्यतीति चेत्सत्यम्।

चेन कृतस्यार्थस्याभावात्समासाप्राप्तेरिति भाष्ये एव समाधानात्। यत्र विग्रहे चेन बोध्यं साहित्यं त-त्रैव द्वन्द्वो नचात्र तथा। अहरहरादिपदसमभिव्याव-हारेण तस्य तत्र बोधेऽपि चकाराबोध्यत्वात्। उक्तार्थ-त्वाच्च तत्र चकाराप्रयोग इति दिक्।

उपदशं दन्तोष्ठम्। दशसमीपो दन्तोष्ठसमाहार इति बोधः। समाहारे दशसमीपत्वं च स्ववृत्तिदशत्व-संख्यासमीपसंख्यावदवयवकत्वेन। अत्र बहुव्रीहेर्ना-नुप्रयोगस्तस्य नित्यबहुवचनान्तत्वेन दन्तोष्ठमित्यने-नान्वयायोग्यत्वात्।

इतिद्वन्द्वः।

कैयटाद्युक्तिं खण्डयति समुच्चयेति। नन्वेवमङ्गवङ्गकलिङ्गा इ-त्यादौ तद्राजस्येति लुक् न स्यात् तद्राजप्रत्ययार्थगतबहुत्वविवक्षा-यां तद्राजस्य लुगित्यर्थात्। नहि तां विना प्रत्येकतद्राजार्थे बहुत्वा-न्वयस्तस्य व्यासज्यवृत्तित्वादत आहाङ्गश्चेति तां युगपदधिकरण-वचनतां प्राप्तेरितीति पाठः। प्राप्तेरिति पाठे समाधानेनाभेदान्वयः। चस्त्वर्थे एवंच न तस्यासाधुत्वं तदाहेतिदिगिति। सङ्ख्यासमीपे-ति सङ्ख्याप्रतियोगिकसामीप्यवत्सङ्ख्येत्यर्थः।

इतिद्वन्द्वः।

अथैकशेषः ।

घटावित्यादावपि घटद्वयादिसमूहो घटशब्दार्थः । एकशेषात् । एकशेषविधायकं च सरूपाणामेकशेष एकविभक्तावितिसूत्रम् । तच्च द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्तनाद् द्वन्द्वविषयम् । तेन तत्र शिष्टस्य 'शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायी'ति न्यायेन लुप्यमानार्थवृत्तिता समूहवृत्तिता चात एव तत्र द्वित्वाद्यन्वयः ।

ननु तन्त्रेणैवेदं सिद्धं तथाहि द्विविधं तन्त्रं शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं च । तत्र केचिद् अर्थभेदाच्छब्दभेद इति मते सकृत्ताल्वोष्ठपुटव्यापाराद्विनिर्गमनाविरहेणानेकशब्दानां भेदापह्नवेनोच्चारणमित्याद्यः । तत्र तदर्थान्वयित्वमभिव्याहृत्यैकपदप्रयोगे तत एव तात्पर्यग्राहकात्प्रायः प्रातिपदिकानामेव तन्त्रमिति श्रोतुरप्येकवृन्तगतानेकफलन्यायेनानेकशब्दैकानुसंधानेन कमलत्वादिवैशिष्ट्येनानेकार्थसमूहबोधः । यथाऽक्षान्पश्येत्यादौ । विद्यमानमित्यादावेकशब्दस्यैकानुसंधाने नैवानेकार्थबोधः । समस्तस्यैकदेशस्यानेकस्यैकानुसंधानासंभवात् । यद्वा तत्राप्यस्त्वनेकस्यैकानुसंधानमेव । विद्यमानसमानसेति ।

यत्र तु सुखिते दुःखिते चेतसि दवदहनराशिस्तुहिनदीधितिरित्यादावेकानुसंधानेन विरुद्धार्थयोर्युगपद्बोधासंभवस्तत्र वक्तुः श्रोतुः शब्दद्वयानुसंधानद्वयं भ-

---

अथैकशेषः ।

तेन तस्य द्वन्द्वविषयत्वेन । तत्र एकशेषे । प्राचीनादिमत माह तत्रेति तन्त्रविषय इत्यर्थः । तत्र आद्यविषय विशेषमाह यद्वादिति । पूर्वे-

वात्विति तात्पर्येणैकोच्चारणेऽपि श्रोतुरनुसंधानद्वयेन क्रमेण बोधादावृत्तिरिति व्यवहारः । एवंच तत्र श्रोतुः शब्दावृत्तिर्वक्तुस्तु तन्त्रेणोच्चारणमिति बोध्यम् ।

एवंचेदृशे विषये तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमम-स्त्विति ग्रन्थात्त्रयाणामैच्छिकविकल्पपरतया प्रवृत्ता-श्चिन्त्या एव । घटं पटं चानयेत्यादावपि समुच्चयार्थक-चशब्देन क्रमेण बोधे तात्पर्यात् श्रोतुरावृत्तिरेव । अ-क्षा भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामित्यादौ समभि-व्याहृतानेकपदप्रयोगरूपात्तात्पर्यग्राहकाद् विभक्त्य-न्तानामेव तन्त्रं बहुत्ववतान्तत्तत्कारकशक्तिमतां भिन्नभिन्नक्रियान्वयितया बोधेन श्रोतुरनेकानुसन्धा-नाद्बोध इत्यावृत्तिरेव ।

प्रातिपदिकतन्त्रमेव तु नात्र, एकक्रियायान्वये एव तस्य सत्त्वात् । तदुक्तं पूर्वैः सकृदुच्चरितः शब्दः स-कृदर्थं गमयतीति सकृदर्थमित्यादेरेकवारमेव प्रतीतिं जनयतीत्यर्थः । सा च प्रतीतिरेकार्थविषयाऽनेकार्थवि-षया वेत्यन्यत् । गङ्गायां मीनघोषावित्यादावनेकार्थ-स्य युगपदुपस्थितेः ।

यत्तु सकृदर्थमित्यस्यैकमर्थं बोधयतीत्यर्थ इति । तन्न । क्रियाभ्यावृत्तिगणने इत्यधिकारे एकशब्दात्सुच् तस्य

त्वाह यत्रेति । विशेषमाह यत्र त्विति । कैयटदीक्षितादयुक्तिं खण्डयति एवंचेदृशे इति प्रायपदफलमाहाक्षा इति । इद वक्तुः । श्रोतुराह बहु-त्वेति तदित्यादिः । प्रातिपदिकतन्त्रे सम्मतिं माह तदुक्तमिति । उच्च-रितः उच्चारणानुसंहितः ।

परमतं खण्डयति यत्त्विति । अतएव एकानुसन्धानसम्भवे एव ।

सकृदादेशश्चेत्यर्थकेनैकस्य सकृच्चेति सूत्रेण निष्पन्नस्य सकृच्छब्दस्योक्तार्थकत्वाभावात् । एकवारमित्यर्थकत्वाच्च ।

अतएव सर्वादिसूत्रे तेन सूत्रेण सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञा विधीयते ये सर्वार्थास्ते सर्वादय इति, गणपाठश्च विशेष्यते इत्युक्त्वा सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्तिमूलकतया कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यमित्याशङ्क्यैकशेषनिर्देशादिति समाहितम् ।

वक्त्रैकशेषेणोच्चारणादित्यर्थकेनैकशेषनिर्देशादित्यनेन वक्तुः शब्दद्वयस्य बुद्धिस्थतया बोद्धुः पृथक्शब्दद्वयज्ञानं भवत्विति वक्तृतात्पर्यं दर्शितन्तस्य लक्ष्यानुसारात् श्रोतुर्ग्रह इति तद्बलेन पुनरनुसन्धानादर्थद्वयप्रतीतिरिति तदाशयः ।

एतेन सति तात्पर्ये एकशब्दज्ञानेनापि समूहालम्बनविषयोपस्थितानेकार्थानामनेकैः संबन्धिभिः समूहालम्बनात्मकोऽन्वयबोध इत्यक्षा भज्यन्तामित्यादौ विनाप्यावृत्तिं बोध इत्यपास्तं तथानुभवाभावात् । उक्तभाष्ये एकेनाप्युभयं लभ्यत इति समाधानानुक्त्या तथा रीत्या बोधे उक्तप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनाच्च । शब्दसारूप्यं च तन्त्रबीजम् । अर्थभेदेऽपि शब्दैक्यमिति नये ताल्वोष्ठपुटव्यापारप्रकाशितैकशब्देनैकवृन्तगतानेकफलन्यायेनानेकार्थसंबद्धेनानेकार्थबोधा-

---

तत्स्वांगीकारादेव । सर्वादीति तद्घटितसूत्रे इत्यर्थः । व्युत्पत्तीति तयाऽ तदसम्भवमूलकतयेत्यर्थः । अनतिप्रसङ्गायाह तस्येति । तदाशयः समाध्याशयः । एतेनेत्यस्यार्थमाह तथेति । द्वितीयमाहार्थेति । सिद्धान्तं

दर्थतन्त्रमित्याहुः ।

वस्तुतस्तु अक्षादिस्थले उपपत्त्या शब्दभेदेऽपि लोकानां न भेदप्रतीतिः पटादिषूपपत्त्यापि न भेदः अर्थभेदाभावात् । बोद्धृभिरनेकशब्दज्ञानाननुभवाच्च । एवं च मतभेदेन शब्दतन्त्रार्थतन्त्रयोरुपपत्तिर्न युक्ता । तस्मान्मतद्वयेऽपि शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वे शब्दान्वयव्यतिरेकाववादाय शब्दतन्त्रं तस्य परिवृत्तिसहत्वेऽर्थतन्त्रम् । उभयत्रापि सकृदनुसंहितैकशब्देन युगपदनेकार्थबोधः । अक्षान्पश्येत्यादावाद्यं पटान्पश्येत्यादावन्त्यम् । अक्षा भज्यन्तां भक्ष्यन्तामित्यादावावृत्तिः ।

किंच प्रत्यर्थं शब्दनिवेशेऽनेकार्थबोधनायानेकशब्दप्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इति तत्सामर्थ्यादेकस्यानेकार्थत्वं वाच्यम् । एवं च लोकत एवैकस्यानेकार्थत्वे सिद्धे शास्त्रं व्यर्थं न ह्यसती बोधकत्वशक्तिः शास्त्रेणोत्पाद्यते इति शक्यं वक्तुम् । नन्वेवं प्रत्यर्थशब्दनिवेशहानिः स्वस्वार्थप्रत्यायनेनैव प्रत्यर्थशब्दनिवेशस्वीकारात् । 'अर्थावर्थौ प्रत्यर्थं अर्थानर्थान्प्रति यस्मादपि प्रत्यर्थमेवे'ति भाष्यात् ।

अर्थभेदाच्छब्दभेद इत्यस्यापि स्वस्वार्थभेदात्तच्छब्दभेद इत्येवार्थः यथार्थरूपबोधकवृक्षादिशब्देभ्यो

वक्तुमत्र दोषमाह—

वस्तुतस्त्विति उपपत्तीति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेरित्यर्थः । आद्यम् (विधि) इति शेषः उभयत्रापीत्युक्तेरभावादाहाक्षा इति प्रकारान्तरेण सूत्रवैयर्थ्यमाह किंचेति । एकस्य अक्षादिशब्दस्य । सर्वथा तन्त्रस्यांगीकारे च सिद्धे इति अन्यथा एकशेषस्य नित्यत्वाद्वाक्यं दुर्लभमेव स्यात् । एवं मतद्वयेऽप्येकशेषाङ्गीकारेऽत्र । नन्वेवं द्वन्द्वस्याप्येकशब्दत्वा-

बहूर्थप्रतिपादकवृक्षादिशब्दा भिन्नाः । सर्वथैकशेषसूत्रं व्यर्थमिति चेन्न । अर्थमर्थं प्रति यत्तस्यापि प्रत्यर्थत्वेन घटघटावित्यादिवारणार्थं सरूपाणां द्वन्द्वविषये एकशेष एवेति नियमार्थं तत्सत्वात् । द्वन्द्वविषय इत्युक्तेऽर्थपेक्षायां चकारगर्भवाक्यसिद्धिः ।

एवंच प्रातिपदिकतन्त्रं सहाविवक्षाविषयमेव तत्रैकशेषव्यवहारो मुख्यः । असहविवक्षाविषये विभक्त्यन्ततन्त्रे एकशेषव्यवहारो गौणः । यथा सर्वादिसूत्रे भाष्ये । एकशेषविषयेऽनुद्भूतावयवभेदसमुदायस्य न कदापि विशेष्यताऽनभिधानात् । अतएव नपुंसकमनपुंसकेनेति सूत्रे एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति चरितार्थं । द्वन्द्वस्यानभिधानमाश्रित्य तु सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे एतदेवाभिप्रेत्य ।

तन्त्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः ।
उपकारान्यथात्वे तु भवेदावृत्तिलक्षणम् ॥

इति मीमांसकाः ।

तत्र शब्दविषये तुल्योपकारत इत्यस्य तुल्यकालमुपकारतोऽन्वयत इत्यर्थः । विद्वन्मानसेत्यादौ परस्परान्वयेऽपि मानसाभिन्नमानसाधिकरणकहंसेति युगपदेव बोधात्तद्क्षतिः कदाचित्तत्र पृथक् प्रयोगोऽपि विद्वन्मा-

---

त्तप्रयोगोऽपि स्यादत आहकेति । नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आह द्वद्वस्येति स्वोक्ते परसम्मतिमप्याह एकेन तुल्यरूपेण कर्त्तृत्वादिनाऽन्वयित्वं तुल्योपकार इति परमतानिरासः मानसेत्यादौ तन्त्राभावापत्तेः । न च तत्रावृत्तिरेव समासैकदेशे तदसम्भवात् । एतदेवंत्यस्यार्थमाह तत्रेति तन्त्रयोमध्ये इत्यर्थकशब्दात शब्दतन्त्रेत्यर्थः ।

समानमेति सारवसारवोर्मिज इति वत् । उपकारा-न्यथात्वं भिन्नकालमन्वयस्तेन क्रमेण बोधे आवृत्ति-रित्यर्थः । एकरूपेणेत्यनेन शब्दसारूप्यं तन्त्रबीज-मुक्तम् । क्रिययोरपि सारूप्यमेव तन्त्रबीजं । क्रियावि-षयतन्त्रादेरवेदं लक्षणमित्यन्ये ।

न ब्राह्मणं हन्यात् घटमानयेत्यादौ जातेः प्राधा-न्येनानेकव्यक्तिबोधेऽप्येकवचनम् । एकशेषे वृत्तित्व-व्यवहारस्तु वृत्त्यपवादत्वेन गौणः । पृथगर्थानामेका-र्थीभवनरूपैकार्थीभावस्यात्राभावात् । शुद्धव्यक्तौ स्व-संबन्धेन व्यक्तिप्रकारक एव शक्तिग्रहस्तस्या एवच शब्दतो बोध इति मते एकशेषसूत्रस्योक्तसंभवो बोध्यः ।

जातिः शब्दार्थस्तदुपलक्षितं द्रव्यं शब्दार्थ इत्या-दिमते तु तज्जात्यनुगतीकृतानेकव्यक्तिबोधस्यैकस्मा-दपि संभवेनानेकशब्दप्रयोगापत्त्या सूत्रस्योक्तसं-भव एव नास्ति । अक्षा इत्यादौ जातिष्वपि जात्य-न्तराङ्गीकारेण तस्या एव शब्दबोध्यत्वेन न दोषः ए-

एवं सति क्वापि न दोष इत्याह विद्धदिति तन्त्रविषयमाह क्रिय-योरपीति तदाभमतमाह क्रियेति आदिना वृत्तिः । नन्वेकशेषाविषय ताहशसमूहस्यै(कादन्य)विशेष्यत्वे न ब्राह्मणमित्यादेरसाधुताऽत आ-ह न ब्राह्मेति । अत एव नपुंसकमिति सूत्रभाष्ये जातिप्राधान्ये तस्याः स्वत एकत्वादेकवचनं तस्यामाश्रयगतद्वित्वाद्यारोपे द्रव्यप्राधान्य वा द्विवचनादीत्यनेकवचास्त्यन्यतरस्यामिति प्रत्याख्यातमतिप्रस-ङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय' । प्राचां ग्रन्थं योजयति एकेति । ननु न ब्राह्म-णमित्यादिर्वाऽनिर्वाहे सूत्रप्रणयनं निर्बीजमत आह शुद्धेति निर्विकल्प-कत्ववारणायाहस्वेति । आदिना तदवच्छिन्नं द्रव्यं । न च तवापि मते-

तेन ।इत्था इत्यपि व्याख्यातम् ।

यद्वानेकेष्वक्षशब्देष्वक्षशब्दत्वं नाम सामान्यमभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुस्तच्च शब्दार्थयोः सोऽयमित्यभेदाध्यवसायादध्यस्ताक्षशब्देषु संज्ञिषु वर्त्तते इति तद्वैशिष्ट्यं नानेकप्रतीतिः । एवमेव गोत्वाश्वत्वे सामान्ये इत्यपि सिद्धम् । सकलसामान्येषु सामान्यत्वं जातिरूपमस्ति । निःसामान्यानि सामान्यानीति च तार्किकदर्शनं न नियोगतो वैयाकरणैरास्थेयमिति कैयटः । अभावाश्चत्वार इत्यादावपि निरुपाख्यत्वं तत्समनियतमभावत्वं वा सामान्यं बोध्यम् । सूत्रारम्भेऽप्येषैव बोधप्रक्रियाऽतो न प्रत्याख्याने फलभेदः ।

ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणावित्यादौ पुमान् स्त्रियेत्यादिनैकशेषः । अत्र च पुंस्त्वस्त्रीत्वाभ्यां ब्राह्मणत्वजात्याश्रययोर्बोधः । नच तत्रापि तज्जातिसत्त्वे ब्राह्मणीवधेऽपि ब्रह्मवधोक्तप्रायश्चित्तापत्तिरिति वाच्यम् । उत्कृष्टापकृष्टब्राह्मणवधे इव तद्वधे तस्य वाचनिकत्वात् ।

एवं शिवौ भ्रातरौ पुत्रौ श्वशुरावित्यादौ द्रष्टव्यमिति केचित् ।

भाष्यानुसारिणस्तु स्वस्रादिष्वप्येकशेषविषयभ्रा-

ऽक्षा इत्याद्यर्थं सूत्रमिति प्राचीनैरुक्तमेवात आहाक्षा इति । (नापादामासा इति) । एतेन तत्रापि जात्यङ्गीकारेण । अध्यस्तेति बहुव्रीहिः ।

लाघवादाह यद्वेति एवमेवेत्यस्यार्थमाह सकलेति लाघवादाह तत्समेति आदिशब्दो प्रकारे । अत्रचेति लक्षणया शक्त्या वा पुंस्त्वाद्युपाधिरिति नब्राह्मणत्वादिजात्या सङ्करस्तस्यादोषत्वात् । ब्राह्मणत्वादि व्याप्यं नाना स्त्रीत्वादीति साङ्कर्यसम्भावनाया एवाभावाच्च ।

तृत्वं द्रष्टव्यमिति भ्रातृपुत्राविति सूत्रभाष्योक्ते भ्रातरावित्यादौ भ्रातृत्वेनैव स्वस्रादिबोधस्तस्यां तत्वारोपात । पितरावित्यादौ पितृत्वादर्मातर्यारोपेण पितृत्वादिनैव मात्रादिव्यक्तेर्बोधः । प्रकरणादिवशाच्च विशेषावसायः । कदाचित्पितृद्वयस्यापि ततः प्रतीतिः

गार्ग्यावित्यादावपि यूनि गर्गगोत्रत्वारोपेण तेनैव रूपेण यूनोऽपि बोधः । ब्राह्मणावित्यादिनो ब्राह्मणत्वेनैव ब्राह्मणीबोधस्तद्रूपारोपात । ननु तत्तद्रूपेणानुभवविरोधात् एकत्र क्लृप्तशक्तिकस्यार्थान्तरे वृत्तिकल्पने गौरवाच्च । पिता भ्रातेत्यादिनस्तु न तथा बोधः । एकशेषविषय एव तेषां स्वप्रवृत्तिनिमित्तारोपेण मात्रादिबोधकत्वस्य शब्दशक्तिस्वभावसिद्धत्वात् भाष्यात्तथैव लाभाच्च । सूत्रमतमप्येवमेव । सूत्राणि तु द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थानीत्याहुः ।

इत्येकशेषः ।

तत्रापि ब्राह्मण्यामपि । तत् ब्राह्मणी । तस्य प्रायश्चित्तविशेषस्य । नत्वेतावता तत्र ब्राह्मण्याभावः । विशेषैकदेशे च पुंस्त्वाद्यन्वयः । पदार्थः पदार्थेनेति व्युत्पत्तिस्तु विशेषणीभूतपदार्थैकदेशपरा । आदिना गार्ग्यावित्यादि । केचित् प्राञ्चः । विषयेइति विषयामिति प्रचुरः पाठ आदिना श्वशुरावित्यादि चस्त्वर्थे ।

वृद्धो यूनेत्यस्य विषये आह गार्ग्याविति आदिना हंसावित्याद्यपि पुमान् स्त्रियेत्यस्य विषये आह ब्राह्मणाविति । पूर्वमते दोषमाह नन्विति अत्र मतेऽतिप्रसङ्गं निराचष्टे पितेति तेषां पित्रादीनां । एवमेव भाष्यैकवाक्यत्वात् नन्वेवं सूत्राणामानर्थक्यमत आह सूत्राणीति वृद्धो यूनेत्यादीनीत्यर्थः ।

इत्येकशेषः ।

घटमिच्छति घटीयति देवदत्त इत्यादौ क्यजर्थ इच्छा। एकदेवदत्तकर्तृका स्वसंबन्धिघटकर्मिकेच्छेति बोधः। स्वसम्बन्धित्वादिभानं शब्दशक्तिस्वभावात्। महान्तं पुत्रीयतीत्यादि तु न असामर्थ्यात्। सुप आत्मनः क्यजिति सूत्रेणैषितृसम्बन्धीच्छाकर्मवाचकादिच्छायां क्यजित्यर्थकेनात्र क्यच्। तस्य पदविधित्वं स्पष्टमेव। पुत्रकाम्यतीति काम्यजन्तेऽप्येवमेव।

विष्णूयति द्विजमित्यादौ उपमानवाचकात्कर्मण आचारे क्यजित्यर्थकेनोपमानादाचार इत्यनेन क्यच् उपमानत्वमत्राचारनिष्ठमेव प्रत्यासत्तेः। चैत्रकर्तृको द्विजकर्मको विष्णुकर्मकाचारसदृश आचार इति बोधः। तत्र प्रत्यासत्त्या विष्णुकर्मकाचारोऽपि चैत्रादिकर्तृक एव।

कृष्णायते चैत्र इत्यत्र कृष्ण इवाचरतीत्यर्थे क्यङ्। अत्र कृष्णकर्तृकाचारसदृशश्चैत्रकर्तृक आचार इति बोधः विष्णुद्विजयोः कृष्णचैत्रयोश्चोपमानोपमेयभावे आर्थः।

अन्ये तु उपमानत्वं कर्माद्यन्तरानिरूपितं, कर्मत्वादि चाचारनिरूपितं प्रत्यासत्तेस्तत एव चाचारस्य

अथ सुबन्तप्रकृतिकक्यजाद्यर्थं निरूपयति घटमित्यादिना व्यपेक्षायामपि तत्भानेन तस्य नैकार्थीभावफलत्वमित्यत आह शब्देति। तदेवोपपादयितुमाह सुप इति। सूत्रस्य विशेषणमाहैषित्रिति। अत्र घटीयतीत्यादौ। प्रत्येति तथाच विष्णुपदं विष्णुकर्मकाचारसदृशार्थकं तदाह चैत्रेति एवमग्रेपीत्याहात्रेति। उभयत्र क्रमेण। प्रसिद्धिविरुद्धं परिहरति विष्णुद्विजेति।

सिद्धान्तमाहान्येत्विति। तत एव कर्मत्वादेराचारनिरूपितत्वा-

साधारणधर्मत्वम् । तदुक्तं सुप आत्मन इत्यत्राकरे आचारक्यजन्तादावुपमानकर्माद्यन्तर्भूतम् । उपमेयकर्मादिना सकर्मकत्वं सकर्तृकत्वं चेति । एवंचोपमानाविष्णुकर्मक आचार उपमेयद्विजकर्मक इत्यादिरीत्या बोध इत्याहुः ।

सुमर्वभिः शोभितं त्रिविष्टपं भारतायते इत्यादौ श्लेषेणाभेदबुद्धेरिव शब्दरूपसाधर्म्येण सादृश्यबुद्धेरप्युपपत्तिर्बोध्या । अत्र सर्वत्र पदविधित्वेनैकार्थीभावसामर्थ्ये एव साधुत्वात्सुन्दरः कृष्णायत इत्यादि न । शब्दशक्तिस्वभावाच्च प्रकृत्यर्थस्यापि साध्यत्वेन भानात् ।

व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये सम्बन्धेनान्वितस्यापि व्याकरणस्य व्याकरणं सूत्रयतीत्यादौ कर्मत्वं । हेतुमति चेति सूत्रे इह व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये षष्ठी, व्याकरणं सूत्रयतीति द्वितीया कथमेतदेवं भवति योऽसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसम्बन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्त्तनेऽस्ति च करोतेर्व्याकरणेन सामर्थ्यमिति भाष्यात् । मुण्डादिसूत्रे केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि विधानार्थमित्याकराच्च ।

देव । ननु सुपर्वभिः शोभितं त्रिविष्टपं भारतायन इत्यनुपपन्नं भारताचारसदृशाचारस्य त्रिविष्टपवृत्तेरप्रसिद्धेः सुपर्वभिः शोभितमित्यत्र तु श्लेषेणाभेदाध्यवसाय एव, न सादृश्याध्यवसाय इत्यत आह सुपर्वेति । श्लेषेण एकशब्दोपात्तत्वेन । बुद्धेरपीति तथाच नद्वति तत्प्रसिद्धिर्बोध्या ।

अत्र सर्वत्र आद्यभिन्नसूत्रेषु । ननु प्रकृत्यर्थस्य सत्वरूपतया कथं व्याकरणं सूत्रयतीत्यादीत्यत आह शब्देत्यादि कर्मत्वमित्यन्तेन च·

प्रातिपदिकप्रकृतिकणिचोऽपि समर्थादेवोत्पत्तिः। अतएव महान्तं घटयतीत्यादि न। नच सूत्रशब्दार्थस्य साध्यत्वेन भानेऽपि तदाश्रयेण कथं व्याकरणस्य-कर्मत्वमिति वाच्यम्। सूत्रणानुकूलव्यापारार्थकस्य सूत्रयतेरखण्डत्वात्।

मुण्डसूत्र्यादयोऽसद्भिर्भागैरनुगता इव।
विभक्ताः कल्पितात्मानो धातवः कुद्रिचर्चिवत्॥

इति हर्युक्तेः। विभक्ताः अन्वाख्याताः कल्पितात्मानः।

वस्तुतः कुद्रिप्रभृतिवदखण्डा एवैते अयं त्वन्वाख्यानोपाय एवेति भावः। तदाह—

पुत्रीयतौ न पुत्रोऽस्ति विशेषेच्छातु तादृशी।
विनैव पुत्रानुगमाद्या पुत्रे व्यवतिष्ठते॥
प्राणैर्विना यथा धारिर्जीवतौ प्राणकर्मकः।
नचात्र धारिनं प्राणा जीवतिस्तु क्रियान्तरम्।
तथा विनेषिपुत्राभ्यां पुत्रीयायां क्रियान्तरम्॥

क्रियान्तरत्वमित्यर्थः।

अन्वाख्यानाय भेदास्तु सदृशाः प्रतिपादकाः। इति।

भेदाः प्रकाराः सदृशाः पृथग्भूतपुत्रादिसदृशाघटिताः प्रतिपादकाः अखण्डधात्वन्तरस्येति शेषः। अन्वाख्यानाय तस्यैव बोधनाय कल्पिता इति शेषः तदुक्तम्।

स्त्वर्थे। ननु व्याकरणं सूत्रयतीत्यादौ णिच प्रातिपदिकप्रकृतिकत्वेन कथमत्रैकार्थीभावोऽतआह हेतुमतीत्यादिवोत्पत्तिरित्यंतेन। हेत्वं तरमाह मुंडेति। अर्थस्य सत्वरूपस्य। सूत्रणं रचनं। एते मुंड्यादयो धातवः तदाह हरिरेव। एवमग्रेऽपि। अनुगमः सम्बन्धः। इदमेव स-

अर्थस्यानुगमं कञ्चिद्दृष्ट्वा च परिकल्पितम् ।
वाक्ये पदं पदे धातुर्भातांभागश्च मुण्डवत् ।
यथैव डित्थे डयतिः पाचकेऽपि पचिस्तथा ॥

डयतिश्च पचिश्चैव द्वावप्येतावनर्थकाविति । माणवक मात्मनः पुत्र मिच्छतीतिवत् माणवकं पुत्रीयतीत्यादि तु न अनभिधानात्। तदुक्तं सुप आत्मनः इत्यत्र भाष्ये मुण्डयति माणवकमित्यत्र यथोभयोः करोतियुक्तत्वं यथा वा मुण्डीयति माणवकमित्यत्रोभयोराचारेण योगस्तथा माणवकं पुत्रीयतीत्यादावुभयोरिषियोगोऽपि स्यादित्याशङ्क्य नात्र व्यापारोऽनुगन्तव्योऽगमकत्वाद्धविष्यतीति । अगमकत्वादिच्छाक्यजन्ते तथा प्रयोगो नेति कैयटः । एवं च ओदनं पाकीयति ओदनस्य पाकीयतीत्याद्यप्यगमकमिति बोध्यम् ।

एवं प्रातिपदिकप्रकृतिकक्विबन्तेऽपि सः । कर्तुः क्यङिति सूत्रे उपसंख्यानेन तत्साहचर्यात् अतएव सुन्दरः कृष्णतीत्यादि न । सन्नन्तेष्वेकार्थीभावसत्त्वे बीजमुक्तं प्राक् । कृदन्तेऽप्युपपदनिमित्तके पदोद्देश्यकविधित्वेनैकार्थीभावः ।

दृष्टांत विशदयति प्राणेरिति आगमं सम्बन्धं तदेव रुढयौगिकोदाहरणाभ्यां विशदयति यथैवेति ।

उक्तरीत्या प्राप्तातिप्रसङ्गं निराचष्टे माणवेति । तदुक्तमिति तत्र सूत्रे भाष्ये तदनभिधानमभिप्रेत्येत्याशङ्क्येति समाधानमुक्तमित्यर्थः । अन्विति उभयानुगतो व्यापारोऽत्र न भावष्यत्यगमकत्वादित्यर्थः । तुल्ययुक्त्या आहैवं चौदनमिति । एवं तादृशाणजन्तवत्। सः एकार्थी-

अतएव तत्रोपपदमित्यत्र भाष्ये उक्तम् । महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्राण् प्राप्नोति । नैतदस्ति । उपपदमिति महती सञ्ज्ञा क्रियते उपोच्चारितं पदमुपपदं यावता चेदानीं पदगन्धोऽस्ति पदविधिरयं भवति पदविधिश्च समर्थानां भवति तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यतीति । पाचकादावपि सः पाचकादिशब्दानां क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्य भाष्ये व्यवहारात् । अतएव व्यापारान्वयविवक्षायामादिः पचतीतिवदादिः पाचक इति न ।

फलविशेषणानां त्वेकदेशेऽपि फलेऽन्वयो भवत्येव । पूजनात्पूजितमिति सूत्रभाष्ये दारुणाध्यापक इत्यत्र समस्ताध्यापकपदार्थैकदेशे फले दारुणपदार्थान्वयस्वीकारात् । फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वेन शोभनं पचतीत्यादौ सर्वत्रैकदेशे फले तदन्वयस्वीकाराच्च ।

उपगोरपत्यमौपगव इत्यादौ तस्यापत्यमित्येवंजातीयसूत्रैर्विहितप्रत्ययानामपत्यादिरर्थः षष्ठ्याद्यर्थश्च समुदायगम्यः । उपगुसम्बन्ध्यपत्यमित्यादिरीत्या बोधः । अत्रापि सुंदरस्योपगोरपत्यमुपगोर्देवदत्तस्य चापत्यमितिवत् सुन्दरस्यौपगव औपगवो देवदत्तस्य चेत्यादिवारणायैकार्थीभाव आवश्यकः । सुबन्तात्तद्धि-

---

भावः । गंधो लेशः । तत्र तत्प्रवृत्तौ सत्यां । अतएव तत्र तदङ्गीकारादेव । नन्वेवमन्यत्र दोषोऽत आह फलेति । अपिना प्रधानं । नकेवलमिदं तत्रेत्याह फलावेति । अथ तद्धिते आहोपगोरिति । अत्रापि तद्धितेऽपि बहाविति विशेषणत्वात् । ननु तत्र तस्य हेतुत्वमत· साधारणमाह

तोत्पत्तेः पदविधित्वात् । नच तद्धिते एकार्थीभावा-ङ्गीकारे पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादित्यस्य वह्नावनन्वयापत्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टपर्वते एवा-न्वयात् । ज्ञानगतहेतुहेतुमद्भावस्य विषये आरोपेण हेतावत्र पञ्चमी । अतएव न्यायसूत्रभाष्यवार्त्तिककारैः प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी साध्य इत्युक्तम्।

साऽस्य देवतेत्यस्योदाहरणे आग्नेयादौ केचित् दे-वताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थैकदेशे-ऽभेदेन विशेषणम् । यद्वा देवताप्रदेययोर्भिन्नैव प्रत्य-यस्य शक्तिः । अग्न्यभिन्नदेवतासम्बन्धीति बोधः । प्रदेयं च सम्बन्धित्वेनैव प्रत्ययार्थः । प्रदेय इति मन्त्र स्याप्युपलक्षणं । आमिक्षादि पदैश्च सम्बन्धित्वेन बुद्ध-स्यैव प्रदेयस्य विशेषसमर्पणं क्रियते । इन्द्रादिपदैर्दैव-ताया लाभेऽपि देवतात्वेनालाभात्तेन रूपेण लाभा-य देवतायां शक्तिरित्याहुः ।

अन्येतु चतुर्थ्यादौ प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यैव लब्धस्य चतुर्थ्योद्देश्यत्वमात्रं यथोच्यते एव मत्रापि देवतात्वं प्रदेयं च प्रत्ययार्थस्तत्र प्रदेये देवतात्वस्य निरूपकतास-म्बन्धेनान्वयः । अग्निवृत्तिदेवतात्वनिरूपकमिति बो-धः । नन्वेवम् ।

ज्ञानेति अत्र परसंमतिमप्याहातएवेति विशिष्टेऽन्वयादेवेत्यर्थः । केचिदिति व्यपेक्षावादिनः । प्राञ्च इत्यर्थः ।

एकदेशान्वयदोषादाह यद्वेति । लाघवादाह सम्बन्धित्वेनैवेति पौनरुक्त्यं परिहरति आमिक्षेति । अन्येत्विति तद्वादिनो नव्या इत्यर्थः । चतुर्थ्यादौ तदन्तादौ । तत्र तयोर्मध्ये । एवं तद्धिते चतुर्थीतुल्यत्वा ङ्गीकारे । तत्र तेषां मध्ये । तद्धिते एकार्थीभावादेकविशिष्टार्थोपस्था-

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः ।
देवतासङ्गतिः तत्र दुर्बलन्तु परंपरम् ॥

इति मीमांसकोक्तं दौर्बल्यं कथमिति चेदित्थम् चतुर्थ्या वाक्याद्देवतात्वसम्बन्धलाभस्तद्धिते समानपदोपादानश्रुत्येति श्रुतिवाक्यबलाधीनं तत् । देवतात्वस्य सम्बन्धिद्वयसापेक्षत्वेन चतुर्थ्यां द्वितीयसम्बन्धिनः पृथक्पदोपात्तत्वेन वाक्यात्तल्लाभः । प्रकृते तु संबन्धिद्वयस्याप्येकपदोपस्थाप्यत्वात् श्रुत्या तल्लाभः । यद्वा प्रदेयमेव प्रत्ययार्थः स्ववृत्तिदेवतात्वनिरूपकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेऽन्वय इत्याहुः ।

देवतात्वं च दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवतेति देवात्तलिति सूत्रभाष्यात् मन्त्रकरणको यो हविस्त्यागस्तज्जन्यस्वर्गातिरिक्तफलाश्रयत्वेन तदुद्देश्यत्वं मन्त्र स्तुत्यत्वं च । अतएवैन्द्रं हविरैन्द्रो मन्त्र इत्यादिसिद्धम् । देवतानिष्ठं फलं चास्येदं फलं भवत्विति इच्छारूपा प्रीतिरेव ।

कोदादित्यादि मन्त्रप्रयोज्यस्वामित्वभागिनि प्रति

पकत्वरूपं समानपदत्वं चतुर्थ्यां तदभावात्तत्रेति तत्र वाक्यत्वमिति न विभक्त्यन्तस्यापि लोके विशिष्टस्यैव बोधकत्वादतोऽन्यथोपपादयति देवतात्वेति ।

लाघवादाह यद्वेति एकार्थीभाववादिनां तु विशिष्टशक्त्यैवेदृशार्थबोध इत्याह देवतात्वं चेत्यादिना । मन्त्रकरणकहविस्त्यागजन्यस्वर्गे पाठः अतएवाग्रिमसङ्गतिः मन्त्रकरणको या हविस्त्यागस्तज्जन्य स्वर्गातिरिक्तं यत्फलमित्याद्यर्थः । तत् त्यागकर्त्ता इदमेवाश्चर्यं । तत्र अत एव तस्योभयरूपत्वादेव । प्रीतिरेवेति अन्यासम्भवात् । आदिना कामःकामायाददादितिपञ्चम्यंतस्य सम्बन्धेऽन्वयः नेति अवसानादिनाहत

यहीनर्थानिप्रसङ्गवारणाय मन्त्रकरणकेति हविस्त्यागविशेषणम् । स्वर्गाश्रयत्वेनोद्देश्ययागकर्त्तर्यतिप्रसङ्गवारणाय स्वर्गातिरिक्तेति । न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादित्यादितः श्राद्धे मृतपत्नीनां मृतानां हविःसम्बन्धात्तद्वारणायोद्देश्यत्वमिति । शूद्रकर्तृकश्राद्धादावपि नमस्कारो मन्त्रोऽस्त्येव । अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति गौतमस्मृतेः ।

उद्देश्यताच मन्त्रोक्तशब्दशरीरोभयावच्छिन्नेश्वरचैतन्यस्य । तदेव च मन्त्रोक्तमिन्द्रादिपदवाच्यम् इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति मन्त्रवर्णात् । आहुर्मन्त्रा इति शेषः । एष उह्येव सर्वे देवा इतिश्रुतेश्च । तेन लोमादीनां देवतात्वं सिद्धं । पर्यायान्तरेणोद्देशे च नदेवतात्व, मिन्द्रादीनांस्मर्यमाणमश्वमेधाद्यनुष्ठानं च नासङ्गतमिन्द्रादिपदैरेवेश्वररूपदेवतोद्देशेन तैरपि हविस्त्यागोपपत्तेः ।

इदं च यागानुष्ठानन्तत्वज्ञानात्पूर्वमेव तदुत्तरमपि वा लोकानुग्रहार्थेति बोध्यम् । अतएव इन्द्रः सहस्राक्षो गोत्रभिद्वज्रबाहुरित्याद्यर्थवादप्रदर्शिताविग्रह-

स्वभर्तृमात्रेण तृप्तिरासां यतः स्मृतेति शेषः छन्दोगपरिशिष्टे कातीयश्राद्धे भर्तुः श्राद्धविशेषे अव्याप्तिं वारयति शूद्रेति ।

नन्वेतावतापि न धर्मिविशेषज्ञानमत आहोद्देश्यताचे ति । येन मन्त्रस्तुत्यत्वं । जीवानिरासायेश्वरेति । मतान्तरानिरासायाह तदेवेति तादृशचैतन्यमेवेत्यर्थः चिद्रूपः तेनेत्यस्य त्रिपु अन्वयः । लोमे लोमो स्वाहेत्यादौ । तत्र तृतीये उपपत्तिमाहे न्द्रादीति । रूपेति तच्चैतन्यरूपेत्यर्थः । तैः इन्द्रादिभिः । तेषामेवाहेदंचेति । तत्र स्मर्यमाणमित्य-

हविर्भोजनैश्वर्यतृप्तिफलदातृत्वानां न बाधः। शुद्धार्थस्य देवतात्वे पर्यायान्तरयोगापत्तिः। अग्नये शुचये इत्यादौ पौनरुक्त्यापत्तिश्च। शुद्धशब्दस्य देवतात्वे बौद्धस्य शारीरस्य वा संनिधेरभावादावाहनमन्त्राणां शुद्धादृष्टार्थत्वमात्रापत्तिः। गङ्गाशालग्रामादौ नित्यसंनिधानादावाहनमन्त्रा न पठनीया इत्यादेस्तत्पाठं विनाप्यदृष्टसिद्धिरित्यत्र तात्पर्यं च कल्प्यं स्यात्। तिर्यगधिकरणेन देवताः कर्मस्वाधिक्रियन्ते इन्द्रादेर्हविस्त्यागोद्देश्यस्यैन्द्रान्तरादेरभावात्स्वात्मने संकल्प्यमानद्रव्यस्य स्वत्वत्यागासम्भवेन कर्मानिष्पत्तेरित्यर्थकेन न देवतान्तराभावादिति सूत्रेण शब्दातिरिक्तदेवताया जैमिनिनाऽप्यङ्गीकाराच्च।

नच देवताया अपि यागाङ्गत्वमाग्नेय इत्यादितद्धितादिभिर्बोध्यते। अनुष्ठेयमुपकारकं ह्यङ्गं भवति नच देवता यागमध्ये स्वरूपेणानुष्ठातुं शक्या नापि ऋत्विजामिव तासामुपकारकत्वमिति वाच्यम्। तद्वाचकशब्दोच्चारणस्यैवानुष्ठेयत्वात्। वाचकशब्दद्वारैव तासामुपकारकत्वात्। शब्दश्चोपस्थितत्वादग्न्यादिरेव।

र्थः। संकोचे मानाभावादाह तदुत्तरामिति तदा फलाभावादाह लोकेति। तस्य तत्वे फलांतरमाहातपचेति। तस्य तत्वादेव चेत्यर्थः। परमतं खंडयति शुद्धार्थेत्यादि। पत्तिः तस्याप्यापत्तिः शुद्धेति केवलादृष्टार्थत्वकल्पनापत्तिरित्यर्थः अतो न पौनरुक्त्यं।

द्वितीयपक्षे दोषांतरमाह तिर्यगिति सप्तम्यंतस्याग्रे अन्वयः। अत्र पक्षे शंकते नचेति अननिप्रसंग तत्रैवाह शब्दश्चोपेति। अग्न्यादिशब्दयुक्तयागेनेष्टं भावयेदित्येव विधिवाक्यार्थ इति भावः। अ-

तदुक्तं शबरस्वामिभिः शब्द एव हविषा सम्बध्यते तत्सम्बन्धादर्थो देवता भविष्यतीति आवाहनमन्त्रैश्चानेकयागेषु संनिधानमयं यागो मदर्थ इति तद्बुद्धिविशेष एवेति न शालादिभङ्गः नाप्यनेकेषु संनिधानानुपपत्तिः। योगिवद्भूतानां तद्वश्यत्वेनेच्छया भूतान्यधिष्ठाय अनेकैः सूक्ष्मतरैः शरीरैस्तत्र संनिधानं बाधकाभावाच्चान्तर्धानशक्तियोगाच्च परैरदर्शनम्। ईश्वरस्यैव देवतात्वे तु नानुपपत्तिलेशोऽपि।

किञ्च देवैर्नारदादीनां संवादः पुराणेषु श्रूयते स विग्रहवत्त्व एवोपपद्यते। एवंच तेनैवोपबृंहणेनार्थवादानां वाक्यार्थबोधविषयीभूतविग्रहेऽपि स्तुताविव तात्पर्यं तत्र स्तुतौ मुख्यन्तात्पर्यं विग्रहे तु तदुपयोगितया। एवञ्च ध्यानविषयो देवतासायुज्यसालोक्यादिफलनिर्देशा अप्युपपन्नाः।

अतएव सन्सूत्रे भाष्ये सर्वस्य पदार्थस्य चेतनाव-

त्रैव पक्षे प्रसक्तदोषानुद्धरति आवेत्यादिना। शालेति तस्याः स्वल्पत्वाद्देवतास्वरूपस्य महत्वात्। इतिरुभयत्र तस्यहेतुत्वसूचक इत्याह नापीति। उभयत्रहेत्वंतरमाह योगिवदिति। तत् देवता। तत्र तत्रेतीतिपाठः। तत्रेति पाठो नेत्यर्थः नन्वेवं दर्शनापतिरतआहांतरिति चस्त्वर्थे योगिवदेवेति भावः।

एवंजैमिनिमतमुपपाद्य प्रक्रांतसिद्धांत एव युक्तो लाघवादनुपपत्त्यभावाच्चेत्याहेश्वरेति प्राग्वत्। एवं सिद्धांतिते तत्र विग्रहवत्त्वमप्याह किंचेति अर्थवादानां सहस्राक्षो गोत्रभिदित्यादिप्रागुक्तानां तत्र तयोर्मध्ये। एवंच विग्रहवत्वे च। अत एव अर्थवादस्पेणार्थसाधकत्वादेव। सन्सूत्रे धातोः कर्मण इत्यत्र। एवंचार्थवादानां स्वार्थे पि प्रामाण्यमस्त्येव। एतेनेंद्रादिशब्देभ्यः प्रथमोपस्थितत्वाच्छब्द एव ते इत्यपास्तं। तत्र तत्रेन्द्रादेर्ब्रह्मविद्याधिकारश्रवणाच्च।

त्वं 'शृणोत ग्रावाण' इत्यर्थवादबलेनोक्तम्। ईश्वरोऽपि श्रुत्या श्रुतिलब्धबलानुमानेन श्रुत्यनुग्राहकेण अन्तर्यामितया जगत्कारणया च सिद्ध इति वेदान्तेषु प्रसिद्धं चेतनस्यैक्यमेव लाघवात्। भेदप्रतीति स्त्वौपाधिकीत्यपि तत्रैव स्पष्टम्।

चरके पतञ्जलिरप्याह।

देही सर्वगतो ह्यात्मा विभुस्त्वमतएवास्य यस्मा-

नन्वीश्वरसत्त्वे एव न मानमिति कथं तस्य तत्वमत आहेश्वरोऽपीति। न च क्षित्यादि सकर्त्तृकं कार्यत्वादित्यमुमानाद्भवन्ती सकर्त्तृकत्वानुमितिर्लाघवतर्कोपनीत कर्त्रैकत्वं विषयीकरोतीत्यनुमानात्सिद्धिः गोपुरप्राकारतटाकादियुक्तनगरादिषु क्रमसंभूतासर्वज्ञासर्वशक्तिकबहुकर्तृकत्वेन निश्चितेषु लाघवावतारासंभवेऽपि क्षित्यादिषु तदवतार बाधकाभावादिति वाच्यम्। लाघवतर्केण स्वानुग्राह्यप्रमाणे विषयगौरवापादनस्यात्यंतमनौचित्यात्। एककर्तृकत्वाहि अनेककर्तृकत्वाभावसमानाधिकरणं सकर्तृकत्वं। नहि एवभूतं लाघवं प्रमाणानुग्राहकं क्वापि संप्रतिपन्नमस्ति तस्मादुक्तानुमानेन सकर्त्तृकत्वसिद्धौ कर्त्तैको ऽनेको वेति संशयो लाघवतर्केण एकत्वकोट्युत्कटत्वं संपाद्यते प्रासादादिदृष्टांतवृत्तामनेकत्वकोटिं सर्वथा न निवर्तयति सा च श्रुत्या निवर्त्यत इति श्रुतिरेव तत्साधिका अनुमान तु श्रुतितो लब्धबलं श्रुतेरेवानुग्राहकमित्यन्यत्। सोऽयं वनसिंहन्यायः।

किंचानेनानुमानेन न क्षित्यादौ कर्तृसामान्यनिश्चयोऽपि तृणादिष्व कृतत्वव्यवहारोपोद्बलिताप्रयोजकत्वशंकया व्याप्तिशैथिल्यात् किंच क्षित्यादौ कार्यत्वहेतोरसिद्धिः यदि श्रुत्यादितस्तत्सिद्धिस्तर्हि ईश्वरोपि तयैव सिध्यतु किमनुमानेन। नचसोप्यनुमानात्सिद्धस्तत्साधकहेतोरप्यनुमानांतरात्सिद्धावनवस्थापत्तेः सावयवद्रव्यत्वेन कार्यत्वानुमाने प्रकृतौ व्यभिचारः। किंचेदमनुमानं हिरण्यगर्भसिध्याऽयथासिद्धमिति दिक्।

तदेतदभिप्रेत्याह श्रुत्येत्यादि मानेनचेतिपाठः। तत्रैव वेदांतेष्वेव स्पष्टीकृतंचैतद्गुरुचरणैर्व्याससूत्रवृत्तौ तद्वक्ष्यतीत्यन्यत्र विस्तर इति

त्सर्वगतो महान् ।

इत्युपक्रम्य—

नित्यानुबद्धमनसा देहकर्मानुपातिना ।

सर्वयोनिगतं विद्यादेकयोनावपि स्थितम् । इति ॥

देहनिर्वर्त्तककर्मणोऽनुपातः सम्बन्धो यस्य तादृशेन मनसान्तःकरणेन नित्यसम्बद्धं चेतनं सर्वयोनिगतमपि एकयोनौ स्थितं विद्यात् । तदन्तःकरणकर्मारब्धे देहे एव तदन्तःकरणधर्मान् गृह्णाति नान्यान्तःकरणधर्मान् नान्यदेहे इत्यर्थं तद्व्याख्यातारः । योनिर्देहः । एवं चानेके विभव आत्मान इति परास्तम् । एकवचनेनात्मन एकत्वस्य नित्यानुबद्धमित्यादिना औपाधिकभेदस्य च स्पष्टमेवाभिधानात् ।

परमार्थसारेऽपि पतञ्जलिराह—

यद्वद्दिनकर एको विभाति सलिलाशयेषु सर्वेषु ।

तद्वत्सकलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा ॥

इति । गीतायामपि—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकम् ।

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नाना भावान् पृथग्विधान् ॥

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ।

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ॥

एकयोनिस्थितत्वमाह तदिति । परमतं खंडयति एवंचेति । अस्यार्थमाहैकेति तत्र त्रयाणां मध्ये आद्येन । अस्य विशेषण माह सर्वेत्यादितदिइति तियत् ज्ञानमितीत्यर्थः । तदेवाऽह ज्ञानेनेति शेषमाहान्वयोपस्थितेष्वित्यस्यार्थो देहेष्विति । नानेति पृथक्पदार्थमित्याह भावानित्यादि

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम्। इति—

तत्राद्येन सर्वभूतेषु व्यष्टिसमष्टिरूपेण विभक्तेषु पृथगवस्थितमप्येकमव्ययं जन्मादिहीनं भावं चेतनमविभक्तमव्यावृत्तं येन ज्ञानेनेक्षते तज्ज्ञानं सात्विकमित्यर्थकेन चेतनैक्यमुक्तं। यदिति तृतीयार्थे। येन ज्ञानेन पृथक्त्वेन भेदेन स्थितेषु देहेषु भावान् चेतनान् नाना भिन्नान् पृथग्विधान् परस्परविलक्षणान् वेत्ति तद्राजसमित्यर्थकेन द्वितीयेनापि तदेव दृढीकृतम्। अन्त्येनापि बहुषु भूतकार्येषु सत्सु एकस्मिन् तत्कार्ये देहेऽन्तःकरणे वा प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्सक्तम् परिपूर्णवत् स्थितं एतावानेवात्मेश्वरो वा नातः परं किंचिदस्तीत्याकारं हेतुहीनमतत्त्वभूतार्थविषयकमल्पं नित्यत्वाद्यग्रहात एवं ज्ञानं तामसमित्यर्थकेन तदेव दृढीकृतम्। एवन्तत्तत्प्रतिपादकशास्त्राणां पुराणानां च तत्वं दर्शितमित्यन्यत्र विस्तरः।

एवं तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः सोऽस्यनिवासः सास्मिन्पौर्णमासीत्येवं जातीयकेषु सास्यदेवतेत्युदाहरणे इव बोधनिर्णयो बोध्यः।

तेन प्रोक्तम्। नन्वत्र किं प्रोक्तत्वम्। नचाध्यापनेन प्रकाशितत्वम्। सुशर्मणाध्यापिते काठके सौशर्मणमित्यप्रयोगात्। नच कृतत्वम्। कृते ग्रन्थे इत्येव

शेषमाह बहुष्विति। तत् भूतं वस्तुतोऽतत्वाद्यतिः। तस्याप्यर्थमाहैतावानिति अग्रे मतुबित्याहाप्तत्वेति। एवं ज्ञानत्रैविध्यवत्। तत्वं तद्भेदेन त्रैविध्यं इदं सर्वं न व्याससूत्रादौ स्पष्ट मुक्तगुरुचरणैस्तदाहान्यत्रेति।

एवं प्रागुक्तप्रकारेणैव प्रहरणंक्रीडैवक्रीडामात्रं वेति तेपुतेष्वपि त

सिद्धेः। यद्यप्यर्थो नित्यो यात्वसौ वर्णानुपूर्वी साऽनित्या तद्भेदाच्चैतद्भवति काठकं कालापकमिति भाष्यात् प्रलयेषूच्चारयितृपुरुषाभावादानुपूर्वीविनाशेन पुनरुत्पद्य ऋषयः संस्कारातिशयाद्वेदार्थं स्मृत्वा शब्दरचनां विदधति आनुपूर्वीभेदादेव ह्यर्थाभेदेऽपि केषुचित्काठकादिव्यवहारस्ततश्च कठादयो वेदानुपूर्व्याः कर्त्तारः प्रवक्तारश्चेति कैयटोक्तेश्च कृतत्वाक्षतेः। अर्थोऽत्र ईश्वरः तत्रैव मुख्यतया सर्ववेदतात्पर्यात्। 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति गीतोक्तेः। सास्यदेवतेति सूत्रोक्तमन्त्रवर्णादिभ्यश्च।

यत्तु ज्योतिष्टोमादिरूपोऽर्थः समाननामरूपत्वान्नित्यः आनुपूर्वी तु भिन्नरूपत्वादनित्येत्यर्थ इति। तन्न। कृते ग्रन्थे इत्येव सिद्धे तेन प्रोक्तमिति व्यर्थमिति शङ्कायां ननु च नित्यानि छन्दांसि तेन तेषां कृतत्वाभावात्तेनासिद्धिरित्येकदेशिनोक्ते यद्यप्यर्थो नित्य इत्याद्युक्तम्। अर्थस्याकृतत्वेऽपि वर्णानुपूर्व्याः कृतत्वात्तेनैव सिद्धमिति तदाशयः। त्वद्रीत्या व्याख्याने तु तादृशनित्यत्वेऽपि कृतत्वाबाधात्तदुल्लेखो विफल एव स्यात्। अनित्यानि छन्दांसीत्येव च वदेत्।

था सति तत्रैवाह साम्येति दाडित्यादाविति भावः। ननु छंदसां कर्तुरस्मरणेनानित्यत्वात्कथं कृतत्वमत आह यद्यपीत्यादि क्षतेरित्यन्तेन कैयटमाह प्रलयेष्विति कर्तारः प्रवक्तारश्च ननु केवल प्रवक्तारः। अन्यार्थस्यानित्यत्वादाहार्थोऽत्रेति उक्तभाष्ये इत्यर्थः। हेतौ हेतुमाह वेदश्चेति मंत्रेति इन्द्रमित्रमित्यादिमंत्रवर्णादिभ्यः सास्य देवतेति सूत्रपूर्वव्याख्यानावसरोक्तेभ्य इत्यर्थः।

प्राचां भाष्यव्याख्यानं दूषयति यत्त्विति उभयतुल्यत्वादित्यर्थः।

या त्वसौ वर्णानुपूर्वीत्यनेन सर्वबोध्यार्थानुपूर्व्या अपि संग्रहः। अनित्यत्वव्याप्यभेदेन तद् द्रढयति तद्भेदाच्चेतीतरत्र तु न किञ्चिन्निरूपितो भेदः सर्वरूपत्वात्तस्येति चेत्।

न। माधुरेण प्रकाशितायां तदकृतायां वृत्तौ माधुरीत्यस्य सिद्ध्यर्थमस्यावश्यकत्वात्। प्रोक्तशब्देन स्वकृतं परकृतं वा यत्प्रथमप्रकाशितं तदुच्यते। नच सुशर्मादयस्तथा प्रकाशका इत्यदोषः।

तत्र कठादयः संस्कारातिशयाद्वेदार्थं तद्बोधकवैदिकशब्दानुविद्धमेव स्मरन्त्यतश्छान्दसशब्दाविच्छेदः। आनुपूर्व्यंश एवान्यत्वं। यद्यपीदानीमानुपूर्वीव्यत्यासेनाप्यदृष्टहानिस्तथापि तत्तपोमाहात्म्यात्तत्कृतानुपूर्वीव्यत्ययो नादृष्टहानिकरः। भाष्ये वर्णानुपूर्वीत्यत्र वर्णशब्देन पदमुच्यते आनुपूर्वीमात्रभेदोक्त्या पदानि तान्येवेतिसूचितम्। तथाचस्मृतिः।

प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते। इति।

स्वयंभूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा।

अर्थैक्येऽप्याह भिन्नेति कृते इति यत इत्यादिः ताहशेति ज्योतिष्टोमाद्यर्थस्य समाननामरूपत्वान्नित्यत्वेऽपीत्यर्थः। तदिति यात्वसावित्यादीत्यर्थः। तुल्ययुक्त्या आह यात्वसाविति अपौनरूक्त्यमाह नित्यत्वेति। तदिति अनित्यत्वमित्यर्थः।

नन्वेतावता प्रकाशितत्वं प्रोक्तमित्यतिप्रसंगापत्तिरत आह प्रोक्तेति। नच नहि। कृते इति सूत्रे तु यत्तेन कृतं नचतथा प्रकाशितं तदर्थ मथवाररुचं काव्यमिति तत्र स्मर्तॄणां मध्ये तत् कठादि ननु वर्णानुपूर्वीत्यनेन पदानामप्यनित्यत्वलाभात्कथं तदविच्छेदोऽतआह भाष्ये इति कृतान्यतरव्युत्पत्त्येति भावः। अत्रोभयत्र हितयोगे षष्ठी

शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्त्तारोऽस्य न कारकाः। इति ।

युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा। इति च॥

तत्राद्या स्मृतिरानुपूर्वीभेदादुपपन्ना। अन्त्ये चार्थ-नित्यत्वादुपपन्ने। तथा व्यासस्मृतौ—

सृष्ट्यादौ ब्रह्मणो वेदा मुखेभ्यश्च विनिर्गताः।
तत्रैव च लयं यान्ति प्रलये समुपस्थिते। इति।

विष्णुपुराणेऽपि।

द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने।
वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितः॥
वीर्यं तेजो बलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य वै।
हिताय सर्वभूतानां वेदभेदान्करोति सः। द्वापरे इत्यस्य द्वापरेवृत्ते तत्सन्ध्यंशेष्वित्यर्थः।

द्वापरे तु पुरा वृत्ते मनोः स्वायंभुवेऽन्तरे।
ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदान् व्यस्य प्रजापते॥

इति वायूक्तेः।

आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमित इति।

शतशब्दोऽत्रानन्तवाची अनन्ता वै वेदा इति श्रुतेः। चतुष्पादः ऋग्यजुः सामाथर्ववेदरूपः तदाद्ये वेदे परस्परं श्लिष्टामिति तदाशयः।

इति शाखाः प्रसंख्याताः शाखाभेदास्तथैवच।
कर्तारश्चैव शाखानां भेदहेतुस्तथोदितः॥

इति च तत्रोक्तम्। अतएव देवीपुराणे स्वयंभूरेष भगवान् इत्यादिकमुक्त्वा।

आर्षत्वात् उक्तमेव विशदयति वीर्यमिति स इतिपाठः। अविरोधा-

कथं देवी वेदमाता एतत्कौतूहलं मम

इति मनुप्रश्ने

इच्छाज्ञानाक्रियाशक्तिर्देवीरूपा प्रकीर्त्तिता।

मातृका तु क्रियाशक्तिः क्रिया सा तमरूपिणी ॥

संप्रभूताष्टवर्गास्तु स्वरवर्णविभेदतः।

क्रियारूपा भवेद्देवी वेदमाता ततोऽभवत् ॥

इति ब्रह्मण उत्तरेण वर्णानां जन्यत्वे दन्तद्वारा वेदस्य जन्यत्वं च स्पष्टमेवोक्तम्। अतएवोंकारप्रभवा वेदा इत्यपि तत्रोक्तं, तदप्योंकारस्य सर्ववर्णसमष्टित्वादुपपन्नम्।

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्।

छन्दांसि यस्य पर्णानि

इतिगीतावाक्यादपि छन्दसामनित्यत्वं स्पष्टं संसारवृक्षावयवत्वेन तेषां वर्णनात्। ईश्वरप्रतिपादकपुराणानान्तु वेदत एव ज्ञात्वा बुद्धिपूर्वं रचनमिति विशेषः। 'तस्मात्तपस्तेपानाच्चत्वारो वेदा' अजायन्तेत्यादौ जनेः प्रादुर्भावमात्रमर्थो नत्वभूतप्रादुर्भावः।

यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहि-

याह द्वापर इति षूने मासे अस्यार्थमाह तदिति तत्र तदाभेदाभावादाह तदिति उक्तचतुष्टयरूपमित्यर्थः। तत्र विष्णुपुराणे अतएव आनुपूर्वीभेदादेवमग्रेऽपि उक्तमित्यत्रान्वयः। दिक प्रागुक्तं मातृका उदिका क्रिये त्यस्यात इत्यादिः। तत्र देवीपुराणे।

तस्योपपत्तिमाह दपीति। संसारेति तद्रूपवृक्षेत्यर्थः तेषां छन्दसां। नन्वेवं पुराणादितुल्यतापत्तिर्वेदेऽत आहेश्वरेति। ननु तस्मादिति श्रुत्या वेदस्य जन्मप्रतिपादनादर्थस्यापि कथं नित्यत्वमत आह तस्मादिति आदिमा छंदांसि जज्ञिरेतस्मादित्यादि। प्रहिणोति ददा-

णोति तस्मै ।

इति श्रुतेः । प्रदानं च तदर्थानुसन्धानानुकूलशक्तिदानमेवात्र बोध्यम् ।

अतएव सर्वेषान्तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥

इति वेदेभ्य एव सर्वज्ञानपूर्विका सृष्टिरुक्ता सङ्गच्छते । कठादीनां पुनरुत्पत्तिरपि तन्नामकत्वमात्रेण ।

कल्पे कल्पे विनश्यन्ति तन्नामानो भवन्ति च

इति देवीपुराणात् । अतएव श्यामादीनान्तत्तदधिकारान्ते मुक्तिश्रवणेन न विरोधः ।

अन्ये तु पदानां ज्योतिष्टोमाद्यर्थस्य च नित्यत्वं समतया प्रवाहनित्यत्वेन । तथाच व्याससूत्रं 'समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोध' इति । आवृत्तौ आनुपूर्व्याः पुनरुत्पत्तावपि वेदस्य नित्यत्वेनाविरोधः समाननामरूपत्वात् । नाम्नां पदानां रूपाणामर्थानां च समानत्वादिति । एवंच नामरूपप्रवाहानुच्छेद एव नित्यत्वमिति तद्भावः । वेदोऽपि मायापरिणामविशेष एवेत्याहुः

ईश्वरानिर्मितत्वेऽपि तन्निर्मितहिरण्यगर्भद्वेदवास्य स्वयंभूत्वं बोध्यम् । एवंच वक्तृपुरुषकलङ्कशङ्काराहि-

---

ति । इदमपि न पाठनरूपमित्याह प्रदानं चेति । अतएवादौ ब्रह्मणो वेददानादेव । एवं रीति कठादिषु न येनतेषामपि नित्यत्वापत्तिरित्याह कठेति । मात्रपदेन तत्स्वरूपव्यवच्छेदः। अतएव नामोत्पत्तावपि स्वरूपस्यानुत्पतेरेव भाष्ये आनुपूर्वीमात्रभेदोक्त्या पदान्यर्थाश्च तएवेति ध्वनितं । तत्रोभयोस्तुल्यत्वं नतु प्रागुक्तभिन्नमिति तदर्थग्रहणेऽपि बाधकाभाव इत्याशयेनाहान्येत्विति । सृष्टितुल्यतामाह वेदोऽपीति ।

नन्वेवं कथं तस्य स्वयंभूरिति विशेषणं देवीपुराणे पूर्वमुक्तमत-

त्वेन वेदः प्रमाणमेव । किंच तदुक्तस्य धर्माधर्मफलस्य तत्फलतारतम्यस्य च लोके प्रत्यक्षतः कस्यचित्सुखित्वं कस्यचिद् दुःखित्वं कस्यचिल्लोकपालत्वं कस्यचित्स्वकुलपालकत्वमित्येवं रूपेणानुभूयमानतया प्रामाण्ये सिद्धे आयुर्वेदाद्यंशे चानुभवेन प्रामाण्ये सिद्धे इतरांशेऽपि प्रामाण्यमेव सिध्यति । तस्य किंचिज्ज्ञपुरुषाज्ञेयत्वाच्च न पौरुषेयत्वम् । योगिसामर्थ्यमपीन्द्रियविषयेष्वेवातिशयजनकं न धर्माधर्मादिप्रत्यक्षजनकं किंत्वतीतधर्माधर्मजनकक्रियाविषयमेव तेषां प्रत्यक्षन्तत्र तत्र स्मर्यते । किंच निर्दुष्टसर्वज्ञेश्वरश्वासप्रश्वासरूपत्वान्नतवाप्रामाण्यशङ्का । अपौरुषेयत्वं त्विदं मया कर्त्तव्यमिति बुद्धिपूर्वकं यत्नेनाकरणात् । एतावतैवाकर्तृकत्वव्यवहारः । वेदजनकत्ववदेव च जगज्जनकत्वमीश्वरस्येति बोध्यम् ।

शाक्याद्यागमास्तु नैवं तेषां बुद्धिपूर्वं मोहनार्थत्वेन कृतत्वस्मरणात् । तदुक्तं सूतसंहितायाम् ।

श्रुतिः सनातनी साध्वी सर्वमानोत्तमोत्तमा ।

आहेश्वरेति । उसंहरति एवंचेति । तच्छब्दस्य तत्रेव चेत्यर्थः । एवेनाप्रामाण्यव्यवच्छेदः। अन्यथाप्याह किंचेति । तत् वेदः प्रामेति तदित्यादिः तस्य वेदस्य । नन्वेवं कथमपौरुषेयत्वमत आह किंचित् । नन्वेवमपि योगिशेषत्वेन तत्वापत्तिरेवात आह योगीति । किंचेतिपाठः किंत्विति पाठे यत इत्यर्थः । अन्यथा तत्प्रामाह किंचेति । तत्र वेदे नन्वेवं पौरुषेयत्वापत्तिरेवात आहापौरुषेयत्वमिति । हारःसोपि । इमां युक्तिमन्यत्रातिदिशति वेदेति । एवंच तत्रकिंफलमित्यादिशंका न युक्तेति भावः ।

अतिप्रसङ्गस्तु नेत्याह शाक्येति । अत्रसर्वत्र संमतिमाहतदुक्त मिति अद्वैतरूपनैर्मल्य । ततः आत्मनः तस्या आवश्यकतामाहानीद्रियेति

प्राह चाद्वैतनैर्मल्यं निर्विकारत्वमात्मनः ॥
ततः सर्गादि चाप्याह चेतनाचेतनस्य च ।
अतीन्द्रियार्थविज्ञाने मानं नः श्रुतिरेव हि ॥
श्रुतिः सनातनी शंभोरभिव्यक्ता न संशयः ।
शंकरेण प्रणीतेति प्रवदन्त्यपरे जनाः ॥
यदा साऽनादिभूतैव तदा मानमतीव सा ।
स्वतश्च परतो दोषो नास्ति यस्माद् द्विजर्षभाः ।
अस्तिचेद्व्यवहारस्य लोप एव प्रसज्यते ॥
परतश्च न दोषोऽस्ति परस्याभावतो द्विजाः ।
स्वतोदुष्टोऽपि शब्दस्तु मानमत्राप्तसङ्गमात् ॥
इति वार्त्ता तु वार्त्तैव मुनीन्द्राः सूक्ष्मदर्शनाः ।
स्वतो दुष्टः कथं मानं भवत्यन्यस्य सङ्गमात् ॥
अन्ययोगेन यो भावो यस्य प्राज्ञाः प्रसिध्यति ।
स तस्य भ्रान्त एव स्यान्न स्वभावः कथंचन ॥
जपाकुसुमलौहित्यं विभाति स्फटिके भृशम् ।
तथापि तत्र लौहित्यं भ्रान्तमेव न वास्तवम् ॥
अन्यत्रान्यस्य धर्मस्तु प्रतीतो विभ्रमो मतः ।
आप्तापेक्षतया शब्दः प्रमाणं न स सर्वथा ॥

नः कर्मास्तिकानां। तस्यानित्यत्वपक्षमाह श्रुतिरिति। जन्यत्वपक्षमाह शंकरेणेति तत्राद्ये आह यदेति। चो व्युत्क्रमे परतश्च। तत्र स्वतो दोषाभावमाहास्तिचेति स्वतो दोषा इत्यस्यानुषंगः।

परमतं खंडयति स्वत इत्यादि अपिरेवार्थे अत्र बोधविषयवार्त्तैव नत्वर्थसंभवः तदेवाह स्वत इति भावः। धर्मप्राज्ञा इति संबोधनं। एवं प्रागपि। भ्रांतः भ्रमविषयएव। तदेव विशिष्याह जपेति उपसहरति अन्यत्रेति यत इत्यादिविभ्रमः सर्वथाभ्रमव्ययः आप्तेति अत इत्यादिः

अनाप्तयोगाच्छब्दस्य प्रामाण्यं मुनिपुङ्गवाः ।
तिरोभूतं स्वतःसिद्धं स्वनाशायैव केवलम् ॥
यदा सा शंकरेणोक्ता तदापि श्रुतिरास्तिकाः ।
प्रमाणं सुतरामाप्ततम एव महेश्वरः ॥
सर्वदोषविहीनस्य महाकारुणिकस्य च ।
सर्वज्ञस्य च शुद्धस्य कथं दोषः प्रकल्पते ॥
सर्वदोषविशिष्टस्य निर्घृणस्य दुरात्मनः ।
अल्पज्ञस्य च जीवस्य दृष्टो नास्ति हि सत्तमाः ॥
अतः पक्षद्वयेनापि वेदो मानं न संशयः ।
वेदोऽनादिः शिवस्तस्य व्यञ्जकः परमार्थतः ॥
अभिव्यक्तिमपेक्ष्यैव प्रणेतेत्युच्यते शिवः ।
ईश्वरस्य स्वरूपे च जगत्सर्गादिषु द्विजाः ॥
अतीन्द्रियार्थेष्वन्येषु मानं तु श्रुतिरेव हि ।
श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ॥
निश्चयात्साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव वा ।
मुने वेदो महेशोक्तः प्रमाणं सर्ववस्तुनि ॥
अन्यथा न जडःशब्दोऽतीन्द्रियार्थस्य साधकः ।
अत्यन्तमलिनानान्तु प्राणिनां वेदमार्गतः ॥
पञ्चरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः । इति ।
तत्र वेदप्रामाण्यं साधयितुं शब्दमात्रस्य प्रामाण्यं

स स्वतोदुष्टः तर्हिकिमतआहानाप्तेति हे मुनिश्रेष्ठा शब्दस्य स्वतः सिद्धं प्रामाण्यं तत्संबंधात् स्वनाशायैव तद्वाक्यनाशायैव केवलं तिरोभूतमित्यर्थः । द्वितीये आह यदेति । आप्तिराप्तता । उपसंहरति तत्राद्ये आह वेद इति । द्वितीयस्यापि तात्पर्यमाहाभीति एवंव्यवच्छिन्नोत्पत्तिं खण्डयति ईश्वरेति अस्योभयत्रान्वयः चो व्युत्क्रमे प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरं अन्यथा महेशोक्तत्वाभावे तत्र तयोर्मध्ये मात्रं का-

साधयन् शब्दस्य स्वतो दोषो नास्तीत्याहास्तिचेदिति। स्वतो दुष्टस्यैवाप्तसम्बन्धात्तद्गतप्रामाण्येन प्रमाणत्वमित्यसङ्गतमित्याह स्वतो दुष्टोऽपीत्यादि। तद्गतप्रामाण्यस्य भ्रमाविषयत्वेन वस्तुसिध्यनिश्चायकताप्त्तिरिति भावः। किञ्च सापेक्षे शब्दस्य प्रमाणत्वे तदाप्तत्वं केनचिद् मानेन ज्ञातव्यं तत्प्रामाण्यमपि मानान्तरेणेत्यनवस्था, तस्मात् स्वतः सिद्धमेव शब्दस्य प्रामाण्यमनाप्तबुद्धिप्रभवत्वरूपकारणदोषेण तिरोभूतं क्रियते इति न वञ्चकादिवाक्यस्य प्रामाण्यमिति भावः। ईश्वरो भोक्ता तद्रूपमेव ईश्वरस्याप्तत्वे मानमाह सर्वदोषविहीनस्येति। तत एव सर्वज्ञत्वन्तद्धीनत्वे च केनापि तद्दोषाद्यसाक्षात्कारात्।। शंकरकृतत्वं खण्डयति। ईश्वरस्य स्वरूपे चेत्यादि। ईश्वरश्चित्स्वरूपस्तन्निर्मितं जगत्तद्रूपमेव। जगत्तद्भोग्यं तथा प्रपञ्चो बाध्य ईश्वरज्ञानन्तद्बाधकं परस्परं च बाध्यबाधकभावः। तत्र विरुद्धकारित्वस्वभावमायावशाद् इत्याद्यर्थेषु' श्रुतिरेव मानमेवञ्च तत्कृतत्वेन प्रामाण्य सिद्धिस्तस्य प्रमाणत्वे च तत्कृतेश्वरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। अतएव देवीपुराणे

त्स्न्यें। अपिरेवार्थे इत्याहास्यैवेति पक्तेरिति पाठः।

सर्वार्थेत्यनेन सूचितं दोषान्तिर माह किञ्चेति। तद्योगेत्यर्थः। अनाप्तयोगादित्यस्यार्थमाह तस्मादिति (स्वनाम्नायाह) न वंचकेति तत एव सर्वं दोषविहतीतत्वादेव? । आदिसंग्राह्यमाहेश्वरो भोक्तेत्यादि। आदिनातींद्रियः अस्य तात्पर्यं माह एवंचेति। तत्र श्रुतेरेव मानत्वे चेत्यर्थः। अतएव तस्य तदकृतत्वादेव सुहितस्तर्पकः। विशेषमाह

सुहितः प्राणिमात्रस्य शिवेन परमात्मना ।
खट्वां जिघांसता वत्स आयुर्वेदः प्रकाशितः ॥

इति शिवस्य तत्प्रकाशकत्वमेवोक्तम् । खट्वां खट्वासुरम् । शुद्धानुमानात्तत्सिद्धिर्नेत्याह श्रुतिसाहाय्येति । कुतर्कशङ्काकलङ्कग्रासादिति भावः । श्रुतिविरुद्धन्त्वनुमानमनुमानाभास एव । यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति न्यायभाष्योक्तेः । वेदमार्गतःसार्वविभक्तिकस्तसिःवेदमार्गेणेत्यर्थः हीनानामितिशेषः । पाञ्चरात्रादयः इत्यादिना शाक्यादयः । तेनैतेषां वेदतुल्यता निरस्ता । अत्यन्तमलिनानामित्यनेनोदितानुदितहोमवदधिकारिभेदेन प्रामाण्यव्यवस्थोक्ता । शाक्याद्यागमानामध्यात्मज्ञानोपयोगितयात्यन्तमलिनान्प्रति प्रामाण्यमस्त्येवेति 'विरोधे त्वनपेक्षं स्या'दित्यधिकरणं भट्टपादैरप्युक्तम् ।

किञ्च वेदोक्तार्थे बाधनिश्चयाभावेन गुरुतरत्वेन चाप्रामाण्यकल्पनापेक्षया प्रामाण्यकल्पनैवोचिता प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वाच्च । एवं मानमात्रेऽपि । तस्यच मायापरिणामस्य वेदस्य समायो भगवानीश्वरोऽधिष्ठाता तेन चान्तर्यामितया व्याप्तः स इत्यस्माच्छब्दादेतदर्थबोधो भवत्वितिमायावृत्तिरूपा तदिच्छापि तत्रान्तर्भूतेति विवक्षाविवक्षणयोर्निर्वाहः । मुने वेदो म-

श्रुतीति । पुनस्त्वर्थे सर्वथा तेषामप्रामाण्यम् नेत्याहात्यंतेति ।

अत्र भट्टसम्मतिमप्याह शाक्याद्येति । अपिवेदादि तत्प्रामाण्ये युक्त्यंतरमाह किञ्चेति । संशय सम्भवादाह निश्चयेति । युक्त्यंतरमाह प्रामेति । नवेदे एवत्थमित्याहैवमिति स्वतः प्रामाण्यमित्यर्थः । ननु वेदे विवक्षादि कथमत आह तस्य चेति तद्विशेषस्येत्यर्थः । समापसम-

हेशोद्ध इत्यादिसूत्रसंहितोक्तेः ।

ग्रहाधिकरणवार्त्तिकेऽपि ।

शब्दब्रह्मात्मनोऽप्येवं सर्ववेदानुसारिणः ॥

विवक्षाऽविवक्षा वा वक्तव्या विधिशक्तितः । इति

शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्रह्मणोपि सर्ववेदात्मक देहाधिष्ठातृत्वाद्विवक्षाविवक्षे वक्तु शक्ये । ते च विधिशक्तितो ज्ञायेते इत्यर्थ इति गणककृत् ।

प्रघट्टकान्तरेऽपि ।

शब्दब्रह्मेति यच्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते ॥

तदप्यधिष्ठितं सर्वमेकेन परमात्मना ।

तेषामन्तर्गतेच्छानां वाक्यार्थप्रतिपादने ॥

विवक्षा चाविवक्षा च ज्ञायते शब्दशक्तितः । इति ।

तन्त्रे भाष्येऽप्युक्तं सत्वं चेतनावादिति । यादृशी चानुपूर्वी कठादि कृता तज्जातीयस्यैवाध्ययनं धर्महेतुः अन्यथा वाग्वज्रतयाऽनर्थहेतुः एतदभिप्रायेणैव श्रुतिरव्यभिचरितस्वरवर्णानुपूर्वीका इत्याहुः ।

अथाव्यत्ययाच्च पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं वेदे सर्वदानुपूर्व्यप्येकैव केनाप्यकृतैवेति नव्यमीमांसकश्रद्धाजाड्यन्तु तदर्थकस्य तदीयार्षवचसोऽनुपलम्भान्महाभाष्यकारादिवचनविरोधाच्चानादेयम्

दर्वाछिन्नः । केवलस्यासम्भवात । सुः वेदे । अत्रमानमाह मुनेरितिइदमेव तद्विस्त्वकपि उक्तमितिशेषः । एवमग्रेऽपि । अतत्रैवाह प्रघट्टेति तेषां विधिशब्दानां याअंत्तर्गता इच्छास्ताभिः षष्ठी । तस्या नष्टत्वादाह तज्जातीति एवेनाभिप्रायान्तरनिरासः । उक्तरीत्या असम्भवात् आहुर्मीमांसकाः । चस्त्वर्थे ।

परमतं दूषयति सर्वदेति जैमिन्यादेराशयस्योक्तत्वादाह नव्येति

वेदत्वन्तु सति सम्भवे शब्दार्थयोः पर्याप्तं स्तोभाक्षरेष्वऽर्थादर्शनात्सति सम्भवे इत्युक्तं। नित्यानि छन्दांसीति पूर्वपक्षे यद्यप्यर्थो नित्य इति महाभाष्योक्तेः। वैदिकार्थो वैदिकः शब्द इति व्यवहारस्तु तदुघटकत्वाद्बोध्यः। तत्र पठत्यादिसमभिव्याहारे वेदशब्दादुपस्थितयोः शब्दार्थयोर्मध्ये शब्देऽर्थो विशेषणम्। क्वचिदर्थे शब्दो विशेषणं यथा वेदं व्याचष्ट इत्यादौ क्वचिदुभयं समं यथा वेदं जानातीत्यादौ। इदमेवाभिप्रेत्य शब्दार्थौ काव्यमिति प्रकाशकारैरुक्तम्।

अतएव शब्दमात्रतात्पर्यके तदनुकरणे न वेदत्वमिति मतौच्छ इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। अर्थभेदादन्यत्वनिश्चय इति च कैयटेनोक्तम्। अतएवानुकरणे न शुच्यादिदेशस्वाध्यायादिकालनियमः, नापि शूद्राणामनुकरणश्रवणे प्रायश्चित्तम्। बालैः पठ्यमाने वेदे शब्दमात्रतात्पर्यकत्वाभावेन वेदत्वमस्त्येव। अतएव देशकालनियमस्तत्र शिष्टानाम्। अनुकरणे तु शब्दमात्रतात्पर्यकत्वेन तदर्थबोधाभावे तात्पर्येण च न दोषः। अतएव न कस्याप्यनुकरणादर्थबोधः। मूर्खाध्यापकबालादीनां च व्युत्पत्त्यभावान्नार्थबोधो नै-

---

देयं दया दमंच क्वचित्तथैव पाठ.।

विशेषमाह वेदत्वं त्विति स्तोभाक्षराणिगीत्यादीनि प्रसिद्धानि। ननु शुद्धशब्दपर्याप्तमेव कुतो नात आह नित्यानीति। नन्वेवं कथं भेदेन व्यवहारोऽत आह वैदिक इति तत् शब्दार्थोभयं तत्र तथा सति क्वचिदर्थमाह यथेति। एव मग्रेपि अत्र परसम्मतिमप्याहेदमिति प्रागुक्तसर्वमित्यर्थः। अत एव तस्योभयपर्याप्तत्वादेव एवमग्रेऽपि मात्रमवधारणे। अर्थबोधः नतु कार्यार्थबोधः। चस्त्वर्थे ततः बालाद्युच्चार-

तावता बालैः पठ्यमानेऽर्थासंविधानं। व्युत्पन्नस्य त-तोऽर्थबोधात्।

केचित्तु अर्थभेदेन शब्दभेदवत् वेदमन्त्राणां वि-नियोगभेदेनापि भेद एव। तदुक्तं—

अन्या संस्कारगायत्री कर्मण्यन्या प्रयुज्यते।
अन्या जपप्रबन्धे सा सा त्वेकैव प्रतीयते॥

इति सादृश्यादेकत्वबुद्धिरित्यर्थः। वेदे तु सर्वेषां-तन्त्रेणोच्चारणमित्याहुः।

वेदत्वमखण्डोपाधिः प्रमाणशब्दत्वार्थबोधकत्व-घटितत्वं तु न वेदत्वम्। तत्र प्रमाणशब्दत्वमनङ्गी-कुर्वतां बौद्धानां वेदत्वव्यवहारात् स्तोभाक्षरेषु अ-भियुक्तानां वेदत्वव्यवहाराच्च। यत्किंचिच्छन्दानु-विद्धतदर्थस्य योगबलेन ज्ञानान्निबध्यमाना स्मृतिरि-ति भेद इत्यलम्।

तेन दीव्यति खनति जयति जितमित्यनेनाक्षै-र्दीव्यत्याक्षिक इत्यादाविकप्रत्ययः। अत्र तद्धितेन भासमानमपि देवनं न कारकान्वययोग्यक्रियारूपं अ-

णात् प्रबन्धः सांतत्यं। इवार्थमाह सादृश्यादिति। नन्वेवं कथं स-र्वेषां वेदत्वं पाठाभावादत आह वेदेत्विति। सर्वेषां मंत्राणां।

ननूभयपर्याप्तं वेदत्वं किं नामात आह वेदत्वमिति। इदं परम-तेन सिद्धांते तु जातिरूपमिति बोध्यम्। अत एवात्र न तात्पर्यं किं-तु सखण्डोपाधिखण्डने इत्याह प्रमाणेति प्रमाणशब्दत्वे सति अर्थ-बोधकत्वे सति उच्चार्यमाणत्वमित्यर्थः। तत्र वेदे द्वितीयविशेषणा-भावमाहस्तोभेति। इदं नान्यत्रेति सूचयितुं स्मृतिलक्षणमाह यत्किं-चिदिति। तदर्थस्य वेदार्थस्य। प्रयोगाभिप्रायेणाहेकेति।

अत्रभाष्यसमतिमप्याहातएवेति तस्याक्रियारूपत्वादेवेत्यर्थः।

तएवाक्षिको देवदत्तामिति न। तदुक्तं भट्टैः—

यादृशी भावनाख्याते धात्वर्थश्चापि यादृशः।
नासौ तेनैव रूपेण कथ्यतेऽन्यैः पदैः क्वचित्। इति।

अतएव कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे कृतीत्यस्य शत्य इति न प्रत्युदाहृतं भाष्ये। धातोः कर्तृकर्मणी तस्माच्च द्वये प्रत्ययास्तिङः कृतश्च, तत्र तिङ्योगे नलोकेतिनिषेधात्कृद्योगे एव सिद्धेः कृद्ग्रहणवैयर्थ्यं च शङ्कितम्। अधिका खारी द्रोणेनेत्यत्र तु हेतौ तृतीया अध्यारूढा खारी द्रोणेनेत्यत्रेव क्रियायोगाभावात् कर्तृत्वाभावेऽपि हेतुत्वसत्त्वात् सूत्रस्थे विग्रहस्थे च दीव्यतीत्यत्र कर्तृविशेष्यको बोध इति बहुव्रीहिप्रकरणे निरूपितम्।

एवन्तदधीते तद्वेदेत्यादावूह्यम्।

तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः। उपमेयस्य क्रियात्वे उपमानवाचकात्तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिरित्यर्थः। नन्वेवं ब्राह्मणवदधीत इत्यादौ न स्यात् ब्राह्मणसादृश्यस्याध्ययनेऽभावात् इति चेन्न। ब्राह्मणादिशब्दानान्तत्कर्तृकाध्ययने लाक्षणिकत्वात्। सौष्ठवादिश्च साधारणो धर्मः। नच ब्राह्मणादिपदलक्ष्याध्ययनस्य विभक्त्यर्थान्वयित्वेन सत्त्वरूपतया न क्रियात्वमिति वाच्यम्। तुल्यस्य क्रियात्वे तृतीयासमर्थाद्वतिरित्यनेन तृतीयासमर्थस्य सामर्थ्यात् क्रियो-

अस्योभयत्रान्वयः। धातोरिति अत्र विपरीतमुद्देश्यविधेयभावः। तस्माच्च धातोस्तु द्वितये इति पाठ.। तत्र तयोर्मध्ये। चो व्युत्क्रमे शंकितं च। नन्वेवं कथं द्रोणेनेत्यत्र कर्त्तरि तृतीयात आहाधिकेति अ-

पमानत्वयोग्यार्थकत्वलाभेऽपि क्रियान्वलाभे माना-भावात्। स्यातव्येन तुल्यं गच्छतीत्यादावपि तृतीयार्थान्वयेन तस्य सत्त्वरूपतैव न मुख्यं क्रियात्वं। तिङन्तार्थस्य तु नोपमानत्वं नवै तिङन्तेनोपमानमस्तीति सत्सूत्रस्थभाष्यात् एवंचास्य क्रियान्वये एव साधुत्वम्।

अरविन्दवत्सुन्दरं मुखमित्यादौ भवतिक्रियाध्याहारः। अरविन्दपदेन सुन्दरारविन्दभवनं लक्ष्यते। एवंच सुन्दरारविन्दभवनसदृशं सुन्दरमुखभवनमिति बोधः। अरविन्दमुखयोः सौन्दर्यधर्मकसादृश्यं तु व्यञ्जनया बुध्यते अतएव ब्राह्मणेन तुल्यमस्य रूपमित्यादौ न वतिः। तत्र तस्येवेति सूत्रं द्रव्यगुणादितुल्यार्थमित्यन्यत्र निरूपितम्।

मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकारः मथुरायामिवेत्यर्थः। मथुरावत्पाटलिपुत्रस्य विस्तारः मथुराया इवेत्यर्थः। किंचेवार्थस्योपमानविशेषणतया तुल्यपदार्थस्य तद्विशेष्यतया बोधे भेदः। अत्र प्राकारयोरुपमानोपमेय-

---

भावात् अत्यन्तभेदात्। पुनस्तत्रान्यथा तदभावमाह नचेति। ननु अलाक्षणिके मुख्यक्रियासत्वेन साफल्यं कथं तत्र प्रवृत्तिरत आह स्यातव्येनेति। अत्र मंदत्वं साधारणो धर्मः। नन्वेवमपि तिङ्ते साफल्यमत आह तिङ्तेति। एवंच उक्तसूत्रार्थेच। अस्य आद्यवतेः। नन्वेवमव्याप्तिरत आहारवि न्देति। नन्वेवं तयोः सादृश्यधीरिष्टा कथमत आहारविन्देति ततः पश्चादितिभावः। अत एव क्रियान्वये एव साधुत्वादेव। नन्वेतेनैव सिद्धे उतरसूत्रं व्यर्थमत आह तत्रेति। अन्यत्र उद्योतादौ। तस्यैवोदाहरणे आहमथुरावदिति। बोधप्रयुक्त वैलक्षण्यादपि सूत्रभेद इत्याह किंचेवेति।

भावः वृत्तौ मथुरादिपदानान्तदधिकरणकतत्संब-न्धिप्राकाराद्यन्तर्भावेण वृत्तिरिति केचित् ।

परंतु षष्ठ्यर्थसप्तम्यन्तात्षष्ठ्यन्ताच्चायं साधुः । अ-धिकरणसप्तम्यन्तात्तु नायमसामर्थ्यादतएव तत्र तस्ये-व सूत्रस्थतत्रग्रहणस्यवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमीज्ञाप-कतोक्ता भाष्ये । देवेष्विव मनुष्येषु नामेत्युदाहृतं च । तत्रैव देववन्मनुष्येषु नामेति साधु उपमानदेवसम्ब-न्धिनामाभिन्नं मनुष्यसम्बन्धि नामेति बोधः । म-थुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यत्रोपमानमथुरासम्ब-न्धिप्राकाराभिन्नः पाटलिपुत्रसम्बन्धी प्राकार इत्येवं बोधे साधुत्वं अस्मादेव ज्ञापकादिवयोगे उपमानवि-शेषणादुपमेयविशेषणाच्च षष्ठ्यर्थे सप्तमी ।

नचाधिकरणकारकस्य कर्त्रादिद्वारैव क्रियान्वय इति नासामर्थ्यमिति वाच्यम् । एवं ह्यस्तीत्यध्याहा-रावश्यकत्वेन क्रिययोरेव तुल्यत्वेन तेन तुल्यमित्येव-सिद्धावस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अतएव द्रव्यगुणतुल्यार्थोऽ-यमारम्भ इति भाष्ये ध्वनितं कैयटेन च स्पष्टमु-क्तमित्याहुः ।

मथुरापाटलिपुत्रयोः सादृश्यं त्वार्थम् । विधिवत्पू-ज्यते इत्यादौ विधिविषययोग्यताकर्तृहरिकर्मकं देवद-

केचिन्मतमाहाद्येति आद्ये इत्यर्थः । वृत्तौ तद्धिते इदमुपलक्षणं मन्त्येपीत्याह । तत्संम्बधिप्राकारादिति पाठः एकार्थीभावस्वीकारा-दित्यर्थः ।

केचिदिति सूचितारुचिं प्रकाशयन् सिद्धांतमाह परेत्वित्यादिना अतएव असामर्थ्यादेव । प्रकृते आह मथुरेति उपमानमुपमेयम् च नामप्राकारादि । भाष्योपरि शंकते नचेति कर्त्रादीति तदन्वयेत्यर्थः ।

तकर्तृकं पूजनमिति बोधः। विधिशब्देन तदुक्तः प्रकारः। विधिमर्हतीति विग्रहः तदर्हमिति सूत्रेण वतिः। यथावद्विहिताध्वराय यथावत्ख्यातवृत्तायेत्यादौ यथाशब्दो वृत्तिविषये शास्त्राद्युक्तप्रकारवाची। शास्त्रोक्तप्रकारकर्मकार्हतावद्विधानकर्मीभूताध्वरसम्बन्धिने इत्युक्तप्रकारकर्मकार्हतावत्ख्यातिकर्तृवृत्तसम्बन्धिने इत्यादि प्रकारेण बोधः। राजवद्वृत्तमस्येत्यादौ राजयोग्यमेतद्वृत्तमिति बोधः। नत्वराजयोग्यमिति त्वर्थात्प्रतीयते। एवं विनीतवदागमनं विच्छेदकृतहस्तवदित्यादौ विनीतयोग्यमागमनं कृतहस्तानामिदं योग्यं छेदनमिति बोध इत्यलम्।

घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थसम्बन्धिप्रवृत्तिनिमित्तत्वादि वाच्यमिति सिद्धान्तः।

अत्र केचित्। संज्ञाशब्दे केवलं द्रव्यमेव शक्यं एवञ्च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तरूपप्रत्ययार्थो दुर्वच इति मन्वानाः प्रकृतिर्लक्षणया शब्दपरा तत्तद्रूपेण प्रकारस्त्वाद्यर्थः स च प्रवृत्तिनिमित्तरूप एव जन्यबोधप्रकारत्वन्तद्विषयसंसर्गत्वं च संसर्गः। गोत्वमित्यादौ गोशब्दजन्यबोधप्रकारो गोत्वमित्यर्थः। राजपुरुषत्वमित्यादौ तज्जन्यबोधविषयः संसर्ग इति बोधः। शाब्दबोधे शब्दस्य भानमिति मतेऽपि शब्दस्य न प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति गोत्वमित्यादौ न गोशब्दप्रतीतिः।

हिस्त्वर्थे प्राग्वदाह मथुरेति। यथा शब्द इति जातावेकवचनम्। आदिना नीतिः द्वितीये आह नीत्युक्तेति तच्छास्त्रेत्यर्थः।

अथ भावप्रत्ययार्थं निरूपयति घटत्वमित्यादि। लक्षणायां बीजमा

प्रवृत्तिनिमित्तत्वं यज्ज्ञानाच्छब्दस्यार्थे प्रवृत्ति स्तत्त्वमित्युक्तम्। तच्च घटादिषु जातिः, शुक्लादिषु गुणस्तद्गतजातिश्च, पाचकादिषु क्रिया तत्सम्बन्धो वा राजपुरुषौपगवादिषु सम्बन्धः। डित्थादिषु द्रव्यस्यैव विषयताद्वयेन भानाद्द्रव्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तं। तस्यैव प्रकारतावैशिष्ट्येन भावप्रत्ययार्थत्वमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदः सुवचः। प्रकृतेः शब्दपरत्वाद् उक्तसम्बस्य च नानुपपत्तिरिति वदन्ति।

सर्वत्र शब्दः शब्दार्थो वा प्रवृत्तिनिमित्तमिति मते तदेव त्वाद्यर्थ इति बोध्यम्।

अपरेतु भाष्यमते गुणसमुदायो द्रव्यमिति निरूपितम्। तत्र शब्दशक्तिस्वभावात्क्वचिज्जात्यतिरिक्त समुदायो विशेष्यो जातिर्विशेषणं। क्वचिद् गुणातिरिक्तो विशेष्यः यथा शुक्लादिपदे, गुणस्तु तत्र विशेषणं। संज्ञाशब्दे कुशब्दादौ कादिव्यक्तिरेव शक्या कत्वादिनुपलक्षणीकृत्य यः शुक्लवासाः स देवदत्त इत्यादाविव शुद्धव्यक्तौ शक्तिग्रहः।

नचैवं कुत्वमित्यादौ त्वाद्यनुपपत्तिः। प्रकृत्यर्थाभावादिति वाच्यम्। तत्र शब्दपरादर्थरूपे भावे प्र-

---

ह संज्ञेति डित्थादौ। प्रकृतिरिति घटत्वमित्यादौ सर्वेति भावः। विकल्पो लक्ष्यभेदेन व्यवस्थित इत्याह ग्रीत्वमिति तत्र बीजमाह प्रवृत्तीति यत इत्यादिः। तच्च प्रवृत्तिनिमित्तच। दिषु अतद्धितेषु चो व्युक्रमे तत्र तत्समुदायानां मध्ये। क्वचित् जातिशब्दे गवादौ रिक्तेति तेषां स इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि विशेष्यशब्दो विशेष्यलिङ्गः गुणेति प्रसिद्धेरित्यर्थः। एव क्रियाशब्देऽपि बोध्यं। कृत्येति पूर्वान्वयि।

नन्वेवं कथं शक्तिग्रहोऽत आह य इति एवं शुद्धव्यक्तेः शक्यत्वे

न्ययेनादोषात् एवञ्च कुकुत्वशब्दौ पर्यायौ।

अतएव तस्य भाव इतिसूत्रस्याभिप्रायादिष्वति-प्रसङ्गमाशङ्क्य यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेश-स्तदभिधाने त्वतलावित्युक्त्वा तस्यापि न्यासस्य डि-त्थादिष्वव्याप्तिः ततो व्यक्त्यतिरिक्तधर्माभानादि-त्याशङ्क्य व्यक्तेरेव विषयताद्वयेन भानात् प्रकारत्वा-वच्छिन्नव्यक्तिरेव त्वाद्यर्थ इत्येकं समाधानं कृत्वा यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषा मर्थस्तद-भिधाने त्वतलावित्यनेन समाधानान्तरमुक्तम्। श-ब्दस्य द्विविधोऽर्थो वाच्यः प्रवृत्तिनिमित्तभूतश्च तदन्य-तराभिधाने त्वप्रत्ययइति तदर्थः।

तत्र घटत्वमित्यादावन्त्यः। तत्र प्रकृतिरर्थपरै-व। आद्यः कुत्वंडित्थत्वमित्यादौ । तत्र प्रत्ययार्था-नुपपत्त्या प्रकृतिः शब्दपरा नत्वेतावता सर्वत्र प्रकृतिः शब्दपरा मानाभावात् लक्षणायां मानाभावाच्च। त-स्य भाव इत्यत्र तच्छब्दस्य शब्दमात्रपरत्वे गुणवच-नेति सूत्रे शब्दाधिकारापत्तेश्च। तद्धितप्रकरणे सर्वत्र तस्यापत्यमित्यादावर्थपरताया एव सत्वाच्च। एवञ्च प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः प्रवृत्तिनिमित्तभूतो घटत्वा-दिधर्मत्वेन त्वाद्यर्थः। प्रकृत्यर्थो व्यक्तिश्च स्वेतरास-म्बन्धित्वावच्छिन्ननिखिलस्वसम्बन्धिस्वसम्बन्धेन प्र-कारः। तस्य भाव इति सूत्रात्।

तत्रैव तस्य तत्वे मानमाहात एवेति उक्तोऽर्थः। उक्तमित्यत्रान्वयः आदिना पदार्थादिगुणे धर्ममात्रं भावात्सत्यात् द्रव्यं विशेष्यभूतोर्थः ततो डित्थादितः पूर्ववाक्यतो लब्धं भाष्यीयमेवाह यद्वेति। अस्यार्थ-

एवं घटत्वमित्यादितो घटसम्बन्धी धर्म इत्यादिरीत्या बोधः। घटत्वत्वमित्यादौ घटत्वसम्बन्धी धर्म इति। घटत्वत्वं चाविविक्तधर्मविशेषरूपम्। यद्वा व्यक्तिरेव घटत्वपदजबोधे प्रकार इति सैव घटत्वत्वम्।

यत्तु घटेतरासम्बन्धित्वे सति निखिलघटसम्बन्धित्वमेव घटत्वत्वमित्यादेरर्थ इति तन्नात्यन्तगौरवग्रस्तम्।

रूपादिभ्यो गुणवृत्तिजातौ त्वादयः, शुक्लादिभ्यो गुणिपरेभ्यो गुणे, गुणपरेभ्यो जातौ अण्वादिभ्यो नित्य परिमाणिवृत्तिभ्यः परिमाणरूपे गुणे। परिमाणं चतुर्धाऽणु महद् ह्रस्वं दीर्घं चेति त्वणत्रादिवृत्तीत्यर्थकम्। जातिमात्रपरगवादिभ्यः शब्दस्वरूपे भावप्रत्ययः शब्दार्थयोरभेदाध्यासेन तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति कैयटः। शाबलेयस्य गौरिति तु न तथा व्यवहाराभावेन तत्र जातिपरत्वाभावात् गौर्नित्येतीष्टमिति तदाशयः।

षत्वं णत्वमित्यादौ वर्णानां वास्तवस्यौपाधिकस्य

माह शब्दस्येति। वाच्यः विशेष्यभूत.। तत्र तयामध्ये प्रागुक्तकैयटादिमतं दूषयति नत्विति। पूर्वमततो विशेषान्तरमाहैवमिति तद्धादित्यर्थः। एवञ्चेत्यपाठः असम्बद्धत्वात् अनतिप्रसंगायाह प्रकृत्यर्थ इति लाघवादाहाविविक्तेति। ततोऽपि लाघवादाह यद्वेति। नानार्थत्वं त्विष्टमेव।

परमतं खण्डयति यत्त्विति। एवं स्वसंमतं परग्रन्थं योजयति परीति तदाशयमाहवेति। एकदेशिमतमाह वास्तवेति। सिद्धान्तमाहोपेति जातिरिति त्वादिवाच्येत्यादिः परमतेनवाहोपेति।

कैयट इति सूचितारुचिमाह परेत्विति। तत्राद्ये आह क्रियेति

वा भेदस्य सत्त्वाज्जातिः सूपपादा। उपाधिरूपमेव वा तत्।

परंतु जातिपरगवादिभ्यो नैव प्रत्ययोऽनभिधानाद्। गोत्वत्वमितिवद्वा ततो बोधः। षत्वमित्यादौ कुत्वशब्दवदर्थे एव प्रत्ययः ष इत्येवार्थ इत्याहुः।

नानात्वं यौगपद्यमित्यत्रापि नानादिशब्दजन्यबोधप्रकारो सहभावो युगपद्भावश्चार्थः। पाचक औपगवो राजपुरुष इत्यादौ क्रियाकारकभावस्य विभक्त्यर्थसम्बन्धस्य च वृत्तौ प्रवेशाच्छब्दप्रवृत्तौ तस्यैव निमितत्वाच्च तत्रैव त्वादयः। तदुक्तंच हरिणा-कृत्तद्धितसमासेभ्यो भावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधानमिति। पाचकादौ क्रियया भेदस्यैव नियमेन प्रतीतेर्व्यभिचाराच्च क्रियासम्बन्धज्ञानादेव शब्दस्य द्रव्ये प्रवृत्तिः। जातिगुणयोस्तु लोकनिरूढन सोऽयमिति प्रत्ययेन भेदनिबन्धनसम्बन्धस्य तिरोधानान्न तस्य प्रवृत्तिनिमितत्वम्। सर्वत्र समासादौ सम्बन्ध एव भावप्रत्ययं वदता हरिणा विभक्त्यर्थमात्रस्य षष्ठ्यर्थवत्सम्बन्धतया भानमिति सूचितम्। राजपुरुषा-

अन्त्ययोराह विभेति। न्यायासिद्ध एवायमर्थ इति सूचयितुमाह पाचेति। क्रियया सह। अनेन जातिगुणशब्दतुल्यतोक्ता। तदभावेऽपि तद्व्यवहारादाह व्यभीति तस्या इत्यर्थः। प्रवृत्तिः तथाच तत्र तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तदेवाह जातीति तच्छब्दयोरस्तित्वत्यर्थः। धाना-न्न। तत्र सम्बन्धज्ञानाच्छब्दप्रवृत्तिर्द्रव्ये इतीति शेषः। तत्वं इति न तत्र भावप्रत्यय इति शेषः। संसर्गस्य सांसर्गिकविषयतया भानेऽपि उक्तरीत्या तत्वं न बाधकमन्यथादित भावः।

सर्वत्र वक्ष्यमाणाभिप्रे। मात्रं कात्स्र्न्ये अन्यथाक्षशौण्डत्वं कृष्ण-

दावपि राजादिसम्बन्धज्ञानादेव शब्दस्य प्रवृत्तिरित्यूह्यम् ।

इदमपि प्रायिकं कृष्णसर्पत्वं पटे शुक्लत्वं सत्तेत्यादौ जातिगुणप्रकारकबोधस्यैवानुभवात् । तदुक्त- 'मन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाऽव्यभिचारितसम्बन्धेभ्य' इति । तत्र कृष्णसर्पत्वमित्यादौ रूढिः, शुक्लत्वमित्यभिन्नरूपं, पटः शुक्ल इति व्यवहारात् । सत्तेति तृतीयं नहि सत्सत्तयोःसम्बन्धः कदापि व्यभिचरित इति बोध्यम् । नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटादिवृत्तिधर्मो घटत्वादिकमेव स्वार्थः तदेव च नीलघटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं नीलादिविशेषणबलाच्च तेन रूपेण नीलादिव्यक्तीनामेव भानेन नीलसमानाधिकरणघटत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भासते उपाधिभेदाच्च घटत्वादीनामपि भेदः । नत्वत्र सम्बन्धो भावप्रत्ययार्थः । अभिन्नरूपत्वेन पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावातिरिक्तस्य तस्याभावात् ।

एतेन प्रवृत्तिनिमित्तगुणजात्योः सामानाधि-

श्रितत्वं वृकभीतत्वमित्यादौ तदनुपपत्तेः औपगवादावपि तथेत्याहत्थमिति । तदुक्तमिति तदप्युक्त तेनैवेत्यर्थः । तत्र तेषां मध्ये आदिना दामोदरत्वादि । इति इत्यादि क्वचित्तथैव पाठः । सत्पदं सत्ताऽभेदेनैव बोधकं नतु सत्तासम्बन्धेन सत्ता तु कर्तृत्वारोपेणेति काश्चित् ।

अथमस्योदाहरणांतर माह नीलेति । नन्वेवमन्यस्यापि बोधापत्तिरतआह नीलादीति चस्त्वर्थे । तेन घटत्वादिना । अत्र नीलघटत्वमित्यादौ । तस्य सम्बन्धस्य अभेदस्य तु न तत्त्वमित्युक्तं ।

एतेनेत्यस्यार्थमाह तस्येति सामानाधिकरण्यस्येत्यर्थः । अभ्यु-

करणं तदुत्तरभावप्रत्ययार्थ इत्यपास्तम्। तस्य त्व-प्रत्ययप्रकृतितो भानाभावात्। भानस्वरेऽपि तस्य वि-शेष्यावृत्तितया प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेन भावप्रत्य-यवाच्यत्वे मानाभावात्। नीलघटत्वसमुदायः प्रवृत्ति-निमित्तमित्यपि केचित्। घटत्वादिरत्वमित्यादौ ज्ञान-समुदायस्तद्वाच्यस्तत्र तस्यानुद्भूतावयवत्वे एकवच-नमुद्भूतावयवत्वे द्विवचनाद्यपि।

ये त्वपेक्षावादिनो दण्डीत्यादाविनो द्रव्यमात्र-वाचित्वं प्रकृत्यर्थस्य च तत्रान्वयः, सम्बन्धश्च वा-क्यार्थविधया लभ्यः। एवं पाचक इत्यादावपि प्रकृत्य-र्थत्वेनानुगतीकृतं दण्डाद्युपलक्षणीकृत्य अनन्तेष्वपि द्रव्येषु शक्तिग्रहसम्भव इति वदन्ति। तन्मतेऽपि स-म्बन्धस्यैव शब्दप्रवृत्तावुक्तरीत्या निमित्तत्वात्तत्रैव भावप्रत्ययः सुलभः। सम्बन्धस्य विभक्तिवाच्यत्वा-त्प्रकारतया भानमिति तु न युक्तम्। सांसर्गिकविष-यतया भासमाने एव सम्बन्धपदप्रयोगात्। वाच्य-स्यापि षष्ठ्यादिभिः संसर्गतया भानस्य सर्वसंम-तत्वात्।

पेत्याह भानेति। कार्यादित्यनेन गौरवमरुचि सूचिता। इदमप्युपल-क्षणमित्याह घटेति। तत्त्वादि। तत्र उक्तप्रयोगे। तस्य तत्समूहस्य। वभेदत्वे इत्युभयत्र पाठः। द्यपि अतएवोदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मावि-त्यादिप्रयोगसङ्गतिः। ये मीमांसकाः। लभ्य इति एवञ्च न तत्र शक्तिः। नन्वनन्तद्रव्येषु शक्तिग्रहासम्भवोऽत आह प्रकृत्यर्थेति दण्डादेर्नानात्वेन तेन तद्वृत्तिजातिरपि दण्डत्वकुण्डलत्वादिरूपाने-कावधाति तया तदसम्भवादेवमुक्तं। प्रकेति त्वान्तादिर्नेति भावः। युक्त्यंतरमाह वाच्येति। ततीयान्तं पूर्वान्वयि तत्वाद्यति पाठः।

यत्तु तत्तद्रूपेण धर्माणां शक्यतेति। तन्न। शक्त्यानन्त्यापत्तेः किंच तस्यापत्यमित्यादिशास्त्रान्तर्थोपगमादीनामुपगतपत्यत्वेनैव बोधकता नतु तत्तद्रूपेण। तथा तस्य भाव इति शास्त्रबलादस्यापि धर्मत्वेनैव बोधकतात्वस्यौचित्यात्। अतएव घटवृत्तिर्धर्म इति बोध इत्यप्युक्तम्। घटे घटत्वमित्यादेरनापत्तेश्चेति प्राहुः।

पञ्चानां पूरणः पञ्चमः पञ्चसंबन्धिपञ्चत्वसंख्यापूरण इति बोधः, उद्भूतावयवभेदः समूहः प्रकृत्यर्थः, अवयवः प्रत्ययार्थः। वृक्षस्यावयवो वार्क्षी शाखेतिवत्।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। वर्त्तमानकालोऽत्र विवक्षित इति भाष्ये स्पष्टम्। अतएव गवामतीतत्वेऽनागतत्वे वा मतुपो न साधुत्वम्।

यद्यपि बुद्धिसत्तासमाविष्टस्यैव शब्देन बोधात्सार्थेष्वव्यभिचारिणी, तथाप्यस्तीत्युपादानसामर्थ्यादत्र बाह्यसत्तैवास्तिपदेनोच्यते। नचमाऽसद्धा बुद्धिस्थत एव बहिःसत्तातदभावप्रत्यायनाय वृक्षोऽस्ति नास्तीत्यादिप्रयोगात्। एवंच गोमानित्यतो वर्त्तमा-

पूर्वमतं दूषयति। यत्त्विति नन्वानन्त्य नत्रापीत्यत आह किंचेति। अस्यापि त्वादेरपि। अयंभावः प्रत्ययस्य शक्तिग्रहो न लोकतः तन्मात्रस्य लोकेऽप्रयोगात् किन्तु शास्त्रतः तच्च सामान्यरूपेणैव तद्ग्राहकमिति। अतएव तस्य भाव इति सूत्रोक्तिरेव। अन्यथा तत्र भाव इत्येव ब्रूयात्।

वस्तुतस्तु धर्मत्वे न शक्तिरित्यस्य युक्तत्वेन तत्र तावदंशस्यायुक्तत्वेऽपि पक्षान्तरतया शब्दपरत्वं प्रकृतेः सवत्रेति कैयटादिकमपि युक्तमेवेति प्रपञ्चितं तत्सूत्रे एव कौस्तुभपूरणे। एवंच्चागत्या शब्दाधिकारेणाग्रे निर्वाहः। आवश्यकमिदं भवतामपीति बोध्य।

पुरुषवचनयोरौत्सर्गिकप्रवृत्त्या निर्देशेन शास्त्रशङ्कोचे मानाभावेन

नसत्ताश्रयगोसम्बन्धीति बाधः । गोमानासीदित्यादौ तु बाह्यसत्ताविशिष्टगोसम्बन्धरूपाया गोमदवस्थाया नाशेन भाविन्वेन वा तादृशावस्थाविशिष्टस्य गोमतोऽतीतत्वेन भावित्वेन वा ज्ञेयम् । यद्वा तादृगावस्थागतातीतत्वादेर्गोमत्यारोपः । एवमेव जीवत्येव तस्मिन्नीश्वरोऽयमासीत् शिल्पी नष्ट इत्यादेरुपपत्तिः ।

यत्र तु गवाङ्गोमतश्चातीतत्वन्तत्र यद्यपि गोषु वर्त्तमानसत्ताश्रयत्वं नास्ति, अतीते सम्बन्धिनि वर्त्तमानगोसम्बन्धश्च नास्ति, तथापि ज्योतिष्टोमयाज्यस्य पुत्रो भवितेत्यादौ यथा यागगतातीतत्वस्य स्यागो भावित्वप्रतीतिश्च भवितेत्यंतत्समभिव्याहारात्तथा प्रकृते गोसत्तायां वर्त्तमानत्वस्यागोऽतीतत्वादिप्रत्ययश्चेत्यदोषः । यद्वा सर्वत्र तथाव्यवहारविषये गोमत्पदस्य लक्षणेति कैयटे स्पष्टम् ।

यद्वेति पक्ष एवात्र युक्तः एवंच सम्बन्ध आश्रयश्चेत्युभयं समुदायशक्यं सम्बन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तम् । यद्वा आश्रयाभेदमापन्नः सम्बन्ध एव शक्यः नच सम्बन्धस्य शक्यत्वे दण्डसम्बन्धसम्बन्धीति बाधापत्तिरिति वाच्यम् । संसर्गविधयैव तस्य शक्यत्वात् ।

तयोरविवक्षां हृदि निधायाह वर्तेति । सा बुद्धिः सासा बाह्यसत्ता अस्तीति च प्रकृत्यर्थविशेषणं तदाहैवंचेति । उपगवीति च पाठः अग्रे यथा संख्यायामन्वयः । लाघवादाह यद्वेति गोमानासीदितिप्रयोगस्तत्र न स्यादित्याशयेनाह यद्यपीति प्रधानानुरोधेन गुणस्यान्यथानयनमिति न्यायेनाह यथेति । सर्वत्र अतीतत्वे वर्तमानत्वे भावित्वे च ।

सूत्रभाष्यस्वरसादाह यद्वेतीति । लाघवादाह यद्वेति । तेभ्यः

ये गुणगुणिनोः समानरूपा एव लोके प्रयुज्यन्ते शुक्लादयस्तेभ्यो मतुपो लुगुक्तो वार्त्तिककृता गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति।

यत्तु—

संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते।
गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतम्॥

इति। तत्तु 'यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेश स्तदभिधाने त्वतला'वित्यादावुपयुक्तम्। तदर्थस्तु संसर्गि आधारेण संबद्धं, भेदकं स्वाश्रयस्येतरतो भेदकं सव्यापारमवच्छेदकत्वेन प्रतीयमानम्। तेनावच्छेद्यद्रव्यानिरासः। यद्यदिति वीप्सया जात्यादेरप्येवंभूतस्य गुणत्वमुक्तम्। परतन्त्रत्वादित्यनेन तद्व्यवहारप्रयोजकमुक्तं, परतन्त्रो हि लोके गुण इत्युच्यते।

यद्यपि गुणगुणिनोः सोऽयमित्यभेदाध्यवसायेन लुकं विनापि शुक्लः पट इत्यादिसिद्धिः। तथापि पटस्य शुक्ल इति भेदव्यवहारस्यापि सत्त्वात् शुक्लवानित्येतद्व्यावृत्त्यर्थं लुग्वचनम्। एवं चास्य गुणिनि यौगिकत्वात्सर्वलिङ्गत्वं, रूढत्वे तु गुणगुणिनोरुभयोरपि सर्वलिङ्गत्वं नियतलिङ्गत्वं वा स्यात्।

अयञ्च लुग् द्रव्यवाचकसमभिव्याहार एव प्रकरणादिना तदवगतौ वा। ध्वनितं चेदं पूरणगुणेतिसूत्रे

गुणपरेभ्यो गुणिपरत्वाय वार्तिकस्य नैतानि लक्ष्याणि तत्र तेनान्यग्रहणमिति निराचष्ट यत्त्विति। संसर्गीति भिन्नपदमित्याह संसर्गीति। शुक्लेति पाक्षिकेत्यादिः। एवंच वार्तिकसत्वे च। अनतिप्रसंगाय विशेष्यमाहायञ्चेति समभिव्याहारोऽपि सामानाधिकरण्येन अतएवान्यसङ्ग्रहायाह प्रकेति। ध्वनितमिति तत्र हि द्विजस्य शुक्ला इत्यत्रा-

भाष्ये। गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति कोशस्य मतुब्लुकाऽभेदेन वा तद्वति वर्त्तमाना इत्यर्थः। यदि त्वनभिधानादेव ततो मतुबाद्यनुत्पत्तिः सर्वलिङ्गत्वमप्यभिधानस्वभावादेव, तदा तदर्थं लुग्वचनम्। जातेस्तु घटादिशब्देभ्यो न कदापि द्रव्यादभेदेन बोधः। शाबलेयस्य गौरिति प्रयोगाभावादिति न तेभ्यो द्रव्ये मतुबादीत्याकरे स्पष्टम्।

प्रकारवचने थाल्। प्रकारोऽत्र न सादृश्यमन्यथा सर्वथेत्यादौ तदप्रतीतेः, किन्तु सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः। बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते इत्यतो बहुभिर्विशेषैरित्यर्थप्रतीतेर्यथा हरिस्तथा हर इत्यादौ यद्विशेषधर्मवान्हरिस्तद्विशेषधर्मवान्हर इति बोधः, हरिसदृशो हर इति तु फलति। यत्तद्भ्यां तयोः प्रकारयोरैक्यावगतौ तादृशैक्यधर्मेण निमित्तेन सादृश्यस्य तथाबोधस्याङ्गीकारात्।

वचनग्रहणाच्चात्र जातीयर्विधौ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कनित्यत्र च प्रकारवान्प्रत्ययार्थः। थाला जातीयरादेर्बोधस्तु न तथाजातीयक इत्यादि भाष्यप्रयोगात्। एकधा तु कुर्वित्यादेरेकप्रकारं कुर्वित्यादिप्रकारेण बोधः। अनेकराशीनैकध्यं कुर्वित्यत्रैकत्वसंख्याविशिष्टं कुर्विति बोधः। सहितं कुर्विति फलति।

सामर्थ्यं प्रकरणादिना निरस्त।

नन्वेवं तत्र रूढिप्रतिपादककोशविरोधोऽतआह गुणीति। ततः गुणपरात्। अन्यत्र लुगकरणे बीजमाह जातेस्त्विति अत्र मानमाह- बहुभिरिति वस्त्वर्थे। संख्याया विधार्थे धेत्यस्य विषये आह एकधेति।

वैयाकरणपाशः कुत्सितवैयाकरणात्स्वार्थानित्यर्थः एकदेशसम्बन्धोऽत्र शब्दशक्तिस्वभावात् । एवमन्यत्रापि । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायम् ।

अयमेषां शुक्लतम इत्यादावतिशायने तमबिष्ठनौ अतिशायनं प्रकर्षः, सचेतरस्य न्यूनीकरणरूपोऽभिभवस्तत्र वर्त्तमानात्प्रत्यय इत्यर्थः । तेनाभिभवकर्तृत्वद्योतको य इतराभिभवकर्त्ता शुक्ल इत्यादिरीत्या बोधः यद्यपि द्रव्ये न स्वतः प्रकर्षस्तथापि प्रवृत्तिनिमित्तभूतगुणादिगतप्रकर्षेण परंपरया द्रव्यस्यापि प्रकर्षः । पाचकतर इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धप्रतियोगिक्रियागतप्रकर्षेण प्रकर्षो बोध्यः, अयमेव च द्रव्यप्रकर्ष उच्यते ।

अतएवोच्चैस्तरस्तरुरित्यादावाम्न, उच्चैस्तमामित्यादौ त्वधिकरणशक्तिप्रधानतया तस्या एव प्रकृत्यर्थगुणप्रकर्षेण प्रकर्ष इत्याम् भवत्येवाद्रव्यप्रकर्षसत्वात् । तत्र शुक्लगुणानां नानात्वे एकनिष्ठस्यापरगुणाभिभावकत्वं स्पष्टमेव । सर्वाश्रयेष्वेको गुणः सावयव इति मते क्वचिदाश्रयेऽल्पं क्वचिदधिकमिति स्वाश्रितात्पत्वाधिकत्वाभ्यां भेदारोपेण तदुपपत्तिः । एकं नि-

याप्ये पाशबित्यस्य विषये आह वैयेति । अन्यत्रापि स्वार्थिके । मानादिति प्रातिपदिकात्स्वार्थे इति शेषः । इतरस्व प्रकृत्यर्थापेक्षया द्रव्ये प्रकृत्यर्थे प्रकर्ष उत्करूपः । प्रवृत्तीति स्वरूपमात्रेण शुक्लादिव्यवहाराविषयत्वेऽपि यथाश्रितेन गुणरूपेण तद्व्यवहारविषयता तथाप्रवृत्तिनिमित्तरूपतद्गुणगतप्रकर्षेण परंपरया तस्यापि प्रकर्ष इत्यर्थः । अत्र द्रव्यवत् प्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धस्यापि तदभावादाह प्रवृत्तीति । अधीति उच्चैरित्यस्य । तस्याः शक्तेः । प्रकृत्यर्थगुण

त्वं निरवद्यत्वं चेति मतेऽपि औज्ज्वल्यादिगुणान्तरेण मिश्रणात् शुक्लस्य प्रकर्षः कृष्णादिमिश्रणे त्वपकर्षः यथा जात्युत्पलादिवासितमल्लिकाया गन्धप्रकर्षः। एवं रसगन्धस्पर्शादिष्वपि बोध्यम्।

गोतरइत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तभूतजातेः प्रकर्षाभावेऽपि तत्सहचारितवाहदोहादिगतातिशयमादाय प्रत्ययो यथाप्रयोगं बोध्यः। द्व्यादिभ्यस्तु न प्रत्ययस्तदर्थे प्रकर्षाभावात्। बहुशब्दात्तु भवत्येव संख्याधिक्यकृतातिशयस्य तत्र वक्तुं शक्यत्वात्।

बहूनां मध्ये एकस्यातिशये तमबादिः द्वयोरेकस्यातिशयेऽर्थद्वयप्रतिपादकशब्दे उपपदे तरबादिः। यथायमनयोः पटुतरः। अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतर इति बह्वर्थके विभागप्रतियोगिन्युपपदे तरबादिरेव, उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतरा इति यथा। सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यत्र बहूनामेव प्रतीतेस्तमप्। राश्यपेक्षं द्वित्वं तु न शब्देनोपात्तम्। पटु र्भवान्पटुरासीत्पटुतरश्चैवम इत्यादावेकस्यैव द्रव्यस्य गुणभेदेन भेदमारोप्य तरप्, गुणान्तरयोगेऽन्यो भवान्संवृत्त इति व्यवहारात्।

द्यमतत्वं। तत्र तत्प्रयोगे शुक्लेति तदादीत्यर्थः। एकः एक एव। गुणः शुक्लादिः। मते सांख्यमते अल्पं रूपं।

अस्यातष्टच्चरत्वं नेत्याह यथेति। प्रवृत्तीति द्रव्यवदित्यादिः। अनतिप्रसङ्गायाह यथाप्रयोगमिति संख्यायाः सर्वत्र परिच्छेदकत्वाविशेषादाह तदर्थे इति॥ तमबादिरिति वैपरीत्यमपि क्वचित् बहुष्वासीनेषु कश्चित्कञ्चित्पृच्छति कतरो देवदत्त इति प्रत्यय इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात्। नोपात्तमिति अतो न तरप्। एवमन्यत्वे मा-

क्वचित्प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षे तरप् । यथा नतरामित्यादौ । तत्राहि प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वस्वरूपमात्यन्तिकत्वमभावगतः प्रकर्षः । एवमेव घटस्य शुक्लतरो रूपमित्याद्युपपत्तिः । प्रकृत्यर्थविशेष्यगतप्रकर्षासम्भवे तु प्रवृत्तिनिमित्तादिगतप्रकर्षे तरप् । एवं द्योत्यार्थप्रकर्षे द्योतकात्तरप् नितराङ्गच्छतीत्यादौ ।

गुडकल्पा द्राक्षा बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ गुडादिशब्दानां सादृश्याद्द्राक्षायां वृत्तिस्तत्र सादृश्यप्रयोजकस्य माधुर्यादेरीषदसमाप्तिर्गम्यते। तेनेषत्सादृश्ये प्रत्ययाभावः। अत्र सर्वत्रोपमा गम्या। गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपात् गुडत्वजात्यभावाच्चेषदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायामिति गुड इयं द्राक्षा गुडकल्पा द्राक्षेति प्रयोग इत्यन्ये ।

नच सादृश्यरूपेषदसमाप्तिः प्रत्ययार्थ एवास्तु गुणगुणिनोर्नियमतोऽभेदोपचाराच्च पटुकल्पश्चैत्र इत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् सादृश्यस्य द्राक्षाश्रयत्वे बहुगुड इत्यस्यानापत्तेः । गुडाश्रयत्वेऽनुभवविरोधाद् गुडकल्पेत्यादिप्रयोगासिद्धेश्च । स्वार्थिकत्वे तु प्रकृति-

---

नमाह गुणांतरेति।क्वचित्विति पाठः । प्रकर्षे तत्रैव।एवमेव प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षेणैव तत्रैवाह प्रकृत्यर्थेति । एवं उक्तेमानमाह शुक्लेत्या ।

ईषदसमाप्तौ विभाषासुपइत्यनयोर्विषयेष्वाह गुडेत्यादि । अत्रेति यन्निरूपितसादृश्यप्रयोजकधर्मस्येषदसमाप्तिस्तद्वाचकात्कल्पादयः । एवंच पूर्णः पटुः कश्चित्, तत्सादृश्यादपरः पटुप्रचुरः । सादृश्यं पटुकल्पादिशब्दगम्यमितिसर्वत्रोपमा गम्येत्यर्थः ।

मतान्तरमाह गुडेति चस्त्वर्थे । प्रकृतिते इति स्वार्थिका इति

तो लिङ्गतदतिक्रमौ सिद्धौ । उपमानगुडाभिन्ना द्राक्षेति बोध इति परे ।

पाचकक इत्यादौ कुत्सिते इति कः, कुत्सितपाचकत्ववानित्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया असम्भवेऽश्वक इत्यादौ तत्सहचरितधर्मान्तरगतकुत्साश्रयः प्रत्ययः । कुत्सितक इत्यादौ यदा कुत्सितत्वं कुत्स्यते नास्य सम्यक् कुत्सितत्वं किंतु शत्रुभिर्द्वेषेणारोपितमिति तदा प्रत्ययः । यद्वाऽनिर्धारितधर्मविशेषनिबन्धना कुत्सा प्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्यादिनिबन्धनायास्तस्यां प्रत्ययः यथा प्रकृष्टतम इति प्रकर्षस्य प्रकर्षे तमप् । यद्वा नियमेन कुत्सासम्बन्धं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव पुनः प्रत्ययः ।

किंच शब्दः स्वार्थजात्यादिविषयाभिधाग्रहविषयो भूत्वेतरानपेक्ष एव तत्संबद्धं द्रव्यमाह, ततः संख्याद्यपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्तद्गतं लिङ्गमाह। तएव तद्बोधकं टाबादि पूर्वं, ततः क्रियापेक्षकारकापेक्षयान्तरङ्गत्वात् संख्यामाह, ततः कारकमित्येवं कल्पितक्रमेण शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहः । एवंचैतत्सकलबोधकविभक्त्यन्तस्यैव प्रियकुत्सितादौ वृत्तिरित्युपस्थितलिङ्गादिगततयापि कुत्सादिबोधनं प्रत्ययेन । तत्र स्वार्थकुत्सा यथा— पण्डितक इति । द्रव्यकुत्सा यथा—शुक्लकं रूपमित्यादौ । लिङ्गकुत्सा यथा—

प्राप्य गाण्डीवधन्वानं विद्धि कौरवकान् स्त्रियः ।

परिभाषाख्यामिति भावः । सिद्धान्तमाहोपेति । अश्वक इति च्छेदः । धर्मान्तरं गत्यादि तदभावे आह यद्वेति । ततस्तस्या अभावादाह

इति । संख्याया यथा—पुत्रकः शतं, शतभरणे यद्-दुःखं तदेकस्यैव भरणे इति एकत्वसंख्याकुत्सेति दिक् ।

अश्व इवाश्वकः इवे प्रतिकृताविति कन् । उपमानाश्वाभिन्न इति बोधः । पूज्यप्रतिमाचित्रनटध्वजप्रतिमासु शिवाभेदबुद्धिरेव नत्विवार्थप्रतीतिरिति न तत्र प्रत्ययः । स्पष्टं चेदं रसनिरूपणे प्रकाशे ।

काकतालीयं काक इव तालमिवेति विग्रहे समासाच्च तद्विषयादिति च्छः, तत्प्रामाण्यादिवार्थेऽपि सुप्सुपेति समासः। तत्र पूर्वपदमुपमानकाकागमनपरम् । उत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणोपमानतालपतनपरम् । समुदायश्चोपमेयपरः । एवंचोपमानकाकागमनसामानाधिकरणोपमानतालपतनाभिन्नं देवदत्तागमनसमानाधिकरणं चोरपतनमिति बोधः । तत्रादुपमेयबोधे तत्तादुपमेयवाचकसमभिव्याहारस्तन्त्रम् । ततस्तद्धिते समासार्थोपमानप्रयोज्योपमानभूततालकृतकाकवधाभिन्नः समासार्थोपमेयप्रयोज्यश्चोरकृतदे-

---

दिगिति शिवाभेदेति भ्रमात्मिकेत्यर्थः । स्पष्टमिति तत्र शंककमत प्रस्तावे चित्रनटविषये तादृशी बुद्धिरिति प्रकाशकारैरुक्त। यत्तु तत्र तद्बुद्धे र्भ्रमत्वाभावोऽप्युक्तः सत्वनन्तरावतीर्णबाधाया एव तत्र भ्रमत्वेन विवक्षणान्न विरुद्धः ।

इवार्थे च्छोनेति भावः। इवार्थविषयसर्वावयवकात्समासादिवार्थे छ इति सूत्रार्थः। इवे प्रतिकृताविविर्याधिकारस्थत्वात् एकार्थीभावलभ्यमाह तत्रेत्यादिना । तत्र समासे। पर इति सामानाधिकरण्यमध्यर्थायातं तथा सति समासबोधमाहैवचोपेति तदुपमेयलाभे बीजमाह तत्तदिति । तत इति समासोत्तरं । समासात्काकतालमिवेति विग्रहे उक्तसूत्रेण च्छे सतीत्यर्थः ।

वद्दत्तवध इति बोधः। एतेन परस्परसंबन्धाभावेना-सामर्थ्याद् वृत्तिद्वयमपि दुर्लभमित्यपास्तम्।

यत्तु काकागमनसदृशसमानाधिकरणकाकागमन-समानाधिकरणतालपतनसदृशप्रयोज्यतालकृतकाक-मरणसदृशं देवदत्तमरणमिति बोध इति, तत्तु निपा-तवादे दूषितम्। उपमानोपमेयभावश्चाकस्मादुपनत-त्वेन उपमेयवाचकतरात्पदसमभिव्याहारेण प्रयोज्यत-या कदाचित्काकमरणस्य कदाचित्काककृतोपभोगस्य भानम्। उपमानतावच्छेदकरूपेण बोधकाभावाच्च छ-प्रत्ययोपमाद्यामुपमानलोप इत्यालंकारिकाः।

पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते। पञ्चशब्दः पञ्चत्वसंख्योत्पत्तिकपरः तस्य च क्रियायामन्वयः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिग-णने कृत्वसुजिति सूत्रात्। तत्राभ्यावृत्तिः पुनः पुन-र्जन्म। पञ्चसंख्योत्पत्तिका भुजिक्रियेति बोधः। प्रत्य-यस्तु स्वार्थे। कर्तृबहुत्वे तु पञ्चकृत्वो भुञ्जते इति बहुव-चनमपि। त्रिरावृत्ता दशेत्यादावावृत्तिः क्रियाजन्मग-णने एव सुच्। यत्र क्रिया न श्रूयते तत्र भवतीति क्रि-याध्याहारो बोध्यः। पञ्चकृत्वः पाचकः पक्त इत्या-दीष्टमेव।

आलंकारिकोक्तं दूषयति यत्त्विति। साधारणधर्ममाहोपेति नाय-मेवास्यार्थ इत्याहोपेति। प्रयोज्येति काकतालसमागमप्रयोज्यत्वेने-त्यर्थः। चस्त्वर्थे तस्य पञ्चशब्दस्य। क्रियायां तत्रैव। सूत्रात् तत्स्वर-सात्। यत्र पञ्चकृत्वो दण्डीत्यादौ।

यत्तु केचित् पञ्चकृत्वः पाचकः पक्त इत्यादि न पदार्थैकदेशत्वेन क्रियायास्तत्रान्वयासम्भवात् क्रियाया एवाभ्यावृत्तिसम्भवेन तावतैव क्रियालाभे सूत्रे क्रियापदेन प्रधानक्रियाया एव ग्रहणाच्चेति

लकृत्यक्तखलर्थानान्तथाऽव्ययकृतामपि ।
रूढिनिष्ठा घञादीनां धातुः साध्यस्य वाचकः ॥
इति हर्युक्तेः ।

अत्र हेलाराजः कृत्यादियोगे कृत्वसुजादयो भवन्त्येवेत्याह । कृत्येत्यादि क्तो नपुंसकविषयः । रूढिशब्दास्ताच्छीलिकाः । घञादयः भावकर्मादिविहिताः आदिना तृजादयः। द्विः शयितव्यं, द्विःसुकरो, द्विर्हसितं, द्विर्दत्तवान्, द्विः कर्त्ता, द्विः पाको, द्विर्भुक्त्वा गत इत्युदाहरणानीति । अतएव द्विः प्रयोगो द्विर्वचनेऽचि द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीत्यादि सङ्गच्छते। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः ।

तत्प्रकृतवचने मयट् । प्रकृतशब्देनात्र प्रचुरं भावे ल्युट् तेन प्रचुरार्थबोधकात्प्रथमान्तात्स्वार्थे मयट् यथा घृतमयं वर्त्तते प्रचुरघृतमित्यर्थः । यद्वा अधिकरणे ल्युट् प्राचुर्यवदन्नादिबोधकादधिकरणेऽर्थे मयट् यथान्नमयो यज्ञः प्रचुरान्नवानित्यर्थः ।

आनन्दमयो ब्रह्म, चिन्मयं ब्रह्मेत्यादावयमेव मयट् प्राचुर्यन्तु तत्र निर्धर्मकत्वमेव व्यावहारिकमपरि-

तत्र कारकाणामिव तुमुनन्तादीनामिव चास्यापि गुणभूतक्रियान्वये साधुत्वस्येष्टत्वात्तदाह पक्त्वेति । निष्ठेत्युक्तेराह क्त इति ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेति भावः । अत एव तत्रेष्टत्वादेव । पदार्थ इतिव्युत्पत्तिस्तु क्रियातिरिक्तविषया तुमुन्सूत्रस्थभाष्य स्वरसात् । क्रियाग्रहण तु स्पष्टार्थमिति भावः । यद्यपि प्रकृतशब्दो लोके प्रस्तुतवचनस्तथाप्यत्र व्याख्यानादाह प्रकृतेति। वचनशब्दे आह भाव इति।

यत्तुआनन्दमयादिशब्देन प्राचुर्यार्थमयडन्तेन ब्रह्मोच्यत इति आनन्दमयोऽभ्यासाद्विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादितिव्याससूत्रा-

च्छेद्यत्वं च। अनन्तत्वप्रतिपादकश्रुतेः। नच प्राचुर्यस्य स्वसमानाधिकरणविरोध्यल्पतासापेक्षत्वेन दुःखानुवृत्तेरपि प्रतीत्यापत्तौ तस्य ब्रह्मत्वहानिरिति वाच्यम्। वैपुल्यरूपप्राचुर्यस्य तदपेक्षत्वेऽप्यपरिच्छेद्यत्वरूपस्य तस्य तदनपेक्षत्वात्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति तैत्तिरीयश्रुतावनन्तत्वोक्तेः। प्राणमयादावप्ययमेव मयट्, विकाररूपार्थस्यान्नमयेनोपपत्त्यभावात्। तदवच्छिन्नत्वेन तद्विकारत्वस्यादृष्टत्वाद्, नहि घटमयाकाश इति भवति। किंचानन्दमये न ब्रह्मानन्दविकारत्वम्। तस्याविकारित्वात्। नापि वृत्त्यानन्दविकारत्वम्। तद्विषयाविज्ञानस्य तत आन्तरत्वेन तस्य विज्ञानमयान्तरत्वानुपपत्तेः। अन्नं ब्याहोमेऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्तामिति मन्त्रे शुद्धिस्तद्विषयावरण-

---

कमयुक्तं ब्रह्मण आनन्दरूपत्वेन तदधिकरणत्वाभावात्। आद्येऽपि तस्य निर्धर्मकत्वेन प्राचुर्याभावादिति तत्खण्डयति आनन्देत्यादिना। आद्येआहनिरिति। एवेनान्यत्र प्रसिद्धनिरासः। अतएव सम्भवादन्यदप्याह व्यावेति। द्वितीयोऽपि राहोःशिर इत्यत्र षष्ठ्या इव मयटः साधुत्वं बाध्यं अपरिच्छेद्यत्वे मान माह सत्यमिति।

नन्वन्न रसमयादिविकारमय इन्त प्रायपाठादत्रापि विकारे मयट् विज्ञानमयान्नरसमययोरिवाद्युत्त्वेऽपि च्छान्दसो, नित्यं वृद्धेति सूत्रे नित्यमिति योगविभागाद्वेति वाच्यं आनन्दमयं प्रकृत्य सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति सतपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चेति तस्य सर्वस्रष्टृत्वश्रवणेन प्रायपाठबाधात। अन्नमयादिभ्य इव तदन्यस्यान्तरात्मनोऽश्रवणाच्च तदेतदभिप्रेत्याद्यं विहायाह प्राणेति। तत्प्राणादि तत्र यथा तथा वाऽस्तु। प्रकृते तु न सर्वथा तथेत्याह किञ्चेति तत्पदैरानन्दाः। नन्वेवं श्रुतिविरोधोऽतआह अन्नज्येति। नन्दमया मे शुध्यन्तामिति पाठः। नन्दमय आत्मा मे शुध्यतामिति पाठान्तरं। कृत

नाशरूपेति न विरोध इति व्यासस्त्रवृत्तिकृतः।

ह्लादैकमयीमिति प्रकाशप्रयोगेऽप्ययमेव मयट् एकपदप्रयोगात् सनिरूपणोक्तरीत्या च तत्राप्यपरिच्छद्यत्वरूपप्राचुर्यस्यैव भानात्। ब्रह्मण आनन्दरूपत्वन्तु, आनन्दो ब्रह्मेत्यादिश्रुतिबलात्। नच दुःख ज्ञानकाले सुखानुभवाभावेन सुखज्ञानयोर्भेदादेकस्यात्मन उभयरूपत्वं न युक्तं, श्रुतावानन्दशब्दस्तु दुःखाभावे गौणः। स्पष्टं चेदं सांख्यसूत्रे इति वाच्यम्। इष्टनाशस्थले सुखनिवृत्त्यैव तद्दुःखव्यवहारोपपत्तौ तस्यापि दुःखजनकत्वानापत्तेः। सर्वत्र तत्तदुपादेयवस्त्वभावकृतदुःखनिवृत्त्यैव तत्तद्वस्तुलाभे सुखव्यवहारोपपत्तौ सुखपदार्थविलयापत्तेश्च।

तस्मादिष्टनाशस्थले दुःख कार्यस्य सोरस्ताडनरोदनादिरूपस्योपलम्भेन चिरविरहपीडितस्य कान्तालाभे विरहजदुःखनिवृत्तिवन्निरवधिसुखस्याप्यनुभवेन बलवदनिष्टनाशस्थले दुःखनिवृत्तेरिव सुखस्या-

---

इति। वस्तुतो व्याससूत्रे प्राचुर्यादित्यस्य मयडन्तानां प्राचुर्यादेकजातीयप्रयोगनिर्वाहायायमप्यत्यन्तस्वार्थिकमयडन्तः प्रयुक्त इत्यर्थः। तत्प्रकृतेति सूत्रे तदिति योगविभागेनात्यन्तस्वार्थिकस्यापि विधानमित्युपपादितं गुरुचरणैर्व्याससूत्रेन्दौ शेखरे च।

अयमपि ब्रह्मैव नजीव इति बोध्यं चस्त्वर्थे भानादितिपाठः। ननु तस्यानन्दरूपत्वे किं मानमत आह ब्रह्मण इति। आदिना सत्यं ज्ञानमानन्दमित्यादि उभयेति सुखज्ञानेत्यर्थः। स्पष्टमिति 'नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात्' दुःखनिवृत्तेर्गौण, इति हि तत्सूत्रं। तन्न युक्तमित्यंत आद्यसूत्रार्थः। श्रुताविस्यादि द्वितीयसूत्रार्थः।

प्रतिबन्दीमाहेष्टेति तस्यापि इष्टनाशस्यापि तत्तद्वस्तुलाभे तादृशदुःखस्य निवृत्त्यैव सुखव्यवहारोपपत्तेः सर्वत्र सुखेत्याद्यन्वयः

प्यनुभवेन च लाघवात् दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता सुखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन दुःखप्राप्तिजनकता वाच्या। एवं च तत्त्वज्ञानस्यापि दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता प्राप्ता तत्र मुक्तिकालेऽन्तःकरणलयेन वृत्तिरूपकार्यसुखप्राप्त्यसंभवाद् आत्मसुखप्राप्तिरेव तथेति तस्य सुखरूपत्वसिद्धिः। तस्याः सामग्र्याः सुखजनकत्वमिति मतेऽप्यावरणभङ्गादिनिष्ठजन्यत्वस्य तत्रारोपान्न दोषः।

एतदेवाभिप्रेत्य चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रे भाष्ये सुखप्रतिघातेन दुःखं दुःखप्रतिघातेन सुखमिति विप्रतिषिद्धावेतावित्युक्तम्। तेनाहि सुखप्रतिघातेनेत्यादितृतीयाबलात्सुखप्रतिबन्धिकाया स्तन्नाशिकायाश्च सामग्र्या दुःखजनकत्वं दुःखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सुखजनकत्वं स्पष्टमेवोक्तम्।

ननु दुःखार्तस्य दुःखनिवृत्तिमात्रफलकतया विषभक्षणे प्रवृत्तिर्दृश्यते तद्भक्षणस्य दुःखनाशकत्वेऽपि सुखजनकत्वाभावेन व्यभिचारः स्पष्टं चेदं तथायुक्तामितिसूत्रे भाष्यकैयटयोरिति चेन्न। अतः परमहं सुखीत्यनुभवेन तत्राप्याभिमानिकसुखसत्त्वात्। अत-

सोरस्ताडनेति सोरस्ताडमिति प्रचुरः पाठः। अन्यदा क्वचिदिति। अन्यदाह वलेति। तत्र तस्य तत्त्वप्राप्तौ सत्याम्। तथाकार्यभूता। तस्य ब्रह्मणः। तस्याः तत्त्वज्ञानरूपायाः। अस्या इतिपाठान्तरं। तत्र सुखे। तेनाहि भाष्येण यतः कत्वमिति सुखदुःखजनकसामग्र्योर्नियमेन दुःखसुखप्रतिबन्धकत्वं चेत्यपि बोध्यम्।

अन्यतात्पर्यकैरप्यर्थवादैर्वाक्यार्थवशतो देवताविग्रहादि बोध्यते इति बादरायणोक्तरीत्या शब्दसाधुत्वान्वाख्यानतात्पर्यकेणापि पत-

एव भाष्येऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते इत्युक्तम् । तत्र ज्याय इत्यस्य प्रशस्यतरमित्यर्थः । तत्त्वं च सुखसाधनत्वज्ञानादेव । एतेन भारोत्तीर्णस्याहं सुखीत्यादिव्यवहारो गौण इत्यपास्तम् ।

किञ्च दुःखाभावस्यात्मरूपत्वे दुःखज्ञानकाले तदभावज्ञानाभावादाद्यो दोषस्तत्रापि । दुःखज्ञानकाले आनन्दाननुभवस्तु कल्पितानन्दत्वांशे आवरणात् । नह्यस्माकम् निर्धर्मकतज्ज्ञानसम्भवः ।

किञ्च शृङ्गारकरुणादिरसानुभवकाले सुखानुभवसत्त्वात्तत्र जन्यसुखासम्भवाद् ब्रह्मसुखमेव भासत इति प्रकाशादौ स्पष्टम् । तथाच श्रुतिः । रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति एवंच रसानुभवोऽपि ब्रह्मणः सुखरूपत्वे मानमत एव गीतायामुक्तम् ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ।
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ॥
तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् । इति ।

यत्र समाधौ भासमानसुखं तत्र सुखे रतौ दुःखनाशप्राप्त्युक्त्या तत्सुखस्य तदतिरिक्तत्वं स्पष्टमेवा-

---

अलिवाक्येन वाच्यार्थवशाद्बोधितस्यार्थकार्यकारणभावस्यादर उचितएव । एवञ्च श्रुत्यनुगृहीतपतञ्जलिवचनविरोधात्सांख्यस्मृतिर्हेयैवेति बोध्यम् ।

स्पष्टमिति आतश्च विषमोऽमितं यत्तद्भक्षयतीति हि सूत्रोक्तं अतः परं विषभक्षणोत्तर । वस्तुतस्तदभावादाहामीति तत्वश्च प्रशस्ततरत्वं च एवेनान्यव्यवच्छेदः । एतेन सुखसत्वेनोक्तरीत्या । आद्यः आद्यसूत्रोक्तः दुरुद्धर इति शेषः । तस्यात्मरूपत्वाभावे तु

कम्। अत्र समाध्यभ्यासकाले सात्विकत्वम् मत्वा-विर्भावप्राग्रत्वात्। तदेवाहात्मबुद्धिप्रमादज मिति-प्रसादजाताभिव्यक्तिकमित्यर्थः।

दीधितिकारोऽपि नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः नच तत्र मानाभावः।

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम्।

इति श्रुतेः स्तत्वादित्याह।

सार्वभौमोऽपि।

सुखं नित्यानतिशयम् तत्साक्षात्कार एवच।

मोक्षस्तेनोपपद्यन्ते श्रुतयोऽपि यथाश्रुताः।

स्वप्रकाशसुखव्यक्तिरेव मुक्तिस्तु वस्तुनः।

व्यापकम् सर्वजीवानामानन्दमय मैश्वरम्।

रूपं श्रुतिबलादिष्टम् तत्साक्षात्कार एव च।

तदभेदोऽपि जीवानामिष्ट एवेति दृश्यताम्।

इति इत्यलम्।

अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते तथा करोति कृष्णी-

द्वितीयसूत्रार्थासङ्गतिः स्पष्टैव।

वस्तुतोऽसत्वादाह कल्पितेति। अत्र बीजमाह नहीति। तात्पर्य-माहैवञ्चेति। अपिः पूर्वसमुच्चये। स्पष्टं ततोऽप्रतीतेराह यत्रेत्यादि चो हेत्वर्थइत्याह तत्रेति। सत्वकृतत्वं न तत्वामित्याह सत्वेति। तस्या-जन्यत्वादाह तदिति मोपि आहेत्यस्यानुषङ्गः। उक्तमेव विशदयति स्वेति। किञ्च दुःखध्वंसस्यैव मोक्षत्वे तत्काले दुःखध्वंसवत्सुखध्वं-सस्यापि सत्वेन तद्रूपतया तस्यानुपादेयतापत्तिरित्याद्यन्यत्रस्पष्टं तदाहालमिति।

वार्तिके तद्भाव इति करणतृतीयान्ततच्छब्देन समासः। अभूत-पदेन कर्तृषष्ठ्यन्तेन सः। अभूतत्वं च प्रत्यासत्त्या तद्भावशब्दघटक-तच्छब्दार्थकरणकत्वेनैव ग्राह्यं एवञ्च येनैव रूपेण प्रागभूतं तेन

करोति। यत्र प्रकृतिरेव विकारसादृश्यमापद्यमाना वि- वक्ष्यते तत्र च्विप्रत्ययः। कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विरभूततद्भाव इति वक्तव्यमिति सूत्रवार्त्तिकतद्भाष्य- बलात्। अतथाभूतस्य तथाभावे क्रादियोगे संपद्यक- र्त्तृत्वेन विवक्षितार्थवाचकाच्च्विरिति तदर्थः। विका- रवाचकात्स्वसादृश्येन प्रकृतौ वर्त्तमानादयं प्रत्ययः करोत्यादिक्रियाकारकत्वम् प्रकृतिभूतस्यैव विकारसा- दृश्यं प्राप्तस्येति बोध्यम्। अतएव सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणाः स्वङ्कवति देवदत्त इत्यादौ वचनपुरुषव्यव- स्था। तदुक्तं हरिणा।

पूर्वावस्थामविजहत् संस्पृशद्धर्ममुत्तरम्।
संमूर्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते॥

पूर्वावस्था कारणावस्था। उत्तरं धर्मम् कार्यावस्थाम्। एवंचावस्थाद्वयावच्छिन्नमेकं वस्तु पूर्वावस्थानुगुणे- नोत्तरावस्थाप्राप्त्युन्मुखं विकाररूपमिव प्राप्तम् जा- यते इत्यभिधीयते असङ्घः सङ्घो भवतीत्यादौ। अ- तएव प्रकृतिविकृत्योः सामानाधिकरण्यम्। नन्वेवमु- भयोः कर्तृत्वापत्तिः। अत उक्तम्—

सव्यापारतरः कश्चित्कचिद्धर्मः प्रतीयते।
संसृज्यन्ते च भावानां भेदवन्त्योऽपि शक्तयः॥इति

रूपेण तस्य भावोऽभूततद्भाव इति फलितं तदाहातथेति। पर्यवसित- माह विकारेति। ततो लब्धमेव विशेषमाह करोत्यादीति अतएव तस्यैव तत्वादेव।

उत्तरार्धार्थमाह पूर्वेत्यादि। वस्तुतोऽतत्वादाहेवेति। अतएव एक- स्यावस्थाद्वययुक्तत्वादेव। इत्यादौ तयस्तामेत्यन्वयः। एवमेकस्या- वस्थाद्वययुक्तत्वं। उक्तं तेनैव। कचिदिति सूचितमाह लक्ष्येति। सादि-

लक्ष्यानुसाराद्वाक्ये विकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वं वृत्तौ तदीयलौकिके च प्रकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वम् । अत्वं त्वं सम्पद्यते इत्यर्थे त्वद्भवतीत्येव भवितव्यमिति युष्मद्युपपद इति सूत्रभाष्योक्तेः । अयमेव प्रकर्षस्तत्रोक्तः संसर्गः कर्तृशक्त्यारेकवृत्तित्वरूपः । अतएवात्वं त्वं भवति त्वद्भवतीत्यादौ प्रकृतेः कर्तृत्वात् प्रथमपुरुषः । त्वमत्वं भवसीत्यर्थे त्वद्भवसीत्येव । वाक्ये तु साक्षाद्विकारस्यैव, सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत इति पस्पशायां भाष्यप्रयोगे विकृतेः कर्तृत्वदर्शनात् ।

किञ्च कथ्यन्ते तद्वाक्ये च प्रकृतिरूपमनारोपितं विकाररूपं त्वारोपितम् । आरोपितानारोपितसमभिव्याहारेऽनारोपितस्यैव कर्तृत्वप्रतीतिः । आरोपितस्यावस्तुत्वेन क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वाभावात् । द्वयोरपि वस्तुत्वे तु विकारस्यैव मुख्यतया जायमानत्वादिना तस्यैव साक्षात्कर्तृत्वम् प्रकृतेस्तु तदभेदेन तद्द्वारा कथंचिदिति न कदापि सुवर्णपिण्डाश्रया विभक्तिरिति बोध्यम् । एवञ्च विकृतेः प्रकृतेर्वापि—

वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्न तु ।

इति प्राचीनप्रवादः च्विप्रत्ययविषयकः ।

त्यनेन परंपरया तस्या अपीति सूचितं । द्वितीयमानमाहात्वमिति तयेति स व्यापारतर इत्यत्रेत्यर्थः । संसृज्यन्ते इत्यस्यार्थमाह संसर्ग इति । प्रथमेति उभयत्रेति भावः । आद्य विशदयति कर्तृत्वामतिशेषः

युक्तिसिद्धोऽप्ययमर्थ इत्याह किञ्चेति । तदिति लौकिक इत्यर्थः । वाक्ये आह द्वयोरपीति । नकदापीति । एतनैको वृक्षः पञ्च नौका भवन्तीत्येव प्रयोग इति सूचितं । स तदुञ्चकुचौ भवान्नास्तिनैषधस्य प्रमाद

एवं च्विप्रत्ययान्ते सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायेन विकाराभेदमापन्नप्रकृत्तेः कर्तृत्वेनाभयोरप्युक्तत्वम् । महद्भूता ब्राह्मणीत्यादौ सामानाधिकरण्यं गौणत्वं चेति बोध्यम् । एवञ्च कारणीभूतो दण्ड इत्यादौ च्वि-प्रत्ययोऽसाधुरेव । सादृश्यमूलकविकाराभेदप्रतीतावेव तत्प्रवृत्तेः । ध्वनितं चेदमोत्सूत्रे भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम् । ब्रह्मीभवन्तीत्यादिप्रयोगे छान्दसत्वाद्-त्यन्तस्वार्थिकाश्च्विरिति बोध्यम् ।

इति तद्धिताः ।

एव। अनुशासनत्वनिरासायाह प्राचीनेति । अन्यत्रास्य योजनं तु उक्तभाष्यविरोधेन प्रामादिकं। एतेन पञ्चनौका भवतीत्यपीत्यपास्तं ।

सादृश्यमूलेति बहुव्रीहिः। सामानाधिकरण्येन पुंवत्वं गौणत्वेनात्वाभावः अमहान्महान्भवतीत्यादौ सांतितिदीर्घस्तु भवत्येव तत्रतन्न्यायाप्रवृत्ते रन्यत्र स्पष्टत्वात् । गोमतीभूतेत्यत्र तु भाष्यप्रयोगादेव न पुंवत्वं। एवंचेत्यस्यार्थमाह सादृश्येति । नचाकारणत्वाद्यध्यवसायपूर्वककारणत्वादिबोधात्स इति वाच्यं एवंहि अगोत्वारोपपूर्वकगोत्वबुद्ध्याच्वौ गोऽभवदित्यादौ गौणत्वाभावेनौदिति प्राप्तप्रगृह्यत्वस्य निषेधाय च्व्यन्ते प्रतिषेधवचनस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानपरोत्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः । तत्प्रामाण्येनानारोपितातथाभूते आरोपिततद्भावसंपन्नावेवास्य प्रत्ययस्य स्वीकारात्। तेन योगि प्रसादेनामहतिमुख्यमहत्वोत्पत्तौ नच्विस्तदाह ध्वनितमिति अन्यत्रोद्योतादौ अतएवाह ब्रह्मीति ।

इति तद्धितार्थविवरणं ।

अथ वीप्सा

वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । अत्र वीप्सायां द्वित्वम् । अत्र स्वप्रकृत्यर्थ निष्ठं व्याप्यत्वं तन्निरूपितं व्यापकत्वं च शाब्दबोधविषयः । व्याप्तिं बुबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमाद्वीप्सा प्रयोक्तृधर्म एव । व्यापकत्वं च बहुशः प्राग्दर्शितदिशा निर्वाह्यम् । तच्च द्विर्वचनं न पृथक्संख्यायुक्तानां नानाद्रव्याणां तदा बुद्धिस्थानां प्रत्येकरूपेण गुणक्रियाद्रव्यैर्युगपदन्वयो भवति तत्रैव व्यापकत्वप्रतीतेः । पृथक्संख्यायुक्तानामित्यनेन ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादौ जात्यभिप्रायेण प्रयोगो न द्वित्वमेकशेषविषये च न ।

अतएव गर्गाः शतम् दण्ड्यन्तामित्यादौ न प्रत्येकं शतं दण्डनम् । तथासति वीप्साविषयापहारः स्यात् प्रत्येकं शतदण्डने संख्यान्तरोपजननाच्छ्रुतसंख्याश्रवणं च विरुद्धं स्यात । वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमित्यादौ प्रत्येकम् समुदाये च वाक्यसमाप्तिः ब्राह्मणैः प्रवेष्टव्यमित्यादौ च । ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्यादौ भोजनस्य तृप्तिफलकत्वादन्नरूपत्वाच्च प्रत्येकमेव समाप्तिर्न समुदायेऽसम्भवात् । युगपद्ग्रहणाच्च क्रमविवक्षायां न, तत्रानेकप्रयोगस्यैव दर्शनात् । तदा

अथ वीप्सा

स्वं सुप् अत्र बीजमाह तत्रैवेति । नेति पुनः स्पष्टार्थः । अतएव एकशेषविषये तदभावादेव चो व्युत्क्रमे स्याच्च तृप्तौ त बहुः वस्त्वर्थे तत्र क्रमविवक्षायां व्यापकत्वंचेति वीप्साद्विर्वचनस्य सुबन्त एव जायमानत्वात्तद्योत्यव्यापकत्वचेत्यर्थः । तदर्थस्य सुपप्रकृत्यर्थस्य

बुद्धिस्थानामित्यनेन जगतीतलवर्त्तिसर्ववृक्षमेचनाभावेऽपि तथा प्रयोगः। प्रकरणादेः संकोचकस्य सत्वात्। यत्र तु सङ्कोचकं नास्ति तत्रासङ्कोच इष्ट एव जातो जातो निधनमुपैनीति यथा

व्यापकत्वं च तदर्थस्य येन संबन्धेनेतरान्वयस्तत्संबन्धे बुध्यते, सम्बन्धश्च विभक्त्यर्थ एवैवंच तादृशव्यापकत्वविशिष्टस्य संसर्गतया भानमत्रैव द्विर्वचनंतात्पर्यग्राहकमेवंच ब्राह्मणाय शतं देहीत्यादौ बुद्धिस्थयावद्ब्राह्मणोद्देश्यकं शतकर्मकं दानमिति बोधः ब्राह्मणव्यापकं शतदानामिति तु फलति। संबन्धे एकसंबन्धिव्यापकत्वबोधस्यापरसंबन्धिनि तद्व्यापकत्वबोधफलकत्वात्। एवमन्यत्राप्यूह्यम्।

यद्यप्युद्देश्यविधेयान्यतरस्य वीप्सया प्रयोगेणोभयत्रापि व्यापकत्वबोधो भवत्येव तथापि क्वचित्स्फुटप्रतीतये क्वचिदावश्यकत्वद्योतनायोभयत्रापि द्वित्वं यथा ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं शतं देहीत्यादौ। एकैकस्य शतं शतमित्यादौ च। यत्र यत्र धूमस्तत्र वन्हिरित्यादौ यद्व्यापकाधिकरणत्ववत्का धूमसत्ता तद्व्यापकाधिकरणतावत्का वह्निधूमयोर्व्याप्यव्यापकता फल-

---

एवेति शेषः। तादृशेति प्रकृत्यर्थ निष्ठव्याप्यतानिरुपितेत्यर्थः। स्पष्टकर्मत्वादिः। यावदिति बुद्धिस्थब्राह्मणनिष्ठव्याप्यतानिरुपितव्यापकतावदुद्देशतावत्ब्राह्मणोद्देश्यकमित्यर्थ.। बुद्धिस्थ ब्राह्मणव्यापकत्वम् तु बुद्धिस्थब्राह्मणत्वावच्छिन्नात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वम्।

ब्राह्मणेभ्यः शतंशतंदेहीत्यादौ ब्राह्मणोदेश्यकम् बुद्धिशतव्यापककर्मतावच्छिन्तकर्मक दानमिति बोधस्तदाहैवमिति वत्कति। णत्ववद्वद-

ति । गजे गजे न मौक्तिकमित्यादौ गजव्यापकाधिकरणतावत्कमौक्तिकसत्ताभाव इति बोधः । सर्वाधिकरणतायां गजव्यापकत्वरूपविशेषणाभावमादाय पर्यवस्यति । शशे शशे न शृङ्गमित्यत्र तादृशाऽभावस्य विशेष्याभावप्रयुक्तस्य बोधः । राज्ञो राज्ञः पुरुष इत्यादौ बुद्धिस्थयावद्राजस्वामिकः पुरुष इति बोधः । ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावस्यैव संसर्गतया रमणीयनिष्ठविशेषणतानिरूपितग्रामव्यापकविशेष्यतावान् ग्राम इति बोधः । अत्र वने रमणीयो रमणीयः प्लक्ष इत्यादौ रमणीयव्यापकविशेषणतानिरूपितविशेष्यतावान प्लक्ष इति बोधः । यो यो धूमवान्सोऽग्निमानित्यत्र यच्छब्दो धूमवानित्यर्थक एव यथाऽयं चन्द्र इत्यनिशयोक्ताविदं पदार्थश्चन्द्र एवेति दशमे प्रकाशे उक्तम् । यच्छब्दप्रयोगस्तु लघुभूते द्विरुक्तप्रयोगाय । रमणीयो रमणीय इत्यत्रेव बोधः। धूमवह्न्योर्व्याप्यव्यापकभावस्तु फलति ।

धिकरणिकेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि तावत्केति तावद्गजाधिकरणकमौक्तिकेत्यर्थः । सत्र बोध तादृशेति शशव्यापकाधिकरणकाधिकरणतावच्छशाधिकरणकशृंगसत्ताभावस्येत्यर्थः । राज्ञेति बुद्धिस्थराजव्यापकस्वामितावद्राजेत्यर्थः ।

यत्र विभक्तेः प्रातिपदिकार्थमात्रे विधानाज्ञार्थवत्त्वं तत्राह ग्रामो ग्राम इति । तपनि नत्रैव व्यापकत्वबोधादितिशेषः । अस्यानुपत्तरत्वाभावायाह यथेति रूपकादावनथात्वादाहानीति । नन्वेव किमर्थमस्य प्रयोगोऽत आहयच्छब्देति रमेति धूमवद्व्यापकविशेषणतानिरूपितविशेष्यतावानग्निमानितीत्यर्थः ।

यत्तु अत्र धूमव्यापकत्वस्य वन्हौ बोधः धूमवान् धूमव्यापकवह्निमानिति। तन्न। अनेकव्युत्पत्तिविरोधात्। जातो जातो निधनमुपैतीत्यादौ जातव्यापकविशेषणतावत्कर्तृका निधनप्राप्तिरिति बोधः। क्वचित्तु व्याप्यव्यापकभावसबन्ध एव विभक्त्यर्थः यथा वृक्षं वृक्षं प्रतिसिंचति इत्यादौ। अत्र द्विर्वचनप्रतिशब्दौ तात्पर्यग्राहकौ। सर्वान् घटान्पश्येत्यादौ न द्वित्वं कात्स्न्र्यस्य सर्वशब्देनोक्तत्वात्। वृक्षं वृक्षमित्यादौ बहुवचनत्वं न प्रत्येकनिष्ठैकत्वस्यैव तत्र भानात्। ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देहीत्यादौ च प्रत्येकं शतदानप्रतीतिरेकशेषे तु नैवम्। ब्राह्मणेभ्यः शतं देहीत्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतदानाप्रतीतेः। यदा तु परिगृहीतद्वित्वानां वीप्सा तदा ब्राह्मणौ ब्राह्मणौ पूजय, द्वाभ्यां द्वाभ्यां त्रिभ्यस्त्रिभ्य इत्यादि भवत्येव।

अत्रेदं बोध्यम्। यत्र यत्पदे वीप्सा तत्र तत्पदे न

क्रमविवक्षया आह धूमेति। यत्त्विति यच्छब्दस्य धूमवत्पदार्थकत्वेऽपि द्विर्वचनद्योत्यव्यापकत्वस्य समभिव्याहृतपदार्थेऽन्वयो व्युत्पत्यंतर कल्पनादिति भावः। अनेकेति प्रागुक्तेत्यर्थः। धूमादेर्द्धेधान्वयापेक्षयोक्तस्यैव न्याय्यत्वाच्च। क्वचित्तु कर्मप्रवचनीययोगे। अत्रेति स्वप्रकृत्यर्थगतं व्याप्यत्वं द्विर्वचनद्योत्यमिति केचित्। व्याति लुनते इतिवदित्यन्ये। भानादिति अतएव प्रत्येकं वृक्षव्यापककर्मताप्रतीतिः। अन्यत्रापि फलभेदमाह ब्राह्मेति कादाचित्कप्रतीतेराह नियमेनेति तथाच तत्रानियमो ऽत्र तु नियम इति भेदः। बाधिते इति तादृशयत्पदसमभिव्याहारादितिशेषः। अत्रमानमाह कारकमिति एवं सत्यन्यभाष्यविरोधं परिहरति व्यंजेति। अतएव सा सा क्रियेत्यादिसङ्गतिः।

सप्तमे काव्यप्रदीपोक्तिं खण्डयति यत्त्विति। नात्र एकतरत्रापि। प-

सा। यत्पदे द्वित्वेन यत्पदार्थसंसर्गे यच्छब्दार्थतावच्छेदकव्यापकत्वे बोधिते विनापि द्वित्वं तत्पदार्थसंसर्गे तच्छब्दार्थतावच्छेदकव्यापकत्वबोधात्।

कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत्।'

इत्यकथितं चेति सूत्रभाष्ये प्रयोगात्। व्यञ्जनानि यस्य यस्याचः कार्यमुच्यते तं तं भजन्त इत्यजाद्वेरिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात्स्पष्टत्वाय क्वचित्तत्पदेऽपि वीप्सा द्वित्वम्।

यत्तु नात्र द्विर्वचनं किंतु भिन्नौ यत्तच्छब्दौ भिन्नरूपेणैव बुद्धिस्थपदार्थपरामर्शकाविति। तन्न। बह्वर्थप्रतिपिपादयिषायां बहुयच्छब्दप्रयोगापत्तेः। द्वाभ्यामेव सर्वप्रतीतिरिति चेदेकेनैव सर्वप्रतीत्युपपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यापि वैयर्थ्यापत्तेरित्यलम्।

इति वीप्सा।

दार्थेति तत्तदित्यादिः। बह्वर्थेति एवमित्यादितात्पर्यवशात् तस्माद्वीप्साद्विर्वचनमेव तत् तिङन्तादिद्वित्वे बाधप्रक्रियाऽन्यत्र स्पष्टा। किञ्च प्रकृतद्विर्वचने एकत्वद्वित्वादि व्यवस्थितमेव प्रतीयते पदार्थकार्त्स्न्यं चातएव बुद्धिविषयाणां बहूनां मध्ये कतिपयानामेव शोभनत्वे प्रतिपाद्ये न द्वित्वं यथाऽस्मिन्वने पञ्चषाः शोभना इतीति बोध्यं तदाहेत्यलमिति।

इति वीप्साविवृतिः।

एवं प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थबोधनद्वारा शास्त्रं विशिष्टस्य पदपदार्थस्य बोधनद्वारा वाक्यार्थस्य बोधक सल्लोके व्यवहारोपयोगि। यद्यपि शास्त्रज्ञानं विना प्रकारान्तरेणापि पदार्थज्ञानं लोके दृश्यते तथापि शास्त्रीयप्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादनपूर्वकं विजातीयतज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगस्य चित्तशुद्धिद्वारापवर्गसंपादकत्वेन शास्त्रज्ञानस्यावश्यकत्वात्। तदुक्तं हरिणा।

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्। इति।

एवं लघुनोपायेन सर्वशब्दप्रतिपत्तौ च शास्त्रस्योपयोगो बोध्य इति शिवम्।

अधीत्य फणिभाष्याब्धिं सुधीन्द्रहरिदीक्षितात्।
न्यायतन्त्रं रामरामाद्वादिरक्षोघ्नरामतः॥
याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात्।
शृङ्गबेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः॥ २॥
सर्वतन्त्रार्थतत्त्वज्ञः सर्वत्र च निबन्धकृत्।
वैयाकरणनागेशः स्फोटायनऋषेर्मतम्॥

उपक्रमोपसंहारयोरैक्यायाह ग्रंथमुपसंहरति एवमिति उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। आदिना आदेशादि तेषां तदर्थानां चेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि वाक्यार्थस्येति पाठः तत् शास्त्र फलांतरमप्याहैवमिति। उक्तप्रकारेणेत्यर्थः कीर्त्तये आहाधीत्येति अस्योक्तवानित्यत्रान्वयोऽग्रेऽनुषयश्च पचम्या नियमपूर्वकतत्स्वीकारः सूचितः। रामरामात् रामरामभट्टाचार्यात्॥ तन्त्ररूपक वादीति। कक्षं तृण। रामतः रामसिंहात्। उमया सहितः। अस्य ग्रन्थकर्त्तुः। पण्डिते सति। पण्डितैरिति पाठांतरं अत्राद्यो युक्तः दृषत्त्वेन स्वस्य, पयो धित्वेनशास्त्रस्य, रामत्वेनरामस्याध्यासः। नापुत्रस्य लोकोस्तीत्यादिश्रुत्यगोचरत्वमाह। शब्देन्दुशेखरमिति। स्वमतौ पत्नीत्वं। तौ शिवाविति शिवम्।

परिष्कृत्योक्तवांस्तेन प्रीयतामुमया शिवः ॥ ३ ॥
दृढस्तर्कोऽस्य नाभ्यास इति चिन्त्यं न पण्डितैः ।
दृषदोऽपि हि सन्तीर्णाः पयोधौ रामयोगतः ॥ ४ ॥
शब्देन्दुशेखरं पुत्रं मञ्जूषां चैव कन्यकाम् ।
स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य शिवयोरर्पितौ मया ॥ ५ ॥

इति श्रीवैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषाख्ये
स्फोटवादः समाप्तः ॥

द्विसार(१)वसुक्षपा करसमितवत्सरे
नलाख्ये ज्ये ष्ठमासे च वृषस्थे च दिवाकरे ॥ १ ॥
कृष्णपक्षे दर्शतिथौ रोहिणीधृतिसंयुजि ।
इंदुवारे घस्रशेषे कलावैपूर्त्तिमागता ॥ २ ॥

इति श्रीमत्पायगुंडोपाख्यवैजनाथविरचिता मंजूषा
विवृत्तिः कला परिपूर्णा ॥

---

(१) अत्र यथावत्पाठस्य मूलपुस्तकेऽनुपलम्भाद्यथास्थित एव पाठोऽवस्थापितः । वामगणनया नलाख्यसंवत्सराद्वा नियतसंवत्सरसंख्योहितव्या ।

विज्ञापना

मीमांसाकौस्तुभः ।

विदितमेवेद विश्वेषां विपश्चितां विशेषतो मीमांसाशास्त्रे परिनि तमधिगतवता—यदयं "मीमांसाकौस्तुभाख्यः" ग्रन्थः पण्डितकुलवर से: श्रीमद्भिः श्रीखण्डदेवैः रचितः तत्तादृशमुपकारमादधाति वि दुषां विद्यार्थिनां चेति । सोऽयमल्पीयसा भागेन श्रीकाञ्च्या मुद्रिते ऽपि महता भागेनावशिष्ट. दौलभ्येन न तुष्टिमावहति स्म पठितृणा पाठयि णाञ्च । तमिमं दोषं दूरीकर्तुमनसा मया मुद्रणमस्यावशिष्टस्य भागस्य समारब्धम् । इदानी प्रथमाध्यायस्य तृतीयचतुर्थौ पादौ श्रीकाशीहिन्दूवि श्वविद्यालयमीमांसाप्रधानाध्यापकैः श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिभिः त तत्रोदाहृतश्रुतिस्मृत्यादिवाक्यानां स्थलविशेपनिर्देशपूर्वकं पाठान्तरप्रद र्शनपुरस्सरं च सम्यक् शोधितौ मुद्रितौ विक्रयाय सन्नद्धौ वर्तेते खण्डत्रयेण च परिपूर्णमिदं पादद्वयम् । मूल्यमस्य सार्धचतुष्टयरूप्य काणि, रू. ४॥) ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादोऽपि मुद्रणायारब्धः । मन्ये भगवत विश्वेशस्य कृपया समग्रोऽयं ग्रन्थोऽचिरादेव प्रकाशमेष्यति, तोषयि ष्यति सुधिया मनांसीति । मीमांसान्यायप्रकाशोऽपि तैरेव शास्त्रिवर्यैः कृ तया साराविवेचिन्याख्यया व्याख्यया सवलितो मया मुद्राप्यमाणो मासा भ्यन्तर एव विदुषां नयनगोचरो भवेदिति—

हमारे यहा हर किस्मकी छपाई तथा जिल्द साजी का कार्य भी होता है

विदुषां वशंवदः
श्री जयकृष्णदासगुप्तः
सेक्रेटरी
चौखम्बासंस्कृतसीरीज,
बनारस सिटी ।

वाराणसी

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरीज़ पुस्तकमालायां ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागश प्रकाशिता भवति । एतस्या प्राचीना नवीनाश्च दुर्लभा सुलभाश्च अत्युपयुक्ता संस्कृतग्रन्था काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयै पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भि सशोधिता क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणाना ग्रन्थाना मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परं तु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयाना प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशातिमुद्रा. (कमिशन) परावर्तिता भवेयु. मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

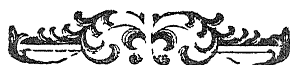
तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।		रु. आ. पा.
१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः	(पाकशास्त्रम् १)	१—८—०
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृताऽन्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् ।	(वेदान्तं १)	१०-०—०
३ वैशेषिकदर्शनम् । सटीक-प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् ।	(वैशेषिकं १)	३—८—०
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधराद्याचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम्	(वैदिकं १)	०—६—०
५ लघुशब्देन्दुशेखरः चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः ।	(व्याकरणं १)	१०-०—०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपण" दिनकरीय महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रीव्याख्यासहिता ।	(न्यायं १)	६—०—०
७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् ।	(वेदान्तं २)	०—८—०
८ अलङ्कारप्रदीपः पण्डितवर विश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः ।	(काव्यं १)	०—८—०
९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः ।	(कामशास्त्रं १)	०—१२-०
१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः ।	[ज्यो० १]	२-०-०
११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्धशौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् ।	[कर्म० १]	०—८—०

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि		रु. आ. पा.
१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधर-भाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् ।	(वैदिकं २)	१--४--०
१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्-श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम्।	[वे०३]	१--४--०
१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् ।	(काव्यं २)	२--०--०
१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहित	[छंदः १]	०--६--०
१६ कारिकावली मुक्तावली-न्यायचन्द्रिका-टीकाद्वयसहिता सटिप्पणा ।	(न्याय २)	१--०--०
१७ पारस्करगृह्यसूत्रं हरिहरभाष्य-गदाधरभाष्यद्वयसहितम् । (कर्मकाण्डं २)	सादीजिल्द	३--०--०
१८ संक्षेपशारीरकम्-मधूसूदनीटीका भाग १--२	(वेदान्तं ४)	१०--०--०
१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः ।		०--८--०
२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः)		१--०--०
२१ सप्तपाठि-श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम्	(स्तोत्रवि०)	१--०--०
२२ बौद्धाऽऽचार्य श्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीक-न्यायबिन्दुः भाषाटीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १)		१--८--०
२३ सपरिष्कृत दर्पणसहित वैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं वि० ३)		४--०--०
२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका-श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । प्रथमाध्याय-प्रथमभागः । (न्यायविभाग ३)		४--०--०

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }
जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर लेन,
बनारस सिटी ।

विशेष-सूचना ।

हमारे यहां हर तरह की संस्कृत पुस्तकें मै भाषा टीका के हरवक्त तैय्यार रहती हैं इसके अलावे हर तरह की छपाई तथा जिल्द के बंधाई का कार्य भी होता है ।

नीचे लिखे पते पर पत्र व्यवहार करें ।

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः-

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस ।

विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर लेन ।

बनारस सिटी ।